

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний вищий навчальний заклад
«Університет менеджменту освіти»

І. Л. Сіданіч

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ
(XX – початок XXI століття)**

Монографія

*За науковою редакцією
академіка Національної академії
педагогічних наук України
доктора педагогічних наук, професора
Миколи Борисовича Євтуха*

Київ
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»
2013

УДК 37.017:37(09)
ББК 74.200.5+74.03
С 34

Науковий редактор:

Євтух М. Б. – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор, академік-секретар Відділення вищої освіти НАПН України

Рецензенти:

- Шевченко Г. П.** — доктор педагогічних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, член-кореспондент НАПН України;
- Матвієнко О. М.** — доктор педагогічних наук, професор Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;
- Чернишова Є. Р.** — доктор педагогічних наук, професор ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України.

Сіданіч І. Л.

С-34 Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття): монографія / І. Л. Сіданіч ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. – К. : ТОВ "НВП "Інтерсервіс, 2013. — 464 с. – Бібліогр.: С. 326–412.

ISBN 978-617-696-156-7

Монографію присвячено дослідженню теорії і досвіду духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі XX – початку XXI ст. На основі архівних джерел, документальних і практичних педагогічних матеріалів проаналізовано передумови зародження української школи, концептуальні підходи до організації духовно-морального виховання дітей. Розглянуто провідні тенденції та особливості розвитку духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі в умовах демократичного суспільства.

Адресовано науковцям гуманітарного профілю, фахівцям педагогічного кола, викладачам, учителям, студентам, усім, хто цікавиться проблемами функціонування вітчизняної школи у контексті історичного розвитку Української держави і системи духовно-морального виховання XX – початку XXI ст.

УДК 37.017:37(09)
ББК 74.200.5+74.03

*Схвалено і рекомендовано до друку Вченою радою
Державного вищого навчального закладу
«Університет менеджменту освіти» НАПН України
(Протокол № 4 від 19 червня 2013 р.)*

ISBN 978-617-696-156-7

© І. Л. Сіданіч, 2013
© ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ЯК СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	
1.1. Ретроспективний аналіз теорії і досвіду духовно- морального виховання дітей в процесі еволюції школи	15
1.2. Суспільна і культурно-історична зумовленість змісту і методів духовно-морального виховання, його провідних складових і понять	34
1.3. Концептуальні підходи до здійснення духовно- морального виховання дітей у вітчизняній школі	50
Висновки до першого розділу	72
РОЗДІЛ 2. ПРОВІДНІ ЧИННИКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬ- НОГО ВИХОВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	
2.1. Соціально-економічні умови духовно-морального виховання дітей у школі (до 1919 рр.)	75
2.2. Реформи шкільної освіти та їх вплив на процеси духовно-морального виховання учнів	90
2.3. Психолого-педагогічні проблеми та ідеологічні особливості духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі	97
Висновки до другого розділу	116
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПЕРІОД ОСВІТИ В УСРР (1920–1945 рр.)	
3.1. Теоретичні основи розроблення змісту, форм і методів духовно-морального виховання школярів ...	119
3.2. Нормативне й методичне забезпечення духовно- морального виховання дітей у школі	147
3.3. Педагогічна практика організації духовно-мораль- ного виховання дітей у вітчизняній школі	158
Висновки до третього розділу	179

РОЗДІЛ 4. ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПЕРІОД РЕФОРМАЦІЙ (1945 – 1990 рр.)	
4.1. Державна демократизація та її вплив на духовно- моральне виховання дітей у вітчизняній школі	183
4.2. Ідеї духовно-морального виховання дітей у педагогічній спадщині вітчизняних педагогів	204
4.3. Наукові засади розбудови гуманістичної моделі за В. Сухомлинським	228
Висновки до четвертого розділу	257
РОЗДІЛ 5. УПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ІДЕЙ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ШКОЛАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2012 рр.)	
5.1. Суспільно-політична і соціально-педагогічна обумовленість духовно-морального виховання дітей в сучасній школі	259
5.2. Правове регулювання духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі	278
5.3. Інноваційний потенціал виховних технологій у загальноосвітніх навчальних закладах	291
Висновки до п'ятого розділу	315
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	317
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	326
ДОДАТКИ	413

Список умовних скорочень

Агітпроп – Агітаційно-пропагандистський відділ
ВУС – Всеукраїнська учительська спілка
ВУШ – Вільна Українська Школа
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
губ. – губернія
ГУС – Государственный учебный совет (Державна навчальна рада)
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
КЕВ – Киевские епархиальные ведомости
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
МНО – Міністерство народної освіти
МНП – Міністерство народного просвещения
НКО – Народний комісаріат освіти
Наркомос – Народний комісаріат освіти
РНК – Рада народних комісарів
СБ, СВБ – Спілка безвірників, Спілка войовничих безвірників
Соцвих – соціальне виховання
УНР – Українська Народна Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УПЦ – Українська православна церква
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УКЦ – Українська католицька церква
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у м. Києві
ЦПШ – Церковно-парафіяльна школа
ЮБ, ЮВБ – юні безвірники, юні войовничі безвірники
ЮП – юні піонери

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі українське суспільство перебуває у стані переосмислення ідеалів та виховних орієнтирів, оскільки в цьому полягає реальне відродження і подальший розвиток української нації. Нестабільність і суперечливість моральної атмосфери в українському суспільстві зумовили особливу гостроту проблеми духовно-морального виховання підростаючого покоління. Це спонукає до відродження традиційних та пошуку нових засобів духовно-морального виховання дітей в українській школі.

Виховну стратегію Української держави затверджено низкою законодавчих актів, зміст яких спрямовано на утвердження в суспільстві людиноцентричної концепції (сприяння самореалізації особистості, розвитку пізнавальної активності самопізнання свого «я»), антропоцентричної концепції (посилення відповідальності сім'ї за виховання дітей, удосконалення навчально-виховного процесу через упровадження до шкільної практики предметів духовно-морального спрямування).

На духовно-моральне виховання підростаючого покоління орієнтують Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (1993 р.); «Про освіту та культурний обмін»; «Релігія та демократія» (1999 р.); Конституція України (1996 р.); Закони України «Про свободу совісті...» (1991 р.), «Про освіту» (1991 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Про захист суспільної моралі» (2003 р.). На цьому наголошується у положеннях Національної доктрини розвитку освіти України в XXI ст., Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI ст.), «Діти України», Указі Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян». Відповідно до їх змісту, духовно-моральне виховання дітей слід здійснювати на основі синтезу національних і духовних цінностей, забезпечуючи становлення громадянина-патріота України як духовно багатой

особистості.

У процесі складних політичних і соціально-економічних перетворень Україна зіткнулася з низкою проблем, зумовлених деградацією суспільства у цілому, що позначається на суспільній моралі, а саме: пріоритетом матеріальних цінностей і девальвацією духовних, браком милосердя і взаємоповаги, проявом байдужості й агресивності, культу грошей, сили й влади у відносинах між людьми. Соціальні труднощі й прорахунки в духовно-моральному вихованні дітей стали причиною розвитку певних фрустрацій: наркоманії, алкоголізму, статевої деморалізації, злочинності тощо. Внаслідок засилля телевізійного віртуального простору аморальними сценами насильства, еротики, гонитви за збагаченням, бездуховними й беззмістовними фільмами чи азартними та безвартісними комп'ютерними іграми втрачається інтерес школярів до дитячої, класичної вітчизняної і зарубіжної літератури. Сучасне суспільство нерідко створює культ хибних цінностей: престижність становища, влада над людьми, коштовні речі тощо; активно насаджує егоїстичне бажання витратити щораз менше праці й часу зусиль, та отримувати якомога більше власного задоволення.

Духовно-моральне виховання в незалежній Україні адаптується до сучасних реалій, що визначає потребу у розв'язанні правових, етичних, культурологічних, психологічних, педагогічних проблем. Відповідно до ст. 35 Конституції України Церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа від Церкви. До того ж значення соціального інституту Церкви, її роль у духовно-моральному вихованні молоді, консолідації суспільства, збереженні моральних цінностей зумовлює потребу в розробленні концепції духовно-морального виховання, упровадження предметів духовно-морального спрямування у навчальний процес вітчизняної школи. У Концепції національного виховання (1996 р.) зазначається, що пріоритетним завданням української системи виховання є формування у молоді ідеалів – одного з найважливіших компонентів духовності як кожної особистості, так і всього народу.

Наукове вирішення сучасних завдань системи виховання неможливе без

урахування досвіду минулих поколінь, зокрема тих подій і явищ вітчизняної історії, які були зумовлені суспільно-політичними, економічними, соціальними та культурологічними чинниками розвитку суспільства. Український історико-педагогічний досвід багатий на теорію і практику національного виховання вітчизняної школи. Визнаючи пріоритет загальнолюдських цінностей в духовному глобалізаційному просторі, учені не заперечують розвитку і збереження національних ідентичностей, що усуває одне з наявних побоювань і протиріч із цього питання – втрату національних самобутностей, національної духовності.

Важливою складовою національної духовності українського народу були релігійні уявлення, педагогічні й антропологічні за своєю сутністю, що зумовлювало значущість духовно-морального виховання у формуванні духовних цінностей і світогляду молодого покоління. Навіть тоді, коли суспільство вбачало переваги атеїзму, в українських родинах панувала духовність, де пріоритетами були духовно-моральні цінності, християнські чесноти тощо.

Наше історико-педагогічне дослідження є теоретичним осмисленням духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі задля подальшого практичного застосування його здобутків. Проблеми вивчення духовно-морального виховання дітей в різні історичні періоди були в центрі уваги вчених – богословів і філософів, істориків і релігієзнавців, філологів і публіцистів, соціологів і психологів, педагогів і громадськість.

Переосмислювати значення української школи у духовно-моральному вихованні активно розпочали в Україні з перших років здобуття незалежності. Крім того став більш доступнішим невідомий для громадськості за радянських часів пласт наукових розвідок, теоретичних розробок, методичних матеріалів ХХ ст. У цьому контексті вагомими є дослідження вітчизняних науковців – Л. Байка, В. Борисенка, Л. Вовк, М. Гараса, М. Грищенко, В. Демчука, П. Дроб'язка, І. Зайченка, М. Євтуха, В. Кременя, Ф. Коляски, Н. Копиленко, В. Коцура, В. Майбороди, Ф. Науменка, Н. Ничкало, Л. Потапової, Т. Роняк,

В. Смаля, Т. Самоплавської, С. Сочинської, О. Сухомлинської, С. Філоненка, Г. Шевченко, М. Ярмаченка та інших, присвячені різним аспектам актуалізації проблем духовно-морального виховання. Дослідники окреслили і поглибили коло уявлень про специфіку минулого та сучасного національної школи.

Проблема національного виховання учнів і молоді досліджувалась у різних напрямках, а саме: ознайомлення дітей в дошкільних навчальних закладах з українським народознавством (А. Богуш, Н. Кирста, Н. Лисенко, Н. Луцан, О. Макаренко, Л. Плетеницька, Н. Рогальська); виховання духовної культури дітей дошкільного і молодшого шкільного віку (Н. Барабаш, І. Бужина, Я. Журецький, Г. Майборода, Н. Чернуха); залучення дітей до української народної творчості (В. Зелюк, Г. Кловак, Е. Павленко, І. Таран); виховання учнів і молоді на засадах народної педагогіки (І. Зайченко, О. Соколовська, М. Стельмахович); залучення учнів до українських національних звичаїв і традицій (О. Батухніна, С. Ласунова, В. Стрельчук, В. Фан, З. Файчак); зміст і напрями національного виховання (В. Гнатюк, В. Демчук, М. Красновський, І. Мартинюк, С. Паршук, Г. Пустовіт, Ю. Руденко, П. Щербань); зміст, форми і методи морального виховання школярів (С. Карпенчук, Т. Кот, А. Сембрат, Р. Яковишин) й інші.

Ідеї духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі знайшли свій розвиток, підтримку та відображення у працях засновників духовно-морального виховання наприкінці XIX – початку XX ст.: Г. Ващенко, О. Духнович, В. Зеньковський, С. Миропольський, О. Огієнко, С. Рачинський, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга, П. Юркевич, наголошуючи на необхідності виховання в особистості кращих духовно-моральних якостей і загальнохристиянських чеснот. Зміст освіти, роль церкви в розвитку української школи, діяльності духовенства в освітній галузі розкриваються в наукових доробках богословів – М. Алабовського, Х. Белкова, І. Восторгова, П. Смирнова). Дослідники Т. Голик, С. Знаменський, А. Красєв, І. Посадський з'ясовували питання про стан шкільної освіти, суспільну думку щодо викладання християнської етики і моралі у вітчизняній школі.

На вагомій ролі релігії і релігійної освіти у справі розвитку особистості наголошується у працях Г. Аскаррової, Б. Вульфсона, В. Гараджи, М. Заковича, Ф. Козирева, В. Москалець, С. Панича, М. Стельмаховича, Д. Федоренка, І. Чупілка й ін. З позицій православної педагогіки це питання розглядають Д. Конюхов, А. Кураєв, М. Лагодич, Є. Шестун. Про форми релігійної освіти йдеться у працях І. Галицької, Ф. Козирева, І. Метлика, Л. Митрохіна, М. Писманика. Правові аспекти розвитку, організації та впровадження духовно-моральної освіти відображено в працях Е. Аскерова, Р. Балодіса, П. Валк, В. Єленського, Т. Кудріної, Р. Підпригори, І. Понкіна, С. Стефанюк, О. Чернеги й ін.

Окремі аспекти, пов'язані з проблемою духовно-морального виховання дітей у загальноосвітніх навчальних закладах України, з'ясовуються у працях учених ХХ ст. Так, простежили розвиток системи національного шкільництва в історії педагогіки Г. Білавич, В. Борисенко, Г. Васькович, М. Євтух, Т. Завгородня, М. Заволока, І. Курляк, М. Левківський, О. Любар, З. Нагачевська, С. Стефанюк, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко. Напрями, зміст, особливості навчально-виховного процесу різних типів освітніх закладів розкрили Н. Агафонова, Н. Дем'яненко, С. Золотухіна, А. Лопухівська, Н. Парафійник, Н. Ротар, О. Савченко, Б. Савчук, М. Собчинська, С. Чуйко. Теоретичні й практичні аспекти духовно-морального виховання особистості в історії розвитку школи, педагогіки і психології дослідили І. Бех, М. Боришевський, Л. Генік, Т. Ільїна, О. Каневська, В. Карагодін, І. Мицишин, Е. Помиткін, О. Тимчик. Основи сучасного українського виховання на засадах християнства обґрунтували І. Андрухів, В. Кононенко, М. Стельмахович. Проблему свободи совісті в системі освітньої практики порушили М. Бабій, В. Гараджа, В. Єленський, М. Закович, А. Колодний, В. Пащенко, М. Хайруддінов.

Основну увагу дослідники на початку ХХІ ст. зосереджують на проблемі духовних цінностей як мети сучасного виховання (А. Богуш, Н. Миропольська, О. Сухомлинська), духовних потреб (Ж. Петрочко), узгляднювання вікових особливостей морального розвитку особистості (В. Киричок, О. Матвієнко,

К. Чорна), формування духовного досвіду особистості у процесі виховання (В. Бриль, В. Оржеховська), впливу сім'ї на духовне становлення дитини (К. Журба, Л. Повалій), використання народно-релігійних традицій у сучасному вихованні (Л. Генік), взаємодії сучасної педагогіки і релігії (Р. Анисимова, М. Євтух, Т. Тхоржевська), розроблення християнської етичної парадигми виховання (Н. Бакланова, А. Богуш, А. Васьків, Ю. Дзерович, В. Жуковський, В. Хайруліна), використання християнської етики як ефективного засобу виховання (В. Жуковський, В. Зеньковський, І. Кушак, М. Мельничук, Т. Саннікова).

Хронологічні рамки монографічного дослідження охоплюють часовий відтинок із 1900 до 2012 рр. За вихідний рубіж узято 1900 р. – час активної боротьби за українське шкільництво, визнання питання рідномовної освіти першочерговим з-поміж найгостріших проблем, активної розробки концептуальних основ духовно-морального виховання на тлі суспільних процесів (якісні зміни в політичній, економічній та культурній суспільних сферах України, ініціювання переоцінювання духовно-моральних цінностей в умовах поступової зміни освітньої політики).

Верхня межа дослідження означається завершенням формування системи антирелігійної роботи в навчально-виховному процесі освітніх закладів України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., набуттям Україною державності. Самостійність України позитивно вплинула на кількісні та якісні показники розвитку українського шкільництва, зумовила переорієнтування змісту національного виховання відповідно до нових пріоритетів і завдань духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Затвердження «Державного стандарту початкової загальної освіти» і «Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти», які ґрунтуються на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів, що реалізовані в освітніх галузях і відображені в результативних складових змісту базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.). Одним із завдань реалізації Стандартів визначено формування духовного світу учнів, його моралі, загальної

культури, удосконалення фізичної, соціальної, психічної і духовної складових здоров'я; оволодіння способами діяльності та моделями поведінки, які відповідають загальноприйнятим нормам моралі та права (початкова школа); формування гуманістичного світогляду особистості (основна школа); національної свідомості (старша школа).

Проблеми духовно-морального виховання дітей потребують системного аналізу для цілісної характеристики його теоретико-методологічних засад, форм і методів та змістовних парадигм у поєднанні з історико-соціальними, політико-економічними, релігійно-ідеологічними, філософсько-теоретичними, психолого-педагогічними чинниками впродовж ХХ – початку ХХІ ст. Оскільки без цього не можуть бути виявлені глибинні підвалини духовно-морального виховання дітей, які визначили б зміну парадигм та специфічних форм реалізації навчально-виховного процесу на різних етапах розвитку сучасної української школи.

Аналізуючи наукові праці та архівні джерела, відмічаємо, що українська школа ХХ – початку ХХІ ст. характеризується низкою специфічних ознак та особливостей. Вбачаємо за доцільне здійснити ретроспективний аналіз теорії і досвіду духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної школи, схарактеризувати концептуальні підходи до здійснення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст., виокреслити психолого-педагогічні умови впровадження інноваційних ідей духовно-морального виховання дітей в загальноосвітніх навчальних закладах на початку ХХІ ст. Саме це й визначило доцільність представлення монографічного дослідження педагогічній спільноті.

Теоретичні положення і висновки роботи, фактичний історико-педагогічний матеріал можуть бути використані під час реалізації практичних завдань: для оновлення змісту навчальних програм курсів і навчальних дисциплін із філософії освіти, загальної педагогіки, історії педагогіки, християнської етики, курсів духовно-морального спрямування; під час проведення спецкурсів та спецсеминарів із питань розвитку вітчизняної освіти; для удосконалення професійної підготовки студентів вищих та середніх

педагогічних навчальних закладів та науково-методичного керівництва роботою студентських наукових гуртків і факультативів; у практичній діяльності вчителів і вихователів загальноосвітніх навчальних закладів; при створенні підручників і навчально-методичних посібників та керівництві написанням бакалаврських, магістерських дипломних робіт; у системі підготовки і перепідготовки науково-педагогічних викладацьких кадрів.

Автор висловлює щирю вдячність науковому консультанту – академіку Національної академії педагогічних наук України, доктору педагогічних наук, професору М. Євтуху, рецензентам Г. Шевченко, доктору педагогічних наук, професору, члену-кореспонденту НАПН України, О. Матвієнко, доктору педагогічних наук, професору, Є. Чернишовій, доктору педагогічних наук, професору; редакторам монографічного дослідження.

РОЗДІЛ 1

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ЯК СУСПІЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Ретроспективний аналіз теорії і досвіду духовно-морального виховання дітей в процесі еволюції школи

Наукові засади духовно-морального виховання дітей в українській школі умовно поділяємо на теоретичні, методичні та організаційно-педагогічні. Теоретичні засади – знання, котрі розкривають традиції, культуру духовно-морального виховання та використовуються для розв’язання поставленої проблеми (принципи, форми, методи виховання тощо). Методичні засади – сукупність норм і орієнтирів, що зумовлюють відбір змісту духовно-морального виховання, організаційних форм, методів і засобів виховання дітей та реалізуються у виховних планах, програмах, підручниках, посібниках, методичній літературі. Організаційно-педагогічні засади – виховання дітей шкільного віку, професійний рівень педагогів та рівень духовності суспільства, навчально-методичне забезпечення виховного процесу. З огляду на це, досліджувана проблема розглядається саме в історико-педагогічному аспекті.

Питання систематизації і структурування окремих предметів розглядали А. Боровик [80], І. Васькович [97], В. Москалець [476], С. Пономаревський [604], О. Удод [841]. Необхідність упровадження інтеграції, систематизації та узагальнення знань до навчально-виховного процесу школи обґрунтували Р. Гавриш [134], О. Ільченко [137], Г. Маценко [458], Т. Самоплавська [721], Т. Тхоржевська [838], Ю. Чирва [916], Г. Шевченко [923], С. Якименко [749].

Під час систематизації історико-педагогічного матеріалу брали до уваги те, що періодизація історико-педагогічного процесу зумовлена особливостями наукового дослідження (праці Я. Бурлака і Ю. Руденко [92], О. Вишневецького [116], М. Гриценка [156], Н. Гупана [166], М. Константинова [343], В. Кравця [368] Ю. Руденка [705] й ін.).

У нашому дослідженні спиралися на періодизацію розвитку педагогічної думки, запропоновану О. Сухомлинською [811]. Водночас зважали на соціальні-економічні, політичні та інші трансформації в Україні, які викликали зміни в теорії і практиці організації роботи школи, а отже, й у духовно-моральному вихованні дітей. При укладанні періодизації також з'ясовували процеси, які визначали подальше становлення шкільної освіти чи зумовлювали її зміни або реформування.

Нижню межу дослідження окреслено так: у січні 1900 р. під керівництвом Міністра народної освіти О. Боголепова розпочала свою роботу комісія, яка розробляла пропозиції для реформування освіти. Було внесено зміни до вивчення природничих наук; до підручників для читання введено матеріали, спрямовані на отримання наукових знань про природу і суспільне життя. Здійснювалася підготовка освітньої системи до введення обов'язкового початкового навчання, послаблено утиски національної школи. Революційні події 1917 р. привели до становлення в Україні системи національної освіти та розширення мережі початкових і середніх шкіл. Згодом національна школа перейшла на комплексну систему навчання. З 1932 р. в загальноосвітніх закладах упроваджено обов'язкову початкову освіту, відбувався перехід до загальної семирічної школи та введення середньої на основі предметної системи навчання. Після ухвалення Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) введено обов'язкову восьмирічну освіту. Повну середню освіту стали надавати середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. У 1964 р. школи відійшли від 11-річної освіти та виробничого навчання. Подальші зміни у навчальному процесі зумовили ухвалення у 1984 р. «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи».

Верхня межа окреслюється отриманням Україною незалежності та розробленням нових концепцій змісту освіти і виховання. Це дало змогу виокремити хронології розвитку наукової картини світу в школярів та означити в ній такі періоди:

1) 1900–1917 рр. – формування в учнів релігійної і гуманітарної картин світу на тлі відродження в Україні національної свідомості та розвитку масової початкової школи;

2) 1917–1920 рр. – формування в учнів релігійної, гуманітарної, природничо-математичної картин світу; національного світогляду, введення загального безкоштовного обов'язкового початкового навчання;

3) 1920–1991 рр. – формування в учнів наукової картини світу в обов'язковій початковій восьмирічній і середній освіті на підґрунті марксистсько-ленінського вчення. Зокрема:

□ 1920–1932 рр. – формування в учнів цілісної наукової картини світу в умовах створення національно-радянської освіти на засадах комплексної системи навчання з одночасною комуністичною і антирелігійною пропагандою;

□ 1932–1945 рр. – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу, що ґрунтувалася на ідеях більшовизму та антирелігійної боротьби; перехід школи до обов'язкового семирічного навчання.

4) 1991 – і дотепер – формування в учнів національного світогляду на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів.

Духовно-моральне виховання дітей в історії розвитку української школи розглядали історики, педагоги, освітні й громадські діячі. Духовні засади були історично притаманні вітчизняному освітньому процесу, тому дослідження з історії української школи стосувалися і проблеми світоглядних підвалин школи, зокрема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст.

Основою монографії є праці Л. Березівської, В. Ворожбит, Н. Гупана, Д. Дзвінчука, С. Майбороди, О. Пометун, О. Сухомлинської, Р. Шакірова про сутність історіографії та різні підходи до типології освітніх реформ; Г. Генкеля, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського, В. Чарнолуського, М. Чехова про стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії; О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги про духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі початку ХХ ст.; Л. Генік, М. Євтуха, Л. Генік,

В. Жуковського, Т. Ільїної, О. Каневської, І. Курляк, Т. Тхоржевської, Д. Чернілевського, Ю. Щербяк, Р. Яковишина про духовно-моральне виховання молоді в історії розвитку вітчизняної педагогіки.

Увагу зосереджено на періодизації духовно-морального виховання дітей в історії розвитку української школи в епоху розвиненого соціалізму, комунізму.

Особливо гострою постала проблема духовно-морального виховання дітей в українській школі ХХІ ст., оскільки нинішнє суспільство вирізняється браком духовних цінностей, морально-етичних основ. Тим-то вельми актуальним є здійснення детального аналізу історіографії для з'ясування проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Історіографія конкретної проблеми є фундаментом історико-педагогічних праць. Історіографічний метод як загальнотеоретичний підхід до проведення історико-педагогічних пошуків обґрунтував український учений Н. Гупан: «У вузькому розумінні – це історіографія окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [166, с. 7–8]. Спираючись на подане тлумачення, спробуємо узагальнити історіографічні надбання духовно-морального виховання дітей в українській школі у 1900–2012 рр.

Треба відзначити, що окреслення історіографії історико-педагогічної проблеми великого періоду потребує розподілу виявлених праць на джерельні та історіографічні. Історіографію духовно-морального виховання дітей висвітлюємо за групами: історико-педагогічною та історіографією інших наук (історія України, галузеве управління тощо). Відповідно, в першій групі виокремлюємо періоди, аналізуємо її за групами: українською, українською діаспорою, радянською, сучасною російською.

Підходи українських і зарубіжних учених до типологій освітніх реформ дають змогу з'ясувати особливості становлення системи духовно-морального виховання дітей в українській школі та вирізнити соціально-педагогічні проблеми духовно-морального виховання у досліджуваний період. Це стало нам за підставу типологізувати періоди дослідження за головними критеріями:

суспільно значущим виміром реформ, їх персоніфікованим описом; масштабністю і перспективністю, змістовними характеристиками, процесуальними змінами, усталеними назвами реформ.

Однією з найголовніших наукових проблем, особливо в гуманітарній сфері, наголошує О. Сухомлинська, є проблема *періодизації* тих чи інших явищ, тобто визначення певних періодів [811, с. 47]. На основі культурно-антропологічного й цивілізаційного підходів учена обґрунтувала періодизацію національної педагогічної думки в Україні з IX ст. і дотепер: I період (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II період (1569 р. – середина XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського відродження; III період (друга половина XVII–XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV період (XIX ст. – 1905 р.) – становлення модерної педагогічної думки; V період (1905–1920 рр.) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI період (1920–1991 рр.) – українська педагогічна думка за радянських часів із його етапами: 1-й (1920–1933 рр.) – експериментування і новаторство; 2-й (1933–1958 рр.) – українська педагогіка як складова «російсько-радянської культури»; 3-й (1958–1985 рр.) – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; 4-й (1985–1991 рр.) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в межах радянського дискурсу; 5-й (1991 р.) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [844]. Зазначена періодизація зумовила логіку нашого дослідження.

Для розроблення періодизації духовно-морального виховання дітей у XX ст. охарактеризуємо періодизації різних педагогічних процесів. Так, Н. Гупан створив періодизацію історико-педагогічної науки, взявши до уваги зміни не лише в суспільному житті України у XX ст., «...а й у проблематиці, змісті, методології, підходах до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки» [166, с. 22].

Отже, I період (друга половина XIX ст. – 1916 р.) – становлення загальноосвітніх основ вітчизняної історико-педагогічної науки; II період (1917–1920-ті рр.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; III

період (1930-ті – перша половина 1980-х рр.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на засадах марксистської методології; IV період (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з огляду на нові методологічні позиції і створення національної науки.

В основу періодизації розвитку шкільної освіти О. Пометун покладено зміни в суспільному житті України ХХ ст., а також істотні зрушення в змісті й організації навчання історії: I період (1900–1920 рр.) – становлення шкільної історичної освіти в умовах відродження української державності та національної школи; II період (1920–1934 рр.) – викладання історії в умовах українізації суспільства, школи і переходу до комплексних програм навчання; III період (1935 – середина 1950-х рр.) – становлення системи історичної освіти, уніфікація змісту й технології навчання; IV період (середина 1950-х – 1960-ті рр.) – розвиток історико-методичної теорії і практики викладання історії в Україні через часткову демократизацію і десталінізацію суспільного життя; V період (1970–1980 рр.) – наростання кризових явищ у шкільній історичній освіті [600, с 7–8].

Для нашого дослідження (з метою порівняння і узагальнення) доцільною є періодизація розвитку системи державного управління освітньою галуззю в Україні, яку з опертям на підходи С. Майбороди, пропонує Д. Дзвінчук. Учений узагальнив соціально-економічні умови, рівень розвитку теорії і практики державного управління, мету і завдання розвитку системи державних керівних органів освіти в Україні суб'єктів їх реалізації. Теоретичний здобуток дослідника: I період (1917–1919 рр.) – становлення основ українського демократичного правового державного управління освітою на принципах гуманізації, демократизації, колегіальності та єдиноначальності, інтеграції і диференціації, поєднання централізації і децентралізації управління; II період (1920–1930 рр.) – період пошуків оптимальної системи, моделі радянської системи управління освітою на засадах посилення загальнодержавного курсу на побудову нового суспільства, монопартійності, централізації управління, збільшення адміністративного апарату, бюрократизації його діяльності; III період (1931–1959 рр.) – період утвердження командно-адміністративної

системи управління освітою як організаційної основи тоталітарного режиму, посилення бюрократичного централізму і втрата децентралізації. Подальше реформування в СРСР до його розпаду, зокрема в УРСР, на думку автора, ґрунтується на засадах останнього періоду (окрім пори перебудови) [171].

На матеріалах історії середньої освіти в Росії з «ігнат'євської реформи» до реформування школи у 1990–1995 рр. російський учений Р. Шакіров проаналізував зміст, цілі, принципи та умови реалізації, форми й методи реформ. Етапи реформування загальної середньої освіти в Росії побудовано в автора відповідно до історичного розвитку російського суспільства, які полишають без уваги конкретні зміни в освіті і є надто узагальненими [927].

Для нас у порівняльному аспекті важливими є висновки вченого про реформування освіти в ті історичні періоди, коли українські землі входили до Російської імперії та СРСР, оскільки в єдиному державному просторі здійснювалася єдина освітня політика. Р. Шакіров характеризує «ігнат'євську» реформу як демократичну; реформу школи 1958 р. – як незавершену, а реформу 1984 р. – як недійову через неможливість реформування школи без докорінних соціально-політичних змін у суспільстві.

Ретроспективний і системно-концептуальний аналіз реформування (зміни і перетворення української шкільної освіти) у визначених хронологічних і територіальних межах здійснила Л. Березівська. Періодизацію (періоди й етапи) розроблено в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та педагогічних детермінант, а саме: I період (1899–1917 рр.) – спроби реформування шкільної освіти на українських землях в імперську добу: проектування змін шкільної освіти (1899–1904 рр.); державно-громадські ініціативи щодо реформування шкільної освіти (1904–1914 рр.); демократичний проект реформування шкільної освіти П. Ігнат'єва (1914–1916 рр.); II період (1917–1920 рр.) – державно-громадське реформування шкільної освіти в період УНР та діяльності українських урядів: шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради (березень 1917 – 29 квітня 1918 рр.); реформаторські процеси

в галузі шкільної освіти в період Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918 р.); шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради (13 листопада 1918 – кінець 1920 р.); III період (1919–1930 рр.) – радянська реформа школи в УСРР націонал-комуністичного характеру: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920 рр.); реформування шкільної освіти згідно із схемою Г. Гринька (1920–1924 рр.); реформування школи в період експериментування і пошуку (1924–1927 рр.); реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР (1927–1930 рр.); IV період (1930–1991 рр.) – внутрішньосистемне реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства: контрреформа системи шкільної освіти як її уніфікація у загальнорадянську (1930 – початок 1950 рр.); реформа з метою зміцнення зв'язку школи з життям та як складова десталінізації суспільного життя (1956–1964 рр.); часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті (1964–1984 рр.); зародження демократичних змін в освіті на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991 рр.) [54].

Духовно-моральне виховання дітей в Україні згідно з нашою періодизацією умовно означаємо шістьма етапами: 1-й – 1900–1916 рр.; 2-й – 1917–1920 рр.; 3-й – 1921 – початок 1930 рр.; 4-й – 1931 – середина 1950-х рр.; 5-й – друга половина 1950-х – 1989 рр.; 6-й – 1990 р. – і дотепер.

Перший етап дослідження проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі припадає на початок ХХ ст. в умовах царської Росії. Аналіз наукових джерел цього періоду свідчить, що цю проблему дослідники розглядали з різних позицій. Це стало підставою для виокремлення кількох груп наукових праць, які стосуються теми дослідження. Так, у систематизованих працях з історії освіти Г. Генкеля, Е. Днепров, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського, В. Чарнолуського, М. Чехова на основі багатого фактологічного матеріалу висвітлюється стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії,

зокрема, на українських землях аналізується політика уряду щодо освіти, приділяється увага проблемам організації педагогічного процесу, також і духовно-моральному вихованню дітей, в різних типах навчальних закладів [144; 467; 478; 715; 876; 927].

Деякі тогочасні дослідники (В. Акимов, І. Белоконський, Т. Голик, С. Знаменський, А. Обухов, С. Сірополко, М. Чехов, П. Фомін, В. Хижняков) скеровували увагу на окремі регіони України. У своїх доробках з'ясовували особливості функціонування переважно початкових народних шкіл, робили спробу здійснити порівняльний аналіз церковнопарафіяльних, земських і міністерських початкових училищ, виявляли загальні й специфічні проблеми шкільної справи, розглядали питання духовно-морального виховання в закладах вітчизняної освіти [7; 148; 268; 440; 496; 848].

Стан системи освіти й розвитку просвітницького руху в Україні на початку ХХ ст. аналізувала С. Русова у праці «Просвітний рух на Вкраїні в 60-х роках» (1911 р.). Критично висвітлював атмосферу народної школи, вказуючи на причини занепаду освітньої справи на українських землях – шкільну політику уряду, М. Драгоманов у праці «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877 р.) [203; 712].

Визначали духовно-моральне виховання дітей як важливий і необхідний складник цілісної системи виховання і формування гармонійно розвиненої особистості чимало тогочасних педагогів, державних і церковних діячів, зокрема І. Бартошевський, О. Духнович, Н. Маккавейський, О. Маляревський, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Рачинський, В. Сокольський, К. Ушинський, П. Юркевич й ін. [209; 310; 444; 467; 583; 669; 780; 862; 935].

Питанням ролі церкви в розвитку системи духовно-морального виховання дітей, діяльності духовенства в освітній галузі приділяли увагу в своїх працях, передусім, священики і церковні діячі: М. Алабовський, Х. Белков, Г. Булашев, Д. Висковатов, І. Восторгов, В. Певницький, П. Смирнов й ін. Їхні погляди на місце і значення церковної школи, системи духовно-морального виховання вирізняються певною заангажованістю, що виявляється

в безумовному утвердженні ідеологічного кредо урядової шкільної політики – «Православ'я, самодержавство, народність» [9; 48; 91; 109; 133; 568; 770].

Автори зазначених праць, з'ясовуючи стан і перспективи розвитку системи вітчизняної освіти, вказуючи на недоліки церковної школи, все ж позиціонували потребу у духовно-моральному вихованні молоді, аксіоматичне бачення церкви духовним учителем народу. Їхні позиції відмінні від поглядів так званих світських педагогів, освітніх і громадських діячів – К. Вентцеля, Б. Грінченка, А. Красєва, А. Петрищева, В. Чарнолуського й ін. Останні переймалися питанням перетворення школи на світську установу, позбавлену церковної опіки й управління. Зокрема, В. Поточний у статті «Напередодні однієї реформи» часопису «Світло» (1911 р.) порушив проблему реформування духовних навчальних закладів. Дописувач цього часопису Д. Збір у статті «Про водіння учнів у церкву як засіб релігійного виховання» (1914 р.) розглядав історичні аспекти взаємодії церкви і парафіян та обґрунтовував власне бачення примусового виконання дітьми релігійних обрядів [107; 155; 276; 369; 577; 621].

На початку ХХ ст., в зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр., з'являються дослідження суспільної думки в галузі освіти, настроїв дітей та їхніх батьків щодо християнських засад навчально-виховного процесу в тогочасній школі: «Средняя школа за последние годы: ученические волнения 1905–1906 гг. и их значение» С. Знаменського (1909 р.); «Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания» (1895 р.) А. Пругавина, «Итоги общественной мысли в области образования» В. Чарнолуського (1906 р.) [268; 622; 916].

Окремої уваги заслуговують праці П. Каптерева «История русской педагогики» (1915 р.) та «Современные педагогические течения» укладачів П. Каптерева і О. Музиченка (1913 р.). У них автори намагаються визначити позиції різних педагогів щодо духовно-морального виховання дітей в школі, аналізують реальний стан школи в межах світоглядної й освітньої політики уряду [304; 308; 477].

Дослідження з історії світської і церковної школи початку ХХ ст. містять

багатий фактологічний і статистичний матеріал, що розкриває нормативно-правову базу, зміст, навчально-методичне, кадрове забезпечення освітнього процесу в Україні в складі Російської імперії. До них належать щорічні звіти попечителя Київського навчального округу про стан навчальних закладів, звіти обер-прокурора Святого Синоду про функціонування церковних шкіл, збірники законів, постанов і розпоряджень для різних типів навчальних закладів, укладених і виданих освітніми і громадськими діячами: А. Анастасієвичем, Л. Георгієвським, М. Захарченком, Д. Кузьменком, Т. Лубенцем, А. Сиром'ятниковим, Г. Фальборком, В. Чарнолузьким [145; 256; 384; 419; 724; 891].

Засадою нашого дослідження стали також публікації тогочасних періодичних видань, як-от: «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Церковно-приходская школа», «Вестник воспитания», «Русская мысль», «Русская школа», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Світло» тощо, які порушували проблему духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

В історіографії досліджуваного періоду національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр. закладено передумови створення джерельної бази для розроблювання проблеми. Питання світоглядних основ школи, зокрема духовно-морального виховання дітей доби новітньої української революції, розглядалося у працях педагогів, освітніх і громадських діячів – О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги й ін. [199; 477; 604; 706; 765; 905].

Багатий фактологічний матеріал містять публікації часопису «Вільна Українська Школа» (1917–1919 рр.). У них висвітлюється стан справ у царині освіти, аналізуються перетворення в цій галузі, зосереджується увага на розбудові української національної школи, потребі реформування вітчизняної школи на принципах світськості, науковості, зв'язку з суспільною практикою.

Окремої уваги заслуговує «Проект єдиної трудової школи на Україні» (1919 р.). Автори цього документа виявили сукупне ставлення української педагогічної громадськості до проблеми духовно-морального виховання дітей у

тогочасних умовах [262; 645].

Дають додаткові аргументи публікації у виданні «Церковно-общественная мысль» (1917 р.). Окрім хроніки подій і явищ у галузі освіти, у ньому висловлюються думки представників духовенства щодо стану релігії в суспільному житті та в системі освіти (стаття протоієрея Є. Капралова «Религия в школе»). У праці Я. Кордо «Реформа народного образования в свободной России» (1917) цього видання аналізуються світоглядні засади школи за діяльності Тимчасового уряду, зокрема її нормативно-правові основи [276; 307; 354].

Наступний етап дослідження духовно-морального виховання дітей припадає на радянську епоху і вирізняється дещо іншими аспектами наукового пошуку. Літературу з досліджуваної проблеми ми умовно поділили на кілька груп.

У 1920–1930-ті рр. з'явилися публікації, присвячені питанням освіти в Росії. У працях І. Веркіна, С. Каменєва, Є. Мединського, А. Пинкевича переважно описових, проблеми духовно-морального виховання дітей в школі розглядалися досить однобоко. З ідеологічних мотивів система духовно-моральної освіти в дореволюційні часи визнавалася «пронизаною релігійним духом», наголошувалося на безумовному впливі церкви на процес навчання і виховання молоді. Причому цей вплив інтерпретувався як негативний, такий, що стояв на заваді формуванню особистості та функціонуванню системи освіти загалом [108; 304; 463; 582].

Критика буржуазної системи освіти, побудованої на релігійних засадах, мали піднести значення законодавчих актів радянського періоду, згідно з якими школа відокремлювалася від церкви. Аналіз і роз'яснення ленінського Декрету про відокремлення школи від церкви й подібних за змістом постанов партії та уряду, місцевих органів влади ґрунтувалися на тезі про «доброчинність» визволення народу від «релігійних пут». Принцип відмежування і заперечення буржуазної школи став типовим для радянської педагогіки і стосувався, передусім, світоглядних засад освіти. У тогочасних публікаціях переважало негативне ставлення до системи духовно-морального виховання у дореволюційній школі, вчительській праці, Закону Божого як навчального предмета. Приміром, про це

йшлося у статті В. Щербакова «Чому Жовтнева революція відокремила школу від церкви» (часопис «Безвірник», 1927 р.) [929; 930].

Реформування системи освіти відображалося у працях політичних, громадських й освітніх діячів. Унаслідок це спричинило зміну світоглядних засад освіти, перетворення школи з релігійної на світську, трансформації системи виховання дітей у вітчизняній школі.

У 1920–1930-ті рр. праці присвячувалися короткочасному періоду розвитку освіти доби радянської влади. Зокрема: «Про систему народної освіти» А. Бубнова (1930 р.); «Советская система народного образования УССР» В. Маркова (1928 р.); «Народна освіта на Україні за 10 років революції» Я. Ряппо (1927 р.); «Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни» М. Скрипника (1929 р.) й ін. До того ж увагу радянських дослідників привертало питання про свободу совісті громадян, також і дітей, законодавчих основ співіснування держави, освіти і релігії (Ф. Путинцев, І. Сухоплюєв, С. Тім, І. Флеров й ін.). Визначальним є те, що в 1920-х рр., категорія «свобода совісті громадян» розглядалася тільки під кутом зору марксистсько-ленінської ідеології. Тому правові основи системи освіти і духовно-морального виховання дітей в царській Росії аналізувалися та оцінювалися як негативні. Приміром, Ф. Путинцев у праці «О свободе совести» цьому питанню присвятив окремий розділ «Церковна опіка над школою в царській Росії» [90; 442; 659; 714; 769; 819; 867].

Джерельною базою монографії стали численні публікації з проблем антирелігійного виховання і безвірницької роботи, опубліковані в журналах «Безвірник», «Антирелигиозник» у 1920–1930-ті рр., які були рупором антирелігійної пропаганди партії й уряду.

Вагомі дослідження 1940–1980-х рр. у галузі вітчизняної школи й педагогічної думки, попри величезний фактологічний матеріал, мають обов'язкову ідеологічну упередженість і світоглядну заангажованість в оцінюванні світоглядних засад освітньо-виховного процесу, зокрема духовно-морального виховання дітей. До них належать колективні й одноосібні

монографії, зокрема Е. Дніпрова, М. Костянтинова, Ф. Корольова, Є. Мединського, М. Шабаєва, Ф. Паначина, А. Ососкова й ін. [343; 357; 559].

Ґрунтовні розвідки з історії розвитку школи України в складі Російської імперії належать радянським дослідникам М. Заволоці, В. Борисенку, Н. Калениченко й ін. Так, М. Заволока у монографії «Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття» (1971 р.) на розмаїтті фактологічного матеріалу дослідив стан і розвиток системи шкільної освіти початкової, середньої і вищої ланки, напрями політики царського уряду в галузі шкільництва, боротьбу різних верств населення за перетворення в освітній галузі [81; 82; 236].

Загалом історико-педагогічні розвідки радянського періоду визначалися двома основними положеннями: по-перше, протиставляючи радянській школі дореволюційну, дослідники визнавали останню консервативною, регресивною, схоластичною, церковною. При переважно негативному оцінюванні системи духовно-морального виховання в школі самодержавної Росії та напрямів політики царського уряду в галузі освіти бракувало дослідження, власне, організаційних основ функціонування духовно-морального виховання дітей в українській школі. По-друге, в радянській науковій думці культивувалось апологетичне твердження про необхідність і правомірність заміни у школі релігійних засад науково-матеріалістичними, себто, науково-атеїстичним підходом у справі навчання і виховання підростаючого покоління. Варто наголосити, що останнє мало ідейно-політичні підстави й зумовлювалося богоборчою політикою Комуністичної партії і Радянської держави.

Радянські дослідники не мали змоги прихильно ставитися до питань релігії, зокрема в аспекті духовно-морального виховання дітей в школі. Тому праці з такою проблематикою належать перу науковців емігрантського середовища – Г. Ващенко, І. Власовському, В. Зеньковському, І. Огієнку, А. Річинському, С. Сірополку й іншим і мають адресу зарубіжних видавництв [100; 124; 266; 518; 688; 765].

Представник філософсько-релігійного педагогічного спрямування В. Зеньковський досліджував духовно-моральні засади педагогічного процесу в душі християнської антропології. У його праці «Русская педагогика в XX веке» розглядаються різні напрями і течії вітчизняної педагогічної думки в першій третині XX ст., що свідчить про релігійні підвалини процесу виховання молоді, зокрема про духовно-моральне виховання дітей шкільного віку [267].

У монографії «Історія освіти в Україні» С. Сірополко, подаючи стислий огляд історії освіти від найдавніших часів до 1920 р., дослідив особливості шкільної справи на Наддніпрянській Україні та виокремив період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. Його наукові розвідки стосувалися політичних передумов і наслідків перетворень у царині освіти, також і духовно-морального виховання дітей в школі [767].

Науковці з діаспори виступали з критикою антирелігійної та антидуховної політики Радянської держави, системи безвірницької роботи з населенням, войовничо-атеїстичної пропаганди в галузі освіти, викривали ідеологічні засади «наукового комунізму». Приміром, І. Власовський називав радянську школу школою атеїзму «атеїстичної нерозумної віри». Науковець розглядав соціально-політичні чинники поширення атеїзму, проблему світогляду радянської людини, її моральних цінностей і правил життєдіяльності [124].

Важливим етапом у висвітленні проблеми духовно-морального виховання дітей стали межові 1990-ті рр., які вирізнялися відхиленням від ідеологічних догм, властивих радянській історіографії. Із 1990 р. і дотепер ми виокремили наступний період в історіографії духовно-морального виховання дітей в українській школі XX ст.

Загалом, у сучасних працях з історії вітчизняної педагогіки простежується намагання відійти від ідеологічних стереотипів тлумачення світоглядних засад навчально-виховного процесу школи та висвітлювати духовно-моральний стан дітей в історичному розрізі часу з обґрунтуванням чинників впливу. Заслуговують на увагу фундаментальні гуртові й одноосібні роботи І. Васьковича, Н. Гупана, С. Золотухіної, В. Кравця, М. Левківського,

О. Любара, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка, які вирізняються системністю, науковим об'єктивізмом, багатим фактологічним матеріалом. У дослідженнях виокремлюються періоди розвитку системи освіти й науково-педагогічної думки, наголошуються на національних особливостях освітньої проблематики, обґрунтовується система роботи української школи у ХХ ст. Наукові розвідки не оминули проблеми духовно-морального виховання дітей в українських школах, проте розглядають її крізь призму загальних освітніх процесів [97; 165; 272; 368; 404; 425; 811; 812].

Окремим аспектам історії розвитку вітчизняної школи у ХХ ст., зокрема з позиції духовно-морального виховання дітей в Україні, присвячено праці А. Лопухівської, Н. Побірченко, С. Чуйка, дисертаційні дослідження С. Бричок, Р. Гавриш, Н. Гупан, І. Петренко, Т. Петрової; журнальні публікації О. Попової, Ю. Присяжнюк, Г. Софінської, М. Чепіль й ін. [89; 134; 166; 417; 576; 578; 593; 628; 907].

Отже, переосмислення методологічних підходів до аналізу освітніх проблем привело до розширення проблемного поля наукових досліджень. Педагоги, історики, релігієзнавці, культурологи, соціологи досліджують сьогодні велике коло проблем, які певним чином пов'язані з світоглядними засадами освіти. Відмова ідеологічного табу й усунення політичних перепон у духовному житті незалежної України уможливили наукові пошуки на духовно-моральних засадах вітчизняної освіти, здійснення як ретроспективного аналізу, так і аналізу сучасного стану духовно-морального виховання підростаючого покоління. Чимало дослідників, серед яких – Л. Генік, Т. Ільїна, О. Каневська, І. Курляк, Т. Тхоржевська, Ю. Щербяк, Р. Яковишин звернулися до питання духовно-морального виховання молоді в історії розвитку вітчизняної педагогічної теорії і практики [142; 283; 305; 398; 838; 931; 939].

У своєму історико-педагогічному дослідженні «Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX – поч. ХХ ст.)» (1996 р.) Т. Ільїна проаналізувала шляхи і засоби духовно-морального виховання особистості в творчій спадщині вітчизняних діячів освіти і культури

початку ХХ ст., виявила духовно-релігійні основи в традиціях виховання, обґрунтувала взаємозв'язок національного виховного ідеалу й християнських моральних цінностей, порушила проблему вивчення у навчальних закладах предмета «Закон Божий», тогочасні зміст, форми і методи релігійної освіти й стан духовно-морального виховання молоді.

Висвітлено тенденції духовно-морального виховання дітей, а також умови й механізми його реалізації в окремі періоди історичного розвитку України ХХ ст. Дослідники Л. Генік, І. Курляк, І. Мицишин, Ю. Щербяк, Р. Яковишин приділили увагу в своїх працях місцю і ролі розвитку системи духовно-морального виховання дітей на засадах християнського вчення в українській школі на початку ХХ ст. [143; 397; 469; 931; 939].

Заслуговує на увагу монографія Л. Генік «Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – початку ХХ ст.)» (2000 р.). У ній висвітлено особливості розвитку духовно-морального виховання як у функціональному (роль, значущість, сутність), так і в прикладному (форми, методи, засоби) аспектах в освітньо-виховних закладах Східної Галичини. Завдяки цій праці розширився і поглибився інтерес до регіональної педагогічної думки та практики духовно-морального виховання підростаючого покоління [143].

Актуальними для нашого часу є праці Т. Тхоржевської. У монографії «Православне виховання в історії педагогіки України» (2005 р.), докторській дисертації «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України» (2006 р.) та у численних працях авторка досліджує православну систему виховання як педагогічне явище в історичному розвитку виховної та освітньої справи України. Зокрема, критично аналізує проблеми духовно-морального виховання минулого і сьогодення, розкриває церковний і світський погляди на практику виховання, що спирається на православне вчення в Україні, з'ясовує вплив християнства на розвиток світської педагогічної науки, вирізняє особливості українських освітніх традицій [836; 837; 838].

У межах дослідження Т. Тхоржевська приділяє пильну увагу періоду ХІХ – початку ХХ ст., коли розв’язувалися нагальні освітні проблеми під кутом зору православного виховання дітей. Дослідження висвітлює питання становища церковнопарафіяльної школи, а також діяльності уряду, православної церкви в галузі шкільництва. Саме православні засади як основоположні в межах духовно-морального виховання в історії вітчизняної освіти і педагогічної думки привертають увагу дослідниці. Вивчення педагогічної спадщини видатних педагогів минулого та церковної літератури дало авторці змогу об’єктивно оцінити теоретичні і практичні здобутки духовно-морального виховання молоді. Праці Т. Тхоржевської пропонують цілісну картину розвитку православного виховання та православної педагогіки в Україні, зокрема духовно-морального виховання дітей в українській школі, тож є вагомим доробком історико-педагогічної науки.

Великого значення духовно-моральному вихованню дітей в контексті завдань вітчизняної освіти щодо розвитку особистості надають І. Андрухів, А. Вихрущ, О. Вишневський, Я. Гунтель, В. Жуковський, М. Євтух, В. Карагодін, І. Мицишин, М. Стельмахович, С. Стефанюк, М. Хайруддінов, Ю. Щербяк. Науковці досліджують теоретико-методичні й практичні основи християнської педагогіки. Так, А. Вихрущ з’ясовує основоположні ідеї християнства з погляду сучасної педагогічної науки. Розкриваючи методику духовно-морального виховання дітей в українській школі, дослідники звертаються до історичних розвідок особливостей виховання на засадах християнської моралі. До світоглядних пріоритетів педагогіки в загальнофілософському аспекті звертається І. Зязюн [18; 115; 117; 164; 221; 222; 225; 233; 795; 878; 931].

З’ясовують світоглядні функції сучасної вітчизняної системи освіти науковці С. Гончаренко, М. Євтух, В. Кремень, Ю. Мальований і водночас залишаються на позиції формування у молоді наукового світогляду. Проблему свободи совісті молоді, впровадження духовно-моральної освіти на сучасному етапі порушують Р. Анісімова, М. Бабій, А. Бойко, В. Ворожбіт, В. Гараджа,

В. Жуковський, В. Єленський, М. Закович, М. Лубська, В. Пащенко, Л. Филипович, В. Янів й ін. [21; 34; 74; 138; 151; 224; 226; 228; 233; 241; 372; 420; 563; 940].

Окрему групу становлять історико-педагогічні дослідження сучасних російських науковців – З. Васильєвої, А. Джуринаського, Д. Латишиної, А. Пискунова й ін. У контексті педагогічної проблематики дослідники з'ясовують світоглядні засади освіти, аналізують сув'язь політичних, економічних, соціальних і культурних векторів впливу на духовно-культурний розвиток суспільства епохи Російської імперії [507; 508].

У цій праці ми послуговувалися документальними матеріалами Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Багато документів із названих установ уводяться в науковий обіг уперше [294; 888; 898].

Наше дослідження ґрунтується на відмінних за характером, походженням і змістом опублікованих і неопублікованих матеріалах. Законодавчі положення, розпорядження, циркуляри, звіти, програмні й довідкові матеріали політичних, громадських, наукових, просвітніх, учительських угруповань покладено в основу дослідження чинників, що зумовили певні духовні засади навчально-виховного процесу школи, сприяли їх зміні й корекції, створювали організаційно-педагогічні умови духовно-морального виховання дітей в закладах національної освіти. Використано також опубліковані в останні роки праці, що дають змогу ознайомитися з біографіями, науковою і творчою спадщиною відомих, забутих або заборонених для дослідження в радянські часи філософів, педагогів, громадських, політичних й освітніх діячів, науковців, письменників, музикантів.

Статути і програми навчально-виховних закладів, правила і програми різних предметів, практично-методичні вказівки для викладання навчальних дисциплін духовно-морального спрямування дали нам змогу проаналізувати й об'єктивно оцінити процесуальний і функціональний компоненти духовно-морального виховання дітей в різні періоди розвитку української школи.

1.2. Суспільна і культурно-історична зумовленість змісту і методів духовно-морального виховання, його провідних складових і понять

Аналіз наукових публікацій, присвячених розвитку і формуванню особистості, висвітленню ролі виховання і освіти, діяльності соціальних інститутів переконують у тому, що ці процеси зусібіч осмислено у працях зарубіжних і вітчизняних філософів, соціологів, культурологів, теологів, психологів і педагогів. Певною мірою це стосується і питання становлення духовності, моральності у підростаючих поколіннях.

Матеріали аналізу наукових праць досліджуваного періоду дають змогу стверджувати, що наукова термінологія щодо духовно-морального виховання особистості перебуває на стадії формування. Важлива роль у розробці наукової термінології належить Церкві як суспільній і виховній інституції. Різноманітні засоби й методи її діяльності (доброчинно-виховна праця катехитів; уроки духовності у школах, гімназіях, учительських семінаріях); утворення церковних братств і товариств, християнської організації шкільної молоді стали важливим компонентом системного підходу багатьох установ, окремих діячів освіти і науки до розв'язання завдань теорії і практики духовно-морального виховання дітей.

Педагогічну працю представників духовенства обґрунтовано в базисних ідеях духовно-морального виховання дітей:

- християнському вченні – світоглядному підґрунті теорії духовно-морального виховання;
- постійній, ґрунтовній праці над духовним самовдосконаленням, що є засобом духовно-морального виховання;
- духовно-моральному вихованні, яким зобов'язані опікуватися, передусім, батьки, а також катехити й учителі. Вони повинні пробуджувати в дитини перші духовно-моральні почуття, привчати до найпростіших «релігійних практик», формувати відповідні якості й риси характеру;
- духовно-моральному вихованні – пріоритетному з-поміж усіх інших напрямів виховання особистості;

□ духовно-моральному вихованні дітей у школі, що має відбуватися без найменшого тиску і примусу.

Проаналізуємо семантику походження категорій, які є складовими цілісного поняття «духовно-моральне виховання». Поняття «духовність» є похідним від «дух». Цим терміном в українській мові здавна позначається те, що протилежне субстанційній основі буття – «матерії». В. Даль у «Тлумачному словнику живої мови» визначає: «Духовність – це стан духовного. Духовний, безтілесний, не тілесний, з одного духу і душі складається ... все що відноситься до душі людини, всі розумові і моральні сили його, розум і воля» [833].

У словнику С. Ожегова «духовність – це властивість душі, що складає переважання духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними». У психологічному словнику поняття «духовність» людини трактується як «...індивідуальна вираженість у структурі особистості двох фундаментальних потреб: особистої потреби пізнання і соціальної потреби жити і діяти для інших» [521; 569].

У словнику з етики «Енциклопедія моральності» духовність означається як «специфічно людська якість ... характеризує мотивацію і сенс поведінки особистості ... Духовність – позиція ціннісної свідомості, властива всім його формам – моральній, політичній, релігійній, естетичній, художній, але особливо істотна в сфері моральних відносин. Духовність відзначається «...безкорисливістю, свободою, емоційністю, що відійшла від фізіологічно детермінованих переживань...» [87].

У педагогічних довідниках духовність розглядається у трьох аспектах: 1) вищий рівень розвитку і саморегуляції зрілої особистості, коли основними орієнтирами її життєдіяльності стають вічні людські цінності; 2) орієнтованість особистості на дії задля блага оточення, пошук моральних абсолютів; 3) із християнського погляду – наближеність людини у своїх вищих прагненнях до Бога [680].

Варто відзначити таке: аналіз енциклопедичних, тлумачних, філософських, психологічних і педагогічних словників засвідчує, що термін «духовність»

розглядається з двох позицій: релігійної і світської. Це зрозуміло, адже етимологічно слова «дух», «душа» походять від слова «дихання», що безпосередньо вказує на відмінність життя від смерті та уможлиблює релігійне осмислення людського буття через пов'язання слова «дух» із безсмертним і божественним [105; 214; 574].

У християнській традиції духовність протиставляється душевності – сукупності всього того, чого не буває поза межами психологічних процесів. На відміну від «душевного», «духовному» непритаманні замасковані імпульси свавілля, себелюбства, чуттєвості, агресивності. Тому духовність у християнській етиці пов'язується з внутрішньою чистотою і умиротворенням, зі скромністю і послухом [680].

Філософія діалектичного матеріалізму слова «дух» і «душа» розглядає як синоніми до слова «психіка». В давньогрецькій мові для позначення поняття «дух» існувало два слова: «пневма» (pneuma) і «нус» (nus). Вперше використовувалося в Священному Писанні і мало значення «дар життя, отриманий від Бога». У філософії дух позначався словом «нус», яке поєднувало такі поняття, як розум, інтелект, логос. Навіть такий короткий аналіз дає змогу зробити висновок про різне розуміння духу (отже, і духовності) релігійною і світською думкою [679].

У марксистській філософії поняття «дух» є синонімом поняття «свідомість». Вітчизняна філософія, на відміну від західноєвропейської завжди була орієнтована на логос, який передбачає одухотвореність світу [573].

Початок ХХ ст. характеризувався особливим злетом релігійної моральної філософії. Російський філософ М. Бердяєв вважав, що дух одночасно реальний та ірреальний. Його реальність не викликає сумніву і засвідчена всім досвідом людства. Разом з тим дух не є об'єкт, бо не має такої об'єктивної реальності, яку можна назвати духом, але є ознаки, за якими дух можна встановити: «... ознаками духу є – свобода, сенс, творча активність, цілісність, любов». Духовність у житті людини проявляється в його волі, активності, творчості, любові й милосерді, прагненні до перетворення життя [49].

Головне у духовному розвитку, за М. Бердяєвим – це індивідуальна свобода особистості. Адже людина сама відповідальна за творення в собі добра, за своє духовне сходження (водночас філософ не заперечував ролі виховання). Але творення себе духовною людиною можливе, твердив М. Бердяєв, тільки в творчості. І духовність не може бути лише спрямуванням енергії людиною на саму себе, бо має спрямовуватися на інших людей. М. Бердяєв виокремлював кілька типів духовності: християнську (православну, католицьку); нехристиянську (мусульманську); загальні основи духовності (індуська, містична релігії); Боголюдську (нову) [50].

Першим філософом, який в основу своєї філософської системи поклав вчення про моральність, був російський філософ В. Соловйов. Поняття «моральність» і «духовність» в його працях синонімічні. Предметом моральної (духовної) філософії є поняття добра, яке єдине, на його думку, у всього людства. Загальнолюдська моральність (духовність) ґрунтується на почутті сорому, жалості і благоговіння. До того ж, В. Соловйов наголошував, що людина існує гідно тільки тоді, коли підпорядковує своє життя і свої справи моральному закону і спрямовує її до безумовно моральних справ [781].

М. Лосський вважав, що поняття «дух» і «духовність» не потребують доказів і роз'яснень. До складових духовності філософ залічував свободу, істину, добро, любов і красу [418].

І. Ільїн дійшов висновку, що наявність духовного начала в людині є сенсом існування її особистості. Зокрема: «... дух є «повітря» і «хліб» людського життя, бо людина задихається і знемагає без нього. Дух є ... таємний, внутрішній світ у всіх суцільних речах; ... дух є сила самовизначення на краще ...». Серед джерел духовності філософ називав почуття сорому та обов'язку, пориви совісті, любов, потребу в красі і співчутті. Але серед найбільш важливих і вічних духовних основ людини надавав великої ваги вірі і любові [284].

Таким чином, більшість релігійних філософів початку ХХ ст. вважала, що духовна реальність проявляється у вірі в Бога, а Бог є царством Істини, Добра, Краси, Святості. На думку М. Бердяєва, С. Булгакова, В. Вернадського,

В. Зеньковського, Ж. Піаже, К. Роджерса, В. Соловйова, С. Франка, Р. Штейнера сутність людини ніколи не зводилася тільки до біологічного і соціального, але завжди наповнювалася духовним змістом [51; 98; 110; 271; 781; 874; 949].

У «Енциклопедії освіти» духовність тлумачиться як явище протилежне фізичній сутності людини, як його розумова діяльність. У «Тлумачному словнику української мови» духовність визначається як «... властивість душі, що складається в переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними». Оскільки одним із значень слова «духовний» є те, «...що відноситься до релігії, до церкви», то у філософській літературі радянського періоду духовне з релігійним ототожнювалося настільки ж часто, як і ототожнюються духовне й культура в пострадянській період. Тож змішування понять не сприяє визначенню сутності духовності людини [214].

В «Українському педагогічному словнику» (1997 р.) духовність визначається як «... індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших» [852].

У гуманістичній традиції духовність розглядається, передусім, із позиції ставлення людини до навколишнього світу та визначає систему зв'язків між світом людини і світом її проживання. Таким чином, духовність – це відчуття й усвідомлення людиною своєї єдності, свого нерозривного зв'язку з навколишнім світом. У цьому визначенні можна виокремити два рівні духовності – відчуття й усвідомлення. Духовною може бути і неосвічена людина, яка інтуїтивно відчуває рівноцінність і нерозривний зв'язок свого «Я» із іншим світом. Свої відносини зі світом вона будує не на страху або примусі, а на любові, співчутті і шануванні. На рівні усвідомлення «духовність» осягається тоді, коли виховання, освіта і самовиховання дали людині змогу синтезувати знання про світ і заглибитися в суть його взаємозв'язків.

Третій рівень духовності – віра в божественне як єдність всього суцього. Роль релігії, її значення у піднесенні моральності людини є істотними у перехідні періоди розвитку суспільства. Відчуттів може бракувати для

моральної саморегуляції, єдність світу може не усвідомлюватися унаслідок життєвих обставин. І, власне, віра – єдине джерело, здатне допомогти людині налагодити гуманну взаємодію зі світом. Якщо ж сприймати віру як неосмислену готову істину, то знання наших школярів, не перевічених життєвим досвідом, є вірою, яка тим глибша, чим вищий авторитет учителя. Таке розуміння духовності дає змогу при визначенні цілей виховання уникнути центрації як на особистість, так і на природне, соціальне середовище або на Бога. Переоцінювання тієї чи іншої сторони визначало обмеженість попередніх моделей суспільства і різновидів гуманізму, що ґрунтуються на цих моделях. Саме цей факт призвів до утопічності та нереалізованості благих побажань щодо всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Ми розглядаємо «духовність» як категорію гуманної педагогіки і солідаризуємося з В. Далем у тому, що розум – тільки одна половина людини, а інша – це вдача, моральність, бажання, любов, пристрасті. Вчений закликав не ігнорувати другу половину духу людини у діяльності освітніх установ [833].

Аналіз довідково-енциклопедичної літератури засвідчує, що поняття «духовність» подається не як колективний чи соціальний феномен, а, передусім, як індивідуальний і гуманістично спрямований. Духовність тлумачиться як «...специфічна людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [105]. Стверджується, що «...духовність – це поняття, що узагальнено відображає цінності і відповідний до них досвід, протилежний емпіричному («матеріальному», «природному») існуванню людини, або принаймні відрізняється від нього. Духовність полягає в усвідомленому самоспрямуванні людини до вищих цінностей, ідеалу, досконалості» [214].

У філософській концепції українського філософа П. Юркевича категорія духовності постає в контексті Богоподібності (пробудження і вершина життя), яку автор вирізняв як центр людської особистості, а серце – як містичний і чуттєвий орган пізнання і сприйняття найвищих сакральних цінностей, в образі Бога [935].

У пошуках найвищої духовності російський філософ С. Франк дійшов висновку, що вона притаманна християнству, яке у символічній формі узагальнює загальнолюдські духовні цінності, зокрема «...внутрішнє життя, зв'язок людських глибин з надприродним початком» [874].

Пропонує розмежовувати терміни «дух», «духовний», «духовність» М. Каган. На його думку, ні свідомість, ні розум, ні мислення, ні інтелект – жодне інше поняття не фіксують цю реальність у всій її цілісності. Поняття цінні тим, що означають якісну відмінність психічної діяльності людини від психічної активності тварин [301].

Оригінальний підхід до вивчення духовності запропонував український філософ С. Кримський [380]. Учений наголошує на активності особистості, що створює власну духовність. Духовність визначав як здатність переводити зовнішній світ у внутрішній світ особистості на етичній основі, створювати саме той внутрішній світ, завдяки якому реалізуються самотність людини, її воля залежно від ситуації, що постійно змінюється.

На думці дослідників стоїть розмежування релігійної і моральної духовності. Так, релігійна духовність, вважає Н. Силуянова, полягає у задоволенні соціальної потреби індивіда через споглядальне індивідуально-особистісне спілкування з Богом; моральна духовність зорієнтована на задоволення цієї потреби завдяки людським стосункам, взаємним зобов'язанням. У запропонованому підході духовність тлумачиться як особливий регулятив у діях особистості, який, з одного боку, спрямований на самовдосконалення через залучення до вищих релігійних цінностей, пов'язаних з ім'ям Бога, з другого, – на життя, яке людина створює довкола себе через моральність власних учинків, і дій, тобто завдяки власній активності, спрямованій на інших [726].

Український філософ А. Алексєнко вважає, що духовність не тотожна релігійності. Духовність тлумачить як міру сприйняття людиною духу і виявлення його в усьому житті людини й у взаєминах між людьми. На думку автора, «...дух – це об'єктивна реальність, така ж сама, як і будь-що інше; це

знання (інформація), що входить у нас, коли ми готові їх сприйняти» [10].

Духовність, вважає Я. Ярема, – це уся свідомо активність людського духу, яка веде і підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороджує. «Духовність людини – це активність її розуму, серця і духу, – всі прояви її життя, інспірованого (натхненного) ідеалом Найвищого Добра, Благодаттю Божественного Духа. На духовність людини припадає та її активність, яка виринає із спонук Віри, Надії, Любові» [941].

Спираючись на антропологію К. Ушинського, який розглядав людину як сплав духу, душі і тіла, сучасні психологи І. Бех [57], М. Боришевський [84], В. Зінченко [270], В. Москалець [476] пропонують цілісний погляд та репрезентують людину як особистість, що фізичними силами торкається матеріального світу, а духовними – світу трансцендентного.

Учений І. Бех під духовністю розуміє, насамперед, зосередженість на моральній культурі людства. «Адже духовність, – наголошує він, – так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на моральній культурі людства. То й цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення» [57]. Але важливо й те, що під духовністю особистості автор розуміє Дух, який перебуває в ній через сприйняття Христа.

Психологічний аспект духовності досліджували М. Боришевський, Ж. Маценко, Е. Помиткін, Ж. Юзвак. Духовність вони розуміють як психічну якість людини, складне поєднання таких особливостей інтелектуальної, чуттєво-емоційної і вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби у пізнанні світу, себе, оточення та засвоюванню духовних цінностей. Психологи розглядають духовність як одну з характеристик людини, здатність її до психічного й особистого самовдосконалення [84; 459; 601; 901].

Релігійний аспект духовності досліджується багатьма вченими. Так, описуючи ступінь розвитку особистості, на якому вона постає духовною, Б. Братусь зауважує, що на цьому ступені, людина починає усвідомлювати і

вважати себе й інших істотами, життя яких не закінчується земним існуванням. Це рівень, у межах якого виявляється суб'єктивне ставлення людини до Бога, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Людина як суб'єкт схиляється до розуміння іншої людини як образу та подоби Божої. Внаслідок цього інша людина набуває в її очах особливу сакральну, божественну вартість [98].

За твердженням В. Слободчикова, духовність є саме глибинна суть людини як родової істоти: «Можна сказати, що людина духовна у тій мірі, в якій абсолютний Дух став її суб'єктивним духом. І саме тому в найвищому ступені духовність виявляє себе і стає способом життя людини, коли вона вступає в особисті стосунки з Богом – воістину вищою Основою буття всього суцього» [748].

Думки сучасних педагогів про духовність багато в чому збігаються з розумінням класиків. Так, О. Вишневський вважає, що духовність є найвищим щаблем в ієрархії цінностей, тобто належить до абсолютних цінностей. Вирізняючи духовність, педагог наголошує на тому, що це зумовлена світоглядом і вірою спрямованість людини до Бога і до богоугодно трактованих ідеалів нижчих рівнів ієрархії цінностей, які стосуються естетичного, морального, національного, громадянського, родинного, особистісного та іншого життя людини. У своїх дослідженнях духовність науковець пов'язує зі шляхом людини до Бога, її зорієнтованістю на дотримання у житті Божих заповідей [116].

Щодо спроби поєднати поняття «духовність» і «моральність», то у сучасній педагогічній науці, переконана А. Богуш, духовність є способом індивідуального світопізнання і світоставлення у складному поєднанні з механізмом саморефлексії, тобто визначає ставлення людини до самої себе. Тоді як моральність ґрунтується на історичному досвіді і формує такі культурні концепти, як моральні норми, принципи, поняття добра [71].

Духовність, вважає А. Богуш, є своєрідним інтелектуально-чуттєвим, емоційним станом особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки і діяльності людини і визначає її цілісність як особистості. Тракткування

духовності як інтегрованого поняття, обов'язково має охоплювати його світське і релігійне розуміння [71]. Ця теза набуває розвитку в роботах Г. Шевченко, яка під духовністю розуміє божественність. Термін «духовність», на її думку, походить від слова «Дух», а за визначенням Дух (Святий) – це Бог [922].

Отже, духовність – це божественність, близькість до Бога, звід Законів, переданих Творцем. А рівень духовності, за Г. Шевченко, визначається «близькістю людини до Бога». Привертає увагу твердження, що рівень духовності не залежить від рівня освіченості людини, набутих знань у будь-якій сфері, тоді як рівень духовності визначається тільки рівнем пізнання людиною Бога. На думку вченої, моральна людина може бути не окрилена Духом. Духовна ж людина обов'язково буде моральною, тому що виконує Закони, дані Творцем, і віддзеркалює вищий рівень, де моральність є лише початковим рівнем. Через те найбільш ефективним і фундаментальним критерієм підвищення моральності є підвищення духовності [921].

Що до міри розкрити поняття духовності й моральності, потрібно спиратися на сучасні досягнення філософії, психології, педагогіки та природничі науки. Ми не зможемо формувати власне уявлення про духовність, якщо не зрозуміємо сутність феномена людини, який можна пояснити лише за умови відходу від стереотипного, раціонально-фізичного погляду на світ.

У новітній літературі духовність розкривається переважно як внутрішня інтелектуальна і моральна сутність людини, як його неминуща цінність, основний орієнтир життєдіяльності. Поняття духовності поєднує також релігійний аспект – уособлення психічних проявів організму. Мислителі початку ХХ ст. розглядали духовність як божественну сутність у людині і як збагачення розуму науковими цінностями, ідеями добра і краси.

Вітчизняні вчені М. Боришевський, М. Євтух, В. Жуковський, Л. Москальова, Е. Помиткін, Т. Тхоржевська, О. Сухомлинська у наукових публікаціях протягом 2000–2012 рр. розглядають духовність як вищий прояв людської сутності та як результат глибинного освоєння знань про природу, суспільство і людину, прояв «людського в людині». Духовність, на їх

переконання, є сукупністю вищих нематеріальних цінностей світського та релігійного значення. Провідними засобами виховання духовної культури в учнів є предмети і явища матеріального й духовного світу, а також види їхньої діяльності, якісне й безперервне оновлення дитячого життя в навколишньому середовищі [746].

У тлумаченні проблеми духовності, особливо її джерел, у науці не існує єдиної думки. Тож загал авторів схильний говорити про полярні види духовності – релігійну і світську. Однак їх протиставлення, що стало традиційним, порушує єдність і цілісність духовного буття людини, не сприяє подоланню аморальних явищ у сучасному житті. Тим паче, що загальний інтерес і спільне завдання християнської і світської думки – допомогти людині бути і зоставатися людиною, усвідомлювати свою духовну єдність з іншими людьми і розділяти відповідальність за їхню долю.

Поняття духовності вживається, коли характеризується внутрішній, суб'єктивний світ людини. Передусім, духовність охоплює розум, культуру мислення, рівень і якість знань, емоційний і моральний розвиток. На цьому духовність не вичерпується, оскільки таке визначення увиразнює в духовному пріоритет раціонального, просвітницького, те, чого можна досягти завдяки освіті. Звичайно, без усього цього не варто говорити про духовність, але й зводити її лише до цих якостей не слід.

Сфера духовності ширша за обсягом і багатша за змістом, аніж сфера раціонального освоєння світу. Головне в духовності – не набуття знань, а їх зміст. Великий обсяг знань не є показником духовності. Знання стають духовними, коли вони стають усвідомленим засобом осягнення сенсу зовнішнього і внутрішнього світу людини, засобом освоєння вищих цінностей – істини, добра, краси. Духовний світ людини є потаємним, має свої закономірності, які важко розпізнаються. Різне розуміння духовного і духовності властиве як релігійній, так і світській літературі, їх об'єднує спільна ознака. Духовне завжди існує поза сферою егоїстичних інтересів, особистої користі. У духовному житті цілі й екзистенційні орієнтири особистості

вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей [731].

У традиційно філософському розумінні духовність поєднує три чинники: пізнавальний, моральний і естетичний. Духовність проявляється у відновленні і розвитку системи вищих, надособистісних гуманістичних цінностей, що визначають цілі, ідеали і сенс суспільного та індивідуального буття, в усвідомленні цінності людської особистості, її совісті, честі і гідності, загалом, людського життя. З кожного погляду духовність не допускає цинізму, нігілізму і глумління над тим, що пов'язано або з антропологічними межами людського життя (священне народження, материнство, батьківство, дитинство, хвороба, смерть), або з сутнісними ознаками людського духовного образу, з утратою якого індивід може називатися «особою», але не людиною в сенсі морального, культурного.

Духовність рухає людину до самої себе, але не до «себе ідеального», а до «себе реального». Цей шлях проходить через розум і культуру. Наразі духовність розуміється як вертикаль росту людини. Відтак виокремлюємо три рівні духовної свідомості:

- перший – буттєвий (почуття, переживання, реальний стан душі);
- другий – рефлексивний (пошук змісту і значення почуттів людини, їх розуміння);
- третій – духовний (рівень свідомості, в якому відбувається діалог «Я» реального і «Я» ідеального).

Під час діалогу людина усвідомлює своє «Я». Говорячи про духовність людини, слід мати на увазі її моральність, здатність керуватися в своїй поведінці вищими цінностями й ідеалами. Духовність людини виявляється в її потребі й схильності пізнавати світ, саму себе і своє місце в світі, в прагненні створювати нові форми суспільного життя.

Методологічний аспект виховання духовності, покладений у теорію формування цінностей, яка вказує на те, що цінність може виникнути тільки в суб'єктно-об'єктних відносинах. Цінності і сенси життя виникають під час відносин із «життям». Найпродуктивнішими для теорії виховання духовності,

на нашу думку, є сам підхід до людського життя крізь призму духовних цінностей (Б. Братусь, А. Маслоу, С. Франк, В. Франкл й ін.). Виявлено, що об'єктивація цінностей приводить до того, що вони існують у вигляді значень незалежно від конкретної людини, однак їх присвоєння у вигляді смислів не лише є можливим, а й стає необхідною умовою людського існування. Це положення визначено в дослідженні як психологічне підґрунтя у вихованні духовності, оскільки націлює педагога на спільний пошук смислів разом з учнем. Кожна ситуація має свій сенс, відмінний для різних людей, але для кожного він є єдиним, неповторним й істинним. Від особистості до особистості, від ситуації до ситуації змінюється його зміст. У цьому полягає його динамічність і оптимістичність, бо характеристики задаються соціокультурним середовищем, а його освоєння демонструє людині її власні потенційні духовні сили існування.

Наразі процес виховання духовності дітей може бути поданий як пошук сенсу для взаємодії суб'єктів – носіїв екзистенції (дитина – вихователь), що охоплює етапи: визначення мети, переживання (формування «образів» абсолютних цінностей), осмислення взаємин, саморефлексії, моделювання і «подолання» відкритої екзистенціальної перспективи).

Механізми виховання духовності поділяються на об'єктивні – аксіосфери культури і суб'єктивні – аксіосфери особистості. Тож надання педагогічної допомоги в процесі самовизначення особистості з опертям на об'єктивні цінності і з'ясування на їх основі особистісних сенсів, є педагогічним механізмом виховання духовності дітей.

Умови успішного виховання духовності поєднують орієнтовану освіту, гуманітарно-творче виховання і суб'єктно орієнтовану діагностику. Згідно з аналізом поняття «духовність», деякі його ознаки можна виокремити в такій послідовності: свобода, добро, сором, жалість, любов, творча активність, істина, розум, воля, інтелект.

Поняття «моральність» розуміємо як добро, згода з абсолютними законами правди, обов'язком, честю, чистою совістю людини. Моральність – це мораль, один із способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві.

Виховання можна розглядати як незамінний інструмент навчання моральності. Моральність – слово, що виникло в українській мові як синонім латинського *mos moris* (мораль) – звичай, вдача і грецького *ethos* (етика) – звичай, вдача, характер [470].

Розрізняючи поняття «мораль» і «моральність», Г. Гегель визначив мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а моральність – як практичні звичаї, об'єктивовану мораль. Моральність як сутність моралі, на думку Гегеля, означає здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішньому єству та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи [140].

У Словнику С. Ожегова – «...моральність – правила, що визначають поведінку, духовні та душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також виконання цих правил, поведінка». За словником з етики, «моральність: «... сфера практичних учинків, звичаїв, традицій ... моральної свободи особистості, коли громадські й загальнолюдські вимоги збігаються з внутрішніми мотивами...» [521].

У «Словнику синонімів» етику, мораль і моральність подано як синонімічні поняття. Водночас моральність визначається як критерій свідомості, цінностей, ідеалів і пов'язаних з ними практичних учинків, під час яких людина ставиться до іншої людини, як до себе, а до себе – з позиції іншого; якість особистості, що невіддільна від інтелектуальності, інтелігентності та інших визначень її духовної культури [854].

В «Українському педагогічному енциклопедичному словнику» мораль і моральність визначаються як етичні поняття, які в широкому розумінні є синонімами. Певною мірою ми погоджуємося, що моральність, її норми, принципи, ідеали – це не тільки і не стільки способи регулювання громадського порядку, скільки орієнтири духовного розвитку людини. «Моральність» – це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі, а «мораль» – одна з форм суспільної свідомості, система поглядів і уявлень, норм і оцінювань, що регулюють поведінку людей. Норми і принципи моралі,

моральні ідеали, почуття становлять систему моралі, яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтує їх у світі цінностей. До моральних автор «Словника ...» С. Гончаренко відносить різні форми моральної свідомості: особистісні переконання щодо норм і принципів належної поведінки людини як громадянина, суспільні і моральні ідеали; етичні уявлення про життя і смерть, справедливість і несправедливість, гуманістичних людських відносин, добро і зло тощо; моральні почуття – обов'язку, совісті, відповідальності, честі й гідності [851].

Так, до моральних якостей в різний час належали політичні (пролетарський інтернаціоналізм, патріотизм), соціальні (колективізм, громадський обов'язок), ідеологічні (переконання, підпорядкування), правові (дисциплінованість, старанність). Однак цього не достатньо.

В «Енциклопедії освіти» моральність розглядається як характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. У радянській етичній літературі були спроби смислового роз'єднання понять «мораль» і «моральність», а саме: 1) мораль як форма поведінки, що практикується; 2) мораль, закріплена традицією і віковою звичкою; 3) мораль на рівні її суспільних проявів – на відміну від моралі як феномена культури, форми мотивації індивідуальної поведінки, особистісної установки об'єктивних і безумовних норм [213].

Зміст морального виховання охоплює і совість, сором, скромність, співчуття, милосердя, непримиренність до зла, любов, відповідальність за свої справи і слова. С. Гончаренко моральне виховання характеризує як один з найважливіших видів виховання, яке полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. Автор наголошує на тому, що моральне виховання починається в родині, продовжується у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, пізніше – у вузах та інших навчальних закладах [852].

Моральне виховання здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу.

Отже, якщо моральність – це духовні й душевні якості, необхідні людині для дотримання правил поведінки, співжиття. Тоді під духовно-моральним вихованням розуміємо процес сприяння духовно-моральному розвитку людини, формування моральних почуттів і якостей (совість, обов'язок, віра, відповідальність, громадянськість); моральну позицію (здатність до розрізнення добра і зла, прояв любові, готовність до подолання життєвих випробувань); моральну поведінку (готовність до служіння людям і Батьківщині, духовна розсудливість, слухняність, добра воля).

Таким чином, базовими поняттями для визначення духовно-морального виховання є «духовність» і «моральність». Духовність як багатоаспектне поняття, найчастіше використовується релігією в ідеалістично орієнтованій філософії. Проте не слід ототожнювати духовність із релігійністю. Духовність – це прерогатива не лише релігії, вона завжди була пов'язана з гуманістичними цінностями. Духовність – це інтелектуальна природа, внутрішня моральна сутність людини, протилежна його фізичній, тілесній сутності.

Отже, духовність – це набуття сенсу, показник існування певної ієрархії цінностей, цілей; в ній концентруються проблеми, пов'язані з вищим рівнем духовного освоєння світу людиною. Тоді як моральність є визначенням духовної культури особистості, що задає міру і якість свободи самореалізації людини. Під духовно-моральним вихованням дітей розуміємо цілеспрямоване формування особистості – її внутрішніх настановлень, понять, принципів, що визначають поведінку, духовні якості, інтелектуальну сферу і необхідні для усвідомлення свого місця у світі, розвитку і самореалізації.

1.3. Концептуальні підходи до здійснення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі

Стан вітчизняної школи на початку ХХ ст. розглядаємо як відображення суспільно-економічної, політичної ситуації в культурно-освітній сфері країни. Українських учнів у навчальних закладах середнього типу навчали чужої для них мови, що безпосередньо впливало на їхній духовний розвиток і перешкоджало формуванню моральних якостей. Досягненням тогочасної освітньої політики вважаємо те місце, яке посідала школа в системі закладів щодо духовно-морального виховання учнів. Оскільки основною формою духовного становлення школярів виступали уроки релігії, а засобом — релігійна спрямованість їх змісту, узагальнено це сприяло формуванню в учнів християнського світогляду та заохочувало до добродійної діяльності.

З'ясовано, що християнські цінності були невід'ємним чинником освітньо-виховного процесу, про що свідчать концептуальні засади діяльності вітчизняної школи:

- людина – духовно вільна, суто індивідуальна;
- мета виховання – збереження рівноваги духовних і фізичних сил;
- через професійну діяльність людини будується гармонія в суспільстві, родині, громаді, державі й між окремими людьми;
- духовна спільність людей втілюється через віру в Бога.

Дослідження з проблеми можна умовно поділити на чотири джерельні групи: роботи, опубліковані до революції 1917 р.; праці радянських учених до 1991 р.; роботи істориків української діаспори ХХ ст.; праці, опубліковані в незалежній Україні з 1991 р. Окрему групу становлять архівні матеріали, використання яких дають змогу об'єктивно оцінювати історико-педагогічні факти, явища, події.

Серед робіт першої групи велике значення мають праці В. Акімова, М. Алабовського, А. Бачинського, Х. Белкова, В. Бехтерева, Ф. Благовідова, К. Вентцеля, І. Веркіна, В. Вінниченка, П. Волобуєва, І. Восторгова, Б. Грінченка,

М. Драгоманова, С. Єфремова, Д. Збіра, С. Знаменського, М. Ільїнського, Є. Капралова, П. Каптерєва, Я. Кордо, А. Красєва, Є. Лозинського, Т. Лубенця, В. Маврицького, в яких автори висвітлюють особливості виховної роботи в церковних, земських школах, гімназій і ліцеїв, вирізняють зміст нової вітчизняної школи, аналізують нормативно-правове забезпечення викладання предметів духовно-морального спрямування [7; 9; 42; 47; 64; 69; 107; 108; 120; 127; 133; 155; 201; 230; 268; 307; 308; 354; 370; 415; 419; 430].

До другої групи залучаємо праці Є. Мединського, М. Дейнеко, колективне дослідження за редакцією І. Каїрова, в яких автори на фактологічному матеріалі вирізняють організацію народної освіти в СРСР, особливості шкільного навчання і виховання дітей. Велика увага приділяється розкриттю змісту позакласної і позашкільної роботи учнів [173; 463; 491].

Розвиток народної освіти в СРСР у 1917–1967 рр. розглядається у колективній праці за редакцією М. Прокоф'єва [490] та Г. Пропенка «Розвиток загальноосвітньої школи у РСР за сорок років радянської влади (1958) [640]. Спеціальні розділи розкривають особливості освіти в союзних республіках, зокрема в Україні. До узагальнюючих праць, що вирізняють розвиток народної освіти України за роки радянської влади, можна назвати праці М. Гриценка «Нариси з історії школи в Українській РСР» [156].

Підсумовуванням 50-річного етапу розвитку народної освіти та педагогічної науки в Україні стало ювілейне видання колективної праці низки авторів Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. Віддаємо належне колективній монографії за редакцією А. Бондара [492].

Чільне місце в ній належить аналізу наукового доробку вітчизняних істориків із питань культурно-освітнього будівництва в республіці. С. Гутнянський, В. Сидоренко (автори відповідного розділу в дослідженні) висвітлили основні концепції розвитку школи в УРСР. Проте перераховані роботи, попри глибину дослідження, мають ідейно-теоретичний ухил (автори змушені були висвітлювати лише офіційно визнану версію тих чи інших подій) [495].

До третьої групи залічуємо праці, що містять наукові ідеї, думки, положення

та факти, які об'єктивно вирізняють розвиток вітчизняної школи і окремі питання духовно-морального виховання дітей: М. Гриценка, П. Дроб'язка, М. Євтуха, В. Кременя, В. Коваленка, С. Крисюка, М. Левківського, О. Любара, В. Майбороди, С. Майбороди, В. Олійника, В. Пикельної, О. Попової, Л. Потапової, В. Пуцова, М. Романенка, В. Семиченко, М. Собчинської, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, Ю. Телячого, О. Удада, Ю. Чирви, Г. Шевченко, Г. Ясницького [156; 157; 207; 375; 404; 432; 433; 607; 620; 771; 802; 810; 818; 842; 916; 946].

Становлення і розвиток української системи освіти досліджували представники української діаспори. Четверта група робіт складається з досліджень істориків української діаспори – Ю. Бадзьо, О. Кошиця, С. Сірополка, О. Субтельного [764; 768; 806; 807]. У їхніх працях осмислюється історія України у європейському й загальносвітовому контексті. Авторське розуміння окремих історичних подій багато в чому не збігається з трактуванням їх у радянській історіографії. У працях знаходимо цікаві фактичні дані, нові підходи, висновки про негативні наслідки впливу механізму адміністративно-командної системи на розвиток системи освіти і культури в Україні. У більшості робіт, особливо С. Сірополка, радянська система освіти розглядається з критичних позицій без виокремлення її позитивних здобутків.

Так, у монографіях С. Сірополка й О. Субтельного глибоко аналізуються питання становлення концепції української загальноосвітньої школи та основні тенденції системи шкільної освіти. Відмітною ознакою їхніх робіт є те, що проблема становлення української національної школи розглядається через протиставлення системи освіти УНР і Радянської України та Росії, що призводить до певного суб'єктивізму у висновках [768; 807].

Серйозну спробу проаналізувати основні концепції розвитку школи в УРСР 1920–1930-х рр. зроблено в дисертації В. Лук'янової. Авторка критично оцінює здобутки історико-педагогічної науки 1920-х рр. Головними хибами вважає вузьку професіоналізацію системи дитячих будинків як осередків соціального виховання молоді та нехтування принципів політехнізму в розвитку української школи. Не погоджується В. Лук'янова і з твердженнями дослідників про початок культурного

будівництва в республіці лише у 1920 р. [421].

Значне місце у списку робіт займає навчальний посібник за редакцією О. Сухомлинської «Нариси історії українського шкільництва (1905–1933)», який, на нашу думку, варто віднести до переліку об'єктивних і ґрунтовних досліджень про історію освіти в Україні відповідного періоду. Історію становлення української національної школи висвітлено у посібнику І. Дроб'язко «Українська національна школа: витоки і сучасність». Але, зосередивши головну увагу на історії освіти в Україні до 1917 р., автор не в повному обсязі розкриває процеси розбудови національної школи у період національно-визвольних змагань та у перші роки радянської влади в Україні [487].

Надаємо великої ваги доробку науковців. Разом із тим доходимо висновку, що поза їхньою увагою залишився той факт, що інноваційний розвиток освіти в радянський період відбувався в межах складних соціальних дихотомій, які поєднували і позитивні, і негативні тенденції розвитку шкільної освіти. Сфера освіти як інтегральний результат і чинник системних соціальних трансформацій українського суспільства 1917–1941 рр. невіддільна від соціального контексту українізації. Крім того, українізація у сфері освіти була специфічною формою поєднання чинників національно-культурного розвитку та комуністичних ціннісних орієнтирів для подолання культурної відсталості, забезпечення доступу мас населення до освіти.

До аналізу історичного досвіду становлення та генезису вітчизняної системи освіти звертається все більше вітчизняних дослідників: П. Дроб'язок, В. Кравець, В. Кремень, М. Левківський, О. Луговой, В. Лук'янова, В. Майборода, О. Сухомлинська й ін. Автори досліджують питання розвитку національної школи комплексно – як цілісний взаємопов'язаний процес, аналізують основні концепції виховання підростаючого покоління в Україні [207; 368; 371; 372; 404; 432; 813].

Проте аналіз та вивчення науково-педагогічних праць і дисертацій показали, що потребують додаткового дослідження соціальні чинники, характеристики, тенденції духовно-морального виховання дітей з погляду

застосовності історико-педагогічного досвіду в умовах сучасної модернізації вітчизняної системи освіти.

Аналіз теми дослідження дав змогу усвідомити, що однією з головних моделей, які визначали процес духовно-морального виховання дітей в Україні на початку ХХ ст., є система, котру можна означити як «єдність педагогіки і християнства». У цій системі педагогіка виступає як система знань про виховання дітей, а християнство – як зміст, який шукає своє висвітлення у душах дітей. Це передбачає введення до історії вітчизняної педагогічної спадщини низки російських мислителів, що розкривали вагомість цінностей християнського виховання дітей, зокрема праці М. Бердяєва, С. Булгакова, П. Каптерєва, П. Ліницького й ін. [50; 308; 323].

Для вирішення цих питань ми визначили коло завдань, серед яких – критично осмислити вітчизняну педагогічну спадщину ХХ ст., з'ясувати теоретичні підходи й розробити методичні рекомендації щодо духовно-морального виховання дітей на засадах християнського віровчення, шляхи застосування ідей вітчизняних педагогів, що опікувалися духовно-моральним становленням особистості на засадах наукового світогляду.

Актуалізується розгляд ідей духовно-морального виховання дітей на засадах християнства. На думку російських учених С. Канарової, Н. Москальової, це зумовлено тим, що зайшла потреба змін освітнього середовища, наповнення його дисциплінами духовно-морального спрямування, впровадження до освітнього процесу вітчизняної школи етичних курсів та виховних програм. Активні методики, цікава діяльність, спілкування, наповнене смисловими концептами, самоствердження учнів під час взаємодії з цікавими для них людьми – ось ті компоненти, завдяки яким духовно-моральне виховання дітей стане привабливим [747; 748].

Необхідно ліквідувати духовно-моральне невігластво молоді, моральну безграмотність, вважають С. Канарова, Н. Москальова. Як показує практика роботи з дітьми шкільного віку, ефект досягається завдяки розпізнаванню ними (дітьми) основних категорій, які пов'язані з моральністю і духовністю людини і

суспільства. Розвиток таких якостей, як розсудливість, моральне оцінювання і самооцінювання, формування навичок ухвалювання моральних рішень надасть нові можливості для взаємодії із середовищем, пошуку свого призначення, визначення рівня свого духовно-морального розвитку.

Прикрим для традиційної педагогіки є упущення проблем духовно-морального виховання дітей, брак обґрунтованої теорії і досвіду розвитку духовно-моральної сфери особистості у цілісному контексті [749].

Будь-яке явище має бути оцінене об'єктивно. Проте донедавна цей принцип не був важливим для педагогічних досліджень, оскільки явища оцінювалися з ідеологічних позицій. Так, сучасні дослідники історії педагогіки О. Васюк, П. Лузан зазначають: «Ще у недалекому минулому відсутність об'єктивності була притаманна радянській історії педагогіки, коли нею розглядалися педагогічні явища з позиції ідеології» [745].

Саме тому ідеї духовно-морального виховання дітей у школі залишалися другорядними, хоч і декларувалися на різних конференціях, обґрунтовувалися в державних документах, які визначали процеси поліпшення якості освіти. Зокрема, розгляд традиційної культури, передавання знань про людину, її життєдіяльності вирізнялися однобічністю. Однак теорія і педагогічний досвід підтверджують, що система народної освіти в різні історичні періоди стояла на позиціях розвитку в дітей високої духовності й моральності.

Розгляд дисертаційних робіт і монографій дало змогу відзначити той факт, що нині увага вчених – істориків педагогіки – правомірно скерований у ХХ ст. – час кардинальних змін, реформаторських пошуків, великих досягнень саме в широкому спектрі проблем, пов'язаних із духовно-моральним вихованням дітей у вітчизняній школі. До таких належать наукові дослідження І. Сучкова, в яких представлено соціальний і духовний стан учительства на рубежі ХІХ–ХХ ст.; дисертація Н. Баркової, у якій з'ясовується проблема морального ідеалу в теорії вітчизняного виховання в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.; дисертація Н. Шеховської, у якій розкривається суть духовності морального виховання в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. й ін. [730].

Особливий інтерес у цьому сенсі мають концептуально-теоретичні розроблення та практичний досвід в працях вітчизняних учених. Важливими для нашого дослідження є аналіз духовно-морального виховання дітей у процесуальному аспекті (основні механізми, вплив на вихованця, активні методики) та змістовому (ідеї, теорії, основні підходи до духовно-морального виховання) [748; 752].

Великого значення набуває і ретроспективний огляд філософських, теологічних, психолого-педагогічних праць, які відображають усі напрями духовно-морального виховання дітей. Зокрема, формування духовного і морального досвіду, виховання моральної свідомості і почуттів, настановлення на творення добра і спротиву злу тощо. Актуальним є пропонований у науковій літературі і богословських журналах досвід пошуку індивідуального спрямування до високої моральності, що зважає на специфіку і традиції вітчизняного виховання, рівень духовно-моральної вихованості дитини щкільного віку.

У часовому відрізку кінця XIX – початку XX ст. виокремлюємо чотири основні підходи: особистісно-індивідуальний підхід, при якому особистість виховується через звільнення духу, продукування добра не з егоїстичних мотивів, а в ім'я діяльної любові до Бога і оточення; сакральнотрадиційний, при якому особистість виховується за допомогою безпосереднього залучення до проведення традиційних релігійних обрядів, успадкування моральної поведінки священнослужителів; антропологічний підхід, який передбачає об'єктивний процес саморозвитку людського організму, а процес формування особистості – цілеспрямованим, гармонійним і сконцентрованим задля досягнення загальнолюдського ідеалу; середовищний підхід, в якому способи організації освітнього середовища, опосередковане управління (через культурне середовище) впливають на духовно-моральне становлення особистості.

На думку вчених, ключову роль у вітчизняній педагогіці через взаємозалежність духовно-морального та релігійного виховання відігравали особистісно-індивідуальний, сакральнотрадиційний підходи, зміст яких

ґрунтувався на моральному вченні християнства.

Наприклад, Н. Шеховська писала, що в цей період погляди філософсько-педагогічних мислителів розвивалися в річищі християнсько-гуманістичної традиції постійного оновлення, яке підтверджується пошуком усе нових доведень фундаментальних ідей, які є єдині для цільного філософсько-педагогічного світогляду. Якщо філософія стверджує, що світ і людину треба не тільки пізнати, а й змінити, то педагогіка прагне це зробити вихованням людини, становленням її як духовної особистості, що творчо перетворює дійсність [871].

Не можемо погодитися з твердженням, що християнсько-гуманістична традиція була панівною на початку ХХ ст. Неспроможність політичного режиму, активний громадянський рух за дотримання рівних прав людини, численні відхилення від моральних норм носіїв моральності – священнослужителів призвели до того, що на початку ХХ ст. антропологічний і середовищний підходи у духовно-моральному вихованні особистості повсюдно впроваджувалися відомими громадськими діячами і провідними педагогами.

Стисло охарактеризуємо ідеї вчених на початку ХХ ст., що стосуються духовно-морального виховання особистості. Так, на особистісно-індивідуальному підході до духовно-морального виховання дітей ґрунтувалося вчення архімандрита Сергія (Страгородського). Підкреслимо його ідею особистого порятунку, а також ідею тотожності блаженства і чесноти, які були послідовно розкриті в роботі «Питання про особистий порятунок» [586]. На основі текстів Святого Письма і святоотецьких творінь архімандрит Сергій вказував на той факт, що питання про життя, про мету існування, про те, як людині жити, щоб стати праведною, є альфою і омегою всякої філософії і всякої релігійної системи. Саме життя людини, на його думку, є суддею людини для визначення і з'ясування справжнього світогляду людини або тієї чи іншої філософської системи, так само як і для оцінювання цього світогляду.

Наступний підхід – сакральнотрадиційний – в духовно-моральному вихованні дітей яскраво проявляється у працях М. Бердяєва, М. Ланге,

М. Писаревського, В. Соловйова й ін. Окрім безпосередніх настанов про духовно-моральне виховання через залучення до святих таїнств, за допомогою вивчення книг Святого Письма, творів і повчань святих отців, звертали увагу і на Стоглавий собор. Цей унікальний пам'ятник російського права XVI ст. давав уявлення про духовно-моральний розвиток тогочасного суспільства. Відзначимо дослідницький інтерес до нього на початку XX ст. Так, М. Писаревський, розмірковуючи про благотворний вплив Стоглавого собору на церковне життя і стан суспільства загалом, відначав, що тодішні громадські звичаї мали сумну картину: лайка, послаблення цнотливості, повне свавілля у моральному житті. За М. Писаревським у Соборі розсудливо й обдумано, до найдрібніших рис вичерпуються ці недоліки і пропонуються способи їх усунення. Загоєння моральних виразок, хвороб суспільства має відбуватися через повчання і настанови, а не погрози. У тексті документа вказувалося на необхідність дотримання священиками моральних норм відповідно до священних правил, адже вони покликані бути прикладом високого духовно-морального розвитку для всіх православних християн, зокрема й дітей. «Стоглав, – писав М. Писаревський, – строго розмежовує церковні права від прав решти суспільства і царя: своєю зброєю він уважає слово і пораду, що, за суворості тодішніх звичаїв, має вражаючу межу» [574].

Для духовно-морального виховання дітей використовувалися і такі твори, як «Повчальне зерцало», «Іліотропіон, тобто соняшник», у яких моральні вчинки і воля людини були представлені в єдності з божественною волею. Відзначимо, що за високої основної ідеї духовно-морального виховання і суворого й глибокого викладу ці твори і нині мають свою цінність. Так, перше положення «Іліотропіону...» – про силу любові; у другому положенні автор висміює богиню Фортуну, розкриває причини основних категорій моральності «добро» і «зло». На його думку, випадок (фортуна) як сприятливий чи як сумний факт є сонним мріянням язичників, які вимислили за своєю уявою цю богиню, що начебто має владу і силу розпоряджатися змінами в житті людей, щастям або нещастям цілих народів. Посилаючись на думку блаженнішого

Августина, який також насміхався над нетямущістю язичників і запитував про причини добра і зла цієї богині, автор наголошував: «Мудрість християнська відкидає таке божество зовсім: добро і зло, життя і смерть, убогість і багатство залежать від Господа» [277; 278].

Важливим для нашого дослідження є визначення у цьому документі злісних, антисоціальних дій, які походять від неправди (лайливі слова, насмішки, обмани і підробки, розкрадання, образи вчинками, грабежі, розбої, смертовбивства і т. ін.), що заподіює біль і завдає шкоди навколишнім. В «Іліотропіоні...» для ліпшого розуміння зла і його причин вирізнялися два його роди: «Перший рід зол, охоплює різні прикrostі, тяготи, хвороби, нанесення образ чи безчестя, як-то: приведення до зубожіння, ув'язнення, недуги, вигнання, смерть; все це не може бути навіть названо злом, а тільки гіркими ліками, посланими нам від Бога для душевного зцілення нас. Другий рід зол, званий у власному розумінні злом: це наші гріхи (невиконання Божих заповідей). Першого роду зло допускає Бог за бажанням своїм, або як кару для нечестивих, безбожників; або як міру виправлення для синів (і дочок). Про зло другого роду, тобто про гріхи, не можна сказати, що здійснення їх бажає Бог, але попускає тільки» [277; 278].

Отже, вплив таких засобів на духовно-моральне виховання дітей справді великий, оскільки вказувалися правила для порядку у всіх сферах життя. Ідеї духовно-морального виховання дітей на засадах сакральнo-традиційного підходу містяться у роботах М. Ланге, філософа, психолога, автора теорії вольової уваги, педагога, який присвятив своє життя розвитку освітньої системи. У магістерській роботі «Історія ідей моральності XIX ст.: Критичні нариси філософських, соціологічних та релігійних теорій моральності» автор спробував проаналізувати теорію моральності вчених таких країн, як Франція і Німеччина. Публікацію частини цієї роботи, яку було заборонено друкувати, вперше оприлюднено в 2010 р. в колективній монографії «Наукова спадщина М. Ланге в університетській бібліотеці» [289; 323].

Описуючи склад моральних почуттів, М. Ланге абсолютизував деякі

суб'єктивні дані моральної свідомості, серед яких бачив формальні загальні ознаки необхідності морального обов'язку. Указував на те, що загальність і необхідність є тільки наслідком цієї святості, яка властива двом почуттям, що вважав первинними: любов (відмінну від співчуття) і справедливість (в основі – абсолютна повага до всякої особистості).

На думку М. Ланге, ці почуття суперечливі, оскільки любов розвивається в систему самопожертви заради Цілого (етичний монізм). Тоді як справедливість сприяє такій системі взаємин, яку вчений позначав як систему свободи індивідуалізму, тобто вчення про безумовну цінність індивідуальної свідомості. Розглядаючи відношення між почуттями любові і справедливості і верховної моральної обов'язковості, що примикає до них, М. Ланге мав намір показати, що саме ці відношення становлять таємницю етики. «Тож усе, – писав М. Ланге, – повна протилежність. З одного боку – верховенство держави або церкви, з другого – безумовна ціна індивідуума; з одного – посилення суспільної влади, з другого – повна свобода; з одного – функціональне розходження індивідуумів і пов'язана з ним їхня нерівність, з другого – повна рівність; з одного – панування любові або братства, з другого – справедливості» [659].

Усі спроби вивести матеріальний бік моральних почуттів з однієї їх обов'язковості, на думку М. Ланге, призводить до морального формалізму (як у І. Канта), а всі спроби вивести моральний обов'язок або абсолютну гідність із матеріальних цінностей ведуть (як у соціологічних теоріях моральності) до помилкового заперечення абсолютності обов'язку. Таким чином, моральні почуття складаються з любові, справедливості й обов'язку. Наголошуючи на незмінності людських моральних почуттів, М. Ланге за суб'єктивною моральною свідомістю визнавав абсолютний характер, приймаючи її за Божественне провидіння. Міркування вченого досить чітко підтверджуються у тезі: «Моральність ми можемо розглядати як шлях, яким Божество веде людство до кінцевих цілей світобудови ... Виконуючи, отже, закони моральності, ми виконуємо закон і повеління того Бога, якого афіняни називали «невідомим» [323; 569].

Оскільки проблема добра і зла є провідною в духовно-моральному вихованні особистості, відзначимо думку М. Ланге про те, що суть зла полягає у приведенні світу до такого стану, коли він пізнає необхідність свідомого повернення до Бога і повного злиття з Ним у любові. Означимо і таку позицію, як «моральне зло», яку вчений називав хворобою світу. Кінцева доля зла, як вважав М. Ланге, буде складатися у виявленні його несамостійності і хибності, бо зло є порушенням індивідуального духу світової гармонії. Зло не є війною, а є бунтом, бо постає проти добра не як рівний йому супротивник, а як підданий, що обурюється. Це є боротьба безсилля з усемогутністю, і сумніватися в наслідках цієї боротьби не доводиться, адже під час боротьби окремої волі із загальною, індивідуума зі світом, людини з Богом, сила зла виявляє повне безсилля. І це безсилля полягає не в слабкості зла, а в його силі, яка водночас була запозичена в добра. Зло, як уважав М. Ланге, необхідне, щоб індивідуальний дух став можливий, тобто щоб світ добровільно і вільно злився з Богом в одну гармонію любові і не був його сліпою зброєю [323].

Відзначимо активну громадську позицію вченого. М. Ланге був головою Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, де створив педагогічний відділ, який згодом став центром науково-методичної і громадської роботи вчителів початкової і середньої школи. М. Ланге обстоював загальнодоступність освіти і навчання дітей усіх верств населення, реформу виховного процесу в школі. Ці ідеї висловив у листі ректорові Новоросійського університету О. Білимовичу (1919 р.). М. Ланге писав, що жахливість всеєвропейської війни та матеріальне і духовне зубожіння людства, до якого вона спричинила, не можуть бути виправлені тільки політичними реформами, хоча б і радикальними. Тож для порятунку майбутнього людства необхідна зміна, яка б відповідала величині заподіяних лих. Цією зміною він уважав вирішення соціального питання в дусі соціально-економічної рівності та нове виховання людства. Також учений завважував, що при такому ладі потрібне глибоке оновлення школи, університету, самої культури і науки [323; 569].

Для висунення реформістських ідей сприятливими були тенденції

світового суспільно-культурного розвитку. Саме переоцінювання духовно-моральних пріоритетів, зростання інтересу до прав людини та її основних свобод, а також спроби ширшого сприйняття людиною як зовнішнього, так і її внутрішнього світу, зумовила появу цікавих філософських, теологічних ідей, які сприятливо вплинули і на розвиток педагогічної науки, зокрема теорії духовно-морального виховання дітей.

Однією із ключових постатей духовного відродження на початку ХХ ст. був богослов і філософ В. Соловйов. У своїх наукових працях він пропагував ідеї високої моральності, яка нерозривно пов'язана з духовністю. Християнські цінності, на які спирався вчений, акумулюють в собі моральність кращих зразків світової культурної спадщини, вбирають ті досягнення вітчизняної теологічної, філософської і педагогічної думки, які спрямовують цілісну особистість до творення добрих справ, до виховання поважності, любові, чесності, простоти, совісності [69; 781; 782].

Серед спадщини В. Соловйова придатними для духовно-морального виховання можуть бути праці «Виправдання добра», «Сенс любові» й ін. Природний корінь людської моральності, на думку вченого, – це почуття сорому. Глибока суть сорому в тому, що, переживаючи це почуття, людина в психічному стані сорому відмежовується від того, чого соромиться. Жалість або почуття сорому є другими моральними даними людської природи. У почутті жалості виражається етичне ставлення людини не до тварин або природи, а до людей. «Жалість не може бути здобутком людського прогресу, бо існує і в тварин. Жалість – індивідуально-душевний корінь належних соціальних відносин» [782, с. 36]. Почуття благоговіння (благочестя) є третім моральним даним людської природи. Воно виражає побожне ставлення людини до вищих начал і складає індивідуально-душевний корінь релігії.

Отже, почуття сорому, жалості і благоговіння охоплюють здебільшого всю сферу можливих моральних ставлень людини на різних рівнях (з тим, що нижче неї, що рівне з нею і що вище неї). Ці нормальні взаємини, вказував В. Соловйов, визначаються як панування над матеріальною чуттєвістю, як солідарність із

живими істотами та внутрішнє підпорядкування надлюдському початку.

Відомо, що саме К. Ушинський визначив духовний вектор у вихованні. Філософсько-релігійні погляди педагога стали основою для впровадження його наступниками (М. Бунаков, В. Вахтеров, К. Вентцель, В. Стоюнін, П. Каптерев) антропологічного підходу в духовно-моральне виховання дітей [26].

М. Бунаков наголошував на потребі духовно-морального виховання дітей. Організуючи в селі школу, педагог часто розмовляв із селянами, які віддавали дітей навчатися, але не лише навчитися читання і письма, а передусім жити за духовно-моральними законами. У книзі «Сільська школа і народне життя: спостереження і замітки сільського вчителя» автор цитував слова селянина: «Читати та писати – добре, ... та не в цьому тільки грамота. Нехай грамотії-то з книжок та від учителя навчаться жити по-Божому. Нині які часи то прийшли: стариків не слухають, з дитячих років вином заливаються та трубку смокчуть, на слові не міцні, працювати ледачі, ти йому слово, а він тобі десять, – хіба так-то можна? Хіба це по-Божому?» [277].

Обстоюючи живу педагогічну справу духовно-морального виховання учнівської молоді, педагог зауважував, що його витісняє бездушний формалізм. Чиновники не мають досвіду педагогічної діяльності, але вказують педагогам-практикам, як потрібно виховувати і розвивати дітей. Наявність моральної сили, досвіду, знання М. Бунаков уважав важливими чинниками роботи вчителя, тож указував на необхідність побудови таких людських взаємин у педагогічному колективі, які не принижують молодого педагога, а підносять з морального боку. Описуючи сучасних йому вчителів, що вийшли з народу, М. Бунаков зазначав: «Звертала на себе особливу увагу ... молодь із селян, жвава, допитлива, обдарована, [яка] з'явилася в Москву з директором семінарії на чолі, відомим у той час педагогом бароном М. Косинським. Це був надзвичайно оригінальний, простий і добрий чоловік» [278].

М. Бунакову видавалося природним, що серед своїх учнів, майбутніх учителів, М. Косинський здавався не директором-чиновником, а старшим товаришем із великим авторитетом і впливом. Той вплив виходив не із

зовнішньої директорської влади, а з живої моральної сили людини – більш розвиненої, знаючої, досвідченої. Педагог наголошував між директором і його учнями – селянською молоддю, М. Бунаков наголошував на зворушливості, піднесеності взаємин. Такого ніколи вченому не доводилося спостерігати у взаєминах між директорами і їхніми вихованцями.

Прагнення до цілісного осягнення процесу духовно-морального виховання на основі особистісно-індивідуального та антропологічного підходів знаходимо в працях педагога В. Вахтерова. Підкреслюючи значення недільних шкіл, в яких до дітей ставилися гуманно, педагог указував на культ тілесних покарань і жорстоких побоїв дітей, а також на різні факти несправедливості в самому суспільстві. Основними проблемами в духовно-моральному вихованні вчений уважав брак поваги до особистості в суспільстві, часті прояви лицемірства, боягузтва, а також відсутність довіри до людської природи і дитини, і дорослого: «Гуманні рухи століття, вчення кращих мислителів, саме вчення Христа – все це ще далеко не проникло в свідомість всього освіченого російського суспільства, і прапор людиноненависництва, татарщини і хмурного погляду на природу людини високо і міцно тримають боягузливі й лицемірні руки» [278].

Для обґрунтування власної педагогічної теорії учнівського розвитку В. Вахтеров спирався на закон послідовного розвитку. Порушуючи питання наукового вивчення особливостей розвитку дитини, педагог висловив положення, що слід вивчити біологію і психологію дитини, яка розвивається. І це вивчення має бути «... динамічним, а не тільки статичним ... вивчення дитини є справою не тільки педагогів, а й лікарів, і біологів, і антропологів, і філологів, і навіть археологів» [304].

К. Вентцель вважав, що дітям потрібне вільне виховання, а не дресирування. Тільки так вони могли б розвиватися в істинному розумінні, і соціальні питання були б вирішені: «Істинний ключ до міцної і стійкої реорганізації суспільного ладу на нових засадах, – писав педагог – є вільне виховання і освіта всіх дітей без винятку, виховання, побудоване на засадах

справедливості, тобто на визнанні прав за особистістю дитини на свободу її фізичного і духовного розвитку, на повагу до її особистості, на розумінні того, що в ній таїться майбутній творець нового життя і що творчі сили і є те саме вище, що ми повинні виховувати в кожній людині» [107, с. 5].

На переконання вченого, школа ні фізично, ні морально, ні розумово не розвиває дітей і веде до виродження і здрібніння людства в духовному і моральному аспекті. «Найжахливіше справа рухається у сфері морального виховання. Гадаємо, сучасна школа за всяку ціну задалася тут метою зробити з вільної людини людину-раба» [107, с. 8]. Головною турботою сучасної йому школи, вважав учений, – є обезволення волі дитини, притлумлення її природної суті. Вся система морального виховання, на його думку, побудована на покорі й слухняності. Отже, призводить до знищення волі дитини, її моральної деградації, оскільки вчителі не розуміють самої природи людини, не зважають на закони її розвитку. У самій школі практикуються догматизм, безлад, дух авторитету.

Зважаючи на недоліки моральної освіти, К. Вентцель писав про те, що моральність і релігія – це надто цінні скарби, щоб їх «утовкмачувати і забивати ззовні». Ці питання, на його думку, мусять розвиватися тільки на особистому рівні. І моральність, і релігія мають вирости вільно і невимушено зсередини самої дитини, стати плодом її самостійної внутрішньої творчої роботи, а не продуктом «зовнішнього дресування або навчання того чи іншого сорту» [107, с. 39].

В «Історії російської педагогії» П. Каптерев описував виховні ідеали в історичних пам'ятках благочестя XV–XVII ст., указував на якість ідеалів, які виховувало духовенство та дворянство, їх відірваність від народного життя. «Якщо духовенство чи дворянство даного народу, зауважував педагог, – візьметься за вироблення педагогічних ідеалів, то це будуть ідеали духівництва і дворянства, наприклад російського духовенства і дворянства, ідеали до певної міри пов'язані з народним життям і народним характером, але все ж ідеали обмежені, однобічні, з вельми значною домішкою становості» [308, с. VIII].

Розкриваючи історичні етапи існування педагогіки церковної, державної, суспільної, П. Каптерев наголошував, що церковна педагогіка вирізняється

здебільшого становищем церкви і її світоглядом стосовно народу. Освіта була потрібна для кращого розуміння церковної служби, для розуміння Слова Божого, завдяки чому людина ставала досконалішою і тим наближалася до Бога. Доповнює навчання позашкільне читання такого ж благочестивого і душеспасительного змісту, що й шкільне навчання. Однак творіння педагогічної справи, за П. Каптеревим, може бути тільки загальним, воно поєднує все народне життя у вихованні дітей. Зокрема, «... народу не властиве мати єдиним початком церковність і більше нічого, або одну державність, або громадськість; народ живе складним життям і звичайно до одного чільного початку приєднується кілька інших» [308, с. XVIII].

Щодо запозичень педагогічних ідеалів із Старого Заповіту і повчань св. Іоана Златоуста, то П. Каптерев підкреслював, що у св. Іоана Златоуста є широкі й абсолютно правильні думки про виховання: його педагогічні погляди набагато глибші, ніж ті, які закладені в Старому Заповіті. Педагог писав про справедливе зауваження св. Іоана Златоуста, що народження дитини є справою природи, але виховати дітей у доброчесності є справою розуму і волі. На думку педагога, діти завжди будуть духовно багатими, якщо отримають гарне виховання, яке здатне впорядкувати їхні звичаї і добре влаштувати їхню моральну поведінку. Важливо намагатися не робити дітей матеріально багатими, а виховувати їх благочестивими, багатими чеснотами [308, с. VI].

П. Каптерев уважав, що елементи рабства, безглузлого трепету, сліпа покірність перед усім, що здається владою, були щеплені народу за часів татарщини і кріпосного права. Розум більшості людей, на переконання педагога, міцно зв'язаний думкою про те, що людина від природи зовсім безправна, приречена на вічну працю, задля користі владної меншості, яка може нічого не робити. Указував, що справжнього поняття про людину не було, а були такі поняття, як дворянин, кріпак, купець, духовна особа, чиновник. Отож, саме кріпацтво в корені підривало і гідність людини, і поняття про її духовність, розщеплювало людей на безліч станових груп, зводячи між ними високі перепони. Істинна гуманність була чужою народу. «Звичайно, – висловлював

свій погляд П. Каптерев, – були співчуття, жалість, але все дещо зверхньо, з усвідомленням своїх уявних і природних переваг. Це все далеке від істинної гуманності. Справжня гуманна людина в своїх людинолюбних почуттях не спускається, як ніби сходами, зверху вниз, а залишається там, де була, глибоко пройнята переконанням, що люди – брати, які мають від природи рівні права й обов'язки» [308, с. VI].

Таким чином, розгляд концептуальних підходів до духовно-морального виховання забезпечує у нашому дослідженні хронологічний зв'язок у розвитку таких підходів, як особистісно-індивідуальний і сакральньо-традиційний, а також містить розвиток інших підходів – антропологічного й середовищного, ідеалом яких постає вільна й освічена людина, що шукає істину, звільнена від віри в непорушність політичної влади, схильна до громадської діяльності.

Наш висновок можна підтвердити висловлюванням Е. Реклю у передмові книги П. Кропоткіна «Хліб і воля». «Дотепні люди, бажаючи висміяти вади і дивацтва елегантно́ї молоді, говорять нам про людей кінця століття... Але ми переживаємо тепер незрівнянно важливіше, ніж кінець століття; ми підійшли до кінця епохи – до кінця цілої ери в історії. Ми бачимо завершення всієї античної цивілізації ... Ми сповідуємо нову віру; та коли ця віра – яка і є наука – стане вірою всіх, хто шукає істину, то почне переходити в своє втілення, бо основний закон історії той, що суспільство завжди формується відповідно до свого ідеалу» [308].

Загалом, для вітчизняної педагогіки початку ХХ ст. прикметним став активний рух за громадянські права людини, проти панівного політичного ладу. Рівнобіжним йому був реформістський рух, який розвивався у критичному дусі, проте, не заперечував історичного християнства, перегляду фундаментальних моральних цінностей. Відомим представником цього руху був М. Бердяєв. Ідеї філософа про духовно-моральне виховання особистості охоплюють різні аспекти, звернені до людей, які прагнуть істини: «... Філософія Бердяєва, – писав М. Левківський, – не для догматиків, оскільки звернена до інтелекту особи, що постійно перебуває у пошуку» [404, с. 216].

Зосередимося на тих ідеях М. Бердяєва, які, на наш погляд, є найбільш

значущими для духовно-морального виховання особистості. На думку філософа, людина є особистістю не за своєю природою (за природою вона – індивідуум), а передусім за духом. Особистість є мікрокосмом, універсумом, оскільки тільки особистість може вмістити універсальний зміст, бути потенційною для всесвіту в індивідуальній формі. Важливі характеристики особистості, на думку М. Бердяєва, це – самотворення, збагачення, наповнення універсальним змістом, досягнення єдності в цілісності протягом усього свого життя [50; 51].

Для нашого дослідження важливою є теза вченого про те, що особистість не є психологічною або біологічною категорією, а постає як духовна й етична категорія. Особистість не може бути ототожнена з душею; особистість в своїй основі – стихійно-несвідома. М. Бердяєв уважав, що в людині слід розрізняти глибинне і поверхнєве «Я». Своїм поверхневим «Я», на думку філософа, людина надто часто звернена до інших людей, до суспільства і цивілізації. Воно є здатним лише до своїх повідомлень, але не до спілкування. Подвійне життя людини, її глибинне і поверхнєве «Я», на думку філософа, різні. Так, життя людини, яка звернена до суспільства, держави, цивілізації – умовне ззовні, сповнене брехнею, але внутрішнє життя людини – справжнє, в ньому людина постає перед глибиною життя, перед первоздатністю [50].

Розкриваючи подвійне ставлення однієї людини до іншої в християнському вченні (покликання до смирення і послуху, з одного боку, та визнання в людині духовного початку, з другого), М. Бердяєв був переконаний, що тільки на християнській основі може бути побудоване вчення про особистість і здійснена персоналістична переоцінка цінностей. Приниження і образи, посягання на людське тіло є посягання передусім на дух людини. Людину б'ють, морять голодом, убивають, тоді як дух, власне, не можна ні бити, ні вбити [51].

Особистість, за М. Бердяєвим, – духовна категорія, і її існування припускає наявність надособистісних цінностей. Заперечуючи егоцентричну самозамкнутість і зосередженість на собі, філософ указував на те, що неможливість вийти з себе є первісним гріхом, який стоїть на заваді реалізації

повноти життя особистості, актуалізації її сили [51].

Розкриваючи сутність соціального навіювання, М. Бердяєв зауважував, що це навіювання, випробовуване людиною з дитинства, може її поневолити. Наголошував, що система виховання може позбавляти людину волевиявлення, робити її нездатною до свободи судження, адже масивність історії гвалтує людину, як і колективна дія, яка чинить загрозливий вплив на особистість. Відзначимо, що висловлювання М. Бердяєва про насильство, здійснюване громадською думкою над людиною, актуальні й сьогодні. Філософ указував на те, що людина може бути рабою громадської думки, звичаїв, моралі, соціально нав'язаних суджень і думок. Людина пересічних обдарвань має думки і судження тієї газети, яку читає щоранку, і саме такі думки впливають на її психічний стан. Через брехливість і продажність преси наслідки бувають найбільш жахливими у сенсі позбавлення людини свободи совісті й судження [50, с. 310].

Щодо цих та подібних суджень варто погодитися з думкою В. Зеньковського, який так само, як і М. Бердяєв тлумачить категорію «людина» в єдності «тіло – душа – дух». Таке розуміння є спільним з основами антропологічної концепції. Відзначимо, що християнська антропологія впливає з того, що в людині духовне начало є джерелом його індивідуальності й неповторності, і тому духовно-моральне виховання особистості є продуктивним лише в тій мірі, в якій воно здатне залучити дитину до добра і правди та пронизане вірою в Бога [50; 51].

На початку ХХ ст. оживають педагогічні ідеї, в яких було відображено християнське світосприйняття. Вітчизняна педагогічна думка, за твердженням В. Зеньковського, має багату спадщину, яку створено працями М. Бунакова, М. Пирогова, С. Стоюніна, Л. Толстого, К. Ушинського й ін. [583; 835; 862].

Розглядаючи в розрізі християнської антропології проблеми виховання дітей, В. Зеньковський наполягав на тому, що вчитель має прагнути не стільки до навчання, скільки до зростання і поглиблення духовного життя дитини, бо неможливо душу дитини пов'язати з Богом, з церквою лише уроками і викладанням Закону Божого.

Для сучасної педагогіки погляди В. Зеньковського, які стосуються ефективного духовно-морального виховання завдяки особливим передумовам, основною з яких є здорова атмосфера навколишнього життя. Саме соціальне середовище, яке і духовно, і морально піднесене, сприяє тому, щоб педагог мав можливості для різнобічного вираження особистості учня, духовного його становлення. При цьому, підкреслював педагог, розвиток особистості не має бути відокремленим [86, с. 154].

Ідеї про духовно-моральне виховання дітей містяться також в працях І. Ільїна. Мислитель вважав, що людство є безліччю душевно-духовних істот, тоді як кожна людина ізольована від інших своїм тілом. Філософ указував, що кожна людина (душа – дух) довічно пов'язана з одним єдиним у своєму виді тілом, яке його живить, ізолює, уречевлює, обслуговує, символізує. Роль самостійного творчого центру І. Ільїн відводив саме духу людини як осереддя любові і споглядання, совісності й волі, як художникові, що споглядає, віруючому серцю, суб'єктові права й ін. Такі етичні й ціннісні ознаки, які визначають сфери реалізації духу, філософ обґрунтовував як природу духовності, покликання і гідність людини [278, с. 43].

Загалом поглядам філософів і педагогів на початку ХХ ст. властива думка про єдність духовно-морального виховання особистості, що ґрунтується на християнському світорозумінні. Саме в такому світорозумінні було розглянуто систему поглядів людини на її внутрішній світ, на навколишню дійсність, на систему орієнтирів у вчинках, ідеали і цінності особистості, що розвивається. У такому світосприйнятті було синтезовано знання про процес духовно-морального виховання та досвід становлення особистості. На цих підвалинах формувалися особливі традиції, досвід педагогічної діяльності – раціональний і духовний.

Таким чином, на підставі аналізу теоретичних підходів учених до духовно-морального виховання дітей ми виокремили чотири основні підходи: особистісно-індивідуальний, при якому людина розвивається за допомогою звільнення свого духа, продукування добра не з егоїстичних мотивів, а заради діяльної любові до Бога і навколишніх; сакральнотрадиційний, при якому

особистість виховується завдяки безпосередньому залученню до традиційних релігійних обрядів, успадковує моральну поведінку священнослужителів; антропологічний, при якому виховуваний успадковує загальнолюдські духовно-моральні ідеали, а моральним обов'язком вважає дотримання прав і основних свобод людини; середовищного, при якому створюються спеціальні умови для реалізації конкретних заходів, через що стає можливим здійснення мети духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Однак, протягом аналізованого періоду у вітчизняній педагогіці чільне місце посідали особистісно-індивідуальний і сакральньо-традиційний підходи завдяки взаємозалежності з духовно-моральним і релігійним вихованням. Зміст цих підходів ґрунтувався на моральному вченні християнства, тоді як антропологічний і середовищний підходи здебільше віддзеркалювалися у педагогічній практиці. Осмислення можливостей цих підходів на початку ХХ ст. вилилося в освітні реформи, які заперечили існування сакральньо-традиційного підходу в духовно-моральному вихованні дітей.

Отже, перший документ, що унеможливив вплив священнослужителів і традиційної релігії на духовно-моральне виховання дітей була Постанова «Про передачу справи виховання та освіти з духовного відомства у відання Народного комісаріату з освіти» (1917 р.). Ця постанова змінила основу культурно-освітнього середовища, створеного всією системою управління духовного відомства на початку ХХ ст. Зокрема, було передано управління вихованням та освітою з духовного відомства у Комісаріат народної освіти.

У документі пояснювалося, що переведенню підлягали всі навчальні заклади: церковно-приходські (початкові однокласні, двокласні) школи, вчительські семінарії, духовні училища і семінарії, жіночі єпархіальні училища, місіонерські школи, академії та інші, що мали різні назви (нижчі, середні й вищі школи та установи духовного відомства). До того ж слід звернути увагу на те, що переведенню підлягало все, що було пов'язано з навчальними закладами: штат, асигнування, рухоме і нерухоме майно (будівлі, надвірні добудови, земельні ділянки під будівлями, необхідні для школи землі, садиби, бібліотеки

тощо) та методичне забезпечення (посібники), матеріальні цінності (капітал, цінні папери і відсотки з них) тощо.

Другим документом, що підтвердив зміни основ культурно-освітнього середовища та остаточно заперечив існування сакрально-традиційного підходу в духовно-моральному розвитку учнівської молоді, стала Постанова «Про організаційну і культурно-освітню роботу в середній школі» (1919 р.). У ній йшлося про те, що у всіх навчальних закладах з останніх програм вилучаються релігійні предмети і стародавні мови і один день на тиждень вивільняється для культурно-освітньої та організаційної роботи з учнями [616, 1919, арк. 1].

Отже, зміни в системі духовно-морального виховання дітей та її підпорядкування духовному відомству унеможливили вплив релігії на свідомість учнів.

Висновки до першого розділу

Таким чином, у цьому розділі розглянуто деякі поняття і категорії, необхідні для дослідження духовно-морального виховання у вітчизняній школі ХХ ст. Представлено думки сучасних науковців: В. Андрущенко, Л. Безукладова, В. Беляєва, І. Беха, М. Євтуха, Д. Колесова, Г. Васяновича, В. Онищенко, В. Жуковського, Л. Москальової, Т. Троїцької, Г. Шевченко й ін. щодо осмислення ролі духовності, моральності у створенні специфічної системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Оскільки таке виховання є органічною складовою загального виховання і розвитку людини, розгляд усіх процесів, пов'язаних із її моральною освітою, формуванням духовно-моральних цінностей, відбувався у взаємодії таких наук, як історія, етика, теологія, культурологія, філософія, психологія і педагогіка.

З'ясовано, що об'єктивне оцінювання духовно-морального виховання дітей в історико-культурному процесі, зокрема й шкільної освіти, стало можливим завдяки залученню до теоретичного контексту дослідження в історичній педагогічній думці таких понять, як «духовно-моральна культура»,

«духовність як феномен культури», «педагогіка духовності», «церковна педагогіка», «християнська антропологія», «духовний світ людини», «моральність», «моральне виховання», «духовно-моральне виховання» тощо.

Детальний розгляд термінологічного поля дослідження дав змогу дійти висновку, що духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі – це цілеспрямований процес залучення школярів до системи духовних і моральних цінностей, культурних традицій суспільства, визначення духовно-моральних ідеалів.

На основі аналізу праць учених зроблено висновок: нині все більше вчених, громадських діячів, педагогів-практиків схиляються до думки, що саме традиційна християнська духовна культура та її моральні цінності є тим орієнтиром духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, що допоможе сучасному суспільству подолати кризу духовності.

У розділі виокремлено основні підходи до духовно-морального виховання дітей. Їх сутність зводиться до: розуміння суспільством необхідності зміни самого освітнього середовища, наповнення його дисциплінами духовно-морального спрямування, впровадження в освітній процес шкіл різних етичних курсів та виховних програм; необхідності позбавлення духовно-морального невігластва дітей, безграмотності в ухваленні моральних рішень; створення умов для вибору ефективних виховних засобів; недопущення традиційною педагогікою проблем духовно-морального виховання особистості; обґрунтування теорії і практики духовно-морального виховання дітей у цілісному контексті вітчизняної шкільної освіти.

Доведено, що на початку ХХ ст. у духовно-моральному вихованні переважали особистісно-індивідуальний і сакральні-традиційний підходи, зміст яких ґрунтувався на моральному вченні християнства, тоді як антропологічним і середовищним підходами здебільше послуговувалася педагогічна практика.

Ми дійшли висновку, що усвідомлення необхідності духовно-морального виховання дітей та виокремлення основних підходів до нього мають допомогти суб'єктам навчально-виховного процесу бути розбірливішими у виборі

ефективних механізмів і засобів духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Важливим наступним етапом у дослідженні є розгляд умов, у яких розвивалися духовність і мораль протягом ХХ ст., а також аналіз провідних чинників духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі на початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

ПРОВІДНІ ЧИННИКИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Соціально-економічні умови духовно-морального виховання дітей у школі (до 1919 рр.)

Соціальні зрушення і потреби економіки, зростаюча невідповідність розвитку авторитарної і словесної школи навчання суспільним потребам у Російській імперії на початку ХХ ст., до складу якої належала більшість українських земель, а також розвиток нових ідей духовно-морального виховання дітей у вітчизняній і зарубіжній педагогіці змусили царський уряд порушити питання про реформування шкільної освіти.

У дослідженні Л. Березівської «Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» визначено, що зміни в системі середньої шкільної освіти на початку ХХ ст. передбачалися за основними напрямками: у *структурі* – реорганізація типів навчальних закладів з метою зближення класичної гімназії і реального училища; створення нових типів, зокрема єдиної восьмирічної загальноосвітньої школи з функцією у старшому відділенні, єдиної семирічної реальної середньої школи з біфуркацією у п'ятому класі, приватних навчальних закладів різних типів; у *змісті освіти* – спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що охоплювала б гуманітарні й природничі знання; зменшення кількості годин на вивчення давніх мов, збільшення – на вивчення загальноосвітніх предметів; зближення класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти тощо; поліпшення матеріального становища та фахової підготовки *вчителя*; в *організації навчально-виховного процесу* – зміцнення зв'язку школи і сім'ї, широке залучення громадськості; проголошення виховання (розумового, духовно-морального, фізичного) основою шкільної освіти; в *управлінні* – порушення питання про поєднання діяльності МНО і Святого Синоду (духовне відомство) [54].

Реформування освіти в 1899–1904 рр. здебільше спиралося на громадсько-педагогічну думку і відбувалося послідовно: підготовка реформи; розроблювання проектів основоположних документів та їх оприлюднення. Проте уряд Миколи II, змінюючи міністрів освіти (М. Боголепова, П. Ванновського й ін.), гальмував реформи, особливо на шляху їх реалізації, тобто реформи перетворювалася на контрреформи [26; 27].

У 1904–1914 рр. вітчизняні освітяни (В. Анреп, М. Демков, О. Музиченко, О. Лотоцький, Т. Лубенець, С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко й ін.) через освітянські з'їзди, законодавчий орган – Державну Думу та засобами преси впливали на офіційну освітню політику. Зокрема, у конкретних проектах вони оприлюднили принципи шкільної освіти (єдиної школи, демократичний, децентралізації, національний, трудовий (діяльний), виховний, доступності, обов'язковості, безкоштовності), а також стратегічні напрями реформування чинної системи шкільної освіти: в *управлінні* – децентралізація (розподіл функцій управління шкільною освітою між МНО та органами місцевого самоврядування; розширення компетенцій педагогічних рад); у *структурі та організації навчально-виховного процесу* – запровадження загального обов'язкового безоплатного початкового навчання; створення єдиного типу демократичної національної школи, взаємозв'язок усіх шкільних ланок; надання прав і свобод учням, розвиток їхніх природних здібностей; скасування покарань і нагород; свобода приватної ініціативи; спільне навчання хлопців і дівчат; у *змісті освіти* – розроблювання змісту на науковому та національному принципах, зв'язок з навколишнім середовищем учня, поєднання матеріальної та формальної складових освіти; урахування принципу наступності та застосування активно-творчих, діяльних методів навчання; посилення виховної ролі школи (розумове, моральне, національне, громадське, трудове, фізичне, естетичне виховання; перенесення релігійного виховання в сім'ю); поліпшення матеріального, правового становища та професійного рівня вчителя. На загал громадські ініціативи залишилися на папері, бо проектувалися в межах державної політики, не зацікавленої в такому реформуванні середньої освіти, проте стали

підвалинами для її подальших змін [27; 417; 477; 708; 904].

До цих загальних для всієї країни шкільних проблем на територіях, де проживало українське населення, додавалася ще одна, не менш важлива – відсутність рідномовної школи, що пояснювалося чітко визначеною позицією царату. Адже самодержавство, керуючись у своїй політиці загальними принципами багатонаціональних імперій, по-перше, забезпечувало матеріальну й духовну зверхність панівної нації, по-друге, намагалося асимілювати народ (уважалося, що державна народність може складатися з різних народів, які, асимілюючись, стають однією національністю). Внаслідок обох процесів українську мову як одну з основоположних національних ознак було поступово цілком витіснено з навчальних закладів [487].

Під тиском активізації політичного життя в Російській імперії Кабінет міністрів на своїх засіданнях 28 та 31 грудня 1904 р. був змушений розглянути питання про визнання української мови як окремої. Хоча урядовці погодилися, що існуючі обмеження перешкоджають підвищенню низького рівня грамотності селян малоросійських губерній, проте негайно скасувати їх вони не наважилися. Натомість міністри вирішили надіслати відповідні офіційні запити до Російської імператорської академії наук, Київського та Харківського університетів, а також Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатором. Всі консультанти беззастережно висловилися за відміну будь-яких мовних заборон.

Наступну спробу домогтися офіційного дозволу відкрити національні початкові навчальні заклади було зроблено у 1908 р., коли 37 депутатів III Державної Думи запропонували законопроект, що передбачав запровадження в народних школах для дітей-українців викладання рідною мовою, а також користування підручниками, в яких би відображався місцевий спосіб життя. Причому окремий пункт законопроекту наголошував на обов'язковому вивченні школярами російської мови як спеціального предмета. Лише через рік документ був переданий на розгляд Комісії з народної освіти, яка до кінця діяльності цієї Думи так і не висловила свого ставлення до його змісту [289].

Жодна з Державних Дум так і не змогла позитивно вирішити питання про україномовне навчання, проте відображення у процесі полеміки між думськими депутатами дало свої позитивні наслідки: все більше пересічних педагогів починало розуміти – про українські навчальні заклади можна не лише мріяти, а й відкрито говорити.

Однак, незважаючи на негативну реакцію інспекторів та інших керівників освіти, вчителі не обмежувалися у професійному колі лише обговоренням питання про мову викладання, а й намагалося оприлюднювати свої думки з цього приводу. Так, у резолюції, яка була ухвалена вчителями народних шкіл на Літніх педагогічних курсах у Києві (1906 р.), зокрема зазначалося, що тридцятимільйонному народу мають забезпечити його національні права, передусім це стосується національної школи.

Навіть на з'їзді духовних отців – законовчителів (Почаїв, 1910 р.) багато делегатів рішуче висловились як за навчання в народній школі українською мовою, так і за викладання нею Закону Божого, оскільки школярі однаково погано розуміють і російську, і церковнослов'янську мову. Зважаючи на це, великою подією було благословення у 1905 р. Священним Синодом на завершення перекладу українською мовою Євангелія, що хоч і опосередковано, та зрівнювало в правах українську мову з тими мовами, на які вже було перекладено Священну Книгу. Факт виходу синодального видання – Євангеліє українською мовою давав педагогам певні сподівання на дозвіл використання його в школі, що мимоволі приводило до навчання рідної грамоти [289].

Як бачимо, намагання царату асимілювати український народ призвело, зокрема, до заборони україномовних навчальних закладів навіть на рівні початкової школи. Така дискримінація з боку офіційних шовіністично налаштованих кіл, завдала неабиякої шкоди культурному розвитку нації. Попри репресивні заходи царату, активним оборонцем прав свого народу стала українська інтелігенція, дії якої хоча і не привели до позитивного розв'язання проблеми рідномовного навчання, проте значно вплинули на формування громадської думки [487].

Мережа навчально-виховних закладів в Україні до 1917 р. була складовою загальноросійської системи шкільної освіти. Це стало за підставу до окремого розгляду суспільно-політичних і соціально-педагогічних проблем функціонування духовно-морального виховання в системі шкільної освіти України в складі Російської імперії у 1900–1917 рр.

На 1910 р. у Росії існувала система державної світської і духовної (богословської) освіти, що передбачала три ступені: нижчий, середній і вищий. Основним принципом розподілу вважалася приналежність до різних відомств: світського (відокремленого від Церкви) і духовного (передусім, Православного віросповідання). Церковні школи підпорядковувалися Духовному відомству. Деякі з них мали загальноосвітнє спрямування на відміну від спеціальних духовно-навчальних закладів нижчого рівня – духовних училищ, середнього – духовних семінарій, та вищого – духовних академій. Українські землі, що входили до складу Російської імперії, мали подібну мережу шкільної освіти. Навчальні заклади географічно належали до певного шкільного округу. Таких в Україні було три: Харківська (Харківський та інші російські губернії), Київський (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії), Одеський (Херсонська, Катеринославська, Таврійська та Бессарабська губернії) [360, с. 354].

На початку ХХ ст. мережа початкових шкіл була незначною, аж ніяк не могла задовольнити освітні потреби українського народу. Саме з 1900-х рр. розпочався процес розбудови системи народної освіти з метою підвищення грамотності населення. Духовне відомство володіло певною автономією в управлінні народними училищами і підпорядковувало собі значну кількість початкових шкіл. «Навчання у повному своєму складі лежало на членах кліру, що відкрили школи, і полягало в навчанні дітей Закону Божого, читанні книг церковного і громадянського друку, чистописанні, вивченні початкових правил арифметики та інколи навчання церковного співу» [360]. Бажання бути повновладним господарем у справі народної освіти простежується у намаганні духовенства залишити за собою право утримувати і керувати початковими

навчальними закладами, заснованими в парафіях. Коли у 1862 р. йшлося про можливість об'єднання світських шкіл із церковними, то вищі церковні керівники не погодилися з такою справою. Зокрема, обер-прокурор Священного Синоду в листі до попечителя Київського навчального округу відверто писав, що це «рівноцінно відстороненню Духовенства від справи подальшого розвитку народної освіти» [360].

На переконання історика освіти С. Сірополка, духовенство взялося до шкільної справи під натиском вищої бюрократії, якій церковнопарафіяльні школи були потрібні як опора і розсадник політичного консерватизму. Водночас уряд закликав усі відомства, насамперед земства, сприяти справі народної освіти. Згідно з Положенням про земські установи (01.01.1864 р.) сільські і волосні громади отримали право створювати й утримувати школи. Таким чином, з'явився новий тип школи – земська. За своїм типом вона була світською, підпорядкованою МНО. Загалом земство відіграло важливу роль у розвитку освітньої справи в тих губерніях, де воно було започатковано [317; 765].

У 1865 р. започатковано земство в таких українських губерніях: Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, у 1866 р. – Катеринославській і Таврійській, у 1870 р. – в Бессарабській. Неземськими були Київська, Волинська і Подільська українські губернії [360].

Шкільний закон у 1864 р. так визначав головну мету початкової школи: «...утверджувати в народі релігійно-моральні поняття та поширювати початкові корисні знання. Перша складова цієї мети стосувалася віровчення, що розумілося як настановлення людини у вірі, просвітлення її вченням Христовим. Церковні школи мали, безумовно, релігійний напрям навчання і виховання дітей. Згідно з офіційною педагогічною доктриною у світських школах мало «розумно поєднуватися світське виховання з релігійним» [317]. Учителям і особливо законовчителів (священикові, що викладав у школі основи віровчення) вписувалося «ні в якому разі не втрачати з виду головної, тобто моральної мети виховання. Пояснюючи дітям святі істини Християнської віри і правила моралі, вони мали старатися, щоб ті не тільки розуміли їх настанови, але «звикли

відчувати всю вагу своїх дійсних і майбутніх обов'язків до Бога, до себе, близьких і поставленою над ними владою» [360].

Головна думка цього документа полягала також у тому, що уряд був координатором у справі народної освіти, узгоджував зусилля різних відомств, установ та осіб; відмовляючись від системи винятково державних училищ і не беручи на себе зобов'язання створювати нові школи, уряд надавав у цьому можливості громадській і приватній діяльності. Уряд визнавав, що успіхи початкової народної освіти залежать від узгодженої діяльності всіх відомств та земств, однак із них найбільш приноровлені до справи народної освіти відомство Православного духовенства та Міністерство народної освіти. Загальна дешевизна церковних шкіл була вигідною самодержавству й уряду. На нашу думку, не вкладаючи значних коштів, передавши Священному Синоду відповідальність за становище й порядки в школах, уряд домогся одночасно двох цілей: сприяти розвитку грамотності простого народу й виховувати його в дусі вірності Богу, Царю і Вітчизні. Цим і зумовлювалися підтримка й заохочення з боку держави поширення саме такого типу початкових навчальних закладів [360].

Завдяки ініціативі земств заявляє про себе земська школа. Її популярність і перевагу над іншими закладами початкової ланки освіти визнавали і сучасники, і дослідники історії розвитку шкільництва. За своїм характером вона була громадською, а за змістом – світською. Г. Булашев, аналізуючи церковну і земську школи, вказував, що земська школа за напрямом свого розвитку була цілком протилежна школі церковній. «У той час, коли церковно-парафіяльна школа головною своєю метою передбачала релігійно-моральне виховання дітей, земська школа почала турбуватися виключно їх розумовим розвитком... Все, що виходило з цієї сфери, виганялося з нової школи, як ні до чого не придатне» [91, с. 16].

Однак таке протиставлення, зокрема щодо духовно-морального напрямку педагогічного процесу в початковій школі, на нашу думку, дещо перебільшене. Земства в значній мірі були зацікавлені справою народної освіти. Їх діяльність не обмежувалася відкриттям та утриманням шкіл, фінансуванням шкільної

справи. Земські представництва опікувалися і змістом шкільної освіти. Аналіз тогочасних матеріалів дає нам підставу стверджувати, що земства, сільські громади визнавали необхідним духовно-моральне виховання підростаючого покоління, прихильно ставилися до Закону Божого як предмета навчання у початковій народній школі [360].

На початку ХХ ст. відбувалося становлення державної світської школи. Ще у 1872 р. на основі повітових училищ були сформовані двокласні початкові училища в сільській місцевості та міські училища (термін навчання 5–6 років). Збільшення тривалості навчання в цих державних освітніх закладах відіграло велику роль, оскільки сприяло розширенню шкільного курсу. Порівняно із церковнопарафіяльними та школами грамоти, їх навчальний курс був значно ширшим завдяки викладанню таких предметів, як історія, географія і природознавство. Однак таких навчальних закладів на території України було замало, зосереджувалися вони у великих містах та повітових центрах. Утім, духовно-моральний напрям виховання був притаманний і цьому типу навчальних закладів – світській міністерській школі.

Видане урядом Положення про початкові училища від 25.05.1874 р. здебільшого дублювало Шкільний устав (1864 р.), адже було такою собі «новою редакцією» останнього. Основний закон про початкові училища, визначаючи їх мету, на перше місце ставив знову ж таки «утвердження в народі релігійних і моральних понять». Нагляд за викладанням Закону Божого і релігійно-моральним напрямом навчально-виховного процесу в початкових училищах належав до компетенції місцевого єпархіального архієрея. Зрозуміло, що від участі в управлінні школами інших відомств духовенство було повністю відсторонено. Тільки в деяких єпархіях священники долучалися до керівництва світською школою, обмежуючись наглядом за духовним і моральним розвитком учнів, іноді – спостереженням за порядком в училищах. Здебільше у світських навчальних закладах духовенство обмежувалося викладанням предмета «Закон Божий», який був обов'язковим, головним у виховному процесі, таким, що завжди першим значився у програмах навчального курсу.

Його вивчали впродовж усіх років навчання. Предмет «Закон Божий» належав до екзаменаційних: вступних, перевідних (із класу в клас) і випускних. Законівчитель – викладач релігії – був представником духовенства, переважно священиком. Як і в початковій школі, на ньому лежала відповідальність за духовно-моральне виховання дітей та уклад і атмосферу в середніх навчальних закладах. Загалом духовне відомство приділяло достатньо уваги справі духовно-морального виховання в школах. Архівні документи засвідчують постійний контроль з боку церковного керівництва до законівчительської праці: були постійні перевірки, обліковувалася кількість уроків, пропущених священиками-законівчителями, перевірялися результати здобутих учнями знань про Закон Божий тощо [317; 360].

Отже, самодержавство, вбачаючи в церкві ідеологічну силу, здатну захистити підвалини монархічної влади, в основу шкільної політики закладало релігійно-монархічні устої, наголошуючи саме на духовно-моральному вихованні дітей. Погляд на школу, з одного боку, як на «внутрішню охорону царизму», а з другого, – як на потенційний розсадник шкідливих ідей і «недостатньо захоплюючого образу думок», багато в чому визначав політику самодержавства щодо освіти, не сприяв перетворенню освітніх закладів на, власне, світські школи. Вплив церкви й духовенства на розвиток освіти не можна визначити однозначно. З одного боку, перебираючи на себе ініціативу й відповідальність за діяльність початкової школи, церква своїми силами розв'язувала проблему грамотності селянства. З другого, ставало на заваді створення і функціонування інших видів освітніх закладів (зокрема, громадських і земських). Водночас не можна обминути увагою і той факт, що саме церква й клір були старанними охоронцями духовно-моральних устоїв школи, не тільки дотримуючись віросповідних канонів, а й відображаючи прагнення урядових кіл.

Варто зазначити, що діяльність церкви для українців західних і східних земель мала різне значення: Православна церква була провідником русифікаторської політики царської Росії, Українська греко-католицька церква – зачинателем і могутнім рушієм національного відродження в умовах національно-

релігійного гніту під австрійським і польським пануванням. Розвиток шкільництва на західноукраїнських землях, у Східній Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, визначався соціально-економічними й політичними умовами галицького краю. Розширення мережі народних шкіл відбувалося з участю громади, вагому роль у цьому відіграла й церква. Державні законоположення врегульовували взаємини між державою і церквою, церквою й освітою.

За австрійською конституцією (1868 р.) народну школу в Україні перетворено на «...заклад інтерконфесійний, з якого усунуто вирішальний духовний вплив церкви. Освіту і виховання віддано в руки світських людей». У 1868 р. ухвалено віросповідні закони, за якими школа визнана незалежною від церкви. Однак про обмеження прав церкви щодо впливу на виховання молоді не йшлося. Австрійські шкільні закони (1869, 1872, 1883 р.) визначали, що завданням народної школи є духовно-моральне виховання дітей, а обов'язковим предметом визнано релігію. Водночас варто наголосити на деяких відмінностях у розвитку школи Центральної і Західної України. Релігійне виховання у навчальних закладах Східної Галичини відбувалося в умовах поліконфесійності. У деяких школах працювало кілька катехитів – викладачів релігії різних віросповідань. Українці Галичини отримали право організовувати рідномовне шкільництво. Не лише в українських, в утраквістичних (з двома мовами викладання), але навіть у польських державних школах українці мали змогу навчатися релігії рідною мовою. Щоправда, в останніх лише цей предмет дозволялося викладати українською. «Релігійно-моральне виховання займало важливе місце в навчально-виховному процесі не лише в українських навчальних закладах, а й в усіх навчальних закладах, які існували в Галичині», – стверджує дослідниця Л. Генік [143, с. 198]. Тому можемо визнати, що загалом релігійне виховання було прерогативою тогочасної системи освіти, важливим і необхідним компонентом у справі підготовки дітей до життя.

На думку вченого В. Москальця, на початку ХХ ст. практика викладання Закону Божого в закладах освіти потребувала реформування, істотних змін через формалізм уроків, унаслідок втрати душевних контактів учнів і вчителів і

внутрішньої духовності в релігійній ритуальності та поширення нігілістичних, революційних настроїв у середовищі молоді. Ці тенденції намагалися взяти до уваги автори навчальних посібників для вчителів [476].

Аналіз стану навчальних планів і програм, виховної практики провідних освітніх закладів, матеріалів педагогічної преси, статистичних матеріалів, дав змогу виявити взаємозумовлені тенденції: превалювання психолого-педагогічного і практичного спрямування шкільної освіти; зростання вимог до вчителя (поглиблення змістовно-розвивального компонента професійної педагогічної підготовки); зростання в навчальних посібниках питомої ваги розділів, орієнтованих на формування особистісного потенціалу вчителів, їхньої духовно-ціннісної сфери; взаємозбагачення професійного та духовного світогляду вчителів завдяки їхній активній участі в конференціях, з'їздах, екскурсіях країною та за кордон, а також появі значної кількості публікацій на сторінках педагогічної преси.

Вітчизняна педагогічна наука на початку ХХ ст. не була ізольована від світової. Усі оригінальні концепції освіти й навчання в країнах західної Європи й Америки були добре відомі вітчизняним педагогам, але разом із тим вони не ставали на шлях бездумного запозичення, а шукали свої способи розв'язання проблеми. Широко використовувалася перекладна філософська, педагогічна, соціологічна, психологічна література, яка регулярно друкувалася в періодичній пресі й окремими виданнями, а також вивчався зарубіжний досвід. У цей період популярними були праці Г. Гаудіга, І. Гербарта, Дж. Дьюї, І. Канта, В. Лайя, Є. Меймана, Ф. Ніцше, Г. Спенсера, А. Фер'єра, І. Фолькельта, З. Фрейда, С. Холла. Це сприяло тому, що на початку ХХ ст. з'явилися різні педагогічні концепції, які розроблялися на вітчизняному ґрунті з використанням найкращих досягнень західноєвропейської і світової педагогіки.

До реформи (1861 р.) освіта в Російській імперії була прерогативою держави і регламентувалася урядовими наказами й інструкціями. Педагогічна діяльність учителів обмежувалася викладанням, головною вимогою якого було гарне знання предмета. Навчальні плани вчительських семінарій (трирічний

термін навчання) містили вивчення Закону Божого, російської і церковнослов'янської мов, елементарної математики, фізики, природознавства, географії, історії, малювання, співу, елементарного курсу психології, педагогіки з історією педагогіки та методики початкового навчання [307; 310; 517].

Навчально-виховний процес будувався на засадах духовно-морального виховання. За кількістю годин на тиждень (10) Закон Божий посідав друге місце після мови і літератури; на педагогіку і методику відводилося лише чотири години. Загальноосвітні предмети (гуманітарні, природничі) посідали другорядне місце.

Критика недоліків у роботі вчительських інститутів (недостатність загальноосвітньої і спеціальної підготовки) на Всеросійському з'їзді вчителів міських училищ (1909 р.) спонукала окремі вчительські інститути (Московський, Петербурзький, Глухівський й ін.) самостійно внести в навчальний план і програми істотні зміни. Значно поширилася теоретична частина майже всіх предметів, вводилися самостійні творчі роботи, теми яких вибиралися за інтересами, додаткові курси методик (1911–1912). Зазначимо, що серед запропонованих тем більше половини мали духовно-моральну спрямованість, і результати їх активно обговорювались у позаурочний час.

В вчительських інститутах працювали свідомі, висококваліфіковані, талановиті викладачі й учені, автори багатьох підручників і методичних посібників (наприклад, у Глухівському інституті працювали О. Білявський, М. Демков, К. Ягодовський). Вони були здатні помітити й оцінити педагогічні здібності своїх вихованців, допомогти їм у формуванні життєвого й педагогічного кредо. Такий виховний чинник істотно позначився і на діяльності Московських жіночих педагогічних курсів, досягли найвищого рівня розвитку на початку ХХ ст. Цьому сприяли не тільки розроблення ґрунтовного навчального плану та утвердження нового завдання курсів – підготувати всебічно освічених педагогів і здійснити їхню педагогічну підготовку на історичній, психологічній й філософській основі, а й уведення спеціалізації навчання: обсяг і динамізм курсів, створення серйозної методичної бази, умов

для систематичної практичної діяльності, а передусім – викладацький склад, який на довгі роки визначив обличчя курсів. На курсах працювали М. Покровський, М. Рубінштейн, В. Стоюнін, Д. Тихомиров, Г. Челпанов, М. Чехов й ін. [360].

На початку ХХ ст. опубліковано працю М. Карєєва «Ідеали загальної освіти» (1915), у якій відомий історик і методист виклав своє розуміння змісту освіти. Його основу складають чотири групи навчальних курсів: перша (рідна й іноземні мови) виробляє базові навчальні вміння і навички; друга залучає особистість до духовної культури людства (філософія і комплекс знань із різних наук); третя охоплює прикладні предмети для професійної підготовки; четверта репрезентує духовно-моральне виховання засобами вивчення предмету «Закон Божий» [308].

Досягнення тогочасної педагогічної думки висвітлено в цікавих навчальних посібниках «Основи нової педагогіки» В. Вахтерова (1913), «Педагогіка для самоосвіти, школи і сім'ї» О. Медведкова (1914), «Курс педагогіки» М. Демкова (1915), які містили загальні ідеї еволюційного напрямку. Головними завданнями школи були розвиток особистості, бережливе ставлення до природних нахилів і прагнень, створення умов для розвитку індивідуальних здібностей та інтересів учнів [463].

На думку В. Вахтерова, освіта й виховання зі стрижневою ідеєю розвитку на всіх рівнях є важливим чинником суспільного прогресу. У його праці «Основи нової педагогіки» розглядалися важливі педагогічні проблеми відповідно до ідеї історичного, біологічного, соціального, методологічного розвитку. Головне завдання для педагога мав розвиток особистості вихованця. У практичному напрямі воно охоплює і мету, і конкретні засоби виховання. Зміст викладених у книзі матеріалів певною мірою стосувався проблем виховання духовності. Найвищим життєвим орієнтиром для вчителя мали стати розвиток власної особистості, пошук засобів одухотворення особистості кожної дитини, допомога у виборі ціннісного сенсу буття. Приміром, В. Вахтеров уважав, що вчити треба не тільки того, що є істина, добро і краса, а головним

чином того, як здобуваються, відтворюються вони у власній пізнавальній, трудовій, моральній, суспільнокорисній діяльності.

Навчальний посібник О. Медведкова «Педагогіка для самоосвіти, школи і сім'ї» (1914 р.) спирався на положення антропології, філософії, психології, ідеї еволюційної педагогіки, християнської етики і мав зацікавити майбутніх учителів, батьків, педагогів. Стиль викладання узгоджування навчального матеріалу в підручнику – науково-публіцистичний, доступний. Основним принципом концентрації і систематизації матеріалу став принцип урахування вікових особливостей дітей (кожний вік як самоцінний).

Автор націлював учителя, по-перше, на ідеаловідповідне виховання, що, по суті, єднає загальнолюдське й національне; по-друге, на культурологічний підхід до виховання – досягнення культури мають стати внутрішнім надбанням вихованців, учителі повинні «перетворити їх у плоть і кров, у переконання і вірування»; по-третє, на створення сприятливих умов для самореалізації, виявлення духовних сутнісних сил і здібностей особистості. Педагог упевнював своїх читачів у тому, що бути людиною – це бути життєздатною, наповненою ідеальними прагненнями, справжньою особистістю. У концентрованому залишковому вигляді в процесі виховання треба в усій повноті розвинути духовні здібності, зробити з вихованця самостійну чесну особистість, проникнуту симпатією до найвищих цінностей – до істини, добра й краси, творця-робітника на ниві культури й істинного борця, служителя ідеалів.

О. Медведков убачав виховання у розвитку особистості як запоруки засвоєння найвищих цінностей. Внутрішній світ дитини є самоцінним, тож педагог повинен вивчити його досконало, розвивати найкращі індивідуальні властивості. Вчитель або батьки, поринаючи у сутність виховного процесу, повинні усвідомити, що їх призначення – залучення молоді до духовної живої творчості, до багатств культури як джерела і засобу «олюднення» та «одухотворення» людини.

До духовного виховання автор уводить разом із розумовим, естетичним, моральним і релігійне (авт. духовно-моральне) виховання. Свою позицію щодо

цієї проблеми він обґрунтовує тим, що осмислене життя не припустиме без визнання Абсолютного, Вічного в тій чи іншій формі й життєве світоспоглядання не мислиме без визнання абсолюту; особливо ж служіння найвищим інтересам не примирюється з відносністю; усе царство цілей і цінностей освячується абсолютними цінностями добра, істини, краси й святості.

М. Демков проаналізував наявні посібники і дійшов висновку, що з їх достатньо великої кількості заслуговують на увагу лише курси загальної педагогіки П. Юркевича та М. Олесницького, а всі інші елементарні, малозмістовні, схематичні, схильні до практичних порад і декларацій [935].

Погляди М. Демкова на роль релігії у житті людини тотожні поглядам О. Медведкова та інших педагогів. Зазначимо, що у підручнику «Курс педагогіки» М. Демков підкреслював значущість релігії як поєднувального й миротворчого начала в житті суспільства й окремої людини. Як і в попередніх посібниках, у ньому є розділ із духовно-морального виховання. Автор орієнтує педагога в особливостях прояву релігійних почуттів у дітей, наголошує на необхідності бережливого їх виховання, використання виховних можливостей сім'ї, храму, церкви, природи, предмету «Закон Божий» в школі. Педагогічним завданням має бути «прищеплення юнацькому серцю довіри, любові й поваги до цього розумного начала світу» [636].

Отже, у 1900–1916 рр. проблема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі постала з особливою гостротою і мала відповідний суспільний резонанс. Будучи неодмінною складовою загальної системи виховання, духовно-моральне виховання дітей в закладах освіти, надто в Україні, зазнало певних перетворень щодо вдосконалення та призначення до нових соціально-політичних умов. Система духовно-морального виховання функціонувала в усіх закладах освіти українських земель та Наддніпрянщини, що входила до складу Російської імперії, і Східної Галичини в складі Австро-Угорщини. Втім, варто наголосити на високій ролі Української греко-католицької церкви і духовенства в Східній Галичині, його культурно-освітній діяльності. Відкриття шкіл, викладання предметів духовно-морального

спрямування українською мовою, співпраця з громадськістю, сприяння організації і діяльності загалу товариств, молодіжних гуртків тощо формувало в шкільної молоді національної духовно-моральної свідомості. Подальші політичні події зумовили реформування в цій галузі, розгляд й аналіз якого спричинив виокремлення у нашому дослідженні наступного періоду в еволюції духовно-морального виховання.

2.2. Реформи шкільної освіти та їх вплив на процеси духовно-морального виховання учнів

Звернення до проблеми реформування шкільної освіти в Україні передбачає розгляд не самої реформи шкільної освіти, а передусім тих чи інших моментів її впливу на процеси духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі на початку ХХ ст.

Уряд самодержавної Росії, до якої входили й українські землі, скеровував увагу на систему початкової освіти, що її могли здобувати представники різних верств населення: селяни, ремісники, міщани тощо. Тогочасна освіта збігалася із релігійним (авт. духовно-моральним) вихованням. Сам термін «освіта» означав «освітити вченням віри». Російською мовою термін «образование» – виводилося із слова «образ», що, за твердженням протоієрея П. Смирнова, є відтворенням в душі образу Божого. У цьому вбачалися ідеал і мета освіти й виховання. «Освіта дітей, головним чином, має бути направлена до того, щоб виховати у них страх Божий, утвердити їх у незмінній відданості Православній вірі, святій церкві з її уставами й обрядами, Престолу й Вітчизні» [361]. Зауважуємо, що йдеться про православну віру й духовно-моральне виховання дітей на християнських засадах. Цим самим утверджується мета духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

Як зазначалося вище, згідно з шкільними законами метою початкової народної школи було передусім духовно-моральне виховання учнів. Педагогічна рада київських парафіяльних учителів у 1867 р. визнала

необхідним: «1) викладання кожного предмета спрямовувати до ідей духовності і моралі; 2) викладати кожний предмет так, щоб виховання розуму впливало на моральний і естетичний бік душі» [724]. Правилами для вчителів про виконання ними учительських обов'язків пропонувалися поради: насамперед учителі мали пам'ятати й домагатися у своїй повсякденній праці головної мети народної школи – утвердження в народі духовної і моральної свідомості. Задля цього потрібно: «а) надавати шкільному життю таке направлення й устрій, котрі б виховували в учнів навички доброї, християнської поведінки; б) під час навчання користуватися кожною нагодою, щоб наставляти дітей на всяку благу справу; в) власним характером життя і поведінки подавати учням приклад щирої релігійності і сердечної м'якості». Пропонувалися і конкретніші настанови: вчителі початкових шкіл мали роз'яснювати дітям значення недільних і святкових днів, давати поради, як їх проводити. Задля цього доцільним визнано у шкільному приміщенні у вихідні читати для учнів книги духовно-морального змісту [361].

Урядові положення і розпорядження про школу на початку ХХ ст. визначали, що цілі духовно-морального виховання дітей досягаються передусім, завдяки самому навчанню. Тож головним предметом навчального курсу школи, що водночас виконував і виховну функцію, вважався Закон Божий: «На уроках Закону Божого діти засвоюють істини віри і дізнаються, у чому полягає добродійне життя, навчаючись його за тими високими зразками, про які говорить Свята Історія; звідси уявлення про те, що добре і що погано, з малих років стає надбанням дитячого розуму й серця» [250].

У школі Закон Божий визнавався обов'язковим предметом. Згідно зі шкільними урядовими законоположеннями навчання в школах, зокрема українських земель, здійснювалося російською мовою. За виховною цінністю і призначенням у сітці навчальних годин «викладання Закону Божого мало бути поставлене наріжним каменем усього навчання у народному училищі» [341, с. 130]. Зауважимо, у цей період лише дітям-іновірцям надавалося право не відвідувати предмета «Закон Божий» і не складати іспити з нього. До таких

належали учні лютеранського сповідання, римо-католики, а циркуляр МНО від 16.01.1868 р. визнавав необов'язковим відвідування уроків Закону Божого і для дітей розкольників [250].

Предметами навчального курсу, окрім Закону Божого, були читання, письмо, початкові відомості з арифметики, церковний спів. Основу початкової народної школи складали релігійне (авт. духовно-моральне) виховання й елементарна грамота. Втім, у школах, підпорядкованих МНО, передбачалося розширити курс такими навчальними дисциплінами, як співи, гімнастика, ремесла й рукоділля. Навчальний план і програма сільських двокласних училищ були розроблені і затверджені МНО 31.05.1869 р. Для Закону Божого у 1-му класі відводилося чотири – шість тижневих годин із загальних 18 годин, у 2-му класі – три – чотири із 26 тижневих. Курс навчання в 1-му класі був подібним до ЦПШ, а ось 2-ий клас вирізняла наявність історії (дві – три години), географії з природознавством (дві – чотири години) та креслення (чотири години) [724].

Звичайно, двокласні початкові училища відрізнялися тривалістю навчання – 5–6 років на противагу дво–трирічному навчанню в ЦПШ. Хоч, у так званих світських початкових навчальних закладах, викладанню загальноосвітніх предметів приділялося набагато більше уваги порівняно з церковними школами [254].

У початковій школі навчальний курс був обмеженим, не передбачав вивчення дисциплін природничого й історичного циклу. У розкладі уроків церковних шкіл переважали предмети духовно-морального спрямування. Так, із 24 годин тижневого навантаження шість – відводилося на Закон Божий, вісім – на уроки російської і церковно-слов'янської мови, по чотири – на арифметику і церковний спів, дві години – на письмо. Власне, Закон Божий займає 25% загального навчального часу. Але, якщо до нього додати уроки церковно-слов'янської мови та церковного співу, то цикл релігійних дисциплін складатиме понад половину тижневих годин навчального курсу. Релігійні й загальноосвітні предмети загалом були рівнозначні за важливістю. Духовенство вважало, що духовно-моральне виховання дітей є вагомішим, ніж навчання, а найважливішим виховним засобом є саме уроки Закону Божого. Головною

метою таких шкіл, згідно із переконаннями уряду й церкви, було надання елементарної грамоти й вивчення Закону Божого. Причому наголошувалося, що навчити грамоти не мета школи, а тільки один із засобів розвитку і виховання дитячої особистості [232; 361].

Отже, акцент робився на вивченні релігійних дисциплін та духовно-моральному вихованні дітей упродовж навчання в школі. Це визначалося не лише в кількісній співмірності релігійних і загальноосвітніх дисциплін, а й у перевазі Закону Божого над іншими предметами. «Закон Божий має і повинен мати в колі шкільних предметів таке ж значення, яке має Церква для держави у широкому сенсі». На засвоєння цього предмета як учні, так і вчителі, повинні були приділяти якомога більше часу й зусиль. Усі інші предмети, як зазначалося в пояснювальній записці до викладання предметів церковнопарафіяльної школи, перебували в більшій чи меншій залежності від Закону Божого. Так, церковна грамота мала допомагати вивченню молитов і церковних піснеспівів, російське читання і письмо мало би зосереджуватися на предметах переважно духовно-морального змісту. Навіть при вивченні арифметики й ремесел учителям вказувалося досягати духовно-моральних цілей – виховувати в дітей почуття вдячності до церкви за надану можливість здобувати освіту [253; 540].

Програму Закону Божого для сільських одно-двокласних училищ, підпорядкованих МНО, було укладено і видано Священним Синодом у 1869 р. Цією ж програмою користувалися в ЦПШ. У ній зазначалося, що викладання цього предмета має за мету виховати дітей у християнському благочестивому житті за законами Православної церкви: «Першим, найбільш природним і водночас дієвим засобом до виховання благочестя в дітей служить молитва» [250].

Передусім дітям роз'яснювався зміст молитви, її значення. Вивчалися такі молитви: перед навчанням і після – молитва Господня, ранкові й вечірні молитви. Але попередньо дітям тлумачилося поняття про Бога. Окрім молитов, у 1-му класі за програмою дітям роз'яснювалося значення й облаштування храму, пояснювалися ектенії й молитви літургії. У перший рік навчання

пропонувалися головні відомості зі Святої Історії: розповіді про створення світу, гріхопадіння, про Діву Марію і народження Христа Спасителя, а також роз'яснювалися головні церковні свята, викладався головний зміст учення Христового. Від учнів 1-го класу вимагалися не тільки міцні знання біблейських подій, а й вміння їх переказати [250; 541].

Про загальний зміст особливостей викладання Закону Божого у сільських школах свідчить звіт про діяльність початкових народних училищ, надрукований у «Журнале МНП» у 1867 р. Вивчення цього предмета починалося зазвичай із молитов із голосу, та попереднього пояснення законовчителем змісту молитви та її внутрішнього значення. Деякі законовчителі починали із пояснення про облаштування храму, його предметів для богослужінь, значення церковних обрядів. У подальшому вивчалися Старий Заповіт та Новий Заповіт, короткий Катехізіс. При цьому священники усно пояснювали кожен предмет, не використовуючи богослужбові книги, а переважно пропонуючи їх учням як посібники та засіб для повторення почутого. Однак визнавалося, що в деяких початкових народних училищах вивчення Закону Божого полягало «майже в буквальному заучуванні дітьми істин віри і моралі християнської» [252].

У 1880 р. Священний Синод уклав загальну програму викладання Закону Божого православного віросповідання для всіх світських навчальних закладів. У пояснювальній записці зазначалося, що Закон Божий не є чимось новим і чужим для дитини: основи віри і моралі знаходяться в душі кожної дитини, кожна християнська дитина зростає і розвивається у середовищі християн, із самого народження долучається до християнської віри і звикається зі звичаями та обрядами [91].

Окрім Закону Божого, значущими у духовно-моральному вихованні визнавалися уроки церковно-слов'янського читання, які розкривали дітям зміст віри, знайомили їх з мовою церкви, розвивали любов до неї і виховували схильність до читання церковних книг. Відомий мовознавець Ф. Буслаєв зазначав, що церковно-слов'янська мова у гімназіях вивчається також з метою розуміння форм російської мови для того, щоб свідомо розуміти їх творення і

використання на практиці [89]. Втім, цей предмет слугував ще одним засобом духовно-морального виховання учнів середньої школи.

Система середньої освіти в Російській імперії і Україні була, подібно до початкової, доволі різнотипною. Самодержавство й уряд ставили перед середньою школою такі основні вимоги: підготувати високоосвічених, з широким науковим кругозором громадян, здатних активно працювати в різних галузях суспільного виробництва, а також виховати людей з кращими духовно-моральними якостями, вірних Церкві, Царю і Вітчизні. Плани й програми середніх навчально-виховних закладів вирізнялися широким спектром навчальних дисциплін. Сучасний історик освіти В. Кравець відзначав енциклопедичний характер середньої ланки освіти. Адже, за його підрахунками, ще на початку ХІХ ст. у повітових училищах викладали 17 предметів, у гімназіях – 25 [350, с. 80].

Ми погоджуємось з дослідниками А. Кислим, Г. Котломанітовою про те, що вибір навчальних дисциплін був зумовлений метою сприяти вихованню таких громадян суспільства, які б не зазіхали на постулати політичного устрою і патріархально-релігійні засади суспільного життя, а також протиставити принципи християнської моралі й добродітності революційному насиллю та духовному нігілізму. Закон Божий визнавався не тільки обов'язковим предметом, а одним із головних у навчальному процесі всіх типів середніх шкіл. Вивчався він рівномірно протягом усіх років навчання. На його викладання відводилося дві (зрідка – три) години щотижня. Слід визнати, головне призначення уроків Закону Божого полягало не тільки в збагаченні учнів релігійним пізнанням, свідомому засвоєнні догматичних істин, а передусім у розвитку високих духовно-моральних почуттів, молитовного настрою і духовного зростання [307; 360].

Загалом, аналіз навчальних планів і програм середньої школи дає можливість визнати навчальний процес у світоглядному аспекті переважно науковим і світським, оскільки викладання дисциплін духовно-морального спрямування було досить незначним. Зауважимо, Закон Божий як предмет духовно-морального спрямування у навчальному плані середньої школи

викладався поряд із науковими дисциплінами (фізика, хімія тощо), зміст яких не лише міг заперечувати, а й розвінчувати догмати церкви. Останнє могло спричинити підрив віри чи світоглядний хаос у голові студента. Однак уважалося, що поєднання знань та віри сприяє вихованню цілісної, всебічно освіченої особистості – світлом знань і світлом Божого Одкровення. Система наукових знань сприяла розвитку розуму, богословські істини – вдосконаленню душі. Система духовно-морального виховання ґрунтувалася не тільки на студіюванні учнями Закону Божого. Завдання середньої школи не вважалися виконаними, якби її духовно-моральний вплив обмежувався тільки названим предметом. Недостатньо повідомити дітям тільки відоме коло релігійних відомостей і правил, але необхідно ще втілювати їх у саме життя дітей, встановивши у школі такі порядки, при яких виконання духовно-моральних вимог понад усе укріплювало б учнів у добрій поведінці. Духовно-моральне виховання учнів середніх навчальних закладів була подібною до початкової школи: стосувалася не лише шкільного навчання, а виходила за його межі.

Слід зазначити, що духовно-морального виховання дітей та молоді мало постійний і всеохопний характер. Законовчителі, вчителі, класні наставники переймалися життям і поведінкою учнів поза школою. Існували правила поведінки й обов'язки вихованців навчальних закладів, які визначали й регламентували їхній особистий час, вільний від занять. Зокрема, Правила для учнів гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти, затверджені міністром народної освіти 04.05.1874 р., мали спеціальний розділ «Щодо релігійних обов'язків (для учнів православної віри)». У них йшлося про обов'язкове відвідування богослужінь, сповідання і причащення Святих Таїнств, указувалися правила поведінки в храмі [172].

Отже, весь уклад життя початкової і середньої школи, порядки, облаштування школи, позаурочна виховна робота мали передусім духовно-моральне спрямування. Саме ця духовна атмосфера в усіх навчально-виховних закладах, зокрема і світських, спонукала до формування в учнів духовно-морального світоставлення, зумовлювала узвичаєння поведінки й способу

життя за встановленими релігійними канонами та догмами, сприяла засвоєнню духовно-моральних норм, слугувала програмою духовно-морального виховання дітей у школі.

2.3. Психолого-педагогічні проблеми та ідеологічні особливості духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі

Для визначення й обґрунтування психолого-педагогічних проблем впливу ідеологічних чинників на духовно-моральне виховання дітей потрібно з'ясувати кілька питань. Так, вітчизняна філософсько-педагогічна думка початку ХХ ст. першочергово розв'язувала проблему освіти і виховання підростаючого покоління у школі. Зусиллями релігійних філософів ХІХ ст. було зроблено спробу філософсько-релігійного осмислення суті педагогічного процесу. Вони визнавали релігію одним із засобів самопізнання людства. Представники як духовно-академічної, так і університетської філософії (С. Гогоцький, О. Козлов, П. Лінницький, Г. Челпанов, П. Юркевич й ін.) були однастайними в тому, що цілісний світогляд можна створити лише на основі духовного начала [323].

Для повновагого світорозуміння, на думку філософів, потрібне його філософське, релігійне та наукове осягнення в єдності і цілісності. Фокусуючи цю ідею на освіту, її зміст і напрями розвитку, більшість науковців дотримувалися думки про необхідність вивчення у школі разом із науковими дисциплінами предметів духовно-морального циклу на християнських засадах. Однак не потрібно забувати, що на початку ХХ ст. існували й інші філософські течії і напрями, які ґрунтувалися на принципах раціоналізму, позитивізму та матеріалізму.

Вітчизняна педагогічна наука на початку ХХ ст. трималася загальноприйнятої програми виховання людської особистості, впровадженої ще Я. Коменським: пізнати себе і навколишній світ (розумове виховання), володіти собою (моральне виховання), вірити в Бога (релігійне виховання) [337; 553].

Таким чином, серед педагогічного загалу була узвичаєна думка про необхідність розвитку освіти на двох рівнях, взаємопов'язаних і взаємозумовлених, об'єднаних однією метою – вихованням і розвитком високодуховної особистості.

Перший рівень – науковий, прагматичний – мав сприяти розвитку інтелектуальних, розумових здібностей учня, оволодінню знаннями, вміннями і навичками різних наукових дисциплін. Другий рівень освіти передбачав формування загальнолюдських моральних якостей дитини, її духовний ріст і вдосконалення. Вирішення цього завдання вважалося можливим за умови духовно-морального виховання.

Для формування широкого світогляду людини, цілісного знання про світ потрібне поєднання розуму і віри, науки й релігії. Такими були погляди як філософів, так і педагогів, освітніх діячів. Гармонійний синтез наукових знань і релігійності, наукового і релігійного світоосягнення уможливорює пізнання цілісної картини світу, абсолютної істини. Освіта розумілася як взаємопов'язаний процес навчання і виховання. Саме на релігію були перекладені виховні функції, тож духовне становлення особистості мало відбуватися за допомогою засобів релігійного впливу.

У християнстві та релігії загалом більшість педагогів, учених, філософів, серед них – О. Духнович, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич й ін., вбачали і мету, і засіб виховання. Палким прихильником релігійного, духовно-морального виховання в Росії був С. Рачинський, а в Україні – С. Миропольський. У праці «Замітки про сільську школу» С. Рачинський визнавав ідеалом народної школи церковну школу, а священика – «душею школи» [669, с. 32].

Погляди С. Рачинського були взяті за основу й усіяко популяризувалися представниками офіційної педагогічної доктрини та церквою. С. Миропольський обґрунтовував доцільність духовно-морального виховання дітей, радив ширше використовувати у вихованні естетики Православної церкви й церковної служби [467]. Українське письменство, громадські й освітні діячі, приміром П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Костомаров й ін., будучи релігійно віруючими, переймалися справою освіти простого народу на засадах

Євангельського вчення, високих християнських чеснот, щирої побожності.

Водночас слід зазначити, що ідея національного відродження, якою почала вирізнятися і відмежовуватися прогресивна українська еліта від російської інтелігенції, стала провідною парадигмою української світоглядно-політичної орієнтації, яка утвердилася на початку ХХ ст. Крізь неї, як призму, переломлювалися і світоглядні, і соціально-політичні погляди. Останнє віддзеркалювалося і на проблемі розвитку народної освіти. Визначальними в цьому були світоглядні позиції громадівців, зокрема М. Драгоманова [201].

Прагнення соціальної перебудови суспільства спричинювало певною мірою антиклерикальні настрої тогочасного культурного прошарку українства, зокрема громадівців. Прикметним також було їхнє прагнення дати українському народу освіту в найбільш доступній і зрозумілій для нього формі – рідною українською мовою. Що стосується світоглядних засад освіти, то зазначимо, що більшість з них ратувала за необхідність розширення навчального курсу школи предметами науково-природничого, суспільно-історичного циклів, тобто на принципах світськості школи. У поглядах на світоглядні засади освіти М. Драгоманов дотримувався позиції потреби й переваги світської (вільної від впливу зросійщеної церкви) народної школи. Вільній науці, освіті, побудованій на принципах західноєвропейських світських педагогічних традицій, український мислитель надавав великого значення у справі поступу суспільства. Віра, релігія для нього – це пережиток давнини, який слід замінити на віру в прогрес, розум, людяність [201, с. 102–103]. Такий принциповий підхід, притаманний громадівцям, на наш погляд, визначався насамперед їхніми соціально-політичними переконаннями, зумовленими русифікаторською політикою царського уряду і в галузі шкільництва.

Слід наголосити, що офіційна педагогічна доктрина ґрунтувалася на основних державних законах та релігійно-патріархальному укладі народного життя. Особисте життя людини від самого народження і до смерті перебувало під безпосереднім наглядом в умовах правової регламентації держави й церкви. Законодавство Російської імперії визнавало обов'язкову приналежність

кожного громадянина до певної конфесії, недопущення позавіросповідного стану. Кожна людина від народження й до смерті належала до одного з існуючих віросповідань й офіційно вважалася послідовником цього віросповідання. Більше того, виконання і дотримання громадянами релігійних ритуалів, звичаїв та обрядів перетворювалося на державну повинність. За їх порушення передбачалися різноманітні покарання: штраф, заслання, каторга, відлучення від церкви тощо.

Вплив церкви на школу на початку ХХ ст. особливо відзначився у 1890-ті рр. Часом відліку своєрідного відродження церковної школи вважається 1884 р., коли було схвалено «Правила про школи грамоти». Цим документом державні кола офіційно визнавали й сприяли розвитку такої школи. Своєю метою вони мали утверджувати в народі православне вчення християнської віри і моралі та давати основи корисних знань. Згідно з «Правилами...» наставлення дітей у вірі й викладання Закону Божого було обов'язком священика, котрий мав надавати всьому шкільному устрою духу церковності й християнського та благочестивого характеру. Так звані світські вчителі могли працювати в цих школах лише за призначенням єпархіального архієрея й обов'язково під наглядом завідувача або місцевого священика. Протистояння світської (державна міністерська, земська) і церковної школи до 1884 р. було не на користь останніх. За даними Г. Булашова, порівняно з 1863 р. із 21 тис. 420 церковнопарафіяльних шкіл у 1883 р. залишилося лише 4 тис. 348. Більшу частину з них було перетворено в земські й міністерські, деякі зовсім зачинилися. Однак тільки за три роки (1883–1886 рр.) кількість церковнопарафіяльних шкіл у Російській імперії збільшилося більш ніж удвічі – до 10 тис. 557) [387; 576].

У 1884 р. «Правилами про школи грамоти» закріплено право православного духовенства взяти в свої руки і школи грамоти. Але не тільки матеріально-фінансовими інтересами керувався уряд, віддаючи ці школи духовенству. Водночас вирішувалось ідеологічне завдання: окрім елементарної грамоти, забезпечити виховання простого народу в дусі побожності, покори,

відданості самодержавству і церкві. Покладаючи керівництво цими елементарними школами на священство, уряд був упевненим у недопустимості кромолі, вільнодумства та невіри у процесі навчання і виховання молоді. У «Правилах про школи грамоти» від 04.05.1891 р., утверджених Государем Імператором указувалося, що ці школи мали слугувати одним із благонадійніших і благоуспішніших засобів до поширення грамотності й основних істин віри і в невеликих поселеннях. Цими «Правилами ...» визнано програму навчального курсу, в якій значна частина відводилася предметам духовно-морального спрямування та церковно-виховній справи. Вчителі мали навчати винятково за підручниками, вказаними і затвердженими Синодом. Наглядали за школами грамоти повітові відділення єпархіальної училищної ради [478; 577].

Серед законодавчих заходів, що розширювали коло відання єпархіального начальства у справі народної освіти, було Положення і про так звані недільні школи. Недільні школи призначалися не тільки для дорослих, які не мали елементарної грамоти але й для найбільш бідних дітей, що не мали змоги щоденно відвідувати уроки. За «Правилами про ЦПШ» (1884 р.) до шкіл, підпорядкованих духовенству, почали входити і недільні школи. Останні могли функціонувати як при церковнопарафіяльних школах, так і окремо. У 1891 р. обер-прокурор Священного Синоду К. Побєдоносцев визнав, що недільні школи більше ніж будь-які інші, повинні мати церковноправославний характер, притаманний церковнопарафіяльним школам. Синод своїм розпорядженням остаточно підтвердив право розгляду питання про відкриття цього типу шкіл єпархіальним преосвященим та єпархіальним училищним радам [618].

Отже, наприкінці XIX – початку XX ст. за підтримки самодержавства й уряду мережа церковних шкіл Духовного відомства значно розширилася. У 1900 р., за даними обер-прокурора Священного Синоду, загальна їх кількість становила 42 тис. 604 навчальних закладів, серед них – 18 церковно-вчительських, 349 второкласних, 358 двокласних, 20 тис. 054 однокласних, 27 тис. 711 шкіл грамоти, 114 зразкових шкіл при духовних семінаріях і жіночих єпархіальних училищах. У цих школах навчався 1 млн. 634 тис. 461 учень, 26% з них – представниці жіночої

статі. Здебільше церковні школи функціонували в сільській місцевості, лише 5% загальної кількості розміщувалося у містах [891; 892].

В Україні на початку ХХ ст. налічувалося 16 тис. 798 початкових шкіл, із них: міністерських – 5 тис. 495, земських – 3179, ЦПШ – 8 тис. 061, решта – інших відомств. В окремих єпархіях ЦПШ значно переважали, зокрема, на Поділлі у 1900 р. світською була лише кожна шоста школа. Чільне місце посідали церковні навчальні заклади на Волині та Київщині. Із 1900-х рр. в Україні, зокрема в Києві, почали з'являтися дошкільні заклади, в яких також передбачалося духовно-моральне виховання дітей. Так, до занять молодшої групи належало вивчення напам'ять легких молитов і пісень, а в старшій групі пропонувалися, крім молитов, розповіді зі Священної історії [608].

Загалом, кінець ХІХ – початок ХХ ст. із самого початку ознаменувався підсиленням духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Причому клерикалізація стосувалася всіх навчальних закладів, зокрема так званих світських. Головним ініціатором у цій справі було передусім духовенство. Так, на засіданні законовчителів київських парафіяльних училищ (1886 р.) встановлено вимоги до поліпшення системи духовно-морального виховання дітей у школі. До того ж визнавалося необхідним удосконалити методику викладання релігійних предметів, сприяти тому, щоб Закон Божий став предметом виховання, а не навчання, не запропонованою «сумою знань», а «...запав би в душу дитяти... і ввійшов у його серце» [622; 898].

Міністерство народної освіти теж не стояло осторонь цього питання. Міністр освіти О. Делянов у Циркулярі від 20.05.1883 р. пропонував усім установам і особам навчального округу сприяти православному духовенству у відкритті й підтримці церковнопарафіяльних шкіл. У 1886 р. на засіданні ради інспекції народних училищ Південно-Західного краю обговорювалося питання про збільшення кількості годин для викладання Закону Божого в сільських початкових народних училищах Київської, Подільської і Волинської губерній. Визнано необхідним додати одну годину на тиждень для Закону Божого без зміни розкладу інших предметів [618; 893].

У серпні 1886 р. в Києві відбувся з'їзд інспекторів училищ Київського навчального округу, який схвалив увести в усіх початкових народних училищах округу програми Синоду, збільшити кількість уроків Закону Божого, підсилити викладання церковно-слов'янської мови і церковного співу. У 1895 р. училищні ради, інспекції і дирекції народної освіти Чернігівської і Полтавської губерній видали розпорядження про необхідність посилення викладання релігійних дисциплін у початкових земських школах. Інспектори народних училищ стежили за тим, щоб учителі неухильно піклувалися про виконання учнями християнських обов'язків: брали участь у церковних Богослужіннях, читали і співали на кліросі тощо [622].

Православне відомство переймалося розширенням свого впливу на систему освіти й виховання не лише кількісно, а й якісно. У 1880 рр. духовенство визнало необхідним видання друкованого органу, в якому висвітлювалися б нагальні питання діяльності ЦПШ. З ініціативи Київського митрополита Платона та за згодою Київської єпархіальної ради й Священного Синоду у Києві з 1897 р. стали видавати журнал «Церковно-приходская школа». У ньому публікувалися розпорядження вищого духовного і єпархіального керівництва про діяльність ЦПШ, подавалися різноманітні відомості про стан справ у церковних школах, уміщувалися статті духовно-морального, історичного і патріотичного змісту, спрямовані на посилення в учнів і народу православної віри, благочестя, відданості Царю, любові до Вітчизни, роздуми й пропозиції щодо покращення діяльності православного духовенства в розвитку початкової народної освіти, методичні рекомендації тощо. У кожній єпархії видавалися «Єпархіальні відомості», які своєю увагою не оминали й проблем церковної школи [553; 554; 555; 893].

На початку ХХ ст. український народ пережив у своєму сприйнятті до церкви й духовенства складний період. Важливою причиною поступового поширення байдужого чи формального ставлення до релігії і християнських обов'язків сучасні дослідники В. Климов, Г. Надтока, Д. Степовик й інші вбачають у самій церкві, у багатьох негативних тенденціях, які зумовили кризові процеси в

ній. За словами Г. Надтоки, «...і в цей, майже непорушений суспільними зламами народний пласт проникали протицерковні настрої». І хоча соціально-політичні й економічні зміни в державі на початку ХХ ст. зумовили перегляд селянством свого ставлення до освіти, проте «... абсолютна більшість українського селянського загалу продовжувала перебувати в полоні усталених, звичних духовно-моральних форм сприйняття й оцінки освіченості, упереджено й буденно розглядаючи її крізь призму труднощів традиційного землеробського укладу» [483].

На початку ХХ ст. громадськість більшою мірою хвилювала проблема політичних свобод та демократизації суспільного життя. Російський імператор Микола II видав 17.10.1905 р. Маніфест про свободу совісті. Проте цей демократичний акт не проголошував позавіросповідного стану громадян. Визнавалося, що кожен громадянин має належати до якого б то не було віросповідання. У Маніфесті свобода совісті визначалася передусім як свобода віри, визнавалися всі віровизнання і відмінялися будь-які посягання на інші віровчення. Зокрема, вказувалося, що тепер молитися Богу кожен може так, як він визнає по-своєму справедливим [361].

Тож, названі канони життя і діяльності особи в державі санкціонувалися і контролювалися незмінним законодавством. Це певним чином стосувалося і системи освіти, зокрема, духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Декларована свобода совісті позначилася насамперед на зменшенні віросповідних обмежень іновірців. Урядовим положенням (1906 р.) дозволялося викладання Закону Божого в початкових і середніх навчальних закладах дітям старообрядців і сектантів. Діти інших віросповідань звільнялися від обов'язкового вивчення Закону Божого, але за умови вивчення його за правилами свого віросповідання у відповідної духовної особи поза школою [668; 895].

Отже, система освіти і далі дотримувалася релігійного, духовно-морального напрямку виховання. Період (1900–1916 рр.) позначився хвилею нових підходів до духовно-морального виховання дітей і молоді в науково-педагогічній та суспільно-політичній думці. У цей час в Україні, як і в Росії, створюються різні освітні товариства й організації, виникає і набуває розвитку педагогічна

журналістика. На сторінках періодичних педагогічних видань порушуються нагальні питання перебудови народної освіти на демократичних началах, розширення мережі освітніх закладів і поліпшення якості навчально-виховної роботи в них, указуються недоліки державної світської і церковної школи та можливості їх подолання [361].

Протистояння церковної і світської (зокрема земської) шкіл тривало до 1916 р. Духовенство нарікало, що земства намагаються створювати народні школи без священика і «...навчати в них усього, тільки не Закону Божого», у земських і міністерських школах Закон Божий слугує другорядним предметом, «тільки для форми» [800]. Однак тогочасні педагоги, діячі освіти й культури, прогресивна спільнота визнавали перевагу земських шкіл над іншими типами початкових навчальних закладів. Міністерські школи, які утримувалися на кошти держави і вважалися світськими навчальними закладами на противагу церковним, також викликали схвальні відгуки громадськості. Відомий український письменник і публіцист П. Грабовський, переймаючись справою освіти українського народу, у статті «Дещо про освіту в Україні» позитивно оцінює ці школи. Головною привабливістю для нього є світськість цих закладів, «...куди з радістю посилають своїх дітей іновірці й сектанти» [215].

Однак і в цей період протистояння церковної і земської шкіл все ж опікувалися справою духовно-морального виховання учнів народних училищ. Приміром, правила Степанівського земського училища, схвалені Сосницьким земським зібранням, визнають такі обов'язки учнів: «Молитися вдома вранці й увечері ... ретельно відвідувати церковні служби... Чинити повну повагу сільському духовенству...» [892]. Подібне ставлення до духовно-морального виховання дітей визначалося загальним релігійно-патріархальним укладом життя пересічної української родини. Адже ще М. Костомаров відзначав глибоку релігійність українського народу [361]. Такої ж думки дотримується більшість сучасних дослідників. «Християнська віра глибоко ввійшла в побут і характер української сім'ї», – наголошує М. Чепіль [906; 907].

Значний вплив на розвиток духовно-морального світогляду українського

селянства мали православний культ, релігійні обряди і звичаї. З церквою були пов'язані всі найважливіші події в житті людини: народження, одруження, охрещення дітей, смерть. Діти з малих літ разом з батьками брали участь у церковних відправах, релігійних дійствах, святах. Виховання батьками своїх дітей у сім'ї базувалося на християнських засадах. Наведемо слова одного із типових представників селянства про народну освіту: «...народ, відданий Богу, бажає релігійної освіти, бажає, щоб діти навчилися душеспасительним книжкам, могли читати при Богослужінні й співати на кліросі, а всяку іншу освіту він сприймає не з такою охотою» [880].

Полеміка з напрямів розвитку школи щодо мети та особливостей духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі велася з кінця ХІХ ст. і особливо загострилася в період революційного піднесення 1905–1907 рр., коли постала потреба у зміні підходу до релігійної, духовно-моральної освіти в навчальних закладах з появою Маніфесту про свободу совісті. Для учительських спілок, освітніх товариств, громадських організацій, а також політичних партій, які почали з'являтися на початку ХХ ст., визначальною була світськість освіти, а серед політичних гасел – свобода совісті [361].

Напередодні революції 1905 р. з'явилася Ліга освіти, яка розробляла теоретичні питання народної освіти, проекти шкільних законів і реформ. Ліга приділяла увагу й питанню духовно-морального виховання учнів, зокрема намагалася вилучити Закон Божий з курсу школи, але «...не через неповагу і низьку оцінку цього предмета, а з суто практичних намірів» [899]. Адже школи призначаються для всіх громадян, а громадяни різняться своїм віросповіданням.

Відтак духовно-моральне виховання пропонувалося здійснювати поза школою, передати в руки батьків і представників кожного віросповідання. Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти (виникла у 1905 р.) своїм статутом визнавала необхідним домагатися свободи совісті, докорінної реорганізації народної освіти на засадах свободи, демократизації і децентралізації, уведення загального, безоплатного й обов'язкового початкового навчання, встановлення загальноосвітнього типу школи з вільним викладанням,

уживання рідної мови в усіх типах шкіл, а також вилучення Закону Божого з курсу школи.

У резолюціях Московського і Петербурзького педагогічних товариств від 1905 р., до складу яких належала значна частина вчителів з України, наголошувалося на утисках свободи совісті в навчальних закладах, які розуміються як «...повне зачинення дверей школи перед дітьми деяких віросповідань» [361].

Освітній діяч В. Чарнолуський, подаючи й аналізуючи вимоги громадськості, зазначав, приміром, що в проханнях іновірців (таких як молокани, старообрядці й ін.) йдеться про відміну обов'язкового й примусового вивчення релігійних дисциплін у школах. Подібні побажання знаходимо і в резолюціях, рішеннях українських спілок, здебільшого з тих місць, де проживали представники різних конфесій. Серед них – Одеське педагогічне товариство, яке ратувало за «...звільнення від примусу в релігійному вихованні». Визнати викладання релігії приватною справою, а також вилучити дисципліни духовно-морального спрямування як обов'язкові з курсу загальноосвітніх закладів – таким був один із пунктів програми Федерації національних і територіальних союзів учителів і діячів народної освіти, затвердженої у 1907 р. [256].

Питання свободи совісті цікавило педагогічну громадськість ще й з погляду віросповідних обмежень та примусовості в межах школи самих учителів. Гасло свободи совісті, яку декларували в своїх програмних документах різноманітні педагогічні організації, передбачало право свободи віросповідань учителів, відміну утисків і переслідувань за релігійні переконання. Проблема свободи совісті вчителя була на часі, однак відкрито заявити про це стало можливим тільки в період революційного піднесення на початку ХХ ст. Ця проблема порушувалася на сторінках прогресивних періодичних видань, у деяких постановках педагогічних і громадських товариств. Окрім цього, в більшості громадських заяв знаходимо категоричні вимоги звільнити школи від керівництва й опіки духовенства, яке, на погляд

учителів, гальмує вільний поступ школи і творчу діяльність педагогів та передати управління школами світським особам, а також право на викладання Закону Божого світським учителям [361].

Потреба у світськості освіти передбачала розширення загальноосвітнього курсу школи, введення до навчальних програм предметів науково-природничого циклу та необов'язкове викладання Закону Божого в навчальних закладах. Найрадикальніші педагогічні спілки та революційно налаштоване вчительство під світськістю освіти розуміли відокремлення школи від церкви. Проте вимога відокремити школу від церкви в їх заявах траплялася рідко [236].

Варто зазначити, що у період революційного піднесення до вимог соціально-політичного й адміністративного характеру вчительства приєдналася учнівська та студентська молодь. Учні на своїх страйках наполягали на більшій свободі особистості в царині духовного життя, вимагали відмінити примусове відвідування церкви, обов'язкові молитви, постування, а також пред'явлення свідцтва про сповідання і говіння. Учнівська молодь домогалася відміни переслідування та звільнення зі школи за релігійні переконання. Так, в одній із петицій учениць жіночої гімназії читаємо: «1) Прийом учениць в гімназію без будь-яких обмежень щодо стану, національності й віросповідання. 2) Повна свобода совісті: а) необов'язковість відвідування церкви; б) необов'язковість сповіді й молитви» [617].

У заявах часто зустрічалася вимога безвідсоткового прийому іновірців до навчальних закладів без обмежень щодо стану, національності й віросповідання» – зазначав С. Знаменський, тогочасний дослідник учнівських заворушень у революційні 1905–1906 рр. [524].

Серед інших вимог – заборонити представникам церкви виголошувати промови, які мають ворожий характер стосовно іновірців. Що ж до викладання Закону Божого, то, загалом, у заявах учнівства не ставилася вимога цілком вилучити цей предмет із навчального курсу школи. Невдоволення зумовлювалися характером його викладання. Подекуди ставилися такі вимоги: покращити програму духовно-моральних дисциплін, відмінити вивчення

напам'ять і безглузде зубріння текстів Катехізису, викладати Закон Божий з філософського погляду і для бажаючих. Тільки незначна кількість студентів вимагала обов'язковості викладання предметів духовно-морального спрямування. Це переважно стосувалося тих гімназій і реальних училищ, які вирізнялися неоднорідним конфесійним складом учнівства. Здебільшого, батьки учнів підтримували вимоги своїх дітей. Про це свідчить хоча б постанова батьківсько-педагогічного гуртка м. Полтави: «У частині виховній визнано бажаним: ...повна безкарність за політичні й релігійні переконання. Визнано небажаним обов'язковість відвідування церкви й говіння, як не погодженої зі свободою релігійних переконань» [517].

Однак слід зазначити, що в період революційного піднесення з вуст громадськості лунали не тільки вимоги вилучити предмети духовно-морального спрямування як обов'язкові з програм народних шкіл, відокремити школу від церкви тощо. Чимало культурних і освітніх діячів, визнаючи погіршене становище виховної справи, незадовільну моральну атмосферу в школах, закликали покращити духовно-моральне виховання, переглянути програму Закону Божого та інших дисциплін духовно-морального спрямування щодо їх виховних можливостей, підвищити освітній рівень отців-законовчителів, удосконалити методику викладання і процес навчання з метою прищеплення вихованцям високих духовно-моральних якостей і християнських чеснот. Зокрема, в одній із резолюцій працівників освіти від 1906 р. зазначалося: «Школа може продовжувати релігійне (авт. – духовно-моральне) виховання, розпочате в сім'ї, тільки при умові відсутності будь-якого примусу... викладання Закону Божого в середній школі має бути докорінно змінене, причому однією з умов є викладання цього предмета рідною мовою учнів» [634; 927].

Про необхідність викладання в школі предметів духовно-морального спрямування рідною мовою ішлося в численних документах, заявах, петиціях українських громадських і педагогічних організацій: у постанові ради з питань народної освіти Херсонського губерньського земства, в петиції земських учителів м. Полтави, у записці батьків-поляків попечителю Київського

навчального округу, в постанові Полтавської міської думи й ін. [898].

У вересні 1906 р. у Кам'янець-Подільському відбувся єпархіальний церковний з'їзд, який ухвалив домагатися перед владою запровадження української мови в семінаріях та інших школах духовного відомства, викладання Закону Божого рідною (українською) мовою [880].

Освітні й громадські діячі зверталися до проблеми відносин між церквою та школою. Приміром, В. Чарнолуський зазначав, що до цього часу в країні існували дві системи і дві мірки: одна для «панівної» церкви, інша – для решти. Визнаючи примусовий релігійний режим щодо православних учнів і його відсутність або послаблену форму стосовно неправославного учнівства, автор доходить висновку, що тодішня система шкільної освіти мала не релігійно-педагогічне спрямування, а передусім політичне. Вона порушує і законодавчі основи рівного права громадян, і вимоги свободи совісті та рівноправ'я інших віросповідань «...порушує інтереси усієї тієї частини населення, котра тримається чітко позитивного світогляду і не належить до жодного із містичних віросповідань» [595].

Слід зазначити, що на початку ХХ ст. у педагогічних колах України (як і Росії) поширилися ідеї вільного виховання. Погляди Л. Толстого на свободу й ненасильство у вихованні дитини в цей період його педагогічної діяльності пов'язані з поглядами на духовно-моральне виховання. Втім, позиція письменника відрізнялася від офіційної педагогічної доктрини та Православної церкви щодо християнських засад виховання. Визнаючи релігію «єдиною, завершеною і розумною основою виховання», Л. Толстой водночас виявляв антиклерикальні настрої, відмежовуючись від церкви з її ортодоксальним і догматичним впливом, радив базувати морально-релігійну освіту і виховання на загальнолюдських універсальних засадах учення про Добро і Любов, в дусі істинного християнства. Такі його погляди поширювалися серед освіченої верстви, втілювалися в концепції вільного виховання педагогів К. Вентцеля, С. Русової, С. Шацького [906].

До духовно-морального виховання дітей видатні українські педагоги

ставилися обачливо. Я. Чепіга, розглядаючи цю проблему з усіх боків, визнавав, що духовно-моральні почуття «впосні й прищеплені», дитина приходить до школи вже зі сформованими духовно-моральними уявленнями, оскільки про це дбає сім'я, адже «...релігійні переконання народу так міцно переплелися з його мораллю, що відділити одне від одного просто неможливо» [905]. І далі продовжує: «...релігійне виховання й освіта зовсім виходять поза межі шкільної освіти, є передусім совістю батьків та їхніх релігійних переконань». Загалом, Я. Чепіга не вважав себе ворогом духовно-морального виховання. Утім, не міг погодитися, щоб навчання релігії починалося в школі для дітей раніше 12 років. Найкращий вихід з цієї ситуації він убачав у такому: «...ліпше зовсім усунути з курсу початкової освіти навчання Закону Божого, або перенести його до вищої початкової школи, а ще краще до церкви, до представників духовенства» [904].

Аналізуючи міністерський проект реформи школи С. Черкасенко наголошує, що реформування Закону Божого все ж має прищепити дітям змалку любов до церкви та до держави, й огиду до антирелігійних та антиурядових навчань. Тогочасну українську школу С. Русова вважала такою, що не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, усім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, не відповідає національному духовному складові українського народу [706]. Українська просвітителька ратує за розширення і поглиблення навчального курсу школи, його гуманізацію і демократизацію. Визначаючи зміст навчання в українській початковій школі, вона вважає за потрібне залишити в програмі предмет «Закон Божий» [706].

На наш погляд, відмітним для вітчизняної науково-педагогічної думки початку ХХ ст. є не відмежування від духовно-морального виховання, а бажання секуляризувати цей процес, тобто відокремити від церкви як державної інституції з її нав'язливим і подекуди формально-бюрократичним підходом до такого виховання. У пореволюційні (після 1905-го) роки в суспільстві з надзвичайною гостротою розгорілася дискусія щодо значущості й переваг світської (міністерської, земської) і церковнопарафіяльної школи [729].

Український часопис «Світло» (1910–1914 рр.) на своїх сторінках видання

публікував різні думки дописувачів з цього питання. Звичайно, церковна школа зазнавала критики через недостатнє матеріальне забезпечення, низький рівень підготовки педагогічного персоналу, обмеженість програм викладання тощо. Водночас прибічники церковної школи у своїх міркуваннях спиралися переважно на духовно-моральне виховання учнів. Дописувач «Світла» В. Поточний вказував на важливе значення релігії в народному житті й отстоював вивчення в школі Закону Божого рідною для дітей мовою. Із благословення Священного Синоду в Україні було надруковано Євангеліє українською мовою. Тому вважалося, що МНО має докласти всіх зусиль, аби розповсюдити в школах книги духовно-морального змісту, надруковані українською [791].

Самодержавство зазвичай прихильно ставилося до церковної школи. Імператор Микола II в іменному указі Синоду від 13.06.1909 р. виявив сподівання, що «...блага справа церковно-шкільного просвітництва народу... не перестане з Божою допомогою розвиватися й удосконалюватися відповідно до нових потреб народного життя і до дійсної користі підростаючих поколінь». Однак церковні школи функціонували в атмосфері всебільшого несприйняття їх громадськістю. Звужувалася мережа ЦПШ: у 1900–1914 рр. їх кількість в Україні зменшилася з 9 тис. 774 до 9 тис. 031 (на 8%). Тоді як кількість учнів у них зросла на 17% [361].

Законом від 25.06.1912 р. встановлювався новий тип народних шкіл, так званих вищих початкових шкіл – з чотирирічним курсом навчання. МНО мало на меті впродовж трьох років перетворити усі міські школи за Статутом (1872 р.) у вищі початкові школи. Положення про вищі початкові училища (1912 р.) пропонувало більш ширший навчальний план і програму – допускалося викладання додаткових (необов'язкових) предметів [798].

З 1907 р. в середніх школах було введено додаткові предмети математично-природничого й мистецтвознавчого циклу. Однак викладання у цих школах здійснювалося російською мовою. Лише Закон Божий міг викладатися рідною для дітей мовою. Проте зазначалося, дітям великоросів і

малоросів (українців) інославнох сповідань й іновірних вчень Закон Божий викладається російською [800].

Розвиток шкільництва, на думку С. Сірополка досягнув би більших успіхів, якби після революції (1905 р.) не настала реакція, яка негативно вплинула на життя народної школи. «Шкільна адміністрація старалася всіма засобами поставити навчання в народній школі так, щоб учні якомога менше набували знання та загального розвитку, а більше виховувалися в душі «православія, самодержавія і народності (російської)» [765].

Самодержавство й вищі урядові кола були зацікавлені передусім у тому, щоб духовно-світоглядні основи школи залишалися незмінними. Більше того, у посиленні духовно-морального виховання дітей та молоді вбачався той засіб, який анулює антидержавницькі й вільнодумчі настрої у суспільстві. На місцях представники владних органів шкільництва вдавалися до заходів підсилення системи релігійного виховання в школах. Приміром, куратор Київської шкільної округи О. Деревницький наказав читати в школах перед початком навчання Євангеліє та Апостол, а після того мають бути «поученія». Директор народних шкіл Київської губернії К. Плеський наказав, щоб учні щодня співали молитви «Боже, царя храни». Директор народних училищ Чернігівської губернії видав Циркуляр інспекторам народних училищ від 23.09.1908 р. про необхідність розвивати в учнів початкових навчальних закладів релігійно-моральні й патріотичні почуття [568].

У 1913 р. МНО видало циркулярне розпорядження директорам середніх і початкових навчальних закладів про розвиток у юнацтва духовно-моральних почуттів та «...усвідомлення обов'язку перед престолом і вітчизною». На педагогічних з'їздах (приміром, Загально-земському з'їзді у справах народної освіти (Москва, 1911 р.), педагогічному (Київ, 1916 р.)) серед інших питань порушувалася і проблема духовно-морального виховання. Власне, не йшлося про вилучення Закону Божого з навчального курсу школи, лише обговорювалася проблема обсягу й змісту цього релігійного предмета, якості його викладання. Висловлено побажання покращити систему духовно-морального виховання

учнівства, зокрема необхідності створення при навчальних закладах християнських товариств, братств учнівської молоді, популяризації релігійного паломництва учнів до святих місць [645].

У 1906 р. міністр народної освіти визнає обов'язковим релігійне навчання в усіх класах гімназій і реальних училищ: «Доцільне повідомлення релігійних істин має просвітити і зміцнити у вірі християнських отроків і юнаків, зробивши їх віру усвідомленою і плідною» [626]. Духовне відомство також докладало зусиль, щоб зберегти (навіть посилити) свій вплив у школах.

У 1909 р. Священний Синод, переймаючись проблемою поширення сектантства та вільнодумства, вимагає від єпархіальних училищних Рад посилити нагляд за системою духовно-морального виховання у школах. Зокрема, дається вказівка звернути увагу на те, щоб на уроках співу діти вчилися переважно церковних піснеспівів, а не світських пісень, та брали участь в Богослужбному співі в церкві під час недільних і святкових служб [646].

У 1909 р. Синод постановив поповнити книгами духовно-морального змісту учнівські бібліотеки при світських середніх навчальних закладах, збільшити тиражі видань дитячої церковної літератури і навчальних посібників із Закону Божого. А в 1910 р. видав Постанову «Про посилення виховного впливу предмета «Закон Божий». Навчальний комітет при Синоді мав переглянути програми навчальних предметів духовних семінарій з тим, щоб звернути увагу на теоретичний і практичний курс викладання предметів духовно-морального спрямування в початкових школах, удосконалити викладання релігійних дисциплін у жіночих єпархіальних училищах і в церковно-вчительських школах. Перегляду підлягали і програми для Закону Божого в церковних початкових школах «...відповідно до потреб часу і нових умов церковного життя» [627].

Духовно-моральним вихованням дітей були охоплені всі без винятку навчальні заклади. У пореволюційний період поширилася практика проведення педагогічних курсів. За Правилами від 29.07.1907 р. вони функціонували при учительських інститутах і семінаріях, були дво- і трирічними [625]. На курсах для вчителів світських шкіл викладалися Богослов'я або Закон Божий з церковно-

слов'янським читанням Богослужбових книг, російська і церковно-слов'янська мови [626]. Дисципліни духовно-морального спрямування були обов'язковими на педагогічних курсах. Так, загальнопросвітницькі курси в Полтаві, започатковані з ініціативи земства у 1910 р., передбачали викладання Богослов'я. У 1911 р. для народних учителів у Києві організовано учительські курси, на яких читалися лекції про «християнську моральність». Літні педагогічні курси у Катеринославі (1912 р.) мали у своїй програмі лекції з методики Закону Божого, у Києві – «Учіння про християнську мораль» тощо [645].

Отже, система духовно-морального виховання дітей на християнських засадах функціонувала в усіх закладах освіти українських земель. На думку сучасних дослідників Л. Геник, А. Кислий, С. Мишишин, Б. Ступарик, Ю. Щербяк, у складних політичних умовах церква взяла на себе моральну, духовну та політичну відповідальність за збереження етнічної самобутності українського народу. Відкриття шкіл, викладання предметів духовно-морального спрямування українською мовою, співпраця з громадськістю, сприяння організації і діяльності низки товариств, молодіжних гуртків тощо зумовлювало формування у дітей шкільного віку духовно-національної свідомості. Проблема духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі щораз поставала з особливою гостротою і мала відповідний суспільний резонанс. Як неодмінна складова загальної системи виховання, духовно-моральне виховання дітей зазнало певних перетворень на шляху до свого вдосконалення та при звичаєння до нових соціально-політичних умов. Подальші політичні події зумовили реформування в цій галузі, розгляд й аналіз якого став нам за підставу до виокремлення наступного періоду в еволюції духовно-морального виховання дітей.

Висновки до другого розділу

Перетворення в галузі духовно-морального виховання дітей на початку ХХ ст. базувалися на принципових засадах. З одного боку, держава сприяла піднесенню світської освіти, побудованої на принципах раціоналізму, а з другого, – визнавала за доцільне обмежити її релігійним (авт. – духовно-моральним) вихованням. Основи релігійного віровчення вбачалися самодержавним апаратом тим дійовим потенціалом, який забезпечував деяку стабільність і непорушність соціально-політичного ладу держави. Це підтверджувалося низкою законоположень, зокрема в галузі народної освіти, які зумовлювали духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі. Уряд був зацікавлений у співпраці з Духовним відомством, що виявлялося у підтримці розвитку церковної школи, державному фінансуванні цих типів навчальних закладів. Загальнодержавні вимоги до підготовки і подальшої професійної діяльності вчителя визначалися державно-релігійною ідеологією.

З'ясовано особливості впливу держави на розвиток релігійної освіти, сутність офіційної педагогічної доктрини й державницької шкільної політики щодо християнських засад духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, стан і розвиток суспільно-політичної й педагогічної думки щодо основних тенденцій організації духовно-морального виховання в історії школи України (1900–1916 рр.).

Визначені особливості державної освітньої політики, генеза суспільно-політичної думки, вплив церкви й громадськості на процес духовно-морального виховання дітей, проаналізовані основні законодавчі положення, зокрема, Указ про відкриття церковних шкіл при кожній парафії (1861 р.), Правила про ЦПШ (1884 р.), Маніфест про свободу совісті (1905 р.).

З'ясовано, що духовно-моральне виховання існувало в усіх ланках освіти: вищій, середній і початковій. Поступова клерикалізація школи стосувалася передусім початкової школи, головним завданням якої визнавалося духовно-моральне виховання учнів. Найбільш придатний ґрунт для цього мали,

звичайно, школи церковного відомства. Духовно-моральне виховання, релігійні устої і порядки в усіх школах існували до 1916 р.

Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі виявлялося у навчальному процесі і було обов'язковою складовою позаурочного й позашкільного виховання. Основною формою були уроки Закону Божого. Цей предмет визнано одним із головних у школі протягом усього терміну навчання дітей. Порівняно із середньою початкова школа мала більший відсоток дисциплін духовно-морального спрямування у навчальному курсі. Вважалося, що уклад життя учнівської молоді має сприйматися суспільством і підтримуватися церквою і самодержавством та відповідати духовно-моральним нормам. Методами, формами і засобами духовно-морального виховання дітей у школі були молитва, Богослужіння, постування, сповідання, причащення, церковний спів, проповідь, бесіди, церковні свята. Духовенство входило до педагогічного корпусу усіх навчальних закладів: виконувало функції законовчителя, духовного наставника, вихователя та відповідало за духовно-моральне виховання учнів і загальну духовну атмосферу школи.

На початку ХХ ст. вітчизняна педагогічна наука інтенсивно розвивалася завдяки деякій лібералізації офіційної політики, посиленню уваги видатних учених до проблем духовно-морального виховання, зростанню кількості педагогічних видань, організації педагогічних осередків і поширенню просвітницьких настроїв серед інтелігенції. Необхідність у докорінному реформуванні освіти будила суспільну думку. Тож майже всі сторони духовно-морального виховання стали предметом широкого публічного обговорення.

РОЗДІЛ 3
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ
ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
В УСРР (1920–1945 рр.)

3.1. Теоретичні основи розроблення змісту, форм і методів духовно-морального виховання школярів

Історико-педагогічний аналіз урядових та архівних документів, монографій, педагогічної преси досліджуваного періоду дав змогу визначити особливості духовно-морального виховання дітей та виокремити чотири етапи національно-державного будівництва у вказаний період 1917–1945 рр. Як вважає науковець В. Швидун, зміни у системі освіти залежать від багатьох чинників, зокрема від політико-правового статусу країни, її економічного розвитку [926]. Процес духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі був безпосередньо пов'язаний з економічними, політичними й суспільними процесами, що відбувалися у державі.

Окремо зупинимось на розгляді соціально-економічних, політичних й організаційно-педагогічних засад духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Погоджуємося із О. Субтельним, який виокремив у цих хронологічних межах такі періоди: 1) Українська революція; 2) новаторські 1920-ті рр.; 3) драматичні 1930-ті рр.; 4) воєнні 1940-ві рр. [806], та уточнюємо:

1) 1917–1919 рр. – період національно-визвольних змагань українського народу;

2) 1919–1929 рр. – часи воєнного комунізму й непу;

3) 1930–1940 рр. – часи зміцнення СРСР, індустріалізації і колективізації;

4) 1941–1945 рр. – часи Другої світової і Великої вітчизняної воєн.

У 1917–1919 рр. на території України при владі перебувають різні уряди – Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, Директорії. Поєднує їх намагання розв'язати проблеми шкільної освіти та духовно-морального

виховання дітей згідно з новими, соціально-вагомими завданнями: запровадження загального, безоплатного навчання; підготовка фахівців для всіх соціально-економічних сфер; розвиток національної освіти й культури (без утисків національних меншин); унезалежнення системи освіти від політичних і релігійних організацій; піднесення освіти в Україні на світовий рівень.

На думку науковця В. Швидуна, соціально вагомі завдання як відображення об'єктивних закономірностей тогочасного суспільства, висували певні вимоги до процесів розвитку вітчизняної школи. Тому з ініціативи Центральної ради утворюється спочатку Товариство шкільної освіти, згодом – Всеукраїнська вчительська спілка та Головна шкільна рада, що ухвалюють «Програму перебудови освіти в Україні». У ній визначаються основні напрями перебудови освіти в Україні, схвалені Українським Національним конгресом 6–8.4.1917 р. Замість старої багатоступеневої школи пропонується запровадити школу єдиного зразка, засновану на демократичних засадах. Нова школа мала давати підростаючому поколінню широку початкову освіту з подальшим її поглибленням у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, формувати інтерес до творчості, мистецтва, розумової і фізичної праці [926].

Реформування системи освіти, яке розпочалося з приходом до влади українських урядів, кардинально не змінило світоглядні засади навчально-виховного процесу школи. Автори «Проекту єдиної школи на Україні» визнавали, що виховання вестиметься через науку, релігію, мистецтво та гімнастичні вправи (руханку) [645]. Утім, визначальною особливістю цього періоду порівнянно з попереднім є збільшення кількості предметів науково-природничого циклу та українознавчих дисциплін.

Згідно з новими програмами національної школи, розроблених упродовж 1917–1919 рр., предмет «Закону Божого» залишався в навчальному плані усіх типів освітніх закладів. На нього відводилося дві години тижневого навантаження, подібно до сітки навчальних годин у закладах освіти царської Росії [627].

У цей період значно зросла мережа початкових шкіл (нижчих і вищих).

Цьому сприяли реорганізація та передання у підпорядкування МНО церковнопарафіяльних шкіл. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 навчальний рік подають перелік дисциплін: «Рідна мова», «Закон Божий», «Історія України», «Географія», «Природознавство», «Арифметика» і «Співи». Так, у «Проекті єдиної школи на Вкраїні» на вивчення Закону Божого передбачалася та сама кількість годин, що й на природознавство, географію в школах I ступеня. Для порівняння: рідній мові відводилося 10 годин на тиждень, арифметиці – шість [645, с. 26].

Дисципліни духовно-морального спрямування залишалися і в навчальному курсі середніх шкіл. Розклад уроків у гімназіях та реальних школах на 1918–1919 навчальний рік передбачав обов'язкові дві години Закону Божого із загальних 28–30 годин на тиждень в усіх класах. За згаданим «Проектом...» Закон Божий «мирно уживався» із: українознавством, українською мовою і літературою, історією і географією України, загальною історією і географією, латинською, французькою і німецькою мовами, філософською пропедевтикою, законодавством, фізикою, математикою тощо. Особливістю цього періоду було надання можливості вивчення Закону Божого того віросповідання, до якого належали учні. Тож у нижчих і вищих початкових школах, гімназіях працювало кілька законовчителів різного віровчення. Наприклад, у Роменській українській комерційній школі в 1918/19 навчальному році викладався релігійний предмет православного та іудейського віровчення [651].

Навчальний курс початкових і середніх шкіл відрізняла наявність дисциплін українознавчого циклу, порівняно з дореволюційними. Загалом, учні набували широких знань про природу, світ, суспільство, що сприяло формуванню наукового світогляду, розвитку уявлень про цілісну картину світу. Викладання Закону Божого доповнювало знаннями з історії Української церкви, народних вірувань, звичаїв і традицій. Закон Божий належав до виховуючих предметів – уроків етики, уроків виховання, уроків добротворення. На думку авторів «Проекту...», релігію не слід викладати в школі з метою вивчення самої релігії, її необхідно використовувати як засіб виховання. Саме з огляду на

виховні можливості «Проект...» відводив релігії чільне місце в курсі школи. «Лекції релігії відразу вводять дитину в коло ідеальних розумінь, чого не дає жодна з інших дисциплін. Християнство, котре є однією із завершених релігійних систем людності, ввібрало в себе вироблені тисячоліттями форми, де ясно і просто вказується зміст того або іншого розуміння зі сфери добра і зла. Було б незрозуміло, коли б такі скарби лишалися поза вжитком школи» [645, с. 16].

Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі періоду національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) порівняно з дореволюційним періодом мало певні відмінності. Закон Божий, який зберігався як обов'язковий предмет у школах України до початку 1920 р., виконував виховні функції, адже своїм змістом був спрямований на духовно-моральне виховання дітей. Пояснення до програми Закону Божого чітко визначали мету загальноосвітньої школи: «...в дітях повинно виховати християнський напрям волі. Вони повинні стати свідомими маленькими християнами, набути... відповідно до християнської науки моральний світогляд» [645, с. 58].

Попри те, що Закон Божий значився першим серед предметного плану основної школи, за вагомістю він посідав друге місце після української мови, а в російськомовних школах – третє після російської та української мов. Це зумовлювалося переведенням школи на національні основи, утвердженням вітчизняного духовно-морального виховання дітей. Генеральний секретар Народної освіти І. Стешенко в «Циркулярі до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» (1917 р.) поставив нові завдання перед школою та подав проекти національного виховання дітей та наголосив, що: «національне виховання було кепсько поставлене в старій школі монархічної Росії, і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи» [896]. Тому Закон Божий, як і вся система духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, мав слугувати поставленим завданням.

Слід указати на низку особливостей предметів духовно-морального спрямування у змістовому й методичному аспектах, що прикметні саме цьому

періоду. Перш за все, навчання в українських школах здійснювалося рідною мовою, тож і Закон Божий викладався українською. По-друге, програми релігії, тобто Закону Божого, мали змістове наповнення, відмінне від програм Закону Божого минулих років. Автори програми з релігії, запропонованої в «Проекті...», зазначали, що український народ розуміє християнство не так, як його розуміла досі Російська церква: «У сфері релігії український народ утратив за час перебування в Російській державі найцінніші скарби, що придбав у часи найвищого розвинення Української церкви...» [645, с. 16].

Передусім ідеться про систему народних вірувань, які були запозичені ще з дохристиянських часів та своєрідним чином переплелися з релігійно-догматичними, набувши синкретичного змісту. Наприклад, фрагменти культу сонця пристосовано до християнських свят, таких як Свят-вечір, колядки тощо. У цьому полягало прагнення використати виховний потенціал українських народних звичаїв та обрядодійств як природного середовища, що сприяло духовному розвитку особистості дитини. Це підтверджує теза із вступного слова до програми з релігії: «...те добре, що лишилося у вірі народній, в тому оточенні, звідки прийшли діти, повинно бути використано школою; тоді можна сподіватися добрих наслідків для ушляхетнення духу навіть у дітей, тільки починаючих вчення, і глибокого розуміння основ релігії і моралі у дітей, що кінчають школи» [645, с. 16].

Шкільна програма з предметів духовно-морального спрямування поповнилася відомостями з церковної історії та духовно-народного життя в Україні. Приміром, програма для 2-го класу розширюється відомостями про зовнішній вигляд українських церков та їх устрій всередині, у 3-му класі викладання Старого Заповіту й Нового Заповіту пропонувалося доповнювати оповіданнями з української церковної історії, життєписів українських святих, у 4-му – зробити екскурс в релігійне життя українського народу. У старших класах діти мали ознайомитися із заснуванням Української церкви та її життям, наприкінці курсу передбачалося зупинитися на подіях останніх часів життя у Вкраїні, на відродженні Української церкви. Програма із Закону Божого для

7-го класу доповнилася темами, яких бракувало в курсі шкіл дореволюційної України: «Підлеглисть Української церкви Московському патріархату», «Українська церква під російським синодом», «Зусилля Української церкви визволитися з московської підлеглості від початку революції до останніх часів». У 8-му класі «... обов'язково повинно зауважувати всі особливості служб Божих на Україні. Повинно також зазначати, які обряди існують серед народу на те чи інше свято, і як народ шанує це свято» [645]. Програмні матеріали з курсу Закону Божого постійно наголошували на необхідності з'ясовувати прикметні для рідного краю релігійні народні вірування, звичаї, обряди, вивчати щедрівки, колядки, народні повір'я, пісні, якими з давніх–давен життя українського народу виділяється серед інших народів [645, с. 58].

Щоб вилучити схоластичний дух формальної релігії, який панував у дореволюційній школі, порадики з курсу «Закону Божого» ґрунтувалися на вимогах використання живих форм, дієвих методів і доцільних засобів. З огляду на саму природу цього предмета, законовчитель мав би будити ініціативу доброї справи в учнів, стати керманічем під час переведення її в життя: «Бажано, щоб діти майже цілком виучували уроки в класі, щоб виходили з класу, як з церкви, повні морального почуття» [645, с. 59]. Задля цього з початком навчання радили вживати художньо-описовий спосіб викладання предмета, досконало з'ясовувати зміст і розуміння молитов, роз'яснювати незрозумілі слова, пропонувати дітям розповіді, оповідання (цивільного письменства, сучасних оповідань про добрих людей), цікавий матеріал (етнографічний), постійно робити моральні висновки та вказівки. Рекомендувалося вживати всіх доступних засобів: художні ілюстрації, малюнки, чарівний ліхтар, фотографії, музику, співи тощо. Головним уважалося не студіювання основних догматів віровчення, а донесення до серця дітей розуміння величності Христа в Його навчанні, виховання загальнолюдських цінностей і моральних якостей, формування християнського спрямування характеру і волі.

Система духовно-морального виховання дітей в українській школі послуговувалася такими методами: словесними – розповідь, повчання, бесіда,

пояснення, читання оповідань, приміром, про життя святих; практичними – приклад побожності вчителів, передусім законовчителя, щоденне проказування учнями молитов, відвідування у вихідні та святкові дні богослужінь. Як зазначалося у програмі із Закону Божого, «... з цього джерела, як із самого життя, діти можуть зрозуміти, як треба людині вірувати в Бога, надіятися на Нього, Його і людей любити, як молитися Богові та як взагалі, провадити моральне життя в християнському спрямуванні. Звідціля дитина знайомиться з зразками людей високої моралі і буде прямувати до послідування зразку» [645, с. 58].

Вивчення дітьми в школі Закону Божого визнавалося необов'язковим. Однак духовно-моральне виховання здійснювалося і на інших уроках, зокрема рідної мови. Програма з цього предмета пропонувала твори українського та всесвітнього письменства для класного читання, серед яких знаходимо тексти на духовну тематику: «Святий вечір» Б. Лепкого, «Святий Андрій на Київських горах», «Де Юрків Бог» В. Щурата (5-й клас), «Святий вечір» Й. Федьковича (6-й клас), «Притча Христа про сіяча» В. Олександрівна, «Хоругви невмирущих» В. Пачовського (7-й клас) тощо [645, с. 70–77].

Засобами духовно-морального виховання дітей в школі слугували уроки музики та співу. До речі, програма навчання співу значно різнилася від попередніх, що використовувалися в дореволюційній школі, передусім своєю національною змістовністю. Учням основної школи пропонувалося для вивчення безліч українських народних пісень, приспівок, колискових, родинних, історичних. Серед них – веснянки, купальські пісні, колядки та щедрівки. Наприклад, «Нова радість стала», «Щедрик-щедрик», «Діва Марія Церкву строїла» й інші були популярними й поширеними під час свят в українському селі. У розділі VIII програми «Церковні співи» пропонувалися українською мовою молитви «Отче наш», «Достойно єсть», «Царю небесний», тропарі на Різдво, Великдень, Водохрище тощо [576; 645, с. 62;].

Виховні заходи, які відбувалися в цей період у вітчизняній школі, свідчать про перенесення акцентів з власне релігійних на національні духовні основи. Щоправда, це стосувалося саме україномовних шкіл. Виховний аспект

поповнився різноманітними заходами національного спрямування: організацією гуртків, літературно-вокальних вечірок і свят, відкриттям українських бібліотек і читалень, проведенням екскурсій, зустрічей з відомими українськими письменниками, освітніми і громадськими діячами, поживаленням театрального життя тощо. Засоби, форм і методи духовно-морального виховання дітей мали національне коріння і сприяли розв'язанню проблем морально-виховного плану в національній школі. Водночас духовно-моральне виховання не позбулося релігійного забарвлення. Більшою мірою воно поживалося відтворенням саме народних релігійних традицій і звичаїв [617].

Соціальна практика, освітня зокрема, цього періоду демонструє належний рівень поваги і уваги до релігії. Це підтверджується обов'язковим молебнем під час відкриття нового навчального закладу чи освітянського з'їзду, виданням літератури духовно-морального змісту для школярів. Так журнал «Вільна українська школа» постійно пропонував педагогічній громадськості перелік підручників, подаючи рецензії і критичне оцінювання, розгляд підручників часто починався із Закону Божого. Рекомендувалися посібники «...як допомога при навчанні Закону Божого», укладені українськими авторами І. Ванькевичем та О. Білоусенком [652].

Отже, відмітною ознакою 1917–1920 рр. є докорінна зміна політичного устрою, прихід до влади нових урядів. Соціально-політичні перетворення позначилися на внутрішньополітичному курсі держави, зокрема на шкільній політиці. Стосувалися вони і системи освіти, що, з огляду на короткочасний період функціонування урядових структур, зумовило неабиякі зміни в галузі освіти. Українські уряди цього періоду порушували проблему реформування системи освіти, зокрема духовно-морального виховання дітей на християнських засадах. Прикметним для цього періоду є обачний і поступовий шлях перетворень, а також залучення громадськості до розв'язання освітньої проблеми. Освітня політика українських демократичних урядів 1917–1920 рр. ґрунтувалася на узгодженні світського й релігійного підходів у процесі навчання і духовно-морального виховання дітей. Співіснування світської та церковної

народної освіти тривало впродовж усієї доби новітньої української революції.

В Україні пори національно-визвольних змагань право визначення виховання і навчання певного віровчення неповнолітніх дітей надавалося батькам. Школа, яка юридично не була відокремлена від церкви, вважалася і проголошувалася світським закладом. Навчальні дисципліни духовно-морального спрямування вивчалися за згодою батьків учнів. Проте викладання предметів духовно-морального спрямування визнавалося обов'язковим для навчально-виховних закладів інших типів. У навчальних планах передбачалися предмети «Закон Божий» та «Богослов'я». Зберігалася посада законовчителя в школах, виховання дітей у цей період мало духовну основу. Збереглися порядки, устрій школи, церковні свята, урочистості, традиційні духовні заходи у позаурочний і позашкільний час. Прикметним для системи духовно-морального виховання було національне обрамлення. Виховний процес з огляду на зміст і форми, сприяв розвитку в учнів наукових і релігійних орієнтирів, благочестивих намірів, високих моральних рис і духовних цінностей, а головне – формуванню національної ідейності. Національне виховання, яке стало провідним у цей період, не відмежовувалося від духовного аспекту, використовуючи моральний, етичний потенціал релігії.

Таким чином, незважаючи на те, що школа декларувалася світським закладом, у період національно-визвольних змагань тривало духовно-моральне виховання дітей в освітніх закладах України, яке набуло національного обрамлення.

Реформування освіти розпочалося відразу після зміни політичного ладу в Україні – Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. Однак на теренах України реформа шкільної справи відповідно до радянського курсу розпочалася фактично з 1920–1921 рр. – остаточного встановлення більшовицької влади в Україні. Кардинальні зміни стосувалися і духовно-морального виховання у вітчизняній школі. Як зазначалося вище (п. 1 другого розділу), радянську систему освіти вирізняли перетворення школи на світський заклад і ліквідація церковної школи. Нова школа позбавлялася впливу церкви й релігії, було

змінено її порядки й устої. Навчальний курс освітніх закладів Радянської України мав великі розбіжності зі школою України у складі Російської імперії та періоду національно-визвольних змагань, зокрема через вилучення дисциплін духовно-морального спрямування. Натомість НКО УСРР пропонував замість звільнених годин надавати один день щотижня для організаційної і культурно-освітньої роботи з учнями: на влаштування учнівських зборів, читань, лекцій-співбесід, рефератів, лабораторних занять, екскурсій, вокальних і музичних вечорів духовно-морального спрямування [616, с. 1].

Узагальнювальним документом про школу став Кодекс законів про народну освіту УСРР (1922 р.). Що стосується релігійних питань, то Кодекс було побудовано на основних постулатах Декрету про свободу совісті (1918 р.). У ньому наголошувалося, що школа відокремлюється від церкви, а виховання й освіта в УСРР повинні бути вільними від якого б то не було релігійного впливу. Заборонялося викладання учням віровчень у навчально-виховних закладах особам, що не досягли 18-річного віку. Шкільний закон надавав повне право освітнім закладам проводити антирелігійну пропаганду. Зокрема, вказувалося, що «... з метою звільнення трудящих мас від релігійних забобонів усі навчально-виховні, наукові й політико-освітні заклади мають розвивати широку і планомірну науково-освітню й антирелігійну пропаганду» [617, с. 158]. Отже, школа, ставши цілком державним закладом, мусила проводити державну політику, тобто вести антирелігійну пропаганду.

У поле зору радянської влади потрапляє не лише система світської освіти, яка стала державною. Більшовицька партія проводить політику якнайповнішого обмеження впливу церкви на виховання молоді. Коли на початку 1920-х рр. розпочався процес створення недільних конфесійних шкіл, радянський уряд побачив у цьому порушення Декрету про відокремлення школи від Церкви. Як наслідок, з'являється спеціальна інструкція Раднаркому від 21.01.1921, згідно з якою викладання віровчень дозволялося лише в межах сім'ї з умовою, що воно не матиме форми групових занять [390].

Подекуди Губвиконками видавали постанови про заборону навчання Закону Божого духівництвом удома [616, с. 16; 617]. У 1923 р. місцеві органи влади фіксують факти «... недовірливого ставлення населення до радянської школи». Поширюється практика приватних уроків, з'являються приватні школи, як-то в Лубенському повіті «... деякі навіть із викладанням Закону Божого». Однак зазначалося, що Губнаросвіта рішуче бореться з цими приватними школами і групами. У деяких регіонах України місцева влада вважала за потрібне зовсім заборонити молоді до 18 років брати участь у Богослужіннях, бути присутніми на молитовних зібраннях (приміром, у Катеринославській губернії). Причому священники і пресвітери мали самі стежити за дотриманням цих настанов [387].

Народний комісаріат освіти УСРР в перші роки радянської влади докладав усіх зусиль, щоб школа була відокремлена від церкви. Особлива увага приділялася кадровому складу навчальних закладів. Ліквідації посади законовчителя стало замало, щоб цілком позбавити школу від представників кліру. Тому нарком освіти Г. Гринько Циркуляром від 07.07.1922 р. категорично вимагав у двотижневий термін звільнити із займаних посад усіх представників духовенства, що перебувають на службі чи у відомстві наросвіти [896, с. 10].

У Циркулярі НКО УСРР від 04.04.1923 р. як роз'яснення до Кодексу законів про народну освіту також указувалося на заборону Богослужінь для дітей та організованого групового навчання релігії поза школою. Наголошувалося, що викладання загальноосвітніх чи спеціальних предметів (музика, співи, ручна праця тощо) предметів в усіх навчально-виховних закладах суворо забороняється особам, які залежали (матеріально чи службово) від організацій релігійного культу. («Невиконання всіх цих вимог зумовить віддання до державного суду і покарання за законами Республіки» [897]).

Установленням радянської влади в Україні всі типи навчально-виховних закладів були підпорядковано НКО й перетворено на світські – такі, що цілком позбавлялися впливу релігії і церкви. Світськість школи передбачала побудову навчального процесу винятково на наукових основах. Ще 16.05.1919 р. НКО видав

Інструкцію про викладання окремих предметів, в якій йшлося про певні зміни в програмах та критикувалися деякі старі підручники. До початку 1920/21 навчального року відділ єдиної трудової школи НКО РСФРР розробив орієнтовні навчальні плани й програми єдиної трудової школи I і II ступенів [480]. Ними користувалися і в Україні. Стабільні навчальні плани й програми стали видаватися в Україні лише в 1924/25 навчальному році. Не всі школи працювали за офіційними програмами НКО. Частина шкіл орієнтувалася на програми Київського окружного методичного комітету, деякі школи у своїй роботі спиралися на програми ГУС (Державної навчальної ради РСФСР) [490, с. 35].

Навчальні програми ґрунтувалися на науково-матеріалістичних засадах й усували будь-які впливи релігії. Визнавалося, що такі предмети, як природознавство, суспільствознавство, та й увесь навчально-виховний процес школи «озброюватиме» учнів науковими знаннями про природу і суспільство, зруйнує примітивно-ідеалістичні, релігійні уявлення про навколишній світ, сприятиме формуванню і розвитку наукового світогляду дитини. У цьому, вважалося, і полягав принцип світськості школи, тобто відсторонення від релігії в межах освітнього процесу, що водночас було формою і методом антирелігійної пропаганди. Про це йдеться, зокрема, в Тезах про антирелігійну пропаганду, ухвалених Пленумом ЦК КП(б)У 22.06.1923 р. «... школа є найважливішим місцем для того, щоб впливати на дальший розвиток дитини, тому викладання природничих наук у ній повинно бути поставлене таким чином, щоб воно нейтралізувало релігійний вплив сім'ї» [619].

Одним із найголовніших предметів шкільного курсу з перших років становлення радянської системи освіти стала політграмота, або, як пізніше зазначалося в програмах, суспільствознавство. Вивчення цієї дисципліни мало дати учням не тільки політичні знання, а й «... виховати переконання і бажання брати участь у будівництві нового життя». Перші програми з суспільствознавства містили обшир матеріалу, який був складним для дитячого сприйняття. Оскільки до 1928 р. навчання в загальноосвітній школі було комплексним, що передбачало поєднання багатьох предметів, відомостей з окремих тем. Суспільствознавство

становило собою синтез різноманітних суспільних наук: історії культури, новітньої історії, історії соціалізму, політичної економії тощо. Всього на предмети суспільствознавчого циклу відводилося 15,6% загального навчального часу [489]. Однак детальний аналіз програм із суспільствознавства шкільного курсу до 1928 р. дає змогу стверджувати, що навчальний матеріал не був суто антирелігійним. Лише програма з суспільствознавства на 1927/28 навчальний рік охоплює питання боротьби з забобонами, релігійних забобонів, пов'язаних з побутом і працею тощо [633].

Загалом аналіз навчальних програм загальноосвітньої школи до кінця 1920-х р. дає підстави стверджувати, що курс навчання був арелігійним, позбавленим будь-якого впливу як релігійної, так і антирелігійної пропаганди. У програмових матеріалах загальноосвітніх курсів не використовувалися теми антирелігійного характеру. Список рекомендованої для учнів і вчителів навчальної літератури не містив посібників антирелігійного змісту.

Отже, зміст шкільної освіти у перше десятиліття більшовицької влади зумовлює диференціацію першого етапу в розвитку шкільництва радянського періоду, що визначається дотриманням атеїстичного принципу в навчальному процесі. У період розвитку радянської школи (1920–1928 рр.) своєрідним у світоглядному аспекті був виховний процес, зокрема це стосується системи позакласної та позашкільної роботи. Перетворення школи на світський заклад передбачало не тільки звільнення її від предметів і символів релігійного культу, а й свідомості учнів від релігійних орієнтирів.

Радянська влада вже з початку 1920-х рр. намагалася будувати процес виховання з огляду на боротьбу з релігійними забобонами, звичаями та обрядами в дитячому середовищі. У Києві відбувся з'їзд Завгубоно (13.12.1923 р.), на якому визнано «... остаточне звільнення дитячих установ від якого б то не було релігійного впливу; розвиток шляхом читання, бесід, занять із природознавства матеріалістичного світогляду; вилучення ікон та інших предметів релігійного культу; вилучення книг релігійного і містичного змісту; заборона участі в церковному хорі» [619, с. 2]. Конкретне націлювання

на протирелігійне виховання дітей НКО убачав у поглибленому вивченні природознавства і техніки, у пропаганді сільськогосподарської праці.

Широка антирелігійна кампанія, яка проводилася партійним і комсомольським активом серед населення у пореволюційні роки, певним чином стосувалася і дітей. Керував цією роботою спеціально створений відділ агітаційно-пропагандистської роботи (агітпроп відділ) при ЦК КП(б)У. Приміром, на засіданні бюро антирелігійної пропаганди при агітпропвідділі Одеського губкому в жовтні 1923 р. пропонувалися методи, які використовувалися для боротьби з релігійними забобонами серед дітей у дитбудинках: доповіді, бесіди на антирелігійну тематику, роз'яснення релігійних забобонів у побуті. Постановою агітпропвідділу визнано за необхідне зосередити всю увагу на питаннях суспільствознавства і культури, вносячи лише антирелігійні питання з одночасною роботою серед учительства [22; 25].

Жорсткі методи й прийоми боротьби з релігією в суспільстві під час встановлення радянської влади (зачинення молитовних будинків і храмів, вилучення церковних цінностей, комсомольські антирелігійні демонстрації і карнавали, святкування «комсомольського різдва і паски» тощо) не давали потрібних результатів, а лише спричинили невдоволення та масовий протест у населення. У звітних документах Агітпропу за 1924 р. йдеться про те, що виконання пісень міськими піонерами на сільському майдані напроти церкви під час релігійної служби мало від'ємні наслідки. З огляду на це, партія узяла курс на подолання надмірності у справі антирелігійної пропаганди, рекомендувала проводити атеїстичну роботу в межах закону, не ображаючи почуття віруючих. Агітпропвідділ ЦК КП(б)У в 1924 р. розпорядився не створювати окремі гуртки безвірників для дітей та юнацтва. Атеїстичну ж роботу в дитячих колективах вести наочними, доступними роз'ясненнями науково-природничих питань. Проте зазначалося, що можливим є розвінчування життя й діяльності духовенства, його ролі у насильному духовному вихованні учнів [520].

Отже, антирелігійна пропаганда в школах до 1928/29 навчального року не була поширеним явищем. Питання роботи школи щодо антирелігійного виховання,

згідно з архівними документами (1927 р.), було «найбільш хворобливим, бо за всі шість років революції не зроблено майже нічого в цьому напрямі... Одні з учителів це питання зовсім обминають, інші пробують зайнятися ними, але не маючи належного напрямку керування, роблять, як кажуть, часто-густо не досягаючи в підсумку праці позитивних результатів» [647, с. 8]. Відмітними рисами, властивими антирелігійній виховній роботі у цей період, можна назвати необов'язковість і непримусовість, несистематичність, самодіяльність, перенесення форм антирелігійної роботи з дорослих на дітей, «кампанійщину». Як альтернативні підходи до духовно-морального виховання дітей у школі використовувалися здебільшого позашкільні форми безвірницької роботи.

Із середини 1920-х р. антирелігійна пропаганда як складова ідейно-політичного виховання дітей здійснювалася переважно в загонах «Юного Спартака», піонерських загонах, про що засвідчують документальні підтвердження звітів місцевих відділів наросвіти, районних рад, бюро Спілки комуністичного дитячого руху тощо [589].

Варто зазначити, що багато дітей, зокрема членів піонерської організації, залишалися віруючими, продовжували спільно з батьками відвідувати церкву, носили хрестики, відзначали в родині релігійні свята тощо, про що писав журнал «Безвірник» у 1927 р. [599]. Тоді це було поширеним явищем, зокрема в сільській місцевості. Архівні матеріали середини 1920-х рр. дають нам узагальнену картину: «Антирелігійна пропаганда, як і культурно-освітня робота, там (на селі) поставлена абияк» [391]. Водночас відзначалося, що ставлення молоді до релігії все більш ставало байдужим, на відміну від старшого покоління, особливо жіноцтва. Останні живуть за традиційними уявленнями, з церквою їх пов'язують побутові звичаї й обряди.

Рідкісним явищем до 1928 р. було створення у школах антирелігійних гуртків для учнів, їх постійна діяльність у позаурочний час. Про це йдеться у звіті спілки Робос за 1928 р.: «... антирелігійна робота велася вчителями в попередні роки лише в порядку кампаній, перед релігійними святами» [391, с. 53]. Здебільше в освітніх закладах організовувалися гуртки природничого чи

сільськогосподарського ухилу, краєзнавчі, поглибленого вивчення історії тощо. Гуртки антирелігійників або юних безвірників головню працювали перед великими святами (Різдвом, Великоднем) і набували антиріздвяної та антипасхальної кампанії [388, с. 105]. Утім, використовувалися і такі форми гурткової роботи, як читання науково-природничої літератури, бесіди, диспути на тему релігії, екскурсії до монастирів, храмів з антирелігійним завданням. Подекуди гуртківці допомагали дорослим атеїстам-пропагандистам й організовували антирелігійні вечірки, читали доповіді, поширювали атеїстичну літературу на підприємствах, у сільбудах, хатах-читальнях.

Ситуація починає змінюватися після виникнення у 1927 р. в Харкові тимчасової ради Спілки безвірників (СБ) та проведення I Всеукраїнського з'їзду СБ у 1928 р., на якому відзначено незадовільний стан справи у боротьбі з релігією у школах соціального виховання. Підкреслювалося, що «...вчительство в масі, спираючись на невиразну в цій справі політику НКО, не тільки цієї роботи не веде, навпаки, релігійні настрої серед учительства – явище поширене, а нейтральне ставлення до релігії – явище повсюдне» [390]. Тож з'їзд постановив організувати при радах СБ секції юних безвірників, а також поставити перед центральним бюро Спілки комуністичного дитячого руху питання про організацію в установах соціального виховання через загони юних піонерів із осередків молодих безвірників «...для організованої антирелігійної пропаганди серед дитинства під погодженим керівництвом їх у цій справі з боку ЛКСМУ та осередків безвірників» [589].

Безпосередню організаційну й виконавську роботу з антирелігійного виховання дітей та юнацтва бере на себе СБ, осередки якої почали активно (зазначимо, не без примусу партійного й вищого державного керівництва) утворюватися при парткомах, профспілках, організаціях і установах на місцях. З метою організованої антирелігійної пропагандистсько-виховної роботи серед дітей при Всеукраїнській, окружних та районних радах Спілки безвірників створюються секції антирелігійної роботи серед учнівської молоді. Завдання й обов'язки секції антирелігійної роботи полягали у: 1) сприянні розвитку мережі гуртків юних безвірників та керівництву їх роботою; 2) висвітленні в пресі

питань антирелігійної роботи серед дітей і створенні відповідної антирелігійної пропагандистської літератури; 3) допомозі органам народної освіти та вчительству в справі проведення антирелігійної і виховної роботи в школах, дитбудинках, інших навчально-виховних установах; 4) вивченні релігійних настроїв дітей і способів впливу на них релігійними організаціями і релігійним оточенням; 5) допомозі в справі антирелігійної перепідготовки вчителів; 6) розроблюванні й проведенні низки заходів щодо звільнення дітей від впливу релігійної родини чи релігійних груп населення [599, с. 14].

Центральна (пізніше Всесоюзна) і Всеукраїнська ради СБ видали Інструкцію про організацію та роботу гуртків юних безвірників (ЮБ), розробили програму для названих гуртків у школах. Так, згідно з цією інструкцією, членами гуртка ЮБ могли бути діти віком від 10 років всіх соціальних прошарків населення. Обов'язками гуртківця називалися відмова від виконання церковних обрядів та інших релігійно-побутових звичаїв, відвідування занять і зборів гуртка, проведення в міру своїх сил антирелігійної пропаганди серед інших дітей, а також у своїй родині, виявлення прихованих релігійних шкіл та осередків індивідуального релігійного навчання тощо [598, с. 15]. Щоправда, зазначалося, що вступ дітей до гуртків ЮБ має бути добровільним і непримусовим. Однак антирелігійна робота активно розгорнулася у піонерзагонах, а також у позаурочний час в освітніх закладах із 1929 р. – періоду остаточного переходу Наркомату освіти УСРР на антирелігійні позиції.

Отже, з'ясуємо, яким було ставлення педагогічної громадськості до справи духовно-морального виховання учнів тієї пори. На початку 1920-х рр. вчителі, освітні діячі загалом вітали політику відокремлення школи від церкви, набуття освітою світськості. Навчально-виховний процес, вільний від впливу релігії, побудований на наукових основах, цілком задовольняв вчительство. Проте слід зауважити, що публічні альтернативні думки щодо духовно-морального виховання дітей більшовицька влада через свою крайню нетерпимість до інакодумства не тільки ігнорувала, а й осуджувала. Так, Всеросійська учительська спілка (ВУС), котра на VII з'їзді (8–16.07.1918 р.) висловилася за

релігійну освіту, була проголошена контрреволюційною організацією. Наголошувалось, що ВУС «...зайняла реакційну позицію в справі звільнення школи від гніту релігійних забобонів і сприяла відновленню буржуазного ладу» [827, с. 17]. За постановою ВЦВК від 23.01.1918 р. ВУС було розпущено. Як бачимо, владні державні органи не тільки не брали до уваги погляди вчительства на освіту й виховання, а навіть намагалися боротися з тими, хто стояв на заваді політичному й ідеологічному курсу партії. Більше того, у Постанові Пленуму ЦК КП(б)У від 17.10.1922 р. вказується, що, залишаючись щодо церкви й релігії в межах Декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки арелігійною, а й антирелігійною, Радянська держава й Комуністична партія «...повинна рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання під суд, від усіх своїх службовців і, зокрема, від учительського персоналу не тільки повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, а й боротьби з релігійними забобонами всередині школи» [393].

Принцип «безрелігійного виховання» задовольняв світоглядні орієнтири педагогів і відповідав їхнім прагненням щодо мети, напрямів і змісту освіти нової радянської школи. Зауважимо: частина вчителів, які працювали в тогочасних освітніх закладах, здобула освіту в церковно-вчительських школах, учительських, а то і в духовних семінаріях дореволюційної України. Приміром, у 1925 р. у Кременчуцькому окрузі таких було 32%, у Роменському – 34%. Стає зрозумілим, що їхні погляди зводилися якщо не до прихильності, то все ж таки до нейтральних позицій щодо релігії. До того ж старе вчительство ні на теоретичному, ні на методичному рівнях у цей час не було підготовлене до проведення антирелігійної пропаганди. Окрім цього всередині 1920-х рр. більшість дорослого населення України залишалася віруючим, решта – релігійно індіферентним. Про це йдеться у звітних документах Агітпропвідділу ЦК КП(б)У за 1925 р.: кількість громадян, об'єднаних в релігійні общини, складає 40,4% дорослого населення, решта – 59,6% членами общин не є, «...хоча частина з них не пориває зовсім зв'язку з церквою» [825, с. 83]. Тому загал учителів був прихильником безрелігійного виховання, адже насаджування антирелігійної

роботи в школі могло призвести до конфлікту з віруючими батьками, котрі виховували своїх дітей на принципах християнської моралі й релігійних засадах. Архівні матеріали середини 1920-х рр. підтверджують, що в справі антирелігійного виховання дітей у величезній частині населення наявне не співчуття, а часто-густо вороже ставлення [826].

Деякі педагоги – активні безвірники – з фанатизмом сприйняли ідеї комуністичних перетворень. На місце старої релігії вони ставили нову релігію – комунізм. Комуністичне суспільство у їхньому розумінні мало бути не тільки вільним від релігії, а й атеїстичним. Тож ратували за впровадження в освітньо-виховний процес антирелігійної пропаганди задля формування у громадян атеїстичних переконань.

Боротьба між прихильниками так званого безрелігійного і антирелігійного виховання в навчальних закладах у 1928–1929 рр. досягла свого апогею. У листопаді 1927 р. у Центральному будинку працівників освіти за ініціативи Центральної ради Спілки безвірників спільно з Державною навчальною радою було організовано диспут «Антирелігійне чи безрелігійне виховання в школі». Цей захід підтримала у лютому 1928 р. «Учительська газета», залишивши без відповіді питання «Без релігії чи проти неї?» Дискусія повелася на сторінках інших педагогічних газет і журналів, зокрема періодичних видань «Безвірник» і «Антирелигиозник».

На захист своїх позицій прибічники так званого безрелігійного виховання висували такі твердження: 1) дитина – це природжений атеїст; не можна припустити, що у людини є якийсь уроджений релігійний інстинкт. Відтак учителі повинні лише зберегти атеїстичне *tabula rasa* дітей, свідомо додержуючись цілковитого нейтралітету; 2) наші діти відвідують радянську школу, де навчання ґрунтується на матеріалістичних і наукових засадах. Для виховання свідомих атеїстів досить шкільних програм; 3) доки релігія не буде осмислена учнями як фактор суспільного порядку, проти якого потрібно боротися, доти немає потреби впроваджувати антирелігійну пропаганду. Ось ще кілька аргументів на захист «безрелігійного» виховання, які висували

педагоги на сторінках газет і журналів під час дискусії: «...коли Бога немає, нема чого з ним боротися», «...антирелігійним вихованням ми можемо лише нашкодити, наштовхнути дітей на релігію», «...антирелігійне виховання – це насадження атеїзму без підготовки, поза всяким зв'язком зі шкільною роботою», «...учительство не підготовлено до такої роботи» тощо.

На противагу безрелігійному принципу виховання у школі, так звані антирелігійники стверджували, що дитина перебуває не лише під впливом школи, а й оточення, здебільше «зараженого» релігійними забобонами. За даними анкетування учнів, проведеного Спілкою безвірників освітян, на середину 1920-х р. близько 42% дітей, котрі закінчують загальноосвітню школу, «заражені релігійним дурманом» (з них більше половини – дівчата). Ці дані стосуються великих міст, а на периферії – 60–70% віруючих дітей. Значна частина школярів налаштована релігійно, вірує в Бога, постує, відвідує церкву, пропускає навчальні заняття у дні церковних свят. Прибічники «антирелігійного виховання» вимагали проводити антирелігійну роботу серед дітей усупереч духовно-морального вихованню, яким займаються духовенство і віруючі батьки: «Тепер треба перейти на шлях активного виховання, контрвиховання тому, що його дістають діти в сім'ях і під впливом церкви» [147]. Аргументація щодо необхідності антирелігійного виховання в школі будувалася також на засадах і вимогах так званої наукової марксистської педагогіки: «Сучасна марксистська педагогіка ... категорично вимагає від нас запровадити антирелігійне виховання молодого покоління... Антирелігійне виховання дітей є одне з основних питань марксистської педагогіки» [411].

Головним аргументом безвірників й антирелігійників було твердження В. Леніна й партії про те, що релігія і церква – це органи буржуазної реакції, які стоять на захисті експлуатації та одурманюють робітничий клас [406]. Тому боротьба з релігією проголошувалася складовою класової боротьби. Відтак антирелігійну пропаганду необхідно розпочинати зі школи, аби не здати «церковникам» позиції в боротьбі за молодь. Зауважимо, що адепти ратували за упровадження антирелігійного виховання і пропаганди, свою аргументацію

грунтували, головним чином, на партійних вимогах та ідеологічних гаслах, що зумовлювалося політичними мотивами.

Педагогічна наука цього періоду також не могла оминати проблему духовно-морального виховання дітей у школі. У педагогічній теорії і практиці мета виховання завжди передбачала моральне й духовне самовдосконалення особи як вище покликання людини. Нова радянська педагогіка не порушувала питання про духовність особистості, опора робилася на моральне виховання. Однак моральним відтепер уважалось те, що відповідає партійно-класовим інтересам. Моральність не лише не пов'язувалася з релігійними основами, християнським ученням, а за новими, нерідко перекрученими позиціями, не відповідала загальнолюдським цінностям співжиття. Виховний ідеал орієнтувався на комуністичний ідеал людини – борця за світле комуністичне майбутнє, котрий має бути нещадним до своїх класових та ідейних ворогів, зокрема до церкви, духовенства, релігії загалом. Апологети нової педагогічної теорії – комуністичного виховання – наполягали на тому, що «... безрелігійне виховання відірване від життя і класової боротьби. Натомість антирелігійне виховання є видом практичної боротьби з релігією, класової боротьби за соціалізм» [484]. Тогочасний освітній діяч І. Флеров в журналі «Антирелигиозник» писав: «Марксистське виховання не може обійти питання релігії. Воно ставить за мету не лише встановити атеїстичний науковий погляд на релігію й навколишнє середовище, а й виховувати почуття антирелігійності або войовничого атеїзму. Ставлення дітей до релігії має стати ставленням представників класу трудящих як до засобу капіталістичного пригнічення й гальма соціалістичного будівництва. А цього можна досягти лише антирелігійним вихованням» [866, с. 59]. Відтоді складовими радянського виховання називалися передусім, ідейно-політичне, суспільно-громадське. З ними пов'язувалося й антирелігійне виховання.

Неабияким теоретиком антирелігійного виховання дітей вважалася Н. Крупська. Її можна вважати основоположником радянської педагогіки, оскільки саме вона в своїх працях розробляла й обґрунтовувала теоретичні

засади нової радянської школи. Багато уваги Н. Крупська приділила питанню виховання дітей в школі. У статтях «Світська школа» (1918), «Про антирелігійне виховання» (1926), «Антирелігійне виховання» (1927), «Антирелігійне виховання в школі за Радянської влади» (1929) та інших головним рефреном звучить думка про беззаперечну доцільність переведення школи і всієї виховної роботи «на рейки» антирелігійної пропаганди, яка «...повинна бути нерозривно пов'язана з усією навчальною і виховною роботою в школі, з роботою серед піонерів, з усією політпросвітницькою роботою» [382]. Н. Крупська обґрунтовує «логічність» і необхідність відокремлення школи від церкви, заборону давати дітям релігійну освіту й виховання, потребу активно вести атеїстичну роботу з учнями. До цього «вагомим» аргументом додавалися погляди В. Леніна на релігію й церкву.

Поступово громадсько-педагогічній думці нав'язується усталений, інколи далекий від педагогічної теорії і практики, погляд на основи розвитку освіти і виховання. Постулати педагогічної теорії встановлювали апологети комуністичної ідеології – працівники агітаційно-пропагандистських та політпросвітних установ, а не вчені, фахівці з науковим, критичним мисленням. Науково-педагогічні сили наприкінці 1920-х р., а згодом – у 1930-ті р., склали лише ті теоретики педагогічної думки, котрі згодилися співпрацювати з радянською владою, певною мірою перейшли на позиції марксизму-ленінізму. Решта наукових працівників, які засуджували політику держави в галузі освіти, змушені були або емігрувати за кордон, або позбутися власних переконань, що не збігалися з офіційною педагогічною доктриною. Виїхали за межі країни такі відомі педагоги, як Г. Ващенко, С. Гессен, В. Зеньковський, І. Огієнко, С. Сірополко й ін.

Єднають погляди українських педагогів-емігрантів і водночас вирізняють від радянської педагогічної думки саме позиції і переконання щодо християнських засад духовно-морального виховання. Подібні педагогічні думки були неприйнятні в Радянській Україні й могли популяризуватися лише в умовах зарубіжжя. Альтернативна педагогічна думка, зокрема, про християнські засади освіти, існувала лише на теренах української діаспори, у спадщині емігрантів-

педагогів.

Сучасні дослідники історії педагогіки (А. Джуринський, Ю. Руденко, О. Сухомлинська й ін.) тримаються думки, що весь довоєнний період радянської педагогічної науки й освіти не можна визначити однозначно. Приміром, 1920-ті й окремо 1930-ті рр. мали значні відмінності. Переломним моментом, як і причиною, можна назвати «сталінізацію» в житті суспільства. Перша половина другого десятиліття (період НЕПу) була періодом ідейних пошуків, наукових дискусій. Якщо в першій половині й середині 1920-х рр. ще можна було проводити наукові дискусії, вести диспути й суперечки, то з 1929 р. виголошення альтернативних думок, які йшли врозріз із офіційною педагогічною доктриною, стало неможливим. Усе, що не узгоджувалося з марксистсько-ленінською методологією, оголошувалося буржуазною ідеологією, нещадно критикувалося і просто не допускалося. Педагогам нав'язувалася партійно-класовий погляд на напрями навчально-виховного процесу, зокрема на світоглядні засади освітніх закладів. Безумовно, школа мислилася як світська установа, яка мала дати дітям науково-матеріалістичні переконання. Наразі школа мала виконувати ще й «державне замовлення»: виховання нової радянської людини-атеїста, будівника комуністичного суспільства, вільного від релігії, борця з рештками «буржуазного» минулого – релігійними забобонами [2].

Правові положення Радянської держави ґрунтувалися на принципах свободи совісті. Проте ця категорія розумілася з партійно-класових позицій не як право вільного вибору тієї чи іншої релігії, а насамперед як можливість повного звільнення людини від «релігійного дурману». Звідси – забезпечення права громадянам соціалістичного суспільства вести атеїстичну пропаганду, проголошеного Конституцією України у 1919 р. Водночас упродовж 1920–1930-х рр. спостерігаємо однобокості у розвитку конституційних та правових норм, що виявлялася в обмеженні прав і свобод віруючих громадян. У 1929 р. XIV Всеросійський з'їзд Рад вилучив з Конституції положення про свободу релігійної пропаганди, замінивши його свободою релігійного сповідання. Потреба у цій

заміні мотивувалася тим, що «реакційне» духовенство свободу релігійної пропаганди використовувало в контрреволюційних, антирадянських цілях [390].

Релігія визнавалася особистою справою в тому разі, коли вона не завдає шкоди інтересам держави і суспільства. Це безпосередньо стосувалося і батьківських прав на виховання дітей. Розвиток і виховання дитини радянське законодавство тлумачило не як суто особисту, приватну справу кожного подружжя, а як «...внесок кожної радянської сім'ї до соціально-економічного і духовного потенціалу країни, як сприяння її розквіту». Стаття 16 Кодексу законів Української РСР «Про родину, подружжя та акти громадського стану» (1926 р.) покладала на батьків обов'язок виховання власних дітей в їхніх інтересах та в напрямі, що відповідає меті й завданням держави щодо виховання, освіти й підготовки до суспільно корисної праці громадянина соціалістичної держави. Тобто, виховання особи, вільної від «релігійного дурману», озброєної марксистсько-ленінським ученням. Причому, як зазначалося, діти можуть ще не усвідомлювати своїх потреб та інтересів, відтак їх встановлює Радянська держава [390].

Саме на вчителя покладалася відповідальність за розбудову радянської школи, виховання нової людини з науковим мисленням і матеріалістичним світоглядом. Тож із перших років радянської влади партія й уряд звертали прискіпливу увагу на вчителя, завданням якого було проведення відповідної пропагандистської роботи у школі й серед населення. Освітняни мали підтримувати антирелігійну позицію, незалежно від власних світоглядних переконань. Засоби створення педагогічного контингенту, який був би слухняним виконавцем вказівок партійного й державного керівництва – це чистка вчительського персоналу; насичення учительства комуністичним і радянсько-просвітительським мисленням [393].

У 1922 р. ЦК КП(б)У направляє комуністів на педагогічну роботу до сільських шкіл і позашкільних просвітницьких установ [897, с. 94]. Задля цього організуються педагогічні курси для комуністів, радпартшколи, Комуністичний університет ім. Артема. Водночас розгортається робота з підготовки молодого

вчительства під час навчання у вишах, інститутах народної освіти, на педагогічних робітфаках і педкурсах. Цій меті слугує і так звана пролетаризація школи. У 1924 р. ставиться завдання «комунізувати» керівний склад Наросвіти і, по можливості, інспектуру [393].

Відділ агітпропу ЦК КП(б)У в 1924 р. видав постанову, в якій розробив план роботи із залучення і підготовки вчительства до справи «систематичного поширення антирелігійної пропаганди» та визначив завдання: унести в підготовку вчительства антирелігійний цикл і питання з методики антирелігійної пропаганди, приділити увагу пропаганді серед учительства про недопустимість релігійних обрядів; увести в інститути народної освіти і педкурси обов'язковий предмет «Критика релігійних учень і вірувань» та семінар з методики антирелігійного виховання; унести питання антирелігійної пропаганди в навчальний курс інших інститутів, технікумів, профшкіл; організувати при всіх партшколах, вишах, профшколах гуртки з антирелігійної пропаганди; створити при університетах створити кабінети антирелігійника. Низку завдань передбачено в галузі друку, зокрема видавати антирелігійні посібники для вчителя і викладача вишу [391].

Уряд і партія звертали увагу на забезпечення науково-теоретичної і практично-методичної основ для здійснення антирелігійної пропаганди в системі освіти. З 1921 р. переглядаються підручники і навчальні посібники для школи, дитяча і педагогічна література. Науковий педагогічний комітет періодично публікує списки книг, заборонених для використання в закладах соціального виховання [393, с. 6]. Наприкінці 1922 р. в Україні з'являються періодичні видання антирелігійного спрямування: газети «Безбожник», «Безбожник у станка», журнали «Антирелигиозник», «Безвірник». Через бібліотеки й хати-читальні серед дорослих і дітей поширюється антирелігійна література. Слід зазначити, що до 1928 р. державні видавництва видавали антирелігійну літературу, призначену для дорослого населення. Однак питанню проведення антирелігійної роботи серед дітей також приділялася увага. Хоча, методична література для антирелігійної пропаганди в школі почала масово видаватися з 1929 р.

Директиви і постанови вищих органів влади змусили НКО України змінити нейтральне ставлення до духовно-морального виховання учнів. У 1927 р. ЦК КП(б)У на агітпропнаradі з питань антирелігійної пропаганди доручив НКО розробити питання про більшу насиченість антирелігійними елементами навчально-виховного процесу по трудових школах [599, с. 62]. Посилити антирелігійну роботу вимагали Всеукраїнський з'їзд Спілки безвірників (травень 1928 р.), який накреслив конкретні завдання у справі антирелігійного виховання в освітніх закладах, та Резолюція ЦК КП(б)У від 30.06.1928 р. «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду». У липні 1928 р. агітпропвідділ ЦК ВКП(б) за доповіддю Центральної ради Спілки безвірників ухвалив докладну резолюцію про те, що антирелігійна пропаганда має стати масовою і систематичною, здійснюватися в усіх типах шкіл і піонерзагонах. Антирелігійна нарада при ЦК комуністичної партії у 1928 р. доручає НКО забезпечити матеріалами антирелігійної пропаганди програми усіх вишів та профшкіл, курси підготовки і перепідготовки вчительства. Всеукраїнський з'їзд Рад у постанові «Про стан та перспективи культурного будівництва» (1929 р.) також вимагав скерувати навчально-виховний процес освітніх закладів «...у соціалістичне русло на засадах антирелігійності» і розпочати цей процес ще з дошкільного віку [600, с. 442].

Остаточну перемогу в блокуванні принципу безрелігійного виховання закріпив II Всесоюзний з'їзд безвірників (1929 р.). Школа відтепер проголошувалася антирелігійною. З'їзд ухвалив для Наркомосу уносити питання антирелігійної пропаганди до шкільних програм, видати «Антирелігійні супутники» та інші методичні матеріали для вчителів, а також підручник відповідного змісту для учнів. Кожний відділ народної освіти мав створити комісію з антирелігійної роботи, організувати антирелігійні курси для працівників освіти. Резолюція з'їзду наголосила також на необхідності створення організації захисту дітей від насилля з боку релігійних батьків [599, с. 48].

Під гнітом вищих державних і партійних настанов НКО України визнав принцип «безрелігійного виховання» застарілим і взяв курс на антирелігійне виховання. Нарком освіти УСРР М. Скрипник указав усім органам НКО, що

треба боротися з «... невірною, шкідливою, антипролетарською лінією, що школа... мусить бути арелігійною. Наша школа і вся наша освітня робота мусить бути не арелігійною, а антирелігійною» [769, с. 88]. Окремим завданням М. Скрипник ставив виявлення серед учительських кадрів тих осіб, котрі за своїм положенням, освітою тощо пов'язані з релігійними колами та їх підтримують. У 1929 р. НКО УРСР видав Методичний лист № 4 «Антирелігійна робота в школі». Наступного року опубліковано методичні матеріали «Антирелігійна робота в школі соцвиховання» як перероблене та доповнене видання Методичного листа № 4. У них наказувалося «...просякнути антирелігійною пропагандою увесь шкільний курс, а надто виховний процес усіх без винятку навчально-виховних закладів» [465, с. 52].

Отже, соціально-політичний курс ЦК КП(б)У призвів до завершення короткочасного етапу розвитку української школи, який ґрунтувався на арелігійних світоглядних засадах. Урядові постанови й державні законодавчі акти у 1928–1929 рр. зумовили остаточне переведення системи виховання у галузі шкільної освіти з безрелігійних рейок на антирелігійні. Ці роки є межею і виокремлюють безрелігійний і антирелігійний етапи розвитку української школи.

Створення системи управління освітою в українській педагогіці пов'язане з іменем І. Стешенка. Перший міністр освіти (1917 р.) свою діяльність присвятив становленню української школи та духовно-моральному зростанню українського народу. Для розвитку освіти І. Стешенко визначив три головні завдання: а) всім народам Української Республіки потрібно забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) централізація управління повинна бути широкою [189, арк. 58].

Ідею організації нової школи І. Стешенко почав утілювати під час своєї діяльності у Товаристві шкільної освіти [189, арк. 1]. Послідовність його дій сприяла також організації системи управління: Українське шкільне товариство освіти, Рада товариства шкільної освіти, Інформаційне бюро, що об'єднувалися

під егідою Генерального Секретарства освіти Української Центральної Ради (згодом перейменоване в Міністерство народної освіти) [189, арк. 5]. Члени шкільної ради при Секретарстві, які були одночасно й членами ради шкільного товариства, рухали справу забезпечення шкіл учителями, підручниками. З участю І. Стешенка відбулися I та II Всеукраїнські вчительські з'їзди, з'їзди комісарів. Щоб утілити в життя резолюцію II Всеукраїнського вчительського з'їзду (серпень 1917 р.), І. Стешенко розробив план єдиної школи.

Процеси навчання і виховання нерозривно пов'язані, тож духовно-моральному вихованню дітей у вітчизняній школі у вказаний період приділялося достатньо уваги. У своїх працях І. Стешенко звертав увагу на основні умови, які, на його думку, необхідні під час формування особистості: 1) задатки і звички, набуті в ранньому дитинстві; 2) система шкільного виховання; 3) різноманітний вплив на учня навколишнього середовища (батьки, суспільство); 4) формування патріотизму, національної свідомості й самосвідомості, що охоплює як любов до рідної землі, так і до свого народу, вірність Україні; виховання моральної, художньо-естетичної та екологічної культури, почуття національної гідності та гордості за свою Батьківщину [801].

І. Стешенко розробив принципи, на яких має ґрунтуватися навчально-виховний процес у вітчизняній школі: народність; природовідповідність навчально-виховного процесу, тобто узглядування індивідуальних особливостей (як вікових, так інтелектуальних) кожного учня; культуровідповідність виховання – безпосередній зв'язок з історією свого народу, мовою, традиціями, звичками, фольклором, народним мистецтвом; гуманізація виховання, тобто переорієнтація навчально-виховного процесу на зміну взаємин між вихователем і вихованцями; повага особистості кожного учня; демократизація виховання (спільна діяльність учнів та вчителів); демократизація і гуманізація національної школи (актуалізація проблеми морального виховання учнів, акцентування на формуванні моральної культури); неперервність виховання (процес навчання і виховання триває протягом усього свідомого життя людини); етнізація виховного процесу (виховання наповнюється національним змістом – національною гідністю,

національною свідомістю, етнічною причетністю до свого народу); диференціація та індивідуалізація виховного процесу (акцентування на індивідуальних особливостях кожного вихованця); послідовність, систематичність форм і методів виховання (безпосередній зв'язок із реальним життям поза межами навчального закладу, розвиток творчої ініціативи вихованців); інтегративність в організації родинного виховання (взаємозв'язок і наступність використовуваних методів і форм виховного впливу) [801].

Указані принципи було закріплено на II з'їзді делегатів Всеукраїнської учительської спілки (січень 1919 р.), на якому було остаточно сформульовано нові вимоги, які ставилися до школи: «... перед нами другий крок – відшукання найкращих методичних своєрідних і використання певних чужих і перевірених прийомів виховання та навчання» [292, с. 61]. За короткий період свого існування, попри зовнішні й внутрішні проблеми, Українська Центральна Рада заклала підвалини нової української школи – школи, заснованої на демократичних принципах, яка відкрила шлях до освіти усім бажаючим.

3.2. Нормативне й методичне забезпечення духовно-морального виховання дітей у школі

Згідно із політичним курсом більшовицької партії й уряду 1920–1930-х рр. відбулося реформування освітньої галузі, що привело до зміни духовно-морального виховання у вітчизняній школі. Законодавчі положення радянської влади відокремили церкву від держави, а школу від церкви. Обираються альтернативні підходи до справи духовно-морального виховання дітей на християнських засадах. Вітчизняна школа перетворюється спочатку на безрелігійний, світський, а згодом – на войовничобезвірницький, антирелігійний заклад.

Після недовгого правління більшовиків до влади в Україні приходять гетьман П. Скоропадський. До сьогоднішнього дня вчені по-різному оцінюють діяльність П. Скоропадського як гетьмана, але сходяться в одному: у справі

становлення української національної школи здобутки його були значними. За Гетьманату започатковано близько 150 українських гімназій (і не лише в містах, а й у деяких селах); у початковій школі викладання українською мовою запроваджується з 1-го класу; протягом літа 1918 р. в Україні організовано діяльність 64 вчительських курсів із питань підготовки викладачів для школи. Завершується робота у галузі освіти та науки відкриттям у Києві Української Академії Наук, яке було заплановано ще Центральною Радою. Але багато проектів, намічених Центральною Радою, гетьманська влада відклала, а управління освітніми справами на місцях знову бюрократизувалося.

За часів Директорії, по суті, складено концепцію національної освіти. З аналізу документів впливають такі принципи: громадсько-державний характер освіти, коли ініціатором національної школи є не лише держава, а й батьківська громадськість; рівні права всіх громадян для здобуття загальної освіти (незалежно від раси, національності, соціального походження та становища, статі, віросповідання); навчання дітей рідною мовою, до того ж вивчення української – обов'язкове для учнів будь-якої національності; різнотипність і диференціація навчальних закладів; демократизація всіх сторін шкільного життя, впровадження до освітянської практики виборів керівних органів школи, вчителів та інших працівників школи; використання найдоцільніших навчальних планів і програм з огляду на інтереси і можливості учнів і батьків; управління навчальним закладом виконує шкільна рада, що обирається на демократичних засадах; пріоритетне фінансування та матеріальне забезпечення школи з фондів освіти, що формувалися з різних джерел доходів (місцевий бюджет, вклади зацікавлених відомств, підприємств тощо); повна фінансово-господарська самостійність і народний характер освітньо-виховної діяльності школи [185, арк. 12–23].

Принципи, розроблені І. Стешенком та урядом Директорії, були і є методологічними орієнтирами організації національної школи. Робилось усе можливе, щоб указані принципи не стали декларативними, а втілювалися в життя. Із встановленням на території України у 1919 р. радянської влади

розпочинається другий етап національно-державного будівництва, відмітною рисою якого був процес створення єдиної трудової школи. Творці нової системи освіти повністю відмовилися від усіх, навіть корисних, напрацювань старої, дореволюційної школи. Нова школа мала стати трудовою, замінити стару школу самого «навчання», залучити до єдиної трудової спілки всіх громадян шкільної громади, розвинути в них дух товариства, співробітництва та солідарності, прищепити їм нову колективну ідеологію. В Україні намагаються копіювати те, що уже було зроблено в Росії. Так, у 1919 р. ухвалюється низка декретів: «Про створення Наркомосу УСРР, губернських і повітових відділів народної освіти»; «Про передавання всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомосу»; «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» та інші [322].

На основі цих декретів Наркомос УСРР ухвалив низку постанов та інструкцій про керування школою, зміст навчання, заборону викладання Закону Божого та релігійного виховання. У травні 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив Положення про єдину трудову школу Української СРР [600, с. 165].

Утім, перенесення російської моделі шкільної освіти в Україну було неможливим, оскільки в тогочасній у сфері освіти України склалася дещо інша ситуація. Основні відмінності полягали у тому, що протягом періоду національного відродження в Україні відбувалося значне піднесення національно-визвольного руху, що привело до зростання національної свідомості українського народу і внаслідок цього до створення самобутньої української національної школи, заснованої на демократичних принципах. Крім того, українські націонал-комуністи намагалися проводити самостійну, незалежну від Москви політику (зокрема і в галузі освіти). На заваді впро-вадженню російської моделі школи ставали також значні економічні проблеми і велика безпритульність серед дітей.

В Україні після війни та внаслідок голоду налічувалося близько 1 млн безпритульних дітей, що зумовило створення в Україні школи «соціального виховання», оскільки безпритульні потребували не тільки шкільного навчання, а соціального забезпечення. Тому в 1919 р. починають утворюватися літні трудові

колонії. Головна їх мета – це «... захистити міських дітей від негативного впливу вулиці та дати їм повітря, справу й розумне дозвілля» [294, арк. 2].

У 1920 р. Наркомос України схвалив Декларацію про соціальне виховання дітей, у якій наголошується на необхідності скерувати увагу з єдиної трудової школи на дитячий будинок як відповідь на Декрет від 10.02.1919 р. «Про створення Ради захисту дітей, які постраждали від розрухи та голоду в роки громадянської війни». В Декларації було сформульовано соціалістичні принципи побудови системи народної освіти, намічалися засоби корінних змін змісту, організації та методів навчально-виховної роботи школи відповідно до історичних, соціальних, національних особливостей. Ішлося про поєднання навчання та виховання з виробничою працею, про розширення дошкільного виховання та позашкільної роботи. До того ж у документі були і хибні твердження. Керівники Наркомосу республіки заперечували школу як головну ланку виховання дітей в системі народної освіти. Вважали, що основою духовно-морального виховання дітей мають бути дитячі будинки та школи-комуни. Замість підручників рекомендувалося покладатися на саме життя – «краще життя, ніж підручники». Соціальне виховання розглядалось як засіб руйнування сім'ї, яка начебто була носієм буржуазних пережитків у вихованні підростаючого покоління [322, с. 660]. З цією метою Наркомос передбачав розгорнути в Україні низку освітньо-виховних установ, до яких належали: майданчики різних типів; дитячі садки, школи-клуби неповного дня; денні дитячі будинки, дитячі садки або школи повного дня; дитячі будинки; дитячі містечка (об'єднання дитячих будинків).

На основі постанови III сесії VI скликання ВУЦВК від 16.10.1922 р. Президія ВУЦВК 2.11.1922 р. затверджує Кодекс законів про народну освіту УСРР [328, с. 186]. У ньому разом із визначенням головних принципів організації освіти в УСРР, згідно з Програмою РКП(б), ставилися мета і завдання навчання та виховання, окреслювалася структура системи народної освіти в республіці, а також намічалися принципи організації освіти не лише для дітей та юнацтва, а й трудового населення. Усі навчальні заклади

проголошувалися державними. Навчання у межах загальноосвітнього рівня середнє спеціальне і вище гарантувалося для усіх без винятку безоплатним, доступним, обов'язковим.

Навчання складалося з двох основних частин – соціального виховання дітей до 15 років та професійної освіти, що планувалася за головними галузями народного господарства і культури. Для цього передбачалося створити різноманітні професійні шкли, основними з яких були індустриальна професійна школа (або школа фабрично-заводського учнівства), школа селянської молоді й технікуми. Загальноосвітня школа як «прояв капіталізму» мала зникнути [290].

Проголосивши пріоритетною метою своєї діяльності створення суспільства «вільних людей», більшовики поставили відповідні завдання і перед школою. Треба було змінити навчально-виховний процес та освітню парадигму. Н. Крупська відзначала: «Трудова школа не може опиратися на ті принципи, на яких побудована школа навчання. Вона (школа) потребує розвитку в учнях самостійності, індивідуальності» [381, с. 406]. На певний час дитина ставала центром всієї виховної роботи. У школі запроваджується учнівське самоуправління та закріплюється курс на посилення у ній суспільно-політичної роботи.

Успішне вирішення завдань духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі Н. Крупська ставила в безпосередню залежність від наявності згуртованого і дружнього учнівського колективу, тлумачачи його не тільки як умову, а й як засіб комуністичного виховання. Підкреслювала, що буржуазна школа культивує в учнів індивідуалізм, прагнення побудувати особисте благополуччя, тоді як завдання радянської школи полягає в тому, щоб виховати учнів-колективістів, які зуміють свої особисті прагнення підпорядкувати колективним інтересам, колективно працювати [381, с 405–407].

Ця проблема була предметом вивчення також і українських педагогів-учених. Питання, пов'язані з вихованням у колективі, досліджувала С. Русова. Як відзначала педагог, духовно-моральне і соціальне виховання в школі значною мірою залежить від тої атмосфери, що складається у стінах

навчального закладу. Це стосунки між учнями, вчителями та учнями, наявність чи відсутність учнівського самоврядування, заміна пасивних методів навчання активними. Ідея виховання у колективі, через колектив – одна з пріоритетних у творчій спадщині вченої. Лише в колективі можливо сформувані такі риси особистості, як воля, мужність, цілеспрямованість. Не менш важливою є думка С. Русової про те, що колектив має великий вплив на соціалізацію особистості, підготовку її до свідомого, самостійного життя. В основі колективного виховання педагог уважала за потрібне поставити суспільну мету і суспільну діяльність, спрямовану безпосередньо на досягнення цієї мети.

Саме С. Русова наголошувала на ролі колективу в процесі спільної праці, підкреслюючи, що лише спільна колективна праця може дати вагомі результати. Зауважувала, що обов'язок, покладений колективом, і відповідальність перед колективом змушують ретельніше ставитися до виконання поставленого завдання. Також відзначала вплив колективу на виховання, оскільки думка однолітків для дітей має більше значення, ніж дорослих.

Заслуга С. Русової полягає в тому, що вона одна з перших педагогів України теоретично обґрунтувала роль колективного виховання. Пізніше ідеї С. Русової розвивали А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький.

З 1920-х рр. в Україні впроваджуються комплексні програми, увага в яких концентрується на необхідності саморозвитку дитини, реалізації самоактивності особистості, наголосиється на врахуванні її інтересів. Так, у «Пораднику соціального виховання» (1924 р.) (видавався в Україні у 1921–1928 рр.) відзначалося, що комплексні програми мають спиратися на дитячий комуністичний рух як основу соціального виховання, ідеї дитячого комуністичного руху – пронизувати весь виховний процес у школі. «Орієнтацію на дитячий комуністичний рух треба шукати в організації впливу на дитячий шкільний колектив таких подразників, що в сумі своїй викличуть певну реакцію, певний рефлекс, поведінку, яка наблизатиметься до норми поведінки юнаків-ленінців» [263].

У радянській системі народної освіти, на противагу дореволюційній школі,

уже в 1920 р. змінилася методологія навчально-виховного процесу. У період запровадження антирелігійної пропаганди в освітніх закладах методичні комітети, відділи наросвіти, педагоги радили викладачам нові методи, котрі стосувалися безпосередньо антирелігійної роботи, сприяли покращенню й ефективності. Зокрема, при проведенні антирелігійної роботи на уроках учителі мали користуватися таким методичним арсеналом: 1) демонстрування фактів негативного впливу чи наслідків релігійних вірувань (наприклад, зараження від цілування ікон, пияцтво під час релігійних свят тощо). Рекомендувалося використовувати факти з життя релігійних громад тієї місцевості, де розташована школа, а також сусідніх сіл, районів; 2) бесіди, лекції, розповіді вчителя, художні читання з книги: методичний лист НКО УРСР (1929 р.) поділяв усі лекції на два види: науково-популярні і конкретного антирелігійного змісту, які розкривають цікаві події з релігійного минулого, а також підкреслюють класову роль релігії; 3) метод завдань, який передбачав спостереження і дослідження над фактами та явищами з життя духовно-морального оточення. Подекуди завдання мали на меті збирання матеріалів із книг та газет для обґрунтування того чи іншого антирелігійного висновку; 4) близьким до попереднього був метод проектів і кошторисів, приміром створення проекту та кошторису на раціональне використання витрат родини, села тощо, на задоволення релігійних потреб, зокрема, на утримання священика, проведення церковних свят; 5) робота з газетою, читання доступних дитячому сприйманню статей антирелігійного змісту. Для третіх – четвертих груп школи і старшокласників рекомендувалося використовувати газету «Безбожник», журнали «Безвірник», «Антирелигиозник». У шкільній стінгазеті радили створювати окремий спеціальний відділ антирелігійника, куди діти мали писати дописи, висвітлювати факти місцевого життя чи робити добірку вирізок з антирелігійних періодичних видань; 6) ілюстративний метод – використання малюнків, ілюстрацій, репродукцій картин відомих художників, стереоскопічних приладів; 7) екскурсії до найближчого антирелігійного музею чи антирелігійного відділу краєзнавчого музею [825].

Названі прийоми й методи антирелігійної роботи в навчальному процесі мали органічно поєднуватися і відповідати темі уроку, програмовому матеріалу, індивідуальному та віковому складу учнів. Водночас застерігалось не застосовувати їх формально. Методичний апарат, який пропонувався педагогу в допомогу організації і проведення антирелігійної роботи в навчальному процесі школи, вважався необхідним і дієвим інструментом у справі виховання підростаючого покоління в дусі так званого войовничого безвірництва.

Перехід НКО УСРР на позицію антирелігійного виховання дітей передбачав усебічну його роботу й у виховному процесі школи. Антирелігійна пропаганда серед школярів визнавалася неодмінним компонентом позаурочної і позашкільної виховної роботи. Як зазначалося вище, з кінця 1920 р. до справи масової антирелігійної пропаганди в країні долучилася Спілка безвірників, яка організовувала всю роботу й керувала нею. Комуністична партія підтримувала й ініціювала всі починання Спілки безвірників, зокрема стосовно дітей і молоді.

Надзвичайно активно Спілка розвивала свою роботу після II Всесоюзного з'їзду (1929 р.), на якому її було перейменовано на Спілку войовничих безвірників (СВБ). Її діяльність нагадувала шалений контрнаступ на неіснуючому фронті ідеологічної боротьби з релігійним ворогом. У Резолюції з'їзду «Про позашкільну роботу серед дітей» визначалися вимоги до різноманітних громадських і державних установ щодо сприяння активізації антирелігійної пропаганди серед дітей і юнацтва. Вказувалося на необхідність домогтися від радіостанцій проведення систематичних передач, лекцій, доповідей, оповідань антирелігійного характеру, а від дитячих театрів – організовувати антирелігійні вистави; видавництвам настійно радилося видати теоретично-практичний та ілюстрований матеріал антирелігійного змісту для дітей; кіноорганізаціям пропонувалося випустити декілька антирелігійних кінофільмів; дитячим комуністичним організаціям – опрацювати разом із СВБ вказівки, як вести безвірницьку роботу в піонерзагонах, як ув'язати антирелігійне виховання в школах з антирелігійною роботою піонерзагону.

З'їзд звернув особливу увагу всіх радянських організацій на виконання

постанови РНК про заборону батькам і опікунам примушувати дітей відвідувати молитовні будинки і виконувати релігійні обряди. Було ухвалено змінити вік дітей, що бажають брати участь в антирелігійній пропаганді (із 10 років до восьми). Спілка розгорнула активну роботу із залучення школярів до безвірницьких організацій. У постанові III (розширеного) Пленуму ЦР СВБ України безпосередньо заплановано залучити в 1930 р. до організацій ЮБ близько 500 тис. дітей, а осередки юних безвірників організувати у всіх школах, дитячих будинках та в дитячих колоніях [281, с. 41].

Одночасно здійснюються спроби створити самобутню українську національну школу, започатковану під час національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1919 рр. Так, із 1923 р. в Україні розпочинається процес «коренізації» (або «українізації»). І. Дзюба вказує, що одним з головних завдань цієї політики було: «Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця» [194, с. 128].

Головна роль у цьому процесі відводилася школі та Народному Комісаріату Освіти (НКО) УСРР. На засіданні Великої Президії ВУЦВК 30.04.1925 р. затверджується проект постанови ВУЦВК і РНК «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» [321]. Народні комісаріати освіти мали організувати інспектування процесу українізації та здійснити її всебічне науково-методичне забезпечення: видати академічний словник української мови, термінологічні словники з окремих наук, розробити програми для державних курсів української мови різних рівнів. Продовжується формування цілісної національної системи навчання і виховання з метою теоретичного і практичного засвоєння учнями духовної спадщини народу. Приділяється значна увага розвитку навчання і виховання рідною мовою.

Дослідник О. Удод відзначає: «Якщо до революції 1917 р. в Україні взагалі не було українських шкіл, то наприкінці 1920-х рр. 97% українських дітей навчалися рідною мовою» [841, с. 16]. Прикметним було те, що розвивалася не лише українська школа, а й російська, німецька, єврейська та інших

національностей. Це свідчить про те, що навіть у період інтенсивної українізації продовжувалося значне зростання мережі шкіл національних меншин.

Значними були також успіхи у справі ліквідації неписьменності. У схваленій 15.05.1929 р. Постанові XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів відзначалось: «За останні сім років ліквідовано неписьменність у 2 млн. 800 тис. люду, в тому числі у 1 млн. 060 тис. жінок. За останні два роки ліквідовано неписьменність у 800 тис. люду. Відсоток письменних зріс порівняно з довоєнним станом у кілька разів: у місті з 42% письменних довоєнного часу – до 70% у 1927 р. і до 74% у поточний момент, а на селі навіть ще більше – з 15,5% довоєнного часу до 50% у 1927 р. і до 53% у сучасний момент» [392, с. 23].

Відмітними рисами третього періоду (1930–1941 рр.) були: подальший соціально-економічний розвиток України (індустріалізація, колективізація) та поступове згортання демократії, що не могло не відобразитися на системі освіти. Для педагогічної науки стає реальністю не безперервний процес приросту знань, не їх накопичення науково-педагогічними засобами, а виконання постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, орієнтація на ідеологізацію навчально-виховного процесу. Інноваційний пошук 1920-х рр., освітній плюралізм для української школи поступово витісняються так званими бойовими програмами перебудови школи, які відображали головні напрями розвитку системи освіти залежно від соціально-економічних та політичних змін у житті держави.

На провідні вимоги щодо вирішення тих чи інших актуальних педагогічних питань вказували передусім відповідні державні документи: Постанова ЦК ВКП(б) від 05.09.1931 р. «Про початкову та середню школу»; Постанова ЦК ВКП(б) від 25.09.1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі»; Постанова ЦК ВКП(б) від 12.02.1933 р. «Про підручники для початкової і середньої школи»; Постанова ЦК ВКП(б) від 04.07.1936 р. «Про педологічні перекручення в системі Наркомосів» [392].

Політична й ідеологічна орієнтація педагогіки, зінтегрована з економічними завданнями розвитку країни, зумовила перегляд концепції освіти. Актуалізувалася мета підвищення якості навчальної підготовки, яка відповідала темпам господарського будівництва. З середини 1930-х рр. замість парадигми «школи праці» формується нова освітньо-виховна парадигма. Як провідні педагогічні цінності висувуються знання основ наук, навички і вміння, академічна успішність, провідна роль учителя в навчально-виховному процесі. Пріоритетними у системі освіти стають: систематичне і міцне засвоєння наук, поєднання навчання з виробничою працею, комуністичне виховання, використання різних методів, які сприятимуть підготовці ініціативних учасників соціалістичного будівництва.

Результатом стало формування управлінських та ціннісно-орієнтаційних стереотипів (етатизм, деперсоналізація, адміністрування, стандартизація тощо). Різноманітні інноваційні починання – концепції, системи, методи – змінилися на одноманітний «передовий» досвід у розв'язанні визначених «зверху» проблем другорічництва і громадсько-політичного виховання учнів. Це заперечувало як інновації, так і досвід, накопичений українськими педагогами. Передові вчителі стали заручниками ідеологічної боротьби. Сама ж педагогічна наука перетворилася на педагогічну політику, в прикладну філософію та світську етику з питань духовно-морального виховання дітей.

В Україні педагогічні теорії досліджували О. Музиченко («Сучасні педагогічні течії в Західній Європі та Америці», 1919), Я. Мамонтов («Хрестоматія сучасних педагогічних течій», 1924), Є. Ананьїн («Історія педагогічних течій. Новітні педагогічні течії», 1929). Завдяки їхній діяльності в Україні поширюються ідеї «вільного виховання» (Я. Чепіга, С. Русова), реформаторського крила «школи навчання» (Г. Іваниця), індивідуального підходу до особистості через систему засобів виховання у навчанні (О. Музиченко).

Розвивається педологія як інтегральна та експериментальна наука про дитину. Її педагогічною підвалиною були ідеї вільного виховання дитини, що дістали назву педоцентризму. В основу педоцентризму покладалася концепція

визначення змісту, організації та методів навчання відповідно до інтересів і потреб дитини, бо саме дитина є центром навчально-виховного процесу.

Як відзначає О. Сухомлинська, педоцентричні ідеї поширювали на Заході ще наприкінці XIX – початку XX ст. і найповніше були представлені в так званій течії нового виховання А. Фер'єром, О. Декролі, Дж. Дьюї, М. Монтесорі, В. Лаєм, О. Кей, В. Мейманом та іншими вченими, які вважали, що виховання має спрямовуватися на формування цілісної людської особистості [487, с. 128]. На теренах України та Росії подібними дослідженнями займалися С. Ананьїн, П. Блонський, О. Лазурський, О. Нечаєв, М. Рум'янцев, І. Сікорський й ін. [15; 488; 507].

На засадах цієї педоцентричної концепції і розвивалася педологія, яка на початку 1920-х рр. ставала основою педагогічної науки в Україні, тобто педагогіка розглядалась як наука, що мала забезпечити формування дитини з опертям на педологію. Вихователь повинен був підходити індивідуально до кожної дитини, сприймаючи учнів як особистості.

3.3. Педагогічна практика організації духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі

Педагогічна практика організації духовно-морального виховання дітей пов'язана з періодом боротьби з релігією в усіх сферах життя, зокрема у школі, яка найбільш «ефективною» виявилася у 1930 р., після II Всесоюзного з'їзду вчителів (1929 р.). Маючи всебічну підтримку партії, яка була ініціатором, виконавцем і контролюючим органом, школа розпочала планомірну й систематичну роботу, яка проголошувалася культурницьким просвітництвом, насправді виявилася насильницькою атеїзацією суспільства. Зауважимо, процес упровадження антирелігійного виховання в школу саме наприкінці 1920 р. зумовлювався низкою передумов: політичних, ідеологічних, соціальних, психологічних. Партія й уряд упродовж десятиліття не тільки подолали опір релігійних організацій, використавши всі форми соціального тиску (правові

обмеження й переслідування духовенства, знищення матеріальної бази церкви тощо), а й підготували підґрунтя для ідеологічного опрацювання суспільства.

Перший етап наступу на духовність, який розпочався після встановлення радянської влади, здебільшого був спрямований проти церкви, а не духовного світогляду населення. Тому наприкінці 1920-х рр. владні органи повели рішучішу боротьбу з релігією, використовуючи при цьому школу й учителя для майстернішого психологічного й ідеологічного опрацювання народних мас та виховання нового покоління в душі бездуховності й атеїзму.

Наприкінці 1929 р. від учителя вже вимагалось охопити антирелігійним змістом навчально-виховний процес загалом, в усіх напрямках і ділянках роботи школи. Вчитель повинен був поширювати свій антирелігійний вплив не тільки на шкільне життя дітей, а розгорнути атеїстичну роботу в середовищі, де учні перебувають здебільшого своє дозвілля. За даними обстеження шкіл, оприлюднених журналом «Безвірник», у 1928/29 навчальному році релігійних учнів нараховувалося 30–60%, особливо по селах. Так робота з батьками школярів і дорослим населенням загалом стала складовою діяльності вчителя та школи в антирелігійному вихованні. При цьому не бралися до уваги невміння, необізнаність педагога з цією ділянкою роботи, тим паче небажання займатися нею.

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. партія й уряд звертали особливо пильну увагу на того, хто мав стати безпосереднім виконавцем державної антирелігійної політики в сфері освіти, – на вчителя. Профспілки, згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 01.04.1929 р., мали розгорнути рішучу боротьбу з релігійними течіями, а також проявами в лавах профспілкового активу пасивного і нейтрального ставлення до духовно-морального виховання дітей в школі [322, с. 435].

На II з'їзді освітян (1929 р.) визнано, що релігійному освітянинові не місце в установах народної освіти. Тому було зобов'язано Наркомос і центральний комітет Спілки Робос ужити рішучих заходів ще на початку навчального року для звільнення віруючих учителів з роботи та перешкоджання їхньому працевлаштуванню. Як стверджує В. Пащенко, партія через державні органи

фактично домоглася заборони на професію вчителя чи отримання педагогічної освіти віруючим. У 1931 р. голова Центральної ради СВБ СРСР О. Ярославський на зустрічі із зарубіжними освітянами заявив, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклися батьків [943].

Віруючі вчителі потрапили у скрутні умови: не маючи змоги вільно виявляти свої духовні переконання, мусили займатися в школі антирелігійною пропагандою. До чергової «чистки» викладачів і працівників освітніх установ на початку 1930 р. спричинила всезагальна боротьба з контрреволюційними силами, класовими ворогами, до яких тепер належали і віруючі. Таким чином, у 1930 р. більшість педагогічного загалу, серед якого вже значну частину посідало пореволюційне вчительство, була цілком залежною від державно-політичного апарату, тож мимохіть стала активною помічницею партії. За допомогою різних засобів партії вдалося забезпечити кадровий апарат системи освіти такими працівниками, які віддано боролися за радянську школу, визнану антирелігійною. С. Сірополко справедливо зауважував в еміграції 1934 р.: «...раніш карали учителя за те, що не ходив до церкви, а тепер карають його за те, що ходить до церкви» [766, с. 125].

У 1929 р. Наркомос УСРР визнав принцип релігійності школи неправильним, навіть шкідливим і вказав на необхідність упровадження в навчально-виховний процес антирелігійної пропаганди. Методичний лист НКО «Антирелігійне виховання в школі» (1929) та його доповнене й перероблене видання «Антирелігійна робота в школі соцвиховання» (1930) вимагав ув'язувати антирелігійний матеріал майже з усіма навчальними предметами, а також проводити антирелігійну роботу в позаурочний час. Визнавалося, що «...школа повинна не тільки оборонятися, їй необхідно вести і наступальну політику на релігійному фронті». Про це йшлося і в численних розпорядженнях, циркулярах, наказах вищих органів влади, зокрема у постановках ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню освіту» (1931 р.), «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (1932 р.), аналогічних постановках ЦК КП(б)У [460; 465, с. 623].

З'ясуємо організаційно-педагогічні умови процесу духовно-морального виховання дітей в школі, еволюція якого зазнала кардинального перетворення на антирелігійне. Безпосередньо не пропонувалося створювати в навчальному курсі школи окремих спеціалізованих уроків антирелігійної пропаганди. Потрібно було органічно поєднувати антирелігійні моменти з усіма дисциплінами, а надто такими, які «...за своїм змістом вимагають антирелігійного висвітлення: природознавство, фізика, хімія, суспільствознавство, географія, рідна мова й література» [465, с. 10]. Застерігалось не допускати окремих антирелігійних тем, тим паче курсу, що призвело б до штучного відриву антирелігійного виховання від суспільної виховної роботи в школах. Проте згаданий вище Методичний лист указував конкретні підтеми з антирелігійної пропаганди, які мали використовувати у своїй повсякденній викладацькій роботі педагоги загальноосвітньої школи. Для початку вчителям у школі радилося з'ясувати ступінь так званої релігійної інфекції кожної дитини, тобто визначити ситуацію в родині школяра, виявити релігійність батьків і побут у сім'ї, а також особисті погляди і переконання учня. Найкращим методом вияву релігійних переконань вважалося анкетування, а також організація бесід, розмов на духовно-моральні теми, скриньки запитань, дошки запитів та відповідей тощо. Подальша антирелігійна робота ґрунтувалася на проведенні систематичних коротких бесід з учнями, особливо з віруючими. Вона мала бути повсякденною, органічно поєднуватись із темами уроків. Здебільшого такий метод застосовувався у початковій школі [465, с. 19].

У навчальному курсі старшої школи антирелігійна пропаганда пов'язувалася, як уже зазначалося, з окремими предметами. Найпридатнішими для цього визнавалися природознавство (або дисципліни природничого циклу: біологія, зоологія, фізика, хімія, географія) та суспільствознавство. Різниця у змісті антирелігійних бесід у молодшій і старшій школі полягала в тому, що коли в молодших групах увага зверталася більше на питання побуту (обряди, звичаї, повір'я тощо), гігієни, а також на усвідомлення учнями причин тих чи інших явищ навколишньої природи, то для учнів старших класів розкривалася класова роль

релігії, «ворожа контрреволюційна» діяльність релігійних організацій і кліру [644].

Визнаючи певну залежність системи освіти від існуючого державного ладу, дослідник М. Добрускін водночас звертає увагу на відносну самостійність наукових знань, котрі самі по собі мають загальнолюдський, а не класово-політичний характер [189, с. 7]. Оскільки такі дисципліни, як природознавство, мова, література, історія, фізика, біологія тощо, викладалися й у дореволюційних освітніх закладах, розглянемо, як саме ув'язувалася антирелігійна пропаганда з програмовим матеріалом деяких окремих предметів навчального курсу школи, починаючи з 1929 р., тобто з часу офіційного переходу закладів освіти на антирелігійні позиції.

Природознавство визнавалося однією з найважливіших дисциплін радянської школи, оскільки вважалося тією основою, на якій складається в молодій людини науково-матеріалістичний світогляд, гострою зброєю проти духовних уявлень дитини. Зі встановленням радянської влади в Україні шкільні програми й підручники з природознавства були витримані у науково-матеріалістичному спрямуванні, визначали систематизоване коло природничих знань, використовували величезний арсенал природничо-наукових фактів, які накопичила світова наука. Зміст предмета передбачав встановлення причинно-наслідкового зв'язку, аналіз і з'ясування явищ природи тощо. Варто зауважити, що програмовий матеріал у першій половині 1920-х рр. мало чим різнився від подібного в дореволюційній школі, адже за своєю сутністю не передбачав ніяких релігійних ув'язок і пояснень. Однак підручники антирелігійного виховання не задовольнялися таким «нейтральним» змістом природознавства. Головним, на їх погляд, було те, що уроки природознавства не завжди використовувалися для антирелігійного виховання [644].

У програмових матеріалах для II концентру шкіл, виданих НКО УСРР у 1929 р., зазначається, що уроки природознавства мають бути просякнуті войовничим безвір'ям [636, с. 70]. Програма з природознавства визначила такі основні антирелігійні завдання у процесі навчання: 1) постійне протиставлення релігійної віри й наукових знань; 2) викриття неспроможності релігійних

уявлень про світ; 3) виявлення шкідливості духовності для соціалістичного будівництва; 4) підкреслення ролі релігії як «войовничого неучтва», що проводило й проводить постійну боротьбу з наукою. Вказані елементи антирелігійного виховання на уроках природознавства мали органічно входити до тієї чи іншої теми програми. Таким чином, на уроках природознавства велася відверта антицерковна та антирелігійна пропаганда, всіляко заохочувана вищим партійним і державним керівництвом, підтримувана НКО УСРР, відділами наросвіти на місцях [638; 641].

Предмету «Суспільствознавство» у радянській школі надавалося значної ваги. З 1929 р. його визнали таким собі форпостом антирелігійної пропаганди в навчальному курсі школи: «Суспільствознавство посідає особливо активну роль в антирелігійній роботі... воно скеровує безрелігійне виховання на шлях антирелігійного, тобто на шлях войовничого атеїзму» [636, с. 22]. Перед суспільствознавством в антирелігійній роботі школи було поставлено два основні завдання: 1) рішуче викривати реакційну та експлуататорську роль релігії; 2) виховувати ненависть до релігії як одного із способів ідеологічного закріпачення пролетаріату й селянства. Як зазначав І. Флеров (тогочасний прибічник антирелігійного виховання в навчальних закладах), програми з суспільствознавства у школі охоплюють питання суспільного розвитку, привертають увагу до моментів гострої класової боротьби, тому опрацювання програм не може не зіткнутися з питаннями про суть і значення релігії, про її роль у процесі розвитку класових відносин. А це приводить до тісного поєднання навчальних завдань із завданнями антирелігійного виховання учнів [866, с. 47]. Відтак усі суспільні феномени аналізувалися й оцінювалися з огляду на роль та значення в процесі розвитку класових відносин. Релігія вважалася «посібницею» буржуазії, «опіумом», «духовною сивухою» трудящих мас. Антирелігійна боротьба визнавалася частиною класової боротьби; не боротися з релігією – означало здавати позиції, сприяти контрреволюційній діяльності релігійників. Власне, сама програма цієї дисципліни передбачала тісний зв'язок з питаннями так званого войовничого безбожництва.

Ідеї антирелігійної пропаганди на уроках суспільствознавства як у молодших, так і в старших групах трудової школи, зводилися до такого: 1) усунення духовних уявлень щодо походження і розвитку природи, і людського суспільства та спростування існування потойбічного світу; 2) вияснення походження і розвитку релігії залежно від певних економічних і суспільних умов у житті людства; 3) констатування факту використання релігії з метою експлуатації панівними класами, зокрема, класом капіталістів; 4) усвідомлення непотрібності, шкідливості і ворожості духовності для пролетаріату; 5) визнання релігії пережитком зниклих і зникаючих суспільних форм; 6) тлумачення контрреволюційної ролі духовності і релігійних організацій в епоху диктатури пролетаріату; 7) необхідність боротьби з релігією, яка затьмарює науково-матеріалістичний світогляд, формування якого є одним із завдань радянської трудової школи [866, с. 47]. Питання антирелігійної пропаганди, які входили до навчальних програм початкової і середньої школи, не вилучалися з циклу суспільних дисциплін і надалі. Навпаки, наголошувалося на необхідності активізувати наступ на релігію, зокрема у навчальних закладах, про що йшлося на IV Пленумі Центральної ради Спілки воєвничих безвірників СРСР (1938 р.) [661, с. 50].

Таким чином, суспільствознавство стало тим предметом шкільного навчання, завдяки якому партія й уряд могли донести і закріпити в свідомості учнів ідеологічні догми, уявлення і поняття про життя в суспільстві, які були вигідні тоталітарному апарату. Уроки суспільствознавства практично стали уроками відвертої антирелігійної пропаганди, можна сказати, антиподами уроків Закону Божого в дореволюційній школі. З початку 1930-х рр. вони мали за основну мету викриття реакційної ролі релігії, визнання духовенства й сектантства класовими ворогами радянської держави. Тож прищеплювали школярам не атеїстичні погляди, а більше антиклерикальні, антирелігійні, виховували ворожість і ненависть до духовності, віруючих, церкви і духовенства. Уроки суспільствознавства стали базою теоретичної підготовки учнів для подальшої практичної діяльності в антирелігійних гуртках школи.

У період активного впровадження антирелігійної пропаганди в навчально-виховний процес школи вважалося, що елементи антирелігійного виховання можна і навіть потрібно впроваджувати по всіх групах (класах) загальноосвітньої школи насамперед до практики усного й писемного мовлення. Школярам пропонувалися твори на антирелігійну тематику, добірки речень із газети «Войовничий безбожник», журналу «Безвірник» тощо. Програмою практикувалося (починаючи з четвертої групи I концентру) складати дописи, невеличкі замітки антирелігійного змісту до шкільної стінгазети, «Куточка безвірника», здійснювати драматизацію та інсценізацію творів, а також виконувати таку творчу роботу, як складання оповідань, віршів, шарад тощо, серед яких «почесне» місце належало антирелігійному змісту [677, с. 23].

У старших групах (II концентр) загальноосвітньої школи проводилася аналогічна робота на уроках рідної мови, вирізняючись при цьому більшим класовим ухилом антирелігійної пропаганди. Антирелігійний матеріал запроваджувався в усіх класах школи на уроках мови, зокрема в усі розділи роботи, передбачені програмою (практика усного й писемного мовлення, техніка письма та правопис, читання та робота з книгою). Подібного зазнала й література як навчальний предмет, що мала великий потенціал для проведення антирелігійної роботи.

Радянські ідеологи ще з середини 1920-х рр. почали приділяти значну увагу художній літературі в контексті атеїстичної пропаганди. У період повальної атеїзації суспільства, насильницького викорінення будь-яких проявів релігійності не тільки з життя і побуту, а навіть зі свідомості населення, ідеологам важливо було показати відомих поетів, письменників борцями проти Бога, духовенства й церкви. В Україні особливу увагу приділили таким українським велетням літератури, як Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко й ін. На сторінках газет і журналів (головним чином, антирелігійних) з'являються такі публікації: «Т. Шевченко і релігія», «Шевченко як богоборець і атеїст», «Франко проти попів і проти віри», «Антирелігійні й антихристиянські моменти в творчості Лесі Українки», «Коцюбинський – атеїст» тощо. Водночас

замовчувалися їхні твори релігійного змісту або з духовно-моральним підтекстом [866, с. 57–60].

Програмові матеріали кінця 1930-х рр. указували на досить важливу функцію літератури як предмета: художні твори в школі мають стати засобом класового виховання, яке передбачає й елементи антирелігійного виховання. Основним методом вивчення літератури називався соціологічний метод аналізу літературних творів. Цей метод зумовлював добір прийнятних художніх творів для школи та їх відповідне опрацювання. Наголошувалося, що суть соціологічного методу полягала у вивченні художнього твору та його автора, «як продукту доби», що зумовило появу самого твору. При цьому завдання педагога полягало в умілому викритті та підкресленні антирелігійного характеру одних, з'ясуванні походження й абсурдності народних забобонів при опрацюванні других, класової ролі релігії, контрреволюційності вчинків героїв і подій третіх. Навчальна програма з літератури пропонувала дітям для ознайомлення низку художніх творів, що мають певний антирелігійний характер, ілюструють своїми образами те чи інше явище, пов'язане з безпосередньою антирелігійною роботою.

Починаючи з 1929 р., НКО УСРР та методисти розробляли рекомендації і поради щодо введення елементів антирелігійної пропаганди до інших предметів навчального курсу школи (фізика, хімія, географія, математика й ін.).

Зауважимо, що головними вимогами до викладання названих предметів були: 1) вироблення в учнів «єдино правильного» науково-матеріалістичного світогляду; 2) розкриття релігійних чудес, забобонів і обманів, показ безглуздості й шкідливості релігійних звичаїв і обрядів. При цьому наголошувалося, що немає необхідності створення окремих, спеціальних антирелігійних тем, а важливішою є постійна, щоурочна ув'язка антирелігійного матеріалу з конкретною темою чи розділом навчальної дисципліни [866, с. 31].

Отже, навчальний процес у школі використовувався як складова антирелігійного виховання дітей та молоді. Утім, значущу роль у цьому відігравав не зміст програмового матеріалу навчальних предметів (хоча саме в

цей час останні насичуються конкретними антирелігійними темами, окремими питаннями), а передусім, методологічний інструментарій під час його опрацювання.

На особливу увагу партії і безвірників у справі антирелігійної роботи серед дітей заслуговувала піонерська організація, що була політичним резервом партії і комсомолу. «Статут юних піонерів починається з того, що ми повинні боротися проти релігії», – стверджував голова ЦР СВБ О. Ярославський [943, с. 270].

М. Амосов, один із тогочасних ідеологів, так визначав головне завдання піонерів: «... кожен з них повинен бути не тільки невіруючим, а й войовничим безвірником; піонерські організації повинні очолювати дитячий безвірницький рух, керувати ним. Тому головним для юних ленінців є постійне антирелігійне виховання своїх членів. Більше того, свою антирелігійну суспільнокорисну роботу піонерські загони мали вести не тільки серед дорослого населення, а й серед неорганізованої дітвори та малюків-дошкільнят» [11, с. 94–96].

Голова ЦР СВБ О. Ярославський навіть направив на зліт піонерів «Наказ найменш юним безвірникам», в якому у формі безапеляційної настанови закликається до боротьби «на дитячому антирелігійному фронті». Аналогічний «Наказ дитячим комуністичним організаціям юних піонерів СРСР» ЦР СВБ опубліковано у газеті «Безбожник» від 15.08.1929 р. У ньому подавалися конкретніші завдання боротьби з релігією.

Можемо тільки уявити, до якого безладу й хаосу в дитячих душах призводили такі настанови. Адже загал дітей шкільного віку, зокрема піонери, наприкінці 1920-х рр. залишалися віруючими або були під впливом релігійної родини (від 30 до 68%). Частина піонерів разом із батьками святкувала Різдво, Великдень, ходила до церкви, приміром, у с. Соловієвці, що на Київщині, на Великодні свята майже половина юних ленінців, начепивши червоні краватки, відвідувала Богослужіння [677].

Однак, у період широкого наступу на релігію піонерська організація як ідеологічний форпост серед молоді зобов'язана була проводити антирелігійне виховання своїх членів та здійснювати безвірницьку роботу. Таким чином,

піонерську організацію перетворили на суцільну копію комуністичної партії, члени якої мали бути невірними, боротися з релігійними забобонами, звичаями, побутом, проводити антирелігійну пропаганду серед населення. Таке саме можна сказати й про комсомольців. Політика «державного атеїзму» поступово призвела до знищення громадських організацій духовно-морального спрямування, зокрема дитячих та юнацьких, приміром, «Христомол» «Діти Діви Марії» та ін. Заборонялося створення релігійних гуртків. Отже, єдино дозволена й підтримувана партією та урядом дитяча громадсько-політична організація (юних ленінців) упродовж 1930-х рр. була безвірницькою, навіть войовничобезвірницькою.

Саме з 1929 р. у навчально-виховних закладах України починають масово з'являтися шкільні осередки й гуртки ЮВБ. У педагогічних, особливо безвірницьких періодичних виданнях, з 1929 р. з'являються матеріали щодо організації клубно-гурткової антирелігійної роботи, різноманітних форм і методів, друкуються рекомендації, методичні розробки тощо. У методичному листі НКО УСРР подається орієнтовна програма для гуртків ЮВ у школах, указуються доцільніші форми й методи гурткової роботи [256].

Періодичні видання у цей період вказували на формальне ставлення деяких шкіл до справи антирелігійного виховання, відписки, оковамилювання, існування дитячих безвірницьких організацій тільки у звітах. Серед дописів у безвірницькій пресі знаходимо й такі зауваження: «...організація тут, очевидячки, існує на папері, ніяк вона себе не виявляла, нічого про неї не знають і не хочуть знати... у школі вчителька перереєструвала склад гуртка ЮВБ минулого року, склала план занять гуртка і на тому було покінчено» [714].

Учнів «вербували», а подекуди примусово або й без відома останніх записували до складу груп чи гуртків ЮВБ з метою завищення відсоткових показників. Тому досить сумнівними, на наш погляд, є заявки й звіти окремих шкіл. Особливо тих, в яких зазначається, що всі школярі й усі вчителі є членами осередків СВБ і ЮВБ, або й тих, в яких кількість безвірників сягає 70–80% учнівсько-педагогічного колективу [695].

Проте антирелігійна робота серед школярів все-таки проводилася. Варто, однак, зазначити, що юних безвірників часто лякав значний тягар завдань, визначених СВБ. Нерідко дитячі безвірницькі організації були єдиними в селі, в певній місцевості, які займалися антирелігійною громадсько-політичною роботою.

Зупинимось дещо докладніше на видах, методах і формах антирелігійної роботи, які застосовувалися в дитячому середовищі в 1930-х рр. Незважаючи на численні поради й рекомендації щодо використання різноманітних форм гурткової роботи, що їх пропонували Спілка безвірників, НКО УСРР, місцеві методичні комітети й райради СВБ, антирелігійна робота в групах СВБ і ЮВБ не вирізнялася різноплановістю. Переважно в гуртках читали антирелігійну літературу, публікації безвірницької преси. Поширеними були доповіді й лекції, які готували не тільки керівники гуртків, а й самі юні безвірники. Тематика останніх, щоправда, мала більше природознавчий або краєзнавчий зміст. Однак були й теми антицерковні, антиклерикальні, в яких наголошувалося на класовій ролі релігії, контр-революційній діяльності релігійних організацій, духовенства тощо.

У позаурочній роботі школи на антирелігійному поприщі проводилося анкетування. Взагалі, як зазначалося у згаданому методичному листі НКО УСРР, анкетне дослідження мало на меті виявити ступінь релігійності учнів задля диференційованого підходу в антирелігійній роботі з ними. Для нас цікавими є результати анкетування і відповіді школярів, адже за їх допомогою можна було краще зрозуміти не тільки релігійний стан тогочасного суспільства, а й позиції, світоглядні орієнтири дітей. Так, у 1928 р. перед Великодніми святами школа с. Ново-Андріївки, що на Запоріжжі, зробила анкетне дослідження учнів на тему: «Хто говорив і чому?» Із 32 школярів 3–4-го класів говорили: з власного бажання – троє, з батьківського – 25 школярів. Не говорили з власного бажання і батьківського – по двоє школярів [643].

Отже, навіть наведені дані дають змогу пересвідчитись, що більшість родин у названий період залишалася релігійними, або хоча б дотримувалися релігійних звичаїв. Водночас деякі учні байдуже ставилися до релігії, але все-таки їх було менше. Тож уклад життя більшості сімей на початку 1930-х рр.

залишався традиційно-патріархальним, релігійним, що, зрозуміло, мало свій вплив і на дітей. Щоправда, це більше стосувалося сільської місцевості. Результати анкетних досліджень у 1931–1932 рр. показували набагато менше дітей, які ходили до церкви, виконували релігійні обряди тощо. На нашу думку, цей факт зумовлений не стільки зміною світоглядних переконань дітей шкільного віку внаслідок антирелігійної виховної роботи, скільки закриттям, зруйнуванням храмів, церков, а також посиленням репресивно-винищувальних заходів стосовно духовенства, віруючих, оголошення останніх ворогами народу тощо. Можна припустити, що більшість дітей просто приховувала свою релігійність. Іноді анкетування мало зовсім протилежні наслідки, ніж очікували органи наросвіти й Спілка безвірників. Деякі вчителі, коли виявляли, що більшість дітей «не ходить до церкви», «не вірує», припиняли вести будь-яку антирелігійну роботу, мотивуючи це непотрібністю [666].

Однією з поширених форм роботи гуртка ЮВБ чи шкільного осередку СВБ було створення стінгазети й куточка безвірника – так званій безбожний іконостас. У повідомленнях, звітах освітніх установ про проведену роботу, замітках у періодичних виданнях ідеться про використання саме цієї форми роботи. На наш погляд, це був один із можливих варіантів показати, що антирелігійна робота в дитячому колективі відбувається. У стінгазетах розміщували вирізки з безвірницької преси, замітки з життя безвірників, антирелігійної роботи школи, релігійного стану села чи міста, довколишньої округи. До антирелігійних кампаній присвячували окремі спеціальні випуски стінгазети.

Одним із методів боротьби з релігією і релігійністю населення наприкінці 1920-х рр. був перехід на безперервний робочий тиждень підприємств, державних установ, а також освітніх закладів. Багато шкіл підхопили цей почин і переносили день відпочинку на середу, четвер чи інший день тижня, як це було на Коростенщині, Проскурівщині, Роменщині, у Кременчуці та в інших місцевостях. Водночас II Всесоюзний з'їзд СВБ (1929 р.) порушив питання через Наркомос про доцільність скасувати у всій країні перерви, що припадають на

релігійні свята й перенести дні відпочинку на дні революційних свят [666].

Перший день Різдва в 1929 р. оголосили Днем індустріалізації. «Жодного прогульника в цей день!» – таке гасло прокотилося не тільки на виробництві, а й по школах. Під заголовками «Хто сьогодні не прийшов до школи? Хто піймався на гачок попів?» газета «Піонерська правда» розмістила повідомлення про те, як піонери й школярі провели цей день [666, с. 295].

У наступні роки свята Різдва, Водохрище, Великдень та інші оголошувалися звичайними робочими днями. У школах стежили, щоб діти відвідували уроки, не ходили до церкви, навіть облікували присутніх школярів. Проте діти разом з батьками йшли до церкви в ці дні. У деяких школах Полтавського району заняття під час Великодня відвідувала лише половина учнів. І такі випадки не були поодинокими.

На протигагу релігійним святкам уряд уводив революційні – 9 Січня (День пам'яті розстрілу робітничої демонстрації 1905 р.), 12 Березня – День повалення самодержавства, 18 Березня – День Паризької комуни, 1 Травня – День І Інтернаціоналу, 7 Листопада – День пролетарської революції та ін.

Важливою ланкою роботи гуртка ЮВБ вважалася «робота серед батьків, робота в родині і серед населення» як невід'ємна частина всього процесу антирелігійного виховання. Школи проводили роботу з батьками різними засобами: через батьківські збори, розповсюдженням антирелігійної і педагогічної літератури, участю батьківського активу в антирелігійних кампаніях, запрошували до індивідуальних розмов, загальних диспутів, лекцій, бесід на відповідну тематику тощо [5].

Отже, саме антирелігійна пропаганда в школі кінця 1920–1930-х рр. зумовила розшарування дітей за світоглядною орієнтацією, спричинювала конфлікти між безвірниками та учнями з релігійних сімей, сіяла непевність і сумніви в дитячі душі, призводила до психологічних стресів, моральних травм. Як наслідок, діти зростали в атмосфері нігілізму, байдужості, бездуховності, конформізму й пристосовуваності підростаючого покоління.

У 1930-х роках ВКП(б) не тільки тримала руку на пульсі життя освітньої

галузі, а й постійно втручалася у внутрішні справи, керувала й направляла роботу школи. Про це свідчать постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про початкову та середню школу» (1931 р.), «Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі» (1932 р.), «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початкових, неповних середніх та середніх школах» (1935 р.), постанови ЦВК і РНК УСРР «Про школу та шкільне будівництво» (1936 р.) та інші [322].

Окрім цього, численні циркуляри, розпорядження суворо підкреслювали потребу боротися за «марксо-ленінську» школу, «...проти всіляких спроб протаскати в дитяче середовище чужу пролетаріатові ідеологію» [184].

На необхідності продовження активної роботи в справі звільнення народних мас від реакційного впливу релігії та викорінення релігійних пережитків указують XVI та XVII партійні з'їзди. У 1935 р. ЦК КПРС у спеціальному рішенні знову порушує питання про посилення антирелігійної пропаганди [695, с. 15].

Дещо поживалася антирелігійна робота, зокрема у школах, у 1937–1938 рр. У період посилення репресивних заходів на 85% обновилося керівництво СВБ, окружних та районних рад безвірницьких організацій. Аналогічна ситуація спостерігалася у відділах наросвіти, місцевих партійних та комсомольських комітетах. Проте, незважаючи на директиви й постанови щодо посилення антирелігійної роботи, останню, як зазначалося, потрібно було покращувати. Прикметним для кінця 1930-х рр. є проведення безвірницької роботи тільки з примусу, переважно від однієї антирелігійної кампанії до іншої, звітування лише гучними поодинокими акціями, а ще частіше – бюрократичним відписуванням про проведену роботу. Однак школа залишалася на позиціях антирелігійного виховання і виховувала дітей в дусі войовничого безвірництва. Цьому сприяли предмети навчального курсу, побудовані на науково-матеріалістичних засадах із вкрапленнями антирелігійних елементів, й ідейно-політичне виховання в системі позакласної і позашкільної роботи.

Вивчення стану шкільної освіти й духовно-морального виховання дітей

на українських землях в міжвоєнній та воєнній (1917–1945 рр.) роки дає змогу дійти певних висновків. Система шкільництва в умовах німецької окупації (1941–1945 рр.) передбачала духовно-моральне виховання. Це стосувалося як курсу навчання (у навчальних планах зберігався Закон Божий), так і позашкільного виховного процесу. Учнівська молодь відвідувала Богослужіння, святкувала церковні свята тощо. Церква продовжувала відігравати важливу роль у національному духовно-моральному вихованні дітей [184, с. 142].

На території Східної України діяли дитячі й молодіжні організації «Сокіл», «Пласт», «Луг», діяльність яких ґрунтувалася на духовно-моральних засадах виховання. УГКЦ мала свої інституції молодіжно-виховного спрямування: «Марійські дружини», «Католицька Акція Української Молоді», «Українські Католицькі Союзи», «Українська молодь Христові», «Орли». Вони існували безпосередньо при навчально-виховних закладах, а їх учасниками була учнівська молодь. Як зазначає дослідниця духовно-морального виховання учнівської молоді початку 1930-х рр. І. Мищишин, останні були досить чисельними, здійснювали широку різнопланову діяльність й мали значну популярність. Їх діяльність активізувалася саме у 1920–30-ті рр. і стала вагомим поштовхом у духовно-моральному вихованні дітей. Відзначимо тісну співпрацю Церкви, сім'ї, громадськості й школи у справі виховання молоді на території Західної України. Подібна ситуація не могла бути в Радянській Україні в умовах більшовицького режиму й антирелігійної політики радянського уряду [838, с. 11].

У посібнику «Історія української школи і педагогіки» автори О. Любомир, М. Стельмахович, Д. Федоренко так охарактеризували стан розвитку вітчизняного шкільництва: «Українська школа виступила в 1940-ві рр. приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму. Переживши беззаконня періоду колективізації, голодомор 1932–1933 рр., репресії і переслідування інтелігенції, вона більше не змогла протистояти антинародній політиці влади і стала слухняним провідником її волі, проповідником політики насилля. Школа нестримно розпалювала в юних душах войовничий атеїзм,

непримиренне ставлення до церкви, інакодумців. Учитель розглядався владою як безсловесний виконавець політики партії щодо ствердження комуністичного порядку з його антигуманістичною сутністю. Такою ж її роль у суспільстві залишалася і в повоєнні роки» [425].

Велика вітчизняна війна (1941–1945 рр.) принесла українському народу і велику Перемогу, і непоправні матеріальні та людські втрати. Однак, серед незліченної кількості бід, самою трагічною виявилася безталання підростаючого покоління воєнних років. Мільйони дітей, починаючи з немовлят і закінчуючи підлітками, так чи інакше, постраждали від жорстокої війни. І якщо матеріальні втрати можна було відновити за порівняно короткий термін, то на відновлення покаліченої психіки дитини, підлітка, юнака знадобилися багато років.

Незважаючи на труднощі, складнощі військового часу, основну масу дітей і підлітків вдалося врятувати в біологічному і духовно-культурному сенсі. Це був прямий результат цільної, добре продуманої, в деталях розробленої державної політики, що реалізувалася при опорі на партійні, громадські та юнацькі організації колишнього Союзу РСР.

У монографії «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» (2010) дослідниця І. Грідіна аналізує стан і особливості духовно-морального життя українського народу у період Великої вітчизняної війни [156].

Авторка монографії наголошує на тому, що чергова зміна влади сьогодення призвела до перемоги «сталіністського бачення» історії Великої вітчизняної війни. 12-томна праця з історії Другої світової війни стала концептуальним орієнтиром для усіх інших досліджень з її історії. При цьому, незважаючи на те, йшла мова про військові операції, або стан культури, радянські історики вивчали війну переважно на макрорівні. В контексті зазначених ідеологем в радянській історіографії досліджувались і проблеми духовно-морального життя радянського суспільства в роки Великої Вітчизняної війни. У шостому томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.» у четвертому розділі «Торжество советской

социалистической идеологии» було вміщено підрозділ «Духовный облик советского народа – народа победителя». Як правило, духовне життя висвітлювалось в межах традиційної схеми розвитку культури узагалі та її складових: місце та роль радянської інтелігенції, видавнича діяльність, література та мистецтво, наука та освіта. Висвітлення радянською історичною наукою даних питань спиралось на положення про морально-політичну єдність радянського суспільства, дружбу народів СРСР, керівну роль комуністичної партії, масовий героїзм народу. Особливо відзначались і ніколи не піддавались сумніву високий моральний дух, духовна єдність радянського народу. В такий спосіб картина духовного життя радянського суспільства зображалась спрощено та однобічно [156].

За останні роки бібліографія досліджень, що демонструє гуманістичні підходи в дослідженні історії духовно-морального виховання, поповнилась цілою низкою науково-дослідних праць. Підсумком багаторічної роботи провідних учених України стало видання «Політичної історії України», четвертий том якої охоплює період Другої світової війни. Здобувши статус самодостатніх об'єктів дослідження, окремі соціальні групи населення в цих розробках постали як специфічні мікросвіти з власним соціально-економічним, духовно-моральним, психологічним, ментальним, етнічним, конфесійним, культурно-освітнім наповненням.

Нового звучання набула проблема окупації у вітчизняній історіографії. Засади, плани і конкретні заходи нацистів у сфері культури, їх ставлення до інтелігенції досліджено у статтях М. Коваля, Г. Верби, Л. Бідоча й ін. Вивчається стан окремих верств населення, що дає можливість простежити зміни у соціальній та свідомісній стратифікації українського суспільства за умов окупації у часи Великої вітчизняної війни.

З початком Великої вітчизняної війни антирелігійна пропаганда фактично припинилась. По-перше, було не до неї, адже треба було терміново перебудувати агітаційно-пропагандистську роботу в умовах війни та освоювати нові контрпропагандистські методи. По-друге, в перші дні війни

духівництво великих конфесій виступило з патріотичними відозвами, закликаючи усіх громадян піднятися на захист батьківщини, чим одразу вирішила скористатися влада.

Окупація України і нацистська релігійна політика на завойованих територіях позначили ще одну віху у трансформації радянської релігійної політики. Радянська влада і особисто Й. Сталін не могли допустити, щоб українське «релігійне відродження» своїм існуванням було зобов'язано нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків. В інтересах держави було проявлено ініціативу у налагодженні державно-церковних відносин. Було відроджено «нормальну», за канонами, Російську православну церкву. Подібних дій щодо інших релігійних конфесій не відбулось. Це була усвідомлена, чітко розрахована політика, яка цілком укладалася у концепцію централізованої держави з однією ідеологією – радянсько-патріотичною, однією мовою – російсько-радянською, однією – релігією і церквою – православною, адже патріотизм був російського гатунку.

Дослідниця І. Грідіна переконливо доводить про цілеспрямовану політику маніпулювання релігійною свідомістю віруючих в інтересах радянської влади і підтверджує це тим, що ніяких кардинальних змін у правовому стані церкви та віруючих у повоєнні роки не відбулося. Поліпшуючи численними директивами та постановами стан віруючих та релігійних об'єднань, держава залишала за собою усі важелі контролю над релігійним життям [156].

Особливою гостротою відрізнялись взаємовідносини віруючих та влади в Україні. Наявність декількох релігійних конфесій, сила народних традицій, які неможливо було викоренити протягом декількох десятиріч, не дозволяли режиму розраховувати тут на швидкий успіх. Використовуючи будь-яку нагоду, віруюче населення намагалось відстояти свої права, про що свідчать численні архівні документи. На фоні політичного терору 1930-х рр., в умовах знищення церковної організації повсюдно поживавлювалося підпільне релігійне життя, яке зробило неможливим контролювати церковну діяльність і формувало сильну внутрішню, а точніше індивідуальну, опозицію.

І. Грідіна визначає, що з початком Великої Вітчизняної війни релігійний чинник перетворився, в залежності від різних регіонів України, на потужну складову національної боротьби, стратегії виживання, патріотичної діяльності. Церковно-релігійне життя в Західних областях набуло чіткого політичного та національного забарвлення. Відродження духовного життя пов'язувалось із заходами до «усамостійнення» національної церкви. Змістовну спрямованість релігійної свідомості цієї частини окупованої України становила національно-ідентифікаційна функція релігії. Для населення східних регіонів релігія відігравала компенсаторну функцію, виступаючи єдиною розрадою, підтримкою за екстремальних умов війни та окупації. Поновлення церковного життя ображені радянською владою громадяни вважали своєю компенсацією за порушення десятиріччями свободи совісті та віросповідання [156].

На думку І. Грідіної, важливою складовою духовно-морального життя є релігійне життя за умов Другої світової війни, яке стало предметом активного вивчення сучасними вітчизняними дослідниками. У вітчизняній історіографії провідним і перспективним напрямом в розробці історії духовно-морального виховання стало звернення дослідників до людини. Зросла кількість робіт, присвячених «людському виміру» війни, виконаних в контексті таких сучасних дослідницьких напрямів, як соціальна історія, особливо, воєнно-історична антропологія. Переоцінкам піддавалась масова свідомість радянського суспільства, безпосередньо духовно-моральне життя країни під час війни [156].

Стосовно безпосередньо духовно-морального життя населення України дослідником С. Дровозюком запропоновано здійснювати конкретно-історичний аналіз духовно-морального життя через поняття «суспільна свідомість», визнаючи при цьому, що останнє не тотожне категорії «духовне життя», а лише досить близьке до нього. Автор, оглядаючи доробок істориків за останнє десятиліття, цілком справедливо зазначив, що досягнення російської історичної науки у дослідженні тих чи інших аспектів духовного життя народу є значно вагомішими, ніж української.

Аналіз законодавчих та нормативних актів як радянської так і окупаційної

влад дає можливість реконструювати «зовнішню» організацію духовно-морального життя населення України. Така особливість радянської політичної системи, як зрощення радянського державного і партійного апаратів, дає підстави характеризувати Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, резолюції з'їздів та партконференцій, що мали директивний характер, в межах групи законодавчих та нормативних джерел. У різноманітних за походженням та змістом правових документах відбилися умови та чинники життя людини, які впливали на її свідомість, настрої, почуття та мрії, скеровували їх у необхідному для влади напрямку. Нормативні акти могли не стосуватись сфери духовного життя, але створювали його певний фон, атмосферу настроїв і почуттів.

Під час війни постанови та накази як радянської так і нацистської влад ставили населення в ту чи іншу ситуацію, створюючи/провокуючи відповідний психологічний стан, впливали на свідомість, викликали відповідні почуття тощо. Законодавчі та нормативні документи як радянської, так і нацистської влад широко представлені в різноманітних як за походженням так і за змістом публікаціях. Зважаючи на те, що більшість нормативних актів радянської епохи ніколи повністю не обнародувались, безперечний інтерес представляють документи, що містяться в центральних архівах України. Так, у Ф.166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) містяться документи Наркомпросу та Народного комісаріату освіти УРСР стосовно питань антирелігійної пропаганди (оп. 11). Частину документів виконавчих органів влади опубліковано у тематичних збірках. Віросповідна політика держави відбилась у документах та матеріалах виконавчих органів – Ради у справах Російської православної церкви та Ради у справах релігійних культів, які мали своїх представників в союзних та автономних республіках, краях та областях.

Дослідниця І. Грідіна зазначила, що релігійність є складним соціокультурним і духовним феноменом, який пронизує як індивідуальне, так і суспільне життя людини. Радянська влада, проголосивши релігію приватною справою громадян, скасувала офіційний облік стану релігійності. Однак влада

постійно цікавилась рівнем впливу релігії на різноманітні соціальні групи населення, стежила за класовим складом релігійних громад. Після безпрецедентних заходів гоніння на церкву радянська влада плекала відсвяткувати перемогу атеїзму у першій соціалістичній країні. Підтвердженням цьому повинні були стати результати перепису населення 1937 р. Натомість, він показав, що більше 50% відсотків громадян України виявились віруючими [156].

Авторка монографії зробила певні висновки, які збігаються з нашими міркуваннями У післяжовтневий період у розвитку українського народу відбулись кардинальні зрушення, які відбилися на свідомості, світосприйнятті, зміщенні ціннісних орієнтирів, які деформувались, втрачаючи національні коріння. Значно слабшою стала духовна спадкоємність поколінь, зростали тенденції маргіналізації населення, особливо молоді, її відчуження від національних традицій. В умовах прагнення радянської влади обмежити вплив церкви в обстановці терору і насильства, приниження ролі родини у вихованні підростаючого покоління, насадженні культу особи формувався новий своєрідний менталітет «радянської людини», для якої сталінізм був природним середовищем проживання. Під час війни суперечливо проявились тісно пов'язані між собою такі ментальні характеристики українського народу як соціальний фаталізм та утримання від участі у вирішенні серйозних соціально-політичних проблем. Найважливішою складовою формування картини світу радянської людини було устремління у майбутнє з настановою на повний розрив з минулим, з традицією, з історією.

Висновки до третього розділу

Таким чином, політичні перетворення 1917–1945 рр. зумовили реформаційні процеси в усіх галузях суспільного життя в Україні, зокрема, шкільної освіти. Система духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі зазнала значних змін. У цьому розділі розглянуто суспільно-політичні чинники перетворень у галузі шкільної освіти та організаційно-педагогічні основи

духовно-морального виховання дітей упродовж перших трьох десятиліть ХХ ст. Хронологічні межі обумовлюються окремим періодом історичного поступу країни (міжвоєнним, до початку і часами Другої світової і Великої вітчизняної війн), становленням системи радянської освіти та порою активної реалізації партійно-радянської антирелігійної політики. Втім, увесь довоєнний період розвитку вітчизняної школи, попри на досить короткий історичний проміжок часу, визначився неоднозначними тенденціями в річищі її світоглядних перетворень.

Здійснено аналіз законодавчих положень і державних документів задля з'ясування альтернативних підходів до справи духовно-морального виховання дітей у школах України. Сучасні вітчизняні дослідники 1917–1920 рр. виокремлюють як етап історичного розвитку України період національно-визвольних змагань. Зміна політичної ситуації, прихід до влади нових урядів, державотворчі й демократичні перетворення сприяли реформаційним процесам в усіх галузях суспільного життя. У розробленні й створенні фундаментальних засад розбудови вітчизняної школи, що були в основному збережені всіма українськими урядами (Тимчасовий російський уряд, Центральна рада, Гетьманат, Директорія) особливу роль відігравали українські вчені, політики, представники церкви, громадськості.

При розробленні концептуальних засад національної школи бралися до уваги стан освіти, її першочергові завдання. У резолюціях з'їздів учителів ішлося про негайну українізацію освіти, відкриття народних українських шкіл усіх типів, упровадження обов'язкового загального навчання, створення навчальних планів, підручників, виховання національно свідомих учителів.

Для нашого дослідження важливим є аналіз системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі першої половини ХХ ст. Соціально-політичні перетворення у суспільстві, реформаційні явища, демократичні процеси, зокрема в галузі освіти, а головне, зміни у змісті, методології та підходах до розгляду процесу духовно-морального виховання, зумовлюють виокремлення періоду розвитку духовно-морального виховання дітей в системі шкільної освіти України у часи національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Згідно із політичним курсом більшовицької партії й уряду в 1920–1930-х роках відбулося реформування освітньої галузі, що привело до докорінної зміни духовно-морального виховання у вітчизняній школі. Законодавчі положення радянської влади відокремили церкву від держави, а школу від церкви. Декларування свободи совісті громадян насправді виявилось насадженням атеїстичних поглядів, запровадженням антирелігійної пропаганди. Радянська держава в особі партії й уряду визначала напрями розвитку освіти згідно з політичними та соціальними завданнями, до яких додавали боротьбу з релігією як ворожою ідеологією, з церквою і духовенством як контрреволюційною силою. Суспільно-політична, науково-педагогічна думка поступово стає виразницею офіційних ідеологічних догм. Упроваджуються альтернативні підходи до справи релігійного виховання молоді. Школа перетворюється спочатку на безрелігійний, світський, а пізніше – на войовничобезвірницький, антирелігійний заклад.

У практичному полі реалізації освітньої політики виокремлюються два етапи. Перший, хронологічно обмежений 1920–1928 рр., доцільно розглядати як безрелігійний (за своїм змістом). Вітчизняна школа цілковито позбавилася релігійного впливу, вилучивши предмети духовно-морального спрямування, звільнившись від законовчительської функції, змінивши порядки й устрій на цілковито світські. Зміст навчального курсу будувався на науковій основі, не передбачаючи ні релігійної, ні антирелігійної проблематики. Антирелігійне виховання учнів як альтернатива релігійному зрідка виявлялося у позаурочній та позашкільній роботі і не було всезагальним і систематичним.

На другому етапі 1929 р. – кінець 1930-х рр. став пресинговим, таким, що використовував насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти. Ініціатором і керівником системи антирелігійної роботи була СВБ, діяльність якої стосувалася і школи. Антирелігійне виховання дітей в школі охопило всі ступені школи й ланки виховного процесу і проявлялося у різноманітних примусових формах.

Отже, школа України, як і за часів Російської імперії, виражала офіційні ідеологічні догми і політичні імперативи. Освіта є тим засобом впливу на

суспільство, яке дає змогу коригувати його світоглядні орієнтири й переконання. Тож радянська влада, подібно до самодержавства, з тих же політико-ідеологічних міркувань, запроваджувала антидуховні засади школи, які сприяли підтримці й утворенню її влади. Войовничий матеріалізм та антирелігійність стал ідеологічними підвалинами радянського уряду на чолі з комуністичною партією.

РОЗДІЛ 4
ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У ПЕРІОД РЕФОРМАЦІЇ
(1945–1990 рр.)

4.1. Державна демократизація та її вплив на духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі

Першочерговими завданнями після визволення України від німецько-фашистських загарбників стала відбудова зруйнованих шкіл, будівництво нових, охоплення дітей обов'язковим навчанням. Основна увага освітян приділялася переходу до обов'язкової семирічної освіти. На думку науковців О. Любара, М. Стельмаховича, Д. Федоренка, «... надії народу на те, що після перемоги буде послаблено жорстокий сталінський режим не справдилися. З 1946 р. розпочався новий наступ на національну культуру, посилилася русифікація. Законодавство вимагало здійснювати виховання учнів тільки в дусі морального кодексу будівників комунізму. Проголошується забезпечення всебічного гармонійного розвитку як головного завдання школи» [425].

Розроблення проблеми виховання всебічно розвиненої людини було у центрі уваги педагогіки 1950–1960-х рр. В умовах панування однопартійної командно-адміністративної системи, воно розглядалося у тісному зв'язку з усією сукупністю завдань ідеологічної роботи, яку здійснювала КПРС. Так, важливим завданням радянської педагогіки стає наукова розробка питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання у нього основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізму, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей, вивчення зв'язків і відношень між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості [758].

Під усебічним розвитком людини, за тлумаченням у навчальному

посібнику С. Збандуто, розуміється розвиток її фізичних і духовних сил, творчих здібностей і обдаровань, здатності й уміння поєднувати фізичну і розумову працю; засвоєння системи наукових і технічних знань, що дає змогу орієнтування у різних галузях виробництва і культури; формування комуністичної свідомості і високих моральних якостей, розумних людських потреб, естетичних почуттів і смаків [639].

Одним із першочергових завдань педагогічної науки стало обґрунтування і конкретизація завдань комуністичного виховання. У його виконанні тогочасні педагоги виявили традиційну однотайність із класиками педагогіки і якихось суттєвих розбіжностей у їх тлумаченні не з'явилося.

Так, автори книги «Основні питання педагогіки» (1957) М. Костянтинов, О. Савич, М. Смирнов зазначають, що мета комуністичного виховання досягається розв'язанням низки завдань: 1) дати новим поколінням розумове виховання або освіту; 2) забезпечити політехнічне навчання; 3) фізичне виховання; 4) моральне виховання; 5) естетичне виховання [640].

Аналогічні завдання комуністичного виховання, що забезпечують усебічний розвиток учнів, розглядаються і в інших посібниках з педагогіки, але в різній послідовності. Приміром, у Т. Ільїної – розумове, моральне, трудове, естетичне і фізичне виховання; у С. Збандуто – розумове, трудове, моральне, естетичне, фізичне; в І. Огородникова – фізичне, розумове, трудове, моральне й естетичне. Крім того, Т. Ільїна виокремлює ще науково-атеїстичне, виховання соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Найважливішою складовою комуністичного виховання радянські педагоги визнавали розумове виховання. Пріоритетність його завдання М. Костянтинов, О. Савич, М. Смирнов обґрунтовували тим, що для творчої участі в будівництві соціалізму слід мати науковий світогляд, знати науки про природу й суспільство. Розумове виховання у радянській школі було одним із найважливіших засобів формування у молоді науково-матеріалістичного світогляду, ідейних переконань, комуністичної ідеології [639].

Єдино науковим світоглядом визнавався світогляд комуністичний –

марксизм-ленінізм. Зокрема, у «Педагогіці» Т. Ільїної зазначалося, що «...марксизм-ленінізм дає матеріалістичне тлумачення законів розвитку природи і суспільства, використовуючи діалектичний метод пізнання, який лежить в основі формування наукових, етичних і естетичних поглядів і уявлень людини» [640].

Формування наукового світогляду, за твердженням М. Константинова, М. Смирнова, О. Савича, передбачає боротьбу з ідеалістичним, релігійним світоглядом. Т. Ільїна виокремлює науково-атеїстичне виховання як важливе завдання школи, покликане зруйнувати релігійні уявлення у свідомості людей і замінити їх науковим світоглядом. «Школяр радянської школи, – йдеться у „Педагогіці”, – повинен бути вихований так, щоби він був добре захищеним від релігійної пропаганди, був би несприйнятливим до впливів релігії, якщо йому доведеться з нею зіткнутися, щоби він був вільний від забобонів, щоб у нього виявилось непримиренне ставлення до релігії та усвідомлення необхідності боротися проти неї» [639].

У тісному зв'язку з розумовим вихованням педагоги розглядали політехнічне навчання і трудове виховання, що зумовлювалося активним упровадженням у шкільну практику концепції політехнічного навчання і виробничої праці. «Гармонійний розвиток фізичних і духовних здібностей людини в умовах соціалізму, комунізму неможливий без поєднання розумової праці з фізичною», – зазначав у посібнику з педагогіки С. Збандуто [639].

Проблеми трудового виховання розроблялися як у навчальній, так і науковій літературі, активно обговорювалися на сторінках педагогічної періодики (В. Абаєва, Т. Бугайко, І. Винниченко, Я. Деркач, П. Дудник, Б. Кобзар, В. Лук'янченко, М. Ніжинський, Г. Пінчук, В. Сухомлинський й ін.).

Трудове виховання, на думку радянських учених, повинно вирішувати два основні завдання: виробити у молоді готовність, бажання і прагнення працювати на благо Батьківщини та практично підготувати їх до праці для побудови комунізму, виробити у них уміння і навички виконувати як розумову, так і фізичну роботу [758].

Одним з найвагоміших досягнень радянської освіти, за оцінюванням партійного керівництва, вважалося подолання розриву між розумовою і фізичною працею, що однозначно трактувалося як «головні пороки старого суспільства», капіталізму й буржуазії, спричинені «появою приватної власності на засоби виробництва і поділом суспільства на ворожі антагоністичні класи» [640].

Невід'ємною складовою виховання радянські педагоги визнавали й моральне виховання. Цій темі присвячена значна кількість наукових публікацій, досліджень — О. Борисової, О. Жаворонко, І. Кобиляцького, М. Красовицького, В. Помагайби, В. Сухомлинського й ін.

Автори навчальних посібників із педагогіки, укладених в умовах панування партійної ідеології, основне завдання морального виховання формулювали так: виховання учнів у дусі комуністичної моралі, в основі якої лежить ідейна переконаність, відданість справі комунізму, непримиренність до його ворогів, свідомість громадянського обов'язку, активна участь у праці на благо суспільства, добровільне додержання основних правил людського співжиття, товариська взаємодопомога, чесність і правдивість, нетерпимість до порушників громадського порядку.

У книзі «Народна освіта в СРСР» (1967) представлені статті розвитку загальноосвітньої школи 1917–1967 рр., головний зміст яких – аналіз стану народної освіти в Радянському Союзі, розвитку освіти в радянських республіках, змісту виховної роботи в школі та діяльності піонерської і комсомольської організацій. Радянська школа завжди була школою виховання свідомих творців нового світу. В її стінах зростали і міцніли покоління активних будівників комунізму. У програмі РКП(б), прийнятої на VIII з'їзді партії в 1919 р., сформульовано головну мету радянської школи – виховання покоління, здібного остаточно встановити комунізм. Усупереч принципам буржуазної педагогіки – індивідуалізму, егоїзму, пристосуванню, націоналізму, антидемократизму – радянська влада поклала в основу нової системи виховання зовсім інші ідеї: гуманізм виховання, творчу різнобічну діяльність учнів, поступова демократизація шкільного життя, організація взаємин учнів і

педагогів відповідно до норм самої високої моралі [490].

Серед конкретних виховних завдань, які партія ставила на різних історичних етапах, провідними були виховання класової свідомості, вірності та відданості ідеям революції, ідеям марксизму-ленінізму, формування громадянських почуттів, комуністичних переконань. Школа залучала учнів до активної участі в політичному житті країни. З перших днів радянської влади Комуністична партія України розгорнула величезну виховну роботу серед учителів із метою залучення їх до активної участі у розбудові нового життя. Робота в новій школі була під силу лише вчителю, озброєному марксистсько-ленінською теорією. Тому Комуністична партія України багато уваги приділяла підвищенню ідейно-політичного рівня вчителів, роз'яснювала їм учення марксизму-ленінізму і політику партії, вчила бути пильними до класового ворога [490].

Основою виховання підростаючого покоління став сформульований у Програмі КПРС (1961 р.) Моральний кодекс будівника комунізму, що визначив норми поведінки радянських людей, став програмою виховної роботи. У Моральному кодексі помітно вирізняється пріоритетність не моральних якостей, норм і цінностей, а ідеологічно-партійних настановлень і принципів. У системі моральних цінностей, з погляду радянської ідеології, перше місце відводилося таким якостям, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, добросовісна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів тощо [338].

У Моральному кодексі розкривалися такі якості, як колективізм і товариська взаємодопомога, гуманне ставлення і взаємна повага між людьми, чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність, взаємна повага у сім'ї, турбота про виховання дітей, моральна підготовка до створення сім'ї тощо. По суті, ці якості за сучасним трактуванням класифікуються у системі моральних цінностей як абсолютно вічні загальнолюдські сімейні вартості, що мають

універсальне значення та необмежену сферу застосування. Проте в досліджуваний нами період ці поняття не були позбавлені партійного догматично-ідеологічного змісту. Наприклад, виховання якостей чесності й правдивості, моральної чистоти тощо, за Моральним кодексом, передбачало «... формування переконаності в боротьбі за високу моральну чистоту в кожній людині, за повне викорінення пережитків капіталізму в питаннях особистої поведінки і ставленні до суспільства». Виховання почуття любові до країн соціалізму, дружби й братерства всіх народів СРСР, нетерпимості до расової неприязні поєднувалося з вихованням непримиренності до ворогів комунізму, у «... формуванні стійкої ідейної позиції і готовності до боротьби за справу комунізму і комуністичну ідеологію, необхідності посилення політичної пильності, знань про явних і таємних ворогів радянської країни і комуністичної ідеології» [338].

Нині очевидним є те, що прийняті в радянській освіті норми загальнолюдського, національного, громадянського, сімейного та особистого життя людини трактувалися через віру в ідею побудови «комуністичного» суспільства, члени якого виховані в душі беззавітної віри в «світле майбутнє» і відданості комуністичній ідеї, безпомилковості вождів і їхніх творів, переконаності в необхідності постійної пильності, боротьби з ворогами комуністичної ідеології та ін. Проте з розвитком суспільних відносин міфічність ідеї «комуністичного раю» ставала більш вираженою, зрозумілішою, у свідомості багатьох розхитувалася віра в комуністичні ідеали, що зумовило формування наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. так званого вакууму ідеалів [639].

Підкреслюючи важливу роль системи фізичного виховання у формуванні ідейно і фізично досконалого «будівника комунізму», радянські педагоги протиставляли їй фізичне виховання у буржуазній школі, однозначно визнаючи переваги першої. Так, у підручнику з педагогіки Т. Ільїної з негативного боку, через ідеологічну позицію автора простежується аристократичний і привілейований характер багатьох видів спорту в буржуазній школі й відповідно обмеженість заняття ними в масових школах; описується закордонна практика організації масових спортивних заходів: «Спорт як видовище у

країнах капіталу сприяє культивуванню масового психозу, роздмухуванню нездорових, тваринних інстинктів, жорстокості, позбавлення людей почуття співчуття, жалості... там допускається застосування жорстких прийомів у багатьох видах спорту... Наприклад, футбольна зустріч чи матч з боксу в США не задовольняє глядача, якщо з футбольного поля не виносять двох–трьох людей, чи якщо один з боксерів не падає замертво...» [639].

Завдання естетичного виховання як складової виховання у радянській школі педагогічна література формулювала так: «... розвиток в учнів естетичного сприймання – здатності сприймати і правильно розуміти прекрасне в дійсності – природі, суспільному житті, мистецтві; формування естетичних смаків і почуттів, понять і поглядів; виховання потреби і здатності створювати прекрасне в житті і мистецтві, прагнення до посилюючого прояву себе в мистецтві, що передбачає розвиток творчих здібностей дітей, виховання у них уважного і вимогливого ставлення до свого зовнішнього вигляду – охайність і чистота костюма та сукні; культурна поведінка в громадських місцях; ввічливість у взаємоспілкуванні, у спілкуванні з дорослими, знайомими і незнайомими» [758].

Прекрасне, з погляду марксистсько-ленінської естетики, – це життя у його революційному розвитку, в його русі до комунізму, в боротьбі нового, передового зі старим, відживаючим. Джерелом прекрасного визнавалася об'єктивно існуюча радянська дійсність і насамперед «... краса багатогранної творчої праці радянського народу, її наслідки, рідна природа, продукти матеріальної і духовної культури, краса людських відносин, моральних учинків» [639].

Особлива роль у відображенні прекрасного в естетичному вихованні відводилася мистецтву. Стверджувалося, що сила виховного впливу радянського мистецтва зумовлена його ідейним змістом. «Гуманізм, пафос творчої праці радянських людей, справжні людські відносини, відображені в художніх творах, духовно збагачують учнів», – підкреслював С. Збандуто [639].

Вказуючи на ідеологічну спрямованість естетичного виховання, автори

книги «Основные вопросы педагогики» М. Костянтинов, О. Савич, М. Смирнов зазначали, що під керівництвом КПРС мистецтво розвивається на принципах комуністичного реалізму, які забезпечують правильний напрям для розвитку всіх видів мистецтва [758].

Розкриваючи, на основі науково-педагогічної та навчальної літератури, зміст основних складових загальної мети виховання у радянській школі, зауважимо, що окремі автори, розглядаючи значення, завдання і зміст складових комуністичного виховання у процесі навчання та позаурочної роботи, обов'язково порівнювали їх із буржуазною школою і робили висновки з класово-партійних позицій.

Дослідники історії української школи і педагогіки О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко визначали, що «...у погоні за привидом усебічного гармонійного розвитку українська школа втратила елементарне – виховання людини, трудівника, громадянина своєї Вітчизни. Виявилось, що педагогічна наука формально підійшла до визначення змісту всебічного розвитку і, крім монографій та дисертаційних досліджень, суть яких зводилася виключно до переживання цитат класиків марксизму-ленінізму про поєднання у вихованців духовного багатства, моральної чистоти та фізичної досконалості, практично нічого не дала вчителю» [425].

У наступні – 1970–1980-ті рр. – не простежуються істотні зміни у педагогічній літературі щодо розкриття складових усебічного розвитку особистості, цілей і завдань виховання. Формування їх змісту однозначно відображало партійні положення щодо гармонійного розвитку особистості радянської людини.

Відповідно до рішень партійних з'їздів і урядових постанов про народну освіту, зокрема постанов «Про завершення переходу до всезагальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.) та «Про заходи подальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973 р.), авторським колективом Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом

І. Мар'єнка розроблено програму «Орієнтовний зміст виховання школярів» (уперше видрукувано в 1971 р., перероблено і доповнено у 1976 і 1980 рр.). У програмі сформульовано вимоги до школярів на різних етапах їхнього вікового розвитку. За оцінюванням тогочасних педагогів, розробка цих вимог була «кроком уперед у плані конкретизації мети виховання» [322].

В «Орієнтовному змісті виховання школярів» відображено основні принципи і завдання комуністичного виховання: всебічний, гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання і виховання; зв'язок виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність, цілеспрямованість, суспільно-політична спрямованість процесу виховання, виховання у діяльності, формування потреби в праці, у корисних справах і на благо людства, прагнення жити і працювати по-комуністичному; виховання у колективі і через колектив, у дусі дружби і товариськості; узгляднування вікових та індивідуальних особливостей учнів; повага до особистості дитини і висока вимогливість до неї, опора на позитивне у її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їхньої самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього і старшого віку [322].

У нових редакціях програми 1976 та 1980 рр. відбулися окремі зміни щодо конкретизації загальних завдань виховання, які класифікувалися за такими напрямками: «...формування основ комуністичного світогляду; виховання політичної свідомості і розвиток суспільної активності; виховання комуністичної моральності, свідомої дисципліни і культури поведінки; виховання свідомого ставлення до праці і розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці; виховання комуністичного ставлення до праці й суспільної власності, розширення політичного світогляду і підготовка до свідомого вибору професії; формування правосвідомості і виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей; фізичне вдосконалення, зміцнення здоров'я і формування санітарно-гігієнічної культури» [758].

Порівняно з минулими, 1950–1960-ми рр., спостерігаються окремі зміни у семантичному спектрі термінів, якими позначалися загальні завдання виховання. Так, новими у 1970–1980-ті роках, є: виховання політичної свідомості і розвиток суспільної активності; розширення політичного світогляду і підготовка до свідомого вибору професії (раніше – «правильний вибір професії»); формування правосвідомості і виховання громадянської відповідальності; виховання свідомого (а не лише комуністичного) ставлення до праці і розвиток пізнавальної активності та культури розумової праці.

Традиційні й дещо нові, з погляду семантики, поняття і надалі були ключовими у розкритті змісту складових усебічного виховання школярів як загальної мети виховання, що підтверджують результати аналізу джерельної бази, зокрема навчальних посібників із педагогіки 1970–1980-х рр. (А. Бондар, В. Борисенко, О. Гуменюк, О. Кондратюк, М. Савін й ін.), а також наукових досліджень та публікацій [75; 81; 339; 639].

Водночас зауважимо, що на відміну від навчальної літератури, де складовими всебічного розвитку особистості традиційно розглядалося розумове, трудове, моральне, фізичне та естетичне виховання, тематика наукових публікацій 1970-х рр. свідчить про розширення спектру напрямів виховання. Утримується увага науковців на трудовому, моральному, атеїстичному вихованні, проте активніше починають розроблятися проблеми патріотичного, ідейно-політичного, інтернаціонального виховання.

Патріотичне виховання вважалося актуальним напрямом педагогічних досліджень у 1970–1980-ті роки, про що свідчать дисертаційні роботи М. Зубалія, В. Костюка, Г. Лещинської, А. Нікуліної, В. Новосельського, Ф. Савченка, В. Шахненка, Т. Шашло та значна кількість книг і статей (М. Гуменюк, І. Іваненко, С. Сай, М. Шангін, Г. Шевченко й ін.). Питанням ідейно-політичного виховання було присвячено численні статті, книги, дисертації (О. Бевза, В. Горєєва, С. Дем'янчук, Т. Дем'янчук, В. Жадько, Н. Чаюн, П. Щербань й ін.). У дослідженнях В. Гурського, В. Заслуженюка, О. Опаленика розглядалися проблеми інтернаціонального виховання [206; 639].

Провідною у цей час була також «ленінська тема». У статтях, брошурах, монографіях (Г. Нестеренко, Н. Репа, Д. Шелухін й ін.) розглядалися питання виховання учнів під загальним гаслом «вирощуємо ленінців» [358].

Окремі дослідження (Р. Бандура, Н. Касярум, В. Котирло, Н. Краснова, Ю. Кусий, В. Омеляненко, В. Сеніна, П. Щербань й ін.) стосувалися проблем формування громадянськості учнів. Проблема громадянського виховання завжди була в центрі уваги В. Сухомлинського [808; 814].

Серед публікацій вирізняються роботи, присвячені питанням усебічного розвитку учнів, формування у них моральних якостей. Науковці вважали, що розв'язуючи конкретні завдання на певному етапі формування дитячого колективу, учитель повинен бачити найближчі й далекі перспективи у вихованні кожного учня, проектувати особистість майбутнього випускника. У зв'язку з цим О. Куриш запропонував розробити орієнтовну модель виховання середньої школи, головними блоками в якій були б розумові, трудові, моральні, естетичні, фізичні якості учнів [758].

Відповідно до моделі було створено систему організаційних заходів школи щодо формування всебічно розвиненої особистості школяра через учнівський, педагогічний, батьківський колективи. Для глибокого вивчення учнів О. Куриш рекомендував використовувати спостереження, анкетування, бесіди, аналіз успішності та вихованості, а для реалізації моделі випускника – застосовувати колективні, диференційовані, індивідуальні форми роботи.

За традицією, яка склалася у минулі роки, активно розроблялися проблеми трудового виховання, зокрема у працях І. Беха, В. Оржеховської, М. Рябухіна й ін. Багато публікацій було присвячено проблемам професійної орієнтації (Б. Кобзар, Л. Новикова) [58; 329; 510].

У 1980-ті роки набуває актуальності проблема економічного виховання учнів. Його питанням присвячено статті й книги, авторами яких є А. Красовська, В. Мельченко, А. Нисимчук, О. Розинко, І. Смолюк, М. Хроменков, О. Шпак й ін. [758].

З другої половини 1980-х рр. під впливом демократичних змін у

суспільстві науковці та педагоги-практики спрямовують свої зусилля на пошук шляхів перебудови системи виховання. Про це свідчать праці В. Галузинського, М. Євтуха, Л. Казарян, І. Козубовської, М. Красовицького, В. Однолька, М. Стельмаховича, Т. Яценко й ін. [221; 535; 795].

У науково-педагогічній пресі писалося про необхідність уникати помилок в ідейно-політичному вихованні молоді. На думку І. Козубовської, насильно і штучно втиснутий в навчальну і виховну роботу ідеологічний аспект не тільки не приносив користі, а й завдавав шкоди. Авторка наводила факти, коли приклади в підручниках для дітей семи – восьми років, які ще не орієнтуються в таких поняттях, як конституція, комунізм, комуністична партія, ударник п'ятирічки тощо, дібрані саме з такими словами [758].

Процеси державної демократизації та їх вплив на процес виховання дітей, які намітилися наприкінці 1980-х років, на наш погляд, узагальнила К. Чорна у виступі за «круглим столом», проведеному журналом «Радянська школа» (листопад 1989 р.): «... особистість – не продукт, а мета колективу, актуальною стає підвищена увага до розвитку учня, механізму зв'язку особистості і такого колективу, у якому альтернатива вихованця визнається як соціальна цінність, рушій прогресу. Зростання такого колективу вимірюється здобутками особистості – моральними і творчими. А справжніми цінностями є особиста відповідальність, здатність самостійно мислити, організувати і виконати справу, накреслити перспективу та культура гуманізму» [918].

Відповідні зміни простежуються і в навчальній педагогічній літературі. Так, в посібнику для вчителів «Дидактика сучасної школи» за редакцією В. Онищука (1987) пропонується визначення поняття «всебічний розвиток особистості», позбавлене ідеологічно-догматичних «приправ». Зокрема, всебічний розвиток особистості означає ріст її духовних і фізичних сил, її творчих здібностей і індивідуальних обдарвань, формування людини як працівника – виробника матеріальних і культурних благ, як громадянина і суспільного діяча, як моральної і культурної особистості, носія високих етичних і естетичних цінностей [639].

Незважаючи на те, що наприкінці 1980-х рр. з'явилися роботи, автори яких намагалися знайти нові підходи до вирішення виховних завдань, загалом науковці й педагоги-практики, які досліджували питання виховання, продовжували традиції, що заклали їхні попередники, тобто працювали в межах радянської парадигми. Її характеризують комуністична спрямованість, віра у всесилля виховних впливів на учнів, учителів, батьків, громадськості, учнівських організацій, намагання розвивати всі основні групи особистісних якостей школярів, орієнтація на досвід та стандартні підходи до виховання.

На думку науковців О. Любара, М. Стельмаховича, Д. Федоренка «...керівництво комуністичної партії насильно нав'язало школі нереальну, ілюзорну мету – виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Закріплення цієї мети у партійних документах і зведення її до рівня закону в Конституціях СРСР та УРСР на практиці сприяло відходу школи від реального життя». Мета виховання у радянській школі в зазначений період визначалася як формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості й охоплювала завдання розумового, трудового, морального, естетичного, фізичного, ідейно-політичного, патріотичного, атеїстичного, інтернаціонального виховання. Аналіз їх змісту відображає систему цілей і завдань, які втілювали тодішнє соціальне замовлення, зумовлене пануванням ідеології марксистсько-ленінської концепції побудови комунізму, однопартійною командно-адміністративною політикою держави. Монопольне домінування ідеології зумовлювало заідеологізованість виховання, побудованого відповідно до комуністичних ідеалів, конкретних завдань комуністичного будівництва, на основі викриття ворожої марксистсько-ленінської буржуазної ідеології [425].

Головним завданням освіти було пристосування людини до партійно-державного механізму. Нав'язувалися ідеологічні штампи, псевдогромадянські риси; школа орієнтувалася лише на державні інтереси; здійснювалися нівелювання особистості, її стандартизація.

Проте очевидним є те, що розумної альтернативи всебічному й гармонійному вихованню не існувало. Воно залишається ідеалом, досягнути

якого прагне нова українська школа. Але нині ця мета полягає у сприянні розумовому, моральному, емоційному і фізичному розвитку особистості, розкриттю її творчих можливостей, формуванні гуманістичних відносин, забезпеченні умов для розкриття індивідуальності дитини з огляду на її вікові особливості [572].

Провідними завданнями в 1990-ті роки було забезпечення деполітизації змісту освіти та надання йому національного характеру, що відображено у Концепції загальноосвітньої школи України, Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти й ін. [345].

Зміст навчальних планів, які діяли в перші роки незалежної України, підтверджує, що загальноосвітня школа ставала національною, тобто школою держави Україна. На відміну від радянського періоду, стрижневим у змісті шкільної освіти стає національний компонент, що охоплює знання рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, джерел і особливостей рідної культури, народної творчості, знання про суспільний і державний устрій України, її міжнародне становище, населення, природні ресурси, економіку, науку, культуру, сучасні етнічні процеси. Ці знання розкриваються як в обов'язкових навчальних предметах, так і в предметах за вибором учнів, у факультативних курсах.

На національній основі перебудовується зміст історичної і географічної освіти. Як обов'язкові навчальні дисципліни введені «Історія України», «Географія України». Першоосновою географії як навчального предмета стало вивчення рідного краю, що за планом на 1993/94 навчальний рік розпочиналося у 5-му класі [298].

Для реалізації культуротворчої функції школи, прилучення школярів до народних надбань, національної історії, культури, традицій, звичаїв, побуту в органічному взаємозв'язку із загальнолюдською культурою до навчальних планів як обов'язковий предмет уведено «Всесвітню історію». У статусі вибірково-обов'язкових уведено також низку нових предметів національно-

культурного змісту: «Рідний край», «Етнографія і фольклор України», «Народознавство» [298].

Змінюються підходи до вивчення предметів мовно-літературного циклу: пріоритетна роль надається вивченню рідної та державної мови й літератури, введено нову дисципліну «Світова (або зарубіжна) література». Відповідно збільшується кількість годин на вивчення української мови та літератури як у школах з українською мовою навчання, так і з російською, румунською, польською, болгарською та ін. (наприклад, у 1985/86 навчальному році у 10-річній школі на вивчення української мови та літератури виділялося 58 тижневих годин, у 1993/94 навчальному році – 63 год/тжн.). Істотні метаморфози відбулися з російською мовою як навчальним предметом: ще в 1992/93 навчальному році у базовому навчальному плані середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання російська мова вивчалася як обов'язковий предмет державного компонента, а в наступні роки її вилучено з державного компонента і пропонувано вивчати як вибірково-обов'язкову дисципліну шкільного компонента [298].

Визначення національного компонента змісту навчання і виховання для педагогічної теорії і практики початку 1990-х рр. стало особливо відповідальним завданням. Сприйнятлива до суспільних запитів загальноосвітня школа активно шукала засоби прилучення дітей до історії рідного народу, його історико-культурних джерел і етнічної специфіки, до розуміння місця й ролі національної спадщини. Однак ці пошуки, як показав час, не були позбавлені суперечностей і проблем [703].

З одного боку, розпочалося інтенсивне формування української державності, відновлення історичної правди, маніфестації національних символів тощо. З другого – життєво необхідною визнається інтеграція України у світову співдружність, утверджується розуміння того, що освіта мусить бути універсальною, не замикатися у своїх національних межах [375].

На цьому тлі через відсутність серйозних досліджень проблем синтезу цінностей національної і загальнолюдської культури в змісті освіти, навколо

проблеми діалектичної єдності культурно-історичних традицій народу із загальнолюдською культурою виникали гострі дискусії, що зводилися до питання, яку людину необхідно виховувати. Дослідник М. Красовицький виокремив дві протилежні тенденції: науково-помірквана і національно-радикальна [535].

Прикладом науково-поміркованого й обґрунтованого розуміння нерозривності національного і загальнолюдського культурологічного змісту освіти й виховання є позиція І. Яхуна: «Звертаючись до своїх національних коренів, ми повинні враховувати сьогоднішнє буття, його особливості, спираючись на світовий досвід» [532].

Представники іншої позиції вели боротьбу фактично за те, щоб до змісту виховання та навчання не потрапило нічого не українського. Це, за оцінкою С. Гончаренка і Ю. Мальованого, на практиці призводило до вульгаризації ідеї національного відродження, до виключного етнографізму освіти. Повернення до етнічних джерел зводило розбудову української школи до вивчення пісень і віршів, гопаків, оспівування солом'яних стріх і шароварів. Наразі соціальною місією школи є збагачення і примноження національної культури, а не консервація минулого [151].

Принципово важливим, на думку С. Гончаренка та Ю. Мальованого, стало дослідження можливих форм відображення національного компонента в змісті освіти, виявлення педагогічної доцільності спеціальних народознавчих предметів, запровадження до практики світового досвіду органічного відображення історичної правди про український народ, його культуру, мистецтва, традиції в існуючих курсах, насамперед гуманітарних. Не можна не погодитися з думкою авторів «Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти», що з педагогічного та етичного погляду «націоналізація» школи виправдана лише тоді, коли вона не заперечує загальнолюдського, гуманітарного спрямування освіти і не перетворюється на знаряддя денационалізації інших народів [151].

У Концепції державного стандарту освіти, розробленій у 1996 р. творчими колективами вчених АПН та НАН України під керівництвом С. Гончаренка, О. Ляшенко, О. Савченко, П. Толочка, вперше визначалися суть стандарту, базовий навчальний план, освітні галузі, співвідношення кількості годин на їх вивчення за роками навчання, форма контролю за додержанням вимог щодо засвоєння обов'язкового мінімуму на кожному освітньому рівні тощо [531].

Затверджений у 1998 р. державний стандарт загальної середньої освіти України став визначальним щодо вимог держави і суспільства до змісту, обсягу та рівня загальноосвітньої підготовки громадян на сучасному етапі [531].

Основоположним документом стандарту є Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів, який дає цілісне уявлення про структуру загальної середньої освіти, окреслює освітні галузі та розподіл годин між ними за роками навчання та ін. Інваріативна складова змісту є спільною для всіх загальноосвітніх закладів України і визначає її загальнодержавний компонент. Варіативну складову формує навчальний заклад з огляду на інтереси, здібності, життєві плани учнів; ця складова є істотним засобом забезпечення повноцінного розвитку особистості школяра.

Базовий план охоплює такі освітні галузі (предмети й курси): «Суспільствознавство» – історія України, всесвітня історія, українознавство, основи суспільствознавства, права, економіки, «Людина і світ»; «Мови і література» – українська мова, українська література, іноземна мова, зарубіжна література, література і мова національних меншин; «Культурознавство» – мистецтво, художня культура, основи етики й естетики; «Природознавство» – природознавство, фізика й астрономія, хімія, біологія і екологія, географія; «Математика» – математика, алгебра, геометрія; «Фізична культура і здоров'я» – фізична підготовка, допризовна підготовка юнаків, безпека життя і діяльності людини, валеологія; «Технології» – трудове навчання, виробничі технології, основи виробництва, інформатика. На державний компонент припадає 80% навчального часу, 35% з яких відведено на вивчення суспільно-гуманітарних,

25% – природничо-математичних, 15% – оздоровчо-трудоу, 5% – естетичних наук [531].

Визначений у державному стандарті багатокомпонентний зміст освіти – систематизовані знання про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво, засоби пізнавальної і практичної діяльності, є основою для реалізації продекларованих у нормативних освітніх документах завдань виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Такий відбір змісту освіти, уважає О. Савченко, «ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання та виховання на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями й народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави» [720].

Національна ідея, системна гуманітаризація української шкільної освіти, її культурологічне, розвивальне, виховне спрямування відбувалися як в аксіологічному (ціннісному) аспекті, так і на рівні предметного забезпечення.

Так, відповідно до потреби творення нової школи і вимог реформування національної освіти, у школах усіх типів і рангів упроваджується вивчення інтегрованого курсу українознавства. Науковці заснованого в 1991 р. Інституту українознавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка розробили стандарт навчального інтегративного курсу «Українознавство», інваріативний проект програми «Українознавство», посібник з українознавства [345].

У 1998 р. до базового змісту освіти введено нову інтегровану навчально-виховну дисципліну «Українознавство». Цей курс, за визначенням авторів навчальної програми П. Кононенка, О. Короля, Т. Усатенко, спрямований на «вироблення в учнів гуманістичних життєвих принципів, їх знання і розуміння початків та етапів, рушійних сил розвитку України, організацію дослідження подальшого поступу української людини, нації, держави як природних та історичних феноменів, світового українства...» [341, с. 31].

Основна мета інтегративного курсу «Українознавство» — «надати учням знання про людину та про Україну й українство як цілісність, з одного боку, та органічну спільність із вселюдством — з другого, і сприяти усвідомленню, самореалізації кожної особистості та нації, формуванню громадянської свідомості» [341, с. 31].

Українознавство як базова навчальна дисципліна та наукова система цілісного пізнання світу утверджується на всіх рівнях, що стало переконливим і дієвим доказом повернення української освіти до її національних основ, до джерел і одночасне спрямування на досягнення світового рівня, а також фактом кардинальних змін в освіті й вихованні, вивільнення змісту освіти від партійної заідеологізованості, великодержавного шовінізму та інших проявів політики радянського уряду в галузі освіти.

Аналізуючи зміст навчальних програм із шкільних дисциплін щодо їх виховної спрямованості, ми виявили разючу відмінність від програм радянського періоду, коли зміст навчального предмета визначався ідеологічними настановленнями, а його завдання формулювалися у марксистсько-ленінському дусі з відповідними і лексичними штампами.

Змістову сторону мовленнєвої діяльності у програмах відображає передусім культурознавча змістова лінія, подана у вигляді орієнтовних тем з розвитку зв'язного мовлення, які опрацьовуються за допомогою системи текстів, дібраних за певними критеріями, наприклад: відповідність віковим і пізнавальним можливостям учнів, культурологічний характер інформації; її виразне виховне спрямування; проблемність тощо (на відміну від радянського обговорення партійних програм і рішень з'їздів, цитування творів вождів тощо). Особливе місце серед таких текстів посідає дидактичний матеріал українознавчої тематики, покликаний ознайомити учнів з основними рисами культури українського народу, прищепити повагу до нього, виплекати свідомість громадянина України.

В умовах демократичного суспільства надзвичайно важливо, щоб учні знали також, що слово може бути не лише носієм позитивних цінностей, а і їх

протилежностей – зла, потворності й облуди, маскуючись за зовнішньою привабливістю. У зв'язку з цим важливими є тексти й вправи, які були б спрямовані на утвердження найвищих ціннісних орієнтирів життєдіяльності людини – Добра, Краси, Істини, вершинним виявом яких є любов, а також цінностей інших рівнів – сімейних, національних, невід'ємними складниками яких є рідна мова, найважливіші народні традиції і звичаї, мовний етикет, народна мудрість, виражена у приказках і прислів'ях, фразеологізмах, крилатих висловах тощо. Щоб етичний аспект змісту культурологічної змістової лінії засвоювався глибоко і міцно, необхідна опора на абсолютні загальнолюдські цінності, необхідне усвідомлення норм моралі [694].

Крім безперечного естетичного впливу літератури на читача, особливого значення у сучасних програмах надається її людинознавчому аспекту. Головне, що набуває особливого значення в умовах утвердження української державності, – це трактування художньої літератури як націотворчого фактора.

У контексті виховання гармонійно розвиненої особистості, всебічно освіченої людини, яка має яскраву індивідуальність, може ухвалювати зважені рішення, усвідомлювати глобальні проблеми людства та національні проблеми, українська література й мова оцінюються як засоби духовного, розумового, естетичного збагачення учнів. Мета їх вивчення у школі полягала у тому, щоб залучити учнів до найкращих надбань світової літератури, загальнолюдських цінностей, що має сприяти інтеграції українського народу в світове товариство.

Нові акценти у виховній спрямованості нинішнього шкільного навчання зумовлені також уведенням до змісту загальної середньої освіти навчального предмета «Основи безпеки життєдіяльності» (наказ Міністерства освіти України від 18.08.1999 р.). За допомогою цього курсу зроблено спробу надати кожному учневі елементарні знання про нього самого та його права, власні можливості й обов'язки перед собою, іншими людьми, природою; а також наголосити вчителям, що головною цінністю у школі є учень, його інтереси, його здоров'я. Основною метою курсу є розвиток компетентності школярів щодо істотних особливостей життєвих ситуацій і самостійного забезпечення

повноцінного життя в умовах постійної небезпеки. Важливим при викладанні цього предмета є громадянський аспект. Людина живе серед інших людей у конкретній державі. Вона має вчитися поважати і виконувати закони цієї країни, користуватися ними задля свого блага, при цьому не поважаючи права інших людей. Громадянський аспект цього курсу полягає у вихованні в учнів відповідальності за свої вчинки та наслідки [531].

Ціннісні трансформації сучасного життя зумовили формування нових виховних аспектів і в такому навчальному предметі, як «Фізична культура». Особлива («державна») увага за комуністичного режиму зосереджувалася на пошуках рекордсменів, а звідси, за висловом О. Вишневецького, і «нормативоманія»: ішлося про традиційне плекання стандартизованих «бійців революції» і використання фізкультурних досягнень з метою прославлення «досягнень соціалізму» [116]. Нині фізична культура розглядається насамперед як чинник розвитку всіх форм активності, головне її завдання – сприяти гармонійному фізичному розвитку дитини та її духовному і психічному здоров'ю. Особлива увага звернена на роль фізичної культури в утвердженні пріоритетів здорового способу життя молоді, формуванні в учнів потреби і навичок організації корисного дозвілля та активного відпочинку, розвитку й відновлення фізичних і духовних сил, реабілітації та корекції здоров'я, вихованні позитивних моральних і волевих якостей, потреби у систематичних заняттях фізичними вправами та прагнення до фізичного вдосконалення, готовності до праці й захисту Вітчизни.

Величезні можливості прилучення дітей до найкращих традицій українського народу, до творчої діяльності сконцентровано у змісті художньо-естетичної освіти, спрямованої на виховання творчої особистості, розвиток у школярів почуття гармонії, ритму, звуку, кольору, пластичних форм, уяви, фантазії – усього того, що має значення для сучасного світосприймання. Мистецькі дисципліни у сучасній школі викладаються у поєднанні трьох складових національної культури: фольклору, культових традицій, національної і світової академічної творчості. Зміст навчальних програм, посібників з музики, образотворчого мистецтва враховує надбання видатних діячів культури і

мистецтва, українських і світових педагогів-музикантів, художників, української і світової спадщини в цілому.

Важлива роль відводиться предметам художньо-естетичного циклу у формуванні художньо-естетичної культури учнів, успадкуванні духовних надбань народу. Прилучаючи школярів до розуміння змісту й суті мистецтва через особистісно-емоційне навчання, засобами музики й образотворчого мистецтва забезпечується духовно-моральне та естетичне виховання особистості учня, формування добрих почуттів, чуйності, здібностей до співпереживання.

Отже, аналіз навчальних планів і предметних програм відображають продекларовану в нормативних документах культурологічну спрямованість шкільної освіти, оновлення її змісту на засадах гуманітаризації і демократизації, цілеспрямованого використання надбань національної культури, поєднання загальнолюдського і національного, пріоритету особистісного розвитку людини й ін. Реалізація культуротворчої функції загальноосвітньої підготовки потребує розуміння її як процесу, в якому цілі навчання поєднуються з виховними. Відбувається, як зазначає В. Ягупов, переоцінка призначення і сенсу функціонування дидактичного процесу, його переорієнтація до особистості учня та сприяння їй у саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації в умовах сучасних трансформаційних змін [936, с. 226].

4.2. Ідеї духовно-морального виховання дітей у педагогічній спадщині вітчизняних педагогів

У виборі орієнтирів духовно-морального виховання дітей, впровадження прогресивних ідей до практики роботи вітчизняної школи важливе значення має звернення до теоретичної спадщини фундаторів духовно-морального виховання в Україні. Серед них виокремлюються постаті відомих її діячів: Г. Ващенко, М. Грушевського, В. Зеньковського, І. Огієнка, С. Сірополка, С. Русової, Я. Чепіги. У боротьбі за національну школу східноукраїнські та західноукраїнські освітні діячі поєднували свої зусилля задля сформування теоретичних основ вітчизняної

школи, системи духовно-морального виховання дітей.

Українські вчені були єдині в тому, що вітчизняна школа – це школа духовності. Її сутність, зміст, форма, методи і дух є народними. В ній має забезпечуватися природний всебічний і гармонійний розвиток особистості, її здібностей, задатків, національної самосвідомості і загальнолюдської моралі та здійснюватися формування духовної, високоморальної, розумово розвиненої, фізично загартованої, працелюбної, соціально зрілої і творчої особистості.

Глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання здобутків минулого століття дасть змогу уникнути багатьох помилок при розбудові сучасної вітчизняної школи.

М. Грушевський – видатний учений, історик, громадський і політичний діяч, письменник, ідеолог руху за незалежність України, організатор національної освіти й науки, педагог. Окрім створених підручників для вишів і шкіл, популярної літератури для самоосвіти, учений залишив у спадок нащадкам свою етико-гуманістичну систему поглядів на людину та її виховання. Розмірковуючи над проблемами духовно-морального виховання, вбачав його мету у формуванні в молоді почуття первинності моральних вартостей – не інтелектуальних, тим менш суто матеріальних, а моральних, морально-соціальних. У його творах звучить заклик до плекання в українців громадянських чеснот, до яких учений-патріот залічував переважання «в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди». Він часто акцентує увагу на важливому значенні для становлення молоді людини навичок самопізнання і самоосвіти, на необхідності прищеплення їй патріотичних почуттів, розвитку інтелекту і працелюбства [162, с. 87].

Тривалий час, фактично впродовж усього періоду існування радянської влади, можна було згадувати українського історика і культуролога лише в контексті критики як «буржуазного націоналіста», а його історичну концепцію вважали позанаукою. З демократизацією і лібералізацією ідеологічного й наукового життя у 1980-х рр. ім'я М. Грушевського повертається з небуття:

спочатку згадками й посиланнями на нього, потім публікаціями, перевиданнями його творів. Особливої популярності постать і творчість М. Грушевського набули після проголошення незалежності України у 1991 р., він стає символом боротьби за національну незалежність, його цитують, перевидують, за його підручниками навчаються у школах [159; 161].

В. Зеньковський – психолог, філософ, теоретик, історик педагогіки, богослов. Закінчив Київський університет Святого Володимира, стажувався за кордоном, доктор психології. У центрі його наукових інтересів була проблема душі, у підході до якої він відстоював ідею особистості в єдності освіти і виховання. Зі встановленням Гетьманату (1919 р.) виконував обов'язки міністра культури та віросповідань в уряді П. Скоропадського. Став одним із основоположників соціальної педагогіки в Російській імперії.

У 1918 р. у Москві опубліковано книгу В. Зеньковського «Соціальне виховання, його завдання і шляхи», у якій автор зазначав, що, виховуючи дитину у штучному індивідуалізованому середовищі, школа пригнічує активність і розвиває «дурну» соціальність: «змагальність, заздрість, марнославство». Ці соціальні почуття «пригнічують» і «розбещують», а не розвивають дитину. Провідним мотивом соціального виховання вважав «піднесення активності через звільнення і розвиток емоційного життя» дитини. Основні надії вчений покладав на сім'ю та самовиховання, створення дитячих самодіяльних організацій.

Відносини з новою українською владою в нього не склалися, і він емігрував у Югославію. З 1922 р. живе в Празі, у 1927 р. працює в Парижі, а у 1942 р. приймає сан священника. У праці «Проблема шкільного виховання в еміграції» наголошує на першочерговості загальнолюдських цінностей, «наднаціональних» духовних пріоритетах. Головне завдання духовно-морального виховання педагог-християнин убачає в тому, щоб «допомогти молоді знайти самих себе, оволодіти тими силами, які є у розпорядженні нашого часу, надихнути тим ідеалом, в ім'я якого потрібно присвятити своє життя» [266, с. 324].

З роками В. Зеньковський дедалі більше приділяє увагу духовно-моральному вихованню дітей як засобу їхнього самозбереження. Російська

еміграція об'єднувалася навколо національно-патріотичної ідеї на засадах православ'я. Загальний сплеск духовних почуттів та устремлінь був спрямований на релігійне, навіть конфесійне виховання дітей і молоді, насамперед, у сім'ї та школі.

В. Зеньковський очолював шкільну справу російського зарубіжжя у Празі та Російський студентський християнський рух (1923–1962 рр.), неодноразово наголошував, що школи, залишаючись навчальними закладами, значною мірою мають стати інструментами виховання, надихати духовну й моральну природу учнів усім тим глибоким і цінним, що є в російській культурі і православ'ї. Уважав, що лише релігійна думка може заповнити ту пустоту, у якій опинилася педагогічна наука зарубіжжя.

Питання національного виховання дітей, яке висувалося російською та українською еміграцією на перше місце, вчений розглядав у контексті релігійного (авт. духовно-морального) виховання, спрямованого на національні цінності. Водночас надавав великого значення вихованню в душі національної ідеї. Як священник, педагог В. Зеньковський проводив величезну роботу з розвитку релігійно-церковної педагогіки. Свої уявлення про цей напрям у формуванні духовності сформулював так: «Основним процесом в житті людини потрібно визнати не фізичний і не психічний бік у ньому, а духовний, який глибше розподілу фізичного і психічного світу і який несе запоруку цілісності. Вивчення різних релігійних явищ показує, що духовний процес має в собі ключ до розуміння всього, що відбувається в людині. Духовний розвиток дитини підпорядкований певному ритмові відповідно до різного віку і змінам. Усвідомлення духовного життя в його ритмі має бути покладено в основу педагогіки, проте не моральний, а релігійний духовний процес зростання створює істинну й останню тему виховного впливу на дітей.

Учення про дитячу душу повинно вмістити обидва учіння супідрядні в ученні про образ Божий і у вченні про духовність, що ввійшла в людське ество і яку належить усунути через розкриття і зміцнення духовних сил людини, що можливо лише в церкві і через церкву. У зв'язку з цим мета педагогічного

впливу може розглядатися як розкриття образу Божого в дітях через підготовку їх до життя в цьому світі і до життя вічного» [267].

До проблем педагогіки В. Зеньковський підходив з позицій православ'я, великого значення надавав приходському життю дітей. Головною ідеєю його стало «уцерковлення» дитини, духовне прилучення її до цінностей християнства, особливо втілених у мистецтві, філософії, літературі. Оскільки вся подальша науково-педагогічна діяльність В. Зеньковського тісно пов'язана з релігійною, практично всі праці, що вийшли з-під його пера, присвячені проблемам релігійного (авт. духовно-морального) виховання дітей та молоді.

У праці «Проблеми виховання в світлі християнської антропології» В. Зеньковський виклав свою педагогічну концепцію. За основу взяв створення світу і людини Богом, спирався на тему Людини, сенсу її життя і долі, її духовно-моральних цінностей, спрямованих на кінцевий результат земного життя – досягнення Царства Божого. Поглиблено розвиваючи релігійну педагогіку, створюючи її нові методологічні засади, що відповідали тогочасним конкретним реаліям еміграції, В. Зеньковський мету і завдання виховання дітей та молоді убачав у «допомозі дітям у вивільненні їх від влади гріха через благодатне поповнення, що надходить від Церкви, допомозі в розкритті образу Божого... тобто розкриття шляху вічного життя як долучення до вічного життя в повсякденному земному житті». Про це пише у праці «Принципи православної педагогіки». Ставив завдання християнського виховання, яке убачав не в гармонійному формуванні дитини, а в ієрархічному розвитку всіх аспектів внутрішнього життя особистості, у їх взаємозв'язку та інструментальному визначенні для повноцінного духовного життя. Складовими цього процесу В. Зеньковський вбачав: фізичне виховання, психічний розвиток, що охоплює «виховання здатності до свободи», авторитет, який у разі правильного тлумачення останнього має стати «провідником духовного здоров'я», а в разі неправильного – лише посилює «трагічну роздвоєність у людині». Складовими психічного розвитку педагог уважав формування характеру, проблему дисципліни (розвивати «дар свободи», якщо він визначається «авторитетною

особою)), проблеми емоційно-художнього та статевого виховання [266].

Складовими християнської педагогіки, за В. Зеньковським, є: соціальне виховання, яке він тісно пов'язував з «дією Церкви, як благодатної соборності», тобто з ідеєю наднаціональної єдності перед Богом; духовно-моральне виховання в душі «містичної моралі, яку розвиває християнство». Квінтесенцією морального виховання є «каяття і звільнення від гріха через Таїнство розкаяння», які є істинними «провідниками моральної сили і зцілення хвороб духу». Інтелектуальне виховання у його праці посідає останнє місце; воно полягає в розвитку ініціативи, інтуїції, творчих сил і має спрямовуватися на формування цілісного світогляду.

Розвиваючи й обґрунтовуючи зміст виховання в душі християнського вчення про створення людини Богом, В. Зеньковський по-новому розглянув і сам термін «виховання». Розуміє його як здатність «вести» дитину, «допомагати» їй; як навернення до духовного життя, сповненого віри в силу Божу, віри, здатної запалити дитячу душу любов'ю до добра і правди: «...пов'язати проблему виховання з темою спасіння – це означає уявити для себе сенс виховання» [266].

Водночас із розмірковуваннями про авторитет, необхідність у покорі, каюття, смиренність тощо В. Зеньковський, як і майже всі філософи російської еміграції, багато розмірковував про виховання свободи особистості. На відміну від матеріалістичної, сцієнтистської та позитивістської парадигм, розумів під свободою надання особистості можливості «самовизначення зсередини», де є «таємниці» – можливість творчого розкриття лише за умови «життя у Бозі». «Поза цим, – стверджував автор, – свобода, зберігаючи силу самовизначення зсередини, є не творчою силою, а навпаки – джерелом хаосу й марної претензійності» [266].

У контексті духовно-морального виховання В. Зеньковський переймався сім'єю, яка має відігравати провідну роль у формуванні моральності особистості, у прилученні її до релігійного, церковного життя. Розглядав питання статевого (і сексуального) виховання дітей та молоді, яке, за його

переконанням, має велике значення для «емпіричного і духовного здоров'я особистості». Зокрема, у статті «Проблеми шкільного виховання в еміграції» (1929) писав, що саме школа має приділяти увагу цим питанням.

На думку В. Зеньковського, мета школи – виховати дітей у дусі національної ідеї, дати освіту і професійну підготовку для життя і роботи на чужині. Для здійснення цих завдань необхідні, вважав педагог, нові засоби виховання: якомога менше сентенцій, повчань, моралізувань, а більше задушевних, простих, щирих розмов із дітьми – колективних та індивідуальних; створення особливих виховних умов виховання для розвитку внутрішнього світу учнів через організацію середовища подібно літніх колоній; розвиток духовних сил дитини і її досвіду. Проте без релігійних почуттів виховання буде неповним і однобоким. Отже, дітям необхідні фізичне здоров'я, соціальна свобода, національна культура, передусім реальність духовного світу, реальність добра і правди.

Водночас В. Зеньковський цікавився історією педагогіки, зокрема аналізував радянську педагогіку. Найяскравішою рисою радянської педагогіки вважав її зв'язок з комуністичною ідеологією, яка сприймається педагогікою як певна релігія.

До відмінних рис радянської педагогіки В. Зеньковський залічував її утопізм, що виявляється у проголошеній меті школи – докорінно змінити життя і виховати покоління, здатні остаточно побудувати комунізм. Утопізм полягав у відірваності від реалій, від впливу середовища, у неможливості виховати ідеал без опертя на реальний соціум. Позитивно оцінював постановку фізичного виховання в радянській школі, але його недоліком вважав поступовий підхід до «мілітаризації» [267].

Наприкінці своєї розробки історії педагогіки В. Зеньковський аналізував емігрантську думку в педагогіці. Завершувався виклад власною концепцією, яка полягала в тому, що «релігійний духовний процес зростання створює істинну й останню тему виховного впливу на дітей». Вважав, що проблема релігійного (авт. духовно-морального виховання) – це основна тема педагогіки і школи.

В. Зеньковський пройшов досить складний, але послідовний шлях філософських і психолого-педагогічних пошуків. Як психолог завжди захищав ідеї об'єктивної психології, що чітко розрізняла поняття «тіло», «душа», «дух». Як філософ обстоював християнську антропологію та апологетику, а в педагогіці його погляди розвивалися від неконфесійної педагогіки християнського спрямування до церковно-конфесійного православного виховання дитини. Спадщина В. Зеньковського щодо духовно-морального виховання дітей ще не вивчена в Україні [266; 267].

Г. Ващенко — видатний педагог, психолог, фахівець з дидактики і національного виховання. Закінчив Московську духовну академію. Працював педагогом у духовній, комерційній школах, учительській семінарії. У 1911 р. повертається в Україну, де продовжує вчителювати. Після Лютневої революції Г. Ващенко був у лавах тих викладачів, які самовіддано долучилися до процесу українізації. Брав участь у II Всеукраїнському вчительському з'їзді (1917 р.), де виступив з пропозицією заснувати українську педагогічну академію.

Після встановлення радянської влади готував кадри вчителів для сільських шкіл у м. Біликах, створив і очолив «Просвіту». Через два роки повертається у Полтаву і працює в Інституті народної освіти, читає основи психології, згодом стає професором і керівником кафедри педагогіки Полтавського педагогічного інституту. Про визнання його авторитету науковця свідчить той факт, що його призначають керівником новоствореної аспірантури.

Під час репресій 1933 р. виїхав до Сталінграду, де очолив кафедру педагогіки педінституту. У 1940 р. повернувся в Україну й очолив ту саму кафедру педагогіки в Полтавському педінституті. Під час окупації писав про історію виховання і навчання в Радянському Союзі, а в 1944 р. виїхав до Німеччини.

Педагогічне кредо Г. Ващенка зосереджене в тезі, згідно з якою головним для українця є «служба Богові й Батьківщині». Розробляв питання теорії національного духовно-морального виховання та засоби можливого

реформування системи освіти в Україні.

У своїх працях Г. Ващенко прагнув охопити найсуттєвіші складники духовно-морального виховання українця, досліджуючи його з позицій християнської етики та націонал-патріотичного світогляду. Спираючись на багаті європейські, зокрема українські народні традиції, він доводить, що: стійка мораль може ґрунтуватися лише на міцних духовних засадах. Іншим наріжним каменем виховної теорії педагога стають палкий патріотизм та обожнювання української нації.

За переконанням Г. Ващенко, формування національного світогляду, який для українців традиційно має не матеріалістичне, а ідеалістичне підґрунтя, має відбуватися лише на основі християнства, бо лише так «можна збудувати позбавлену суперечностей ієрархію вартостей, що забезпечує гармонійність і суцільність характеру» [100, с. 369].

Учителі-практики і педагоги-теоретики найчастіше звертають увагу на релігійність та націоналізм Г. Ващенко. Це переважно і формує той поверхневий погляд на спадщину педагога, який спонукає людей іншого світогляду ставитися до нього неоднозначно. Зрештою, неупередженій людині впадає в око його європейська поміркованість в обидвох цих позиціях. По-перше, будучи справжнім християнином і оборонцем християнства, Г. Ващенко ніколи не опускався до суперечок на рівні конфесійності. Християнство трактував широко – найперше як підґрунтя духовності. По-друге, націоналізм у його світогляді – це не сліпа ненависть до інших народів, а природовідповідна любов людини до свого народу і своєї землі. У низці праць («Проект системи освіти в самостійній Україні», «Виховний ідеал» й ін.) учений виявляв високий рівень толерантності українців до представників інших етносів і висловлював застереження щодо потреби виховання в дітях такого ж толерантного ставлення до інших народів [100].

Національна педагогіка Г. Ващенко відрізняється від педагогіки комуністичної. Сутність її – у послідовній орієнтації на природовідповідність життя людини. На відміну від комуністичної педагогіки, яка, слугуючи

ідеології, вела до духовно-морального, національного та господарського руйнування людини тощо, демократична педагогіка ставить собі за мету сприяти формуванню людини самостійної, яка здатна приймати свободу і відповідати за себе, жити без опікуна, а отже, людини діяльної, ініціативної.

Уся творчість Г. Ващенка як представника демократичної педагогіки спрямована на освіту і виховання людини для життя саме в природовідповідних умовах, без наглядча і на засадах життєздатної системи цінностей, духовності й релігійності, патріотизму на національній основі, громадянськості, родинності.

Педагогічний світогляд Г. Ващенка зорієнтований на християнську стратегію виховання європейських суспільств. У цьому педагог є послідовником К. Ушинського («Проект системи освіти в самостійній Україні», «Основні лінії розвитку советської педагогіки і школи» й ін.). Пріоритетною рисою педагогічної творчості Г. Ващенка є орієнтація на духовне життя людини, виховання якої трактував як розвиток душі [101].

Із традиційно-християнського погляду Г. Ващенка, духовність людини — це її природовідповідна ознака, норма існування. Це впливає з розуміння походження людини як істоти, створеної Богом. У процесі самореалізації людина відчуває природну необхідність піднятися над своїм біологічним («тваринним») началом, їй властиве «прагнення висоти». Цим вона не тільки заявляє про свою «людяність» й окремішність у природі, про свою богоподібність, а й знаходить у цьому прагненні головний ресурс життєвих сил. А відтак, на цьому шляху людина «творить вартості, що підносять її над світом матеріальним», — писав Г. Ващенко, — і «творить тому, що має безсмертну душу, яка споріднює її з Вищим Світом» («Мораль християнська...»). Весь поступ людства, на його думку, «є перехід від стану напівтваринного, у якому домінує переважно фізична природа і її фізичні потреби, до стану, у якому все більшу роль посідає природа духовна та її інтереси» [102].

Основним джерелом духовності Г. Ващенко вважав віру в Бога. Віра — не ворог розуму, а його сумління. А отже, віра — це засіб пізнання світу, разом з наукою. На його думку, людина потребує цілісного світогляду, але наука і

раціональне мислення їй цього дати не можуть. Тому людина, «прагнучи до цілісного світогляду, мусить поповнювати вірою те, чого не дає їй знання» [102].

Погляди Г. Ващенко на духовність зводяться до такого: потреба людини в духовності є вродженою і виражається вона відповідними природними прагненнями. У різних людей і народів, навіть залежно від історичного етапу їхнього розвитку, прагнення духовності репрезентується по-різному – інтенсивно або розмито, ослаблено, «блідю»; духовність, ґрунтуючись на вірі, своїм орієнтиром може вибирати і добро (часто – «псевдодобро»), і зло, і Бога, і створені власною фантазією ідоли («не всякому духу вірте – каже апостол Павло, – а випробовуйте, чи від Бога він»); різні люди і різні народи на відповідних етапах свого культурного розвитку вдаються до як найрізноманітніших способів «опредмечення» своєї духовності – у формі релігійних організацій, храмів, писемних джерел, мистецьких витворів; духовність не розвивається і не змінює свій зміст так само, як раціональний досвід людини. Вона – як світло: його може бути більше або менше, але воно завжди однакове.

Духовність у будь-якому разі спирається на відповідну форму свідомості, і якщо ця духовність характерна для комуністичного ідеалу, то вона спирається на ідеологічне підґрунтя. Комуністична педагогіка розвивалася теж у цьому річищі. Тому не випадково саме ідеологія, почерпнута із творів «вічно живих класиків», свого часу була піднесена до рівня псевдорелігії, бо йшлося саме про віру [102].

Духовність, що зорієнтована на ідеали християнства, спирається на релігійну свідомість, втілену в культурі і традиціях народу. Цю фундаментальну роль релігії у житті людини та її вихованні Г. Ващенко розкрив з особливою увагою і глибиною. Фундаментальними рисами християнського світосприймання вважав: а) визнання Бога як Абсолютної Істини, Добра, Краси, як Творця Всесвіту; б) віру у безсмертність душі людини і перевагу духу над тілом, вічного над тимчасовим; в) визнання абсолютної вартості людини як образу і подоби Божої; г) визнання любові до Бога і до ближнього та до своєї Батьківщини як основи моралі [101].

У контексті завдань сучасної педагогіки на окрему увагу заслуговують риси християнського світогляду. Найперше – це ставлення до людини. Християнство орієнтується на окремо взяту людину, в аспекті суспільних відносин воно визнає не колективізм, а міжособистісну єдність людей, яка досягається спільною орієнтацією їх на один і той самий ідеал. Звідси – суть християнського персоналізму: лише окрема людина є істотою самовідповідальною і Богові підзвітною.

Особливістю поглядів Г. Ващенка на християнство є також те, що християнство оголошує людину вільною і завдяки цьому тлумачить її як особу. Рабство – це втрата своєї особистості, коли людина беззастережно приймає життя таким, яким воно є, і не намагається його покращити. Християнський погляд на людину веде до педагогіки партнерства, властивої сучасній європейській освіті та вихованню. Мораль стає для людини імперативом лише тоді, коли за джерело моральних приписів вона обирає беззаперечний Авторитет Бога [102].

Віру, втілену в релігії, Г. Ващенко тлумачив як містичний чинник, що має великий вплив на поведінку людини, а відтак слугує каталізатором засвоєння морально-етичних і навіть соціальних цінностей. І якщо відповідне «місце віри» у свідомості людини не заповнити нормальним релігійним досвідом, якщо своїм головним авторитетом вона не обирає Бога, то її духовний орієнтир все одно утворюється, але вже поза її волею на ґрунті антирелігії та ідеології боротьби всіх з усіма.

Г. Ващенко радив здійснювати духовно-моральне виховання в родині на прикладі батьків, широко спираючись на морально-релігійну родинну традицію добільшовицького періоду. Був прихильником системного навчання релігії у школі, як це робиться в Німеччині, Польщі. На його думку, релігія задовольняє емоційно-чуттєві потреби людини, розвитку яким сьогодні надаємо надто мало уваги [101].

Педагог виокремлював цінності духовно-морального виховання, необхідні для життя людини: моральність (сфера вселюдського життя), патріотизм (сфера

національного життя), громадянськість (сфера цивільних відносин), родинність (сфера стосунків між членами сім'ї), характерність (сфера індивідуального життя) і природосвідомість (ставлення людини до природи – власної і природи довкілля). Решта зайве і належить або до чисто інформативного поля, або ж є штучно роздутим елементом котроїсь із груп цінностей названих сфер.

Зміст духовно-морального виховання у творчості Г. Ващенка визначається відповідно до вектора духовних прагнень людини і суспільства. Оскільки головним орієнтиром християнства є ідеал Добра, то найперше завдання моралі полягає у тому, щоб робити людину кращою, добрішою, порядною у вселюдському сенсі.

У конкретніших вимірах тлумачення суті моралі у творчості Г. Ващенка визначається такими підходами: а) зміст моралі складають абсолютні вічні вартості, в тій чи іншій мірі властиві і зрозумілі всім людям на землі; б) джерелом моральності є Бог, і віра в Нього є основою імперативності моралі; в) категорії моралі мають абсолютний характер, а тому християнство відкидає релятивізм («класовість») у їх тлумаченні; г) людині властива вродженість потреб і почуттів моральності; д) у змісті виховання мораль посідає чільне місце.

Із християнської сутності духовно-морального виховання випливає його націленість на розвиток у людині сумління та здатності до самоподолання і самореглаентації, а звідси – і визнання категорії гріха. Глибоко й різнобічно тлумачить Г. Ващенко цінності патріотичного виховання. Найперше відштовхується від того, що нація в історії – не «випадкова» і не «тимчасова» категорія. Будучи сумою природовідповідних («видових») ознак народу, вона така ж вічна, як і сама людська спільнота («Виховний ідеал»). В основі національного – дух народу, що в різні періоди історії по-різному втілюється у його культурі та у властивих лише цьому народові суспільних відносинах, в його душі, у зв'язку поколінь, у мові, єдності з територією і кліматом тощо.

Другою особливістю поглядів Г. Ващенка на зміст духовно-морального виховання є визнання вирішального значення свободи в житті нації. Лише вільний народ має можливість повноцінного розвитку і самореалізації. Кінцева

мета нації – мати власну державу, а тому в ієрархії національних цінностей ідея державності посідає чільне місце.

На думку Г. Ващенко, здоровий патріотизм як і моральність, виховується на ґрунті віри в ідеали. Підкреслюючи не тільки єдність, а й спорідненість моралі, що від Бога, та національних цінностей, він тим самим наближав свідомість і педагогіку до того духовного синтезу релігії і патріотизму, який робить деякі народи в історії особливо стійкими і непереможними навіть у важких історичних умовах [103].

У тлумаченні Г. Ващенко, як і К. Ушинського, національне виявляє себе у двох аспектах. З одного боку, воно зумовлює розвиток почуття патріотизму, яке спонукає людину не робити того, що шкодить її народові й державі. А з другого, – національне є тим природовідповідним феноменом, який, будучи в людині повноцінно вираженим, засвідчує її природне здоров'я, «стан норми», а відтак і її духовну та господарську продуктивність.

У сфері родинної педагогіки, зокрема у виборі між авторитарністю і свободою виховання, Г. Ващенко дотримується «золотої середини». Вважав, що «...сучасному вихованню українських дітей треба йти середнім шляхом, уникати зайвої суворості і непотрібних кар і в той же час не покладатися на нахили і здібності». На його думку, родина повинна залишатися найважливішим інститутом виховання взагалі: основи ідеалу служіння Богові й Україні, демократизм і перші паростки характеру закладаються в дитині саме тут [103].

Безхарактерність українського народу спостерігаємо не тільки в політичному, а й у господарському житті. Тож актуальними нині є постійні нагадування Г. Ващенко про потребу виховання у дітях міцного характеру. Концепція педагога в цьому аспекті ґрунтувалася на визнанні за людиною свободи волі. «Під характером ми розуміємо ті викристалізовані властивості людської психіки, що виробляються в неї наслідком свідомої праці над собою». І далі: «Характер є виявом свободної волі людини. Тому людина відповідає за свій характер, чи добрий, чи злий. Але так само відповідає за свою безхарактерність і безхарактерна людина, бо вона не використала можливостей

свої волі» [103].

Найвідповідальнішим періодом життя людини в сенсі виховання характеру Г. Ващенко вважав молодість – вік у 20–25 років, коли людина починає реальне самостійне життя і відчуває потребу в сильному характері. Характер учений пов'язував в один вузол – всі риси людини, її цілі, волю, творчі інтелектуальні здібності, ціннісні орієнтації. Головним компонентом характеру, його стрижнем є життєві прагнення людини, її життєва стратегія.

Зі способів спілкування людини із зовнішньою природою – утилітарно-господарського, духовного й естетичного – Г. Ващенко повсюдно вибирав і підкреслював два останні. «Все, що існує, є творіння Боже й має в собі відбиток Творця» («Мораль християнська...»). На його думку, в ставленні людини до природи має домінувати не лише потреба господарської користі, а й любов, і її – цю любов до природи – треба дитині прищеплювати з раннього віку, зокрема спираючись на її схильність до анімізму. «Взагалі, завдяки анімізму дитина несвідомо включається у космос. Природа жива й нежива перестає бути для неї чимось абсолютно чужим; дитина бодай дуже неясно відчуває свою єдність із нею» («За здорову і свідому українську родину») [102].

Г. Ващенко, слідом за К. Ушинським, указував на велику виховну роль природи, називаючи її величною книгою, «яка без слів промовляє до серця людини і розкриває перед нею Всемогутність і Премудрість Божу» («Роля релігії...»). А ще: «Під впливом прекрасної природи людина забуває свої щоденні турботи. Вона вірить в щастя на землі і бачить Бога на небі» («Мораль християнська...»). Це духовне та естетичне сприймання природи, поза всяким сумнівом, може впливати і на господарські відносини людини з довкіллям, якщо, звичайно, ця людина виховується на традиційно християнських цінностях [102].

На початку 1930-х рр. педагогічна різноманітність у світоглядах і світовідчуттях, а отже, і в формуванні духовності як засобу духовно-морального виховання у вітчизняній школі зникає внаслідок посилення жорсткості політичного, суспільного і науково-культурного життя, намагання представити матеріалізм, марксизм-ленінізм як учення канонічне, яке не потребує перегляду й

критики з погляду моральності, духовності загалом. Передбачалося, що ці категорії в майбутньому будуть просто зайві, оскільки суспільне життя буде підтримуватися раціональними, соціально корисними і науково обґрунтованими нормами й правилами. У поєднанні з авторитарно-дисциплінарними засадами управління діяльності всіх державних органів і насамперед закладів освіти, марксистсько-ленінське вчення набувало характеру єдиного світоглядного орієнтиру, а разом з прищеплюваною вірою в комунізм – єдиної духовної основи виховання дітей у вітчизняній школі.

Про те, що марксизм став своєю «релігійною», духовною основою освіти, писав ще у 1933 р. В. Зеньковський: «Радянські філософи і педагоги палко вірять в комунізм..., це схоласти (в поганому розумінні цього слова). Радянська педагогіка, звичайно, є для них ancilla (служниця) комуністичної теології. І в цій своєїрідній релігійній установці їхньої творчості лежить пояснення багатьох її рис. Але як психологічна система «теології», радянська філософія боїться усвідомити релігійний характер своїх тверджень» [271, с. 84].

Зміст шкільної освіти і виховання особливо, якщо вони стосувалися ідеології, були своєїрідними «релігійними» канонами, а духовність хоча й не мала самостійного значення і практично не вживалась як поняття, проте розцінювалась як самовіддана віра в комунізм і жертвність, що виправдовувала нестатки, злидні, непосильну працю. При цьому велике значення надавалося колективній «духовності», на противагу індивідуальним устремлінням, які не бралися до уваги і навіть осуджувалися, принаймні на офіційному рівні.

Значна увага в ці роки приділялася природничим і точним наукам, які відігравали роль єдиного засобу для досягнення мети – формування соціально-утилітарного й класово забарвленого світосприйняття і культури людини. Сцієнтистсько-ідеологічне ставлення до формування духовності збереглося до 1950-х рр., а згодом навіть посилювалося рекомендаціями партії ширше впроваджувати вчення І. Павлова в науку, зокрема в навчальний процес школи, розгортанням мічурінського руху серед школярів.

У методичному сенсі та з огляду на побудову знаковим став підручник В. Левицького «Історія виховання і навчання», який вийшов друком у першій половині ХХ ст. У ньому виявляємо наявність конкретних дефініцій, які сприяли систематизації наукової термінології і педагогічної науки [286].

В. Левицький зауважував, що започаткована педагогічна дискусія зініціювала реорганізацію виховної праці. Виховання розвинулось в окрему науку, яка свої дослідження повела у напрямі фізичного, розумового, артистичного і морального вдосконалення. У підручнику зазначалося, що історія педагогіки або історія виховної праці є дзеркалом духовного розвитку і життєвого поступу людства. А виховна праця залежить від віри, науки, світогляду та расових і часових ознак народу.

В. Левицький розрізняв дві складові, які на його думку, поєднуються стихійно – навчання і виховання: «Навчання має найперше розвивати і примножувати знання, відтак формувати почування і пожадання. Виховання починає від почувань і пожадань, воно їх розвиває, усвідомляє й управляє, а через це щойно пособляє розвиткові пізнання та закріплює й устійняє чисте відання. І навчання, і виховання прямує до однієї і тієї самої цілі, лише різними шляхами і способами» [286].

Вартим уваги є зосередження на проблемі визначення моральної людини, у чому В. Левицький йде за І. Кантом. Автор підручника вважав, що моральна людина створена для «добротворення». Для неї, крім закону моральності, не потрібно ані раю, ані пекла, ані Бога, ані сатани. В. Левицький зауважував, що І. Кант розрізняв чотири аспекти виховання: «1) Годування – це круг родичів. 2) Карність. 3) Повчання. 4) Образовання. Їх ціллю є створення самосвідомого і самостійного чоловіка». Така людина володіє: а) «зручністю – спритом, як висловом таланту; б) світовою мудрістю, як висловом вдачі, темпераменту; в) моральністю, як висловом характеру» [286, с. 171].

Особливе місце в становленні і розвитку вітчизняної школи, теорії і практики духовно-морального виховання належить педагогічному доробку видатного українського вченого-філолога, богослова і педагога, державного і

громадського діяча І. Огієнка. Після 1917 р. він одним із перших почав викладати українською мовою, читав курс «Історія української мови». Писав підручники з української мови, укладав бібліографічні покажчики. Перша його праця «Українська культура» підводить підсумок усього, що створив і зберіг «до останніх часів» український народ.

У своїх виступах І. Огієнко зазначав, що відродження української культури і української Церкви дасть можливість українським дітям позбутися почуття меншовартості, яке було набуто за часів російської імперії, та повернутися до своїх духовних джерел. Уважав, що українське духовенство – високоосвічене, створило літературу, на якій виріс український народ. Учений наголошував, що в нас (українців) ще з 1491 р. з'явилося друкарство, друкарні поширювалися всією країною, друкуючи «духовну поживу» для всього українського народу. І весь тягар цієї культурної праці, зазначав І. Огієнко, несло на своїх плечах духовенство [518, с. 84].

Активна, багатогранна діяльність ученого на освітянській ниві сприяла поширенню його авторитету й популярності серед діячів національного руху і зумовила призначення за часів Директорії УНР міністром народної освіти і мистецтв (1919 р.). На цій посаді І. Огієнко продовжував втілювати задуми щодо розбудови вітчизняної освіти: за його підписом виходить низка законів і розпоряджень про запровадження обов'язкового загального навчання, про українізацію середніх шкіл, відкриття нових українських гімназій, підвищення платні шкільним учителям, розширення сфери діяльності українським освітнім видавництвам.

І. Огієнко-міністр активно сприяв уведенню української літературної мови до практики освітніх закладів і державних установ. У квітні 1919 р. почав втілювати в життя постанову Директорії про запровадження в республіці обов'язкового безкоштовного початкового навчання.

У вересні 1919 р. уряд УНР зобов'язав І. Огієнка додатково виконувати ще й обов'язки міністра віросповідань. На цій посаді вчений використав свій досвід співробітництва з Церковною радою у період підготовки в Києві Собору

Української православної Церкви (1918 р.). Відтоді І. Огієнко як прибічник автокефалії Української православної Церкви був причетний до всіх релігійних процесів, що відбувалися в Україні.

Українська православна Церква (УПЦ) в часи незалежного існування ревно і пильно виховувала свій народ у душі національної свідомості. Національна риса Української Церкви, зазначав І. Огієнко, виявляється в тому, що вона береже свої національні ознаки, вчить любити свій народ, рідні звичаї, віру і Церкву, берегти мову, пісні тощо. Заслугою УПЦ вважав те, що Церква виплекала і виховала «найчистіший національний тип українця». Ось як учений писав із цього приводу: «Хто з українців переходить в яку іншу віру, той відразу тратить свою невмирущу українську душу і стає голим безбатченком: він тратить могутній хор своїх українських святих, своїх князів та гетьманів, своїх великих людей, бо ж всі вони були православними! Українська православна Церква – жива душа українського народу, це правдиве серце його! Українська православна Церква і Україна – це одне спільне ціле! «Церква і духовенство виконують одну з найважливіших функцій, виховуючи молодь у національних традиціях, звичаях, тим самим зберігаючи «неповторний дух нації»» [519].

З приходом радянської влади наприкінці 1920 р. розпочався для І. Огієнка період вигнання: до 1926 р. – на етнічних українських землях у складі Польщі (Тарнов, Львів), з 1926 р. – на теренах Польщі, Швейцарії, Канади. В еміграції він полишив політичну кар'єру й зосередився на вчительсько-викладацькій і науковій діяльності. Спочатку вчителював у семінарії у Львові, пізніше – у Варшавському університеті, де захистив докторську дисертацію з філософії.

Учений розглядав релігію як особливу складову системи духовно-морального виховання дітей. Вивчав сутність поняття «духовність» людини, визначав, що цей феномен виявляється у вчинках та поведінці людини, які ґрунтуються на загальнолюдських, національних і християнських цінностях. Цінність учений розглядав як поняття, що виражає позитивну значущість природних, соціальних і духовних явищ для існування і розвитку суспільства, для потреб і діяльності кожної людини. Формування у дітей почуття любові до

своєї держави, Бога, рідної землі, мови, культури, народу сприяє, на його думку, ефективнішому вихованню в молоді соціальної активності, громадянської зрілості, системи активного дієвого ставлення особистості до Батьківщини, суспільства, держави, природи, до праці, до самого себе, прилучає особистість до національної культури свого народу, до його історії, розвиває у дітей почуття власної гідності, поваги до духовної спадщини свого народу [519].

Переклад І. Огієнком (митрополитом Іларіоном) Біблії вирізняється трьома характеристиками: якістю української мови, ритмічністю речень, точним переданням змісту. Мова його перекладу Біблії є класичним типом сучасної української літературної мови, до того ж збережена простота біблейських виразів. У перекладі Біблії збереглася ритмічність оригіналу – велика рідкість в історії українських перекладів Біблії.

Важливим чинником просвітницької роботи І. Огієнка завжди було звернення до релігійного, духовно-морального виховання дитини і життя людини загалом. Для вченого існував органічний зв'язок між національним самовизначенням і збереженням православної віри, який простежується у його філософському світобаченні.

Дуже плідний був європейський період життя І. Огієнка — написав багато праць, присвячених особистості, її духовності: «Тяжкі завдання українського Архирея» (Холм, 1940), «Слово істини. Архипастирські послання за 1940–1944 рр.» (Холм, 1944), «Живімо правдою!» (Холм, 1944), «Вікові наші рани: драматичні поеми» (Вінніпег, 1960), «Навчаймо дітей своєї української мови! Проповіді» (Вінніпег, 1961), «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність: історично-літературна монографія» (Вінніпег, 1970), «Мої проповіді» (Вінніпег, 1973).

Учений уважав, що кожна нормальна людина повинна впливати на своє середовище, а коли вона до того й належно здібна, то й підносить його на вищий ступінь. В основу своєї загальнонаукової концепції розуміння духовної сутності особистості поклав загальнолюдські, християнські духовні цінності, які пізнаються людиною не лише розумом, а й серцем. Щоб мудрість приносила

очікувані результати, слід використовувати мову як вісник мозку, думки, інтелекту та історичного акумулятора будь-якого народу. Тільки Бог, християнство, віра, рідна мова і культура, як зазначав педагог, допоможуть людині бути духовно збагаченою особистістю. На різних етапах цивілізації були різноманітні форми духовного розвитку людства. Так, в недалекому минулому українці брали активну участь в атеїстичному русі, який був альтернативою християнству, але не приніс очікуваних результатів, тому що споконвічною ознакою українського народу була релігійність, а те, що передавалось із покоління в покоління «з молоком матері», неможливо викреслити різними ідеологічними течіями. Генна пам'ять людини береже ті цінності, які через християнську мораль стимулюють розвиток ідей істини, добра, краси і свободи [519].

Серед духовних цінностей учений виокремлював такі: любов, віру, надію, правду, терпіння, працьовитість і патріотизм. У своїх працях стверджував, що для духовного становлення особистості треба неодмінно використовувати таку чесноту, як терпіння. Це робить людину міцною і талановитою. Водночас учений акцентував на тому, що тільки «мудре терпіння», а не терпіння загалом «гартує людину».

За абсолютну цінність І. Огієнко вважав Бога. Вищі цінності людини уявляються атрибутами ідеї Бога, релігійні – категоріями. У працях «Бог у природі» (Холм, 1943), «Як жити на світі. Мій дарунок для молоді» (Холм, 1943) тощо зазначалося, що Бог є джерелом життя для всього Всесвіту, і коли Творець живе в серцях людей, то і вони стають здатними з любов'ю творити добро. Праця Бога – благословіння духовного піднесення людства, під її впливом ми повинні стати більш чуйними та добрими. Кожний вчинок для блага інших робить нас, наголошував І. Огієнко, милосерднішими і все більше поєднує нас зі Всесвітом. Наше життя тільки тоді може бути істинним, стверджував педагог, коли ми чинимо справу, заради якої були створені.

Сформувавши свій світогляд під впливом духовних традицій рідного народу, його культурної спадщини та національних ідеалів, І. Огієнко

висловлює думку про те, що без глибокого засвоєння молодим поколінням духовних здобутків минулих століть неможливо буде виховати інтелігентну, моральну, національно-свідому особистість. У працях «Мої проповіді», «Українська культура і наша Церква». І. Огієнко наголошував на тому, що формування національної свідомості, духовності, гуманізму здійснюється через історію народу, його культуру, віру, традиції. У цьому аспекті педагог писав: «Кожна людина – то витвір своєї власної історії, усього свого довгого минулого. Відірватися від усього того вона безкарно не може, – хто покине своє національне, а особливо Віру, той засуджує себе й свої наступні покоління на довге духовне поневіряння» [519, с. 2].

Розглядаючи традиції і обряди українського народу, вчений зазначав, що духовні традиції є реалізацією людської потенції, спрямованої на повний вияв свого призначення. Традиції і обряди разом із працею – першооснова людського буття, вони забезпечують можливість розвитку того чи іншого народу в загальнолюдському лоні. Саме вони через змістовне наповнення роблять людський світ багатим, різноманітним, неповторним і цікавим для всіх людей щодо його пізнання. Учений констатував, що обряди – це порядок; не регуляція вияву святкових дійств, а вища духовна діяльність, яка підпорядковує поведінку людини певним ідеальним нормам [518].

Отже, завдяки духовно-національним традиціям і обрядам українські діти мають можливість ознайомлюватися зі своєрідністю народної культури, яка, на наш погляд, створює сприятливі умови для духовно-морального виховання у вітчизняній школі. Провідними І. Огієнко вважав такі ціннісні орієнтації: утвердження гуманних начал у міжлюдських стосунках – доброти, принциповості, взаємоповаги, сумлінності, щирості, справедливості, толерантності; турботливе й відповідальне ставлення до навколишніх; вірність у коханні та відповідальне ставлення до сімейних обов'язків, особливо щодо виховання дітей; здатність мислити критично й самокритично, прислуховуючись до думки, порад інших людей, водночас самостійно плекати власні життєві погляди на сутність людини, сенс її життя, місце на землі, у

Всесвіті; ставлення до праці як до основи і мети життя; патріотизм як самовіддана любов до рідної землі, її народу, держави; інтерес до минулого рідного краю, прагнення збагнути як величні, героїчні моменти в його історії, так і причини трагічних занепадів, страждань народу. Шана до видатних людей, героїв нації, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації; усвідомлення невичерпних можливостей віри у вищу ідею, в безсмертя душі людської як символу людського в Людині, як можливості самовдосконалюватися, творити себе заради досягнення найвищої і святої мети – служити людині, народові, Батьківщині і знаходити в цьому справжнє людське щастя; розвинена національна самосвідомість, прагнення до самоідентифікації з нацією, національна гордість і самоповага; усвідомлення неоціненного значення рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюються творча сила народного духу, його помисли, сподівання, віра і воля [519].

У визначенні мети виховання І. Огієнком виразно проявилася духовність його педагогічних поглядів. Педагог обстоював потребу у вихованні в людини громадянина, сина своєї Батьківщини, відданого патріота і християнина. Крім того, вчений не уявляв собі виховання особистості поза загальнолюдськими, християнськими та національними цінностями, ставив на перший план доброзичливі взаємини між людьми та шанування віри. Тому головною метою у вихованні І. Огієнка визначав як виховання духовної, національно свідомої та соціально грамотної особистості.

Педагог наголошував, що чітке визначення мети і змісту виховання має велике теоретичне і практичне значення. І зазначав, що педагог повинен уміти проектувати особистість вихованця. Однак для цього потрібно мати уявлення, якою вона повинна бути і які якості у неї треба формувати.

У праці «Бог і світ. Читанка для молоді недільних та українських шкіл та для родин» (Вінніпег, 1964) І. Огієнка виокремив ті якості, які необхідно виховувати. А саме: співчуття, смиренність, правдивість, терпіння, відповідальність, ініціативність, доброзичливість, наполегливість і милосердя.

Якщо дитині, наголошував педагог, будуть притаманні такі якості, то можна впевнено констатувати, що з неї виросте високоморальна особистість.

Життєстверджувальним чинником на сучасному етапі духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі є погляди І. Огієнка щодо впровадження до виховної практики моральних традицій українського народу. На його думку, християнська мораль є джерелом духовних орієнтацій нашого народу. «Високорозвиненими формами виховання та поведінки, своєю чемністю, – констатував педагог, – ми зобов'язані християнській моралі, завдяки якій життя українців стало більш моральним й чесним». Основою цього життя є взаємоповага й любов, – все те, що так детально пояснюють людям Біблія, обряди, епос, повір'я, передання, народні пісні, «мудрість попередніх віків» [518].

І. Огієнко належить до тих небагатьох освітніх діячів, які найглибше розкрили першооснови духовної спрямованості українського народу і найповніше відобразили культурно-історичні засади духовно-національної системи навчання і виховання через дослідження християнської віри, традицій народу, його звичаїв, обрядів, культури, історії, мови. Свої зусилля скерував на духовний розвиток особистості та радив педагогічній громаді розглядати цей розвиток як процес індивідуально-особистісного прилучення до християнської спадщини народу, опанування загальнолюдських цінностей і соціокультурного досвіду людства в духовно-практичній діяльності і самостійному творчому розвитку [519].

Учений розглядав духовність у педагогічному аспекті як інтегративну властивість особистості, яка виявляється у потребі жити, творити відповідно до християнських ідеалів істини, добра і краси, як показник рівня людських взаємовідносин, морально-естетичної, національної і громадянської позиції, здатності до співчуття і милосердя.

Пріоритетне значення у розв'язанні проблеми духовної спрямованості особистості І. Огієнко надавав морально-християнським цінностям, що духовно об'єднують людей, відображаються в моральнісних орієнтаціях, у культурі, національних традиціях, у яких закріплюються загальнолюдські настанови й

інтереси, та акумулюються в релігії, яка сприяє збереженню загального моральнісного фонду людства [519, с. 77].

Дослідження процесу становлення і розвитку української школи в першій половині ХХ ст. переконує, що передові українські педагоги, створюючи свою виховну систему, використовували найкращі зразки педагогічної спадщини геніальних попередників. В історії філософської думки й педагогічній спадщині минулого є чимало методологічно цінних положень, суть яких визначила спрямованість сучасних досліджень у галузі духовно-морального виховання дітей. Перш за все, положення про єдність морального і духовного, трудового й естетичного, чуттєвого й раціонального у виховному процесі, про взаємозв'язок індивідуального й «суспільного» підходів у розв'язанні проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Зрештою, були зроблені вельми плідні спроби узагальнити практики духовного і морального виховання з виокремленням системи принципів духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ – початку ХХІ ст.

4.3. Наукові засади розбудови гуманістичної моделі за В. Сухомлинським

Поступ соціального розвитку в середині 1950-х рр. поставив країну перед проблемами, розв'язання яких потребувало нового розуміння духовності, її ролі в житті людини, було проголошено рух демократизації і певною мірою гуманізації суспільства. «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) задекларував кардинальну нову освітньо-виховну парадигму, змінивши школу навчання на трудову в її радянському варіанті (тобто доволі заідеологізовану і забюрократизовану). З одного боку, реформа спрямовувала школу на трудову підготовку, практичну готовність дітей до праці зразу після закінчення середньої освіти, а з другого, запропонувала школі, дітям уже не цитати з творів класиків марксизму-ленінізму, а Моральний кодекс будівника комунізму

(1961 р.), де моральні заповіді – канони, приписи, ідеали були вибудовані вже на основі звичних для загальнолюдської виховної практики форм.

У Моральному кодексі будівника комунізму, який був частиною Програми КПРС, виголошено положення, які не лише розкривають принципи комуністичної моралі – відданість справі комунізму, піклування про збереження і примноження суспільних надбань, любов до країн соціалізму тощо, а й, що дуже важливо, вперше за багато років проголошувались загальнолюдські норми життя, тобто християнські цінності: гуманні стосунки й взаємоповага між людьми; людина людині – друг, товариш і брат; моральна чистота, чесність, правдивість, простота і скромність, взаємоповага в сім'ї, піклування про дітей.

Як бачимо, радянські ідеологи запозичили зміст моральних норм і принципів, якими людство користувалося впродовж століть. Сама поява Морального кодексу будівника комунізму свідчила про визнання моралі як окремого духовного явища, про зростання уваги до моральності та наявність в «комуністичній» моралі загальнолюдського змісту.

Кодекс був надзвичайно популярним упродовж 1960-х рр. – майже в кожній педагогічній розвідці знаходимо посилання на нього. Однак у 1970-ті роки до нього звертаються менше, а у 1980-ті – про нього не згадують. Складається враження, що на цей документ було накладено повне табу, а цей період згодом замовчувався або ж розцінювався як волюнтаристський, суб'єктивістський [366].

У Програмі КПРС уперше після довгої перерви вживаються терміни «духовна культура», «духовне багатство» особистості. Звичайно, вони розглядалися як «духовне виробництво», тобто формування класових духовних цінностей на основі матеріального виробництва. Але ці програмні документи дали можливість ввести до науково-практичного дискурсу морально-етичну проблематику і категорію духовності, хай і в її марксистсько-партійному розумінні [338]. У педагогіці того часу найпершим до формування духовності звернувся В. Сухомлинський.

В. Сухомлинський – видатний педагог ХХ ст., директор школи, вчитель,

дитячий письменник. Навчався в Кременчуцькому учительському інституті, з 1935 р. і до кінця свого життя працював учителем у школі (за винятком двох воєнних років). Заочно закінчив Полтавський педагогічний інститут. На початку війни був призваний в армію, поранений під Рживом. Після поранення та чисельних госпіталів В. Сухомлинський був комісований і працював директором школи в Удмуртії. Після звільнення України в 1944 р. повернувся на Батьківщину і до 1948 р. завідував райвідділом освіти. Із 1948 р. працював директором Павлиської середньої школи в Кіровоградській області. Тут В. Сухомлинський постав як педагог, як особистість, як письменник-мораліст [566].

У 1955 р. В. Сухомлинський захистив кандидатську дисертацію в Київському державному університеті імені Т. Шевченка на тему «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи».

Педагог постійно перебував у творчому пошуку, наполегливій самовідданій праці. Від середини 1950-х до середини 1960-х рр. В. Сухомлинський розробляв свою педагогічну систему. Рушієм творчого процесу для нього стає його невдоволеність авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя змістом освіти. Це особливий етап життя педагога, час сподівань і радикальних змін.

Культурно-освітній проект з виховання духовності, який розробляв педагог, значною мірою відрізнявся від тодішніх педагогічних підходів самим зверненням до морально-етичної проблематики. На відміну від існуючої в той час соціоцентричної виховної парадигми, де все було закладено у зовнішньому, середовищному (причому такому, яке вже з самого початку продукувало найкращі риси людини) просторі, В. Сухомлинський запропонував новий, внутрішній механізм ціннісної регуляції і саморегуляції дитини, її творчого розвитку, спрямований на формування усталеної домінанти – духовності [807].

Педагог звертається до тем і проблем, які раніше не були предметом педагогічної рефлексії в структурі радянської ідеологеми. Так, у 1961 р. виходить друком його книга «Духовний світ школяра», у 1962 р. – «Людина неповторна», у 1963 р. – «Моральний ідеал молодого покоління», у 1965 р. –

«Виховання особистості в радянській школі». Автор спрямував свою увагу на духовний світ, моральні цінності особистості. Ці твори послужили поштовхом для подальших творчих шукань [814, с. 383].

У монографії «Духовний світ школяра» вчений поклав в основу вивчення духовного світу школярів, аналіз їхньої діяльності в широкому розумінні цього поняття. Писав: «Майстерність морального виховання, як показує досвід практичної роботи, полягає у тому, щоб дитину з перших кроків її шкільного життя переконували, насамперед, власні вчинки, щоб у словах вихователів вона чула відгуки власних думок, переживань – усього, що народилося в процесі активної діяльності. Багатство духовного життя починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воедино, проявляються у високому моральному вчинкові. Ми спонукаємо вихованців до вчинків, що мають яскраво виражений високоморальний характер.

На перше місце в практиці нашої виховної роботи ставляться вчинки, в яких виявляється гуманне, людяне ставлення дитини до інших людей. Багатство духовного життя особистості залежить значною мірою від того, як глибоко людина не лише розуміє, а й відчуває благородство ідей гуманності, людяності.

Виховання почуття людяності – одна з найважливіших умов формування особистої гідності, особистої честі. Основою гуманних, людяних учинків є свідома праця на користь людей і насамперед для майбутнього» [814, с. 218–219].

Автор уважав, що духовне багатство особистості визначається багатством її ставлення до навколишнього світу, змістом і характером її взаємодії з природою і людьми. Завдання педагога – дати повноту багатства духовного життя кожній дитині. Однак для успішного вирішення цього завдання треба брати до уваги закономірності духовного життя дитини, що залежать від її вікових особливостей, зумовлюються складністю і багатогранністю процесу формування духовного світу особистості. Тож педагог детально з'ясував духовний розвиток особистості від дитинства до отроцтва, роки отроцтва і ранню юність.

Із огляду на моральні почуття юнаків і дівчат, В. Сухомлинський

визначав, що юнаки та дівчата не лише вміють керувати своїми емоціями, оцінювати морально пробудження, а й свідомо прагнуть виховати в собі високоморальні почуття. Самооцінювання вчинків і почуттів, прагнення до морального ідеалу розвивають і поглиблюють найважливіше з моральних почуттів – почуття обов'язку, виробляють здатність морально себе оцінювати – плекати совість.

У сучасній педагогіці не існує такого розгорнутого проекту формування духовного світу дитини, який був би відповідно інструменталізований, спирався на вікові, індивідуальні та колективні особистості кожного вікового періоду, а також визначав форми, засоби й методи виховної діяльності. У цьому аспекті книга В. Сухомлинського залишається актуальною й донині [814, с. 21].

У статті «Людина неповторна» В. Сухомлинський виявив зв'язок між розумом і працею. В особистості можуть розкритися задатки, здібності, талант у творчій праці. Чим пояснюється ця виховна сила праці? «Ця сила полягає в тому творчому піднесенні, яким буває охоплений весь духовний світ людини, зайнятої улюбленою справою. Виховує не саме по собі прикладання фізичних зусиль, не обсяг трудової діяльності учнів, а той моральний стан, в якому перебуває людина, розуміючи і переживаючи свої успіхи, досягнення. Головне в цьому моральному стані – почуття гідності, гордість від уміння створювати не тільки потрібні, необхідні, а й красиві матеріальні цінності. А там, де створюється краса, людина стає творцем цінності духовної. Це почуття переживається тоді, коли людина досягає в праці видатних успіхів, коли її праця досягає ступеня майстерності. Почуття гідності, честі, гордості творців духовно окрилює, дає повноту думок і переживань, органічна єдність яких і є тим, що називається щастям праці» [814].

Кожна людина є творцем матеріальних і духовних цінностей. Вона є неповторна, самобутня, творча індивідуальність. Розкрити цю неповторність самобутність й індивідуальність повинен вихователь – інженер людських душ. «Відкрити у кожній людині творця, поставити її на шлях самобутньо-творчої, інтелектуально-повнокровної праці – це завдання стає нині першочерговим у

практичній роботі школи. Немає дітей обдарованих і необдарованих, талановитих і звичайних. Обдаровані, талановиті всі без винятку діти. Розпізнати, виявити, розкрити, виростити, виплекати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант – означає підвести особистість на високий рівень розквіту людської гідності.

У руках кожного педагога доля десятків, сотень людських життів. Доторкніться до серця, до душі вихованця дбайливою, люблячою рукою, відкрийте в ньому майстра-творця, і людина заграє своїм неповторним сяйвом як починає сяяти коштовний камінь у руках ювеліра, що зумів розкрити за сірою, непривабливою зовнішністю чарівне сяйво. В ім'я соціального і морального прогресу суспільства, в ім'я індивідуального щастя кожної людини нам, вихователям, треба бути не тільки інженерами людських душ, а й майстрами-ювелірами, що відкривають у кожній дитині неповторну людську красу. Вірте в талант і творчі сили кожного вихованця. Людина – неповторна!» [815].

В. Сухомлинський бачив недоліки в реформуванні системи освіти в Україні. У листі до М. Хрущова він не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає з критикою щодо організації шкіл-інтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з дворічного віку необґрунтованою і небезпечною. Виступив також з критикою положень, що відстоювали ідею ранньої і повної професійної підготовки учнів.

Оскільки пошуки педагога збігалися із загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні. У 1957 р. В. Сухомлинського було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, у 1958 р. присвоєно звання заслуженого вчителя школи УРСР, а в 1960 р. нагороджено орденом Леніна. Поступово загальнодемократичні суспільні процеси загальмовувались, а після придушення сил демократії в Чехословаччині (1968 р.) посилювалася репресивна політика радянських лідерів стосовно людей, які мислили не ортодоксально [571].

На розвиток В. Сухомлинського як педагога-мислителя впливали процеси, які зводили нанівець здобутки «відлиги» початку 1960-х рр.

Повернена в своє звичайне річище авторитарності й схоластики школа, ще більше заідеологізована й заполітизована педагогіка, догматизм духовного й морального життя поклали край офіційним пошукам у галузі педагогіки, чітко окреслили межі поширення нових ідей.

За такої ситуації В. Сухомлинський продовжував експериментувати, що, зрештою, призвело до особистісної драми і драми його ідей, з одного боку, а з другого – через глибокий духовний катарсис поставило поряд з видатними педагогами-гуманістами модерної доби. У цілісному вигляді гуманістичні педагогічні ідеї великого педагога вперше викладено в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967). Ось найголовніші з них: довіра й повага до дитячої особистості, погляд на навчальну діяльність школярів як на насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання, обмеження сфери впливу колективу на особистість, виховання без покарань, велика роль слова та особистості вчителя для дитини.

Окремі критики звинуватили В. Сухомлинського в проповідуванні абстрактного гуманізму. Позбавлений можливостей обстоювати свою позицію в педагогічній пресі через відмову друкувати статті, в умовах цькування В. Сухомлинський продовжував розвивати гуманістичні ідеї в таких загальновідомих творах, як «Серце віддаю дітям» (1968), «Павлиська середня школа» (1969), «Народження громадянина» (1970).

У праці «Серце віддаю дітям» учений-педагог розвиває ідею любові до дитини: «Від того дня, коли маленька дитина-нетяма, як часто ми, педагоги, називаємо її, приходить до школи, до урочистої хвилини, коли юнак чи дівчина, одержуючи з рук директора атестат про середню освіту, стає на шлях самостійного трудового життя. Це період становлення людини, а для вчителя – велика частина його життя. Що було найголовніше в моєму житті? Без вагань відповідаю: *любов до дітей ...*

Книжка, яку ви зараз взяли до рук, присвячена виховній роботі з початковими класами. Іншими словами, вона присвячена світові дитинства. А дитинство, дитячий світ – це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями

про добро і зло, про честь і безчестя, про людську гідність; у них свої критерії краси, у них навіть своє вимірювання часу: в роки дитинства день здається роком, а рік – вічністю. Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому – *Дитинство*, я завжди вважав за конче потрібне стати якоюсь мірою дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за ворота їхнього казкового світу, як на сторожа, що охороняє цей світ, сторожа, якому байдуже, що робиться там усередині цього світу» [816].

У книжці «Народження громадянина» письменник-педагог продовжує розмову, розпочату в праці «Серце віддаю дітям» про навчання і виховання молоді зміни. Об'єктом його спостережень, досліджень, роздумів виступає вже підліток – його розвиток, формування ідейних переконань, інтересів, інтелектуальної, моральної, емоційної культури, любові до праці та природи, звернення до внутрішнього світу підлітка тощо.

Про проблеми, які хвилювали педагога, він пише на початку книги: «Найбільше турбували й хвилювали проблеми духовного життя людини в період отрочтва. Багаторічні спостереження за життям і працею шкільних колективів приводили до висновку: в підлітковому віці відбуваються настільки глибокі зміни в духовному житті людини, що багато явищ її пізнання, розумової праці, поведінки, взаємовідносин з товаришами, емоційного, естетичного і морального розвитку здаються вихователеві незбагненними і таємничими. Досвідчені педагоги нерідко скаржаться: важко працювати з підлітками: щось таємниче, незрозуміле відбувається з ними» [814].

У монографії «Павлиська середня школа» є цілий розділ про моральне виховання, в якому розкрито такі загальнолюдські норми моральності:

«1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують.

Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають

тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

3. Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працьовитих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикrostі. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

5. Не будь байдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство» [816].

У Павлівській середній школі було відсутнє покарання. «З перших днів перебування в школі я привчив дітей до думки, що признатися в осудливому вчинкові – благородно. Не допускалось, щоб зізнання «видавлювалось» загрозою покарання. Покарання у вихованні моральних звичок – річ неприпустима. Цей інструмент взагалі вимагає величезної витримки й такту. У хорошого майстра він завжди готовий, але ніколи не використовується. Там, де процвітають покарання, де за кожен можливий осудливий вчинок передбачена відповідна кара, не може бути й мови про моральні звички...» [816].

Важливим завданням у моральному вихованні В Сухомлинський вбачав виховання благородства морально-етичних стосунків – дружби, товаришування, любові. У праці «Сто порад учителям» педагог дає поради вчителям із різних питань організації змісту, форм, методів і прийомів навчально-виховної роботи: «Я спеціально звертаю на це увагу тому, що марнослів'я розбещує душу людини, воно як іржа, роз'їдає колектив. Там, де є пустослів'я, по суті, немає і не може бути ідейної єдності колективу. Марнослів'я – це безвідповідальне брязкання зброєю, перетворення зброї в іграшку, це духовне розброснення людини.

Разом з тим, як наймерзеннішого пороку, остерігайтесь отрути брехні й

лицемірства. Нехай з дитинства, з отроцтва в плоть і кров, у звичку хлопчиків і дівчаток входить правдивість: нехай звичка називати речі своїми іменами перетворюється в характер, у натуру. Виховуйте у своїх вихованців непримиренність і нетерпимість до балаканини, порожнього красномовства, тріскучої фрази, хвалькуватості. Як же здійснювати на практиці ці золоті істини? Тут ми наближаємося до питання про самовиховання ...

Не забувайте, що процес самовиховання ніколи не йде гладенько, без труднощів. Немає доблеснішої перемоги, ніж перемога над власними слабостями. Пам'ятайте, вихователі юнацтва, що правдивість – це передусім чесність перед людьми і водночас перед власною совістю. Правда оцінка самого себе – що я вже можу й чого не можу, як я просуваюся до тієї вершини самовдосконалення, досягнувши якої, я маю право сказати: я господар своєї волі, – правда оцінка всього цього є наріжним каменем правдивості й чесності.

Дзеркало правдивості, яке правильно відображає життя, відшліфовується працею. Прагніть до того, щоб думка й слово одухотворялися ділом, працею. Щоб за звучанням слова стояла брила справи. Ще раз доводиться повторити, що в справі виховання все взаємопов'язане. Правдивість і чесність, непримиренність до брехні й обману йдуть від великої правди праці. Недарма стародавня українська мудрість говорить: правдиве слово в того на язиці, в кого на долонях мозолі. Серце трудівника повстає, обурюється проти брехні й неправди. Корені істини – у праці для загального добра, у радості творення для людей, у подоланні труднощів. Кому все дається легко, без труднощів, без напруження сил, у того й думка пурхає легко, як метелик. А думка повинна бути твердою, як стовбур могутнього дуба. Сильною, як стріла. Яскравою, як вогонь. Твердість правди, непохитність думки, ясність істини – це джерела, що пробиваються з криниці, ім'я якій – трудно. Юнацтво повинно знати, що таке *трудно*. Знати з власного досвіду. Той, хто пізнав труднощі, дорожить словом і нетерпимо ставиться до марнослів'я» [815].

«Якщо 17-річних тягне до яскравого, значить, треба найвищі принципи вашої етики й моралі зробити яскравими. Дехто з педагогів вважає: наші

моральні принципи самі по собі такі прекрасні, що не потребують якоїсь особливої форми подачі, не потребують «прикрашення». Це далеко не так. Чим благородніший принцип, тим яскравою, виразнішою має бути діяльність, яка розкриває цей принцип. Будь чесним, правдивим, нетерпимим і непримиримим до лицемірства – якби ми тільки без кінця повторювали ці слова, вони перетворилися б для вихованців у докучливі нотації – до них ставилися б як до дуже корисного, але відразливого риб'ячого жиру. Чесність, правдивість, нетерпимість до обману повинні стати хвилюючою, привабливою, принадною діяльністю ...

Наші юнаки й дівчата прагнуть принести радість та хто вже не може трудитися, живе самотньо. Щовесни старшокласники розбивають кілька квітників для самотніх старих. Ця праця – оточена романтичним ореолом добродетності. У ці дні юність переживає думку: всі ми станемо старими, про всіх нас будуть турбуватися молодші покоління. Як потрібно, щоб ця думка переживалась у роки отрочства і юності! Вона облагороджує юнака, робить його справжнім чоловіком. Вона готує дівчину до великої материнської місії. Романтична, приваблива праця, яка виражає турботу про старість, – це найпотрібніша, найблагородніша діяльність. Не упускайте, мій друже, жодної можливості, щоб доторкнутися до того потаємного куточка душі вихованця, де зберігаються думи й тривоги про старість. Турбота про старих – це найзворушливіша любов до людини. Байдужість до старості жорстоко мстить суспільству – виростають люди з кам'яними серцями» [814, с. 637–638].

Особливу увагу педагог приділяв ідеї самоцінності й неповторності, талановитості кожної дитини, вільному розвитку особистості в педагогічно продуманих умовах; залученню соціального середовища до сфери педагогічних впливів; природному вихованню (в єдності з природою) як головному чиннику формування людини – її розуму, почуттів, емоцій («уроки мислення на природі», «школа під голубим небом», «школа радості»); організації переживання дітьми нагромадженого досвіду; слову вчителя як провідному засобу виховання особистості; відмові від колективних засобів впливу на

особистість, особливо коли йшлося про проступок; розробці комплексної програми «виховання красою» людини, природи, вчинку; введенню статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу; завважуванню фізичного стану статі, спадковості, рівня розвитку здібностей.

«Школа радості» виникла з підготовчої групи шестиліток, яких прийняли до школи в 1951 р. Сам В. Сухомлинський вів цю групу. Його хвилювало не лише те, скільки знань набудуть діти, чи встигатимуть у подоланні таємниць граматики і арифметики. Педагог уже переконався, що відчиняти віконце у великий навколишній світ слід поступово й обережно, а не широко розчахувати двері, крізь які малюк, захоплений думками, що прийшли під час розповіді, може викотитися, мов кулька. Він справедливо і мудро порівнював розум дитини з трояндою, на пелюстках якої дрижить роса, і треба так зірвати квітку, щоб не загубити тремтливу краплю [815].

Багато праць учений-педагог присвятив розумовому вихованню дітей. Уважав, що розумове виховання «передбачає набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу й потреби в розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, в застосуванні їх на практиці» [814].

В останній період життя В. Сухомлинський обстоює народні імперативи й цінності, спирається на українську етнопедагогіку, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки. Розширюючи педагогічний простір, він створює для павлівських дітей казки, оповідання, притчі, які лежать у площині української ментальності, українського світосприйняття, і широко застосовує їх у навчально-виховному процесі.

Особистість нічого не варта без розуміння багатства духовного життя, без відчуття краси рідного слова, без пізнання книги. Наприклад, В. Сухомлинський так почав урок для учнів першого повоєнного року: «Ми будемо сьогодні говорити про те, про що мали б говорити давно. Буває так в житті, що людина пройде чималий відтинок шляху, ніби в п'їтми, і не помітить

навколишньої краси... Щось подібне трапилося з вами, дорогі мої хлопці й дівчата. Але в нас ще є час повернутися, поговорити про той діамант, якого ви не помітили на шляху, бо лежав він у дорожній пилюці. Той дорогоцінний діамант – то наше слово... Завдяки слову ми розуміємо одне одного, за допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні письменності, ні літератури, ані пісні. Відберіть у людини мову, і вона здичавіє. І кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, вирає всіма барвами веселки, має своє звучання, свою ваговитість, власну наповненість і красу...

Відчуття краси слова облагороджує духовний світ людини ще в ранньому дитинстві. У цьому відчутті – одне з джерел людської культури. Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості. Той, хто не знає рідної, материнської мови, або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі, стає безбатченком» [816, с. 146].

В. Сухомлинський особливо наголошував на ролі рідної мови у вихованні «Слово рідної мови» (1965); «Джерело невмирущої криниці» (1970). Гуманістичні його ідеї, які відкидалися консервативним крилом офіційної педагогіки, з ентузіазмом і радістю сприймали вчителі, батьки, широка педагогічна громадськість.

Позиції В. Сухомлинського підтримували й деякі офіційні особи, зокрема перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення педагога-письменника до національних джерел. Завдяки його підтримці педагогу було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці та нагороджено другим орденом Леніна.

В. Сухомлинський завжди був сповнений творчих задумів і пошуків. Про це свідчать твори: «Методика виховання колективу», «Розмова з молодим директором школи», «Листи до сина». У них він розширив і поглибив свої гуманістичні ідеї розвитку духовності, яка, за переконанням педагога, опосередковує всі інші риси особистості [815].

Книгу «Методика виховання» колективу» В. Сухомлинський написав в

останні роки свого життя. «Колектив – складна духовна спільність людей, що стоїть на різних ступенях інтелектуального, ідейного, морального, громадського, трудового, естетичного розвитку. Щоб перед вами була справді духовна спільність людей різного віку, розвитку, з різними потребами й інтересами, потрібні такі основи, на які спирався б і першокласник, що тільки-но переступив шкільний поріг, і випускник-десятикласник, що обмірковує, зважає свій майбутній життєвий шлях, і сивий ветеран педагогічної праці з великим педагогічним досвідом.

Перші струмочки тієї могутньої ріки, яка називається колективізмом, починаються з віддачі духовних сил особистості в ім'я радості і щастя інших людей – членів свого колективу. Майстерність виховання людини полягає в тому, щоб пробудити в ній здатність переживати найвищу людську радість від усвідомлення того, що я дав, створив, приніс щось хороше, потрібне, корисне людям. Почуття турботи про інших є великою духовною силою, яка об'єднує дітей, є для них азбукою ідейності. Дуже важливо, щоб ця сила діяла протягом усіх років навчання в початковій школі, адже дитинство є періодом найглибшого впливу слова вихователя, його особистого прикладу на духовний світ майбутнього громадянина і трудівника, мислителя і сім'янина. Одна з найголовніших підвалин виховання колективізму – духовне благородство, яке утверджується в дитячій душі тоді, коли дитина більше думає і турбується про інших, ніж про себе» [816, с. 412].

У кожному первинному колективі, писав В. Сухомлинський, проводимо бесіди про громадянськість. «Бо громадянськість — це насамперед відповідальність, обов'язок – та сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові. Ми добиваємося того, щоб духовними наставниками, вчителями наших вихованців були видатні громадяни нашої Батьківщини і ті сини людства, образ яких для нас є зразком відданого служіння інтересам народу, тобто є ідеалом.

Вихователь – це особа, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства – душі, розуму, думок, почуттів дітей,

підлітків і юнацтва. Перед ним, з одного боку, моральні цінності, створені, вистраждані протягом століть, з другого, – багатство народу, його майбутнє, його надія – молоде покоління. Вихователь творить найбільше багатство суспільства – людину. У цьому творенні найголовнішим є вміння знайти в моральних цінностях нашої Вітчизни і всього людства те, що треба вкласти в юні душі. Визначивши, що треба вкласти в юні душі, вихователь замислюється над тим, як настроїти своїх вихованців на сприйняття моральних цінностей» [184, с. 36].

У книзі «Розмова з молодим директором» В. Сухомлинський у п'ятій бесіді звертається до питань морального виховання. «Особливо важливим для виховання елементом середовища є *тонкість, людяність відносин між вихователями і вихованцями, між старшими і молодшими школярами, між ровесниками*. Мова йде про емоційно-естетичну сферу духовного життя. Це одне з найменш вивчених питань морального виховання. У школі має панувати дух поваги до людської гідності, дух взаємного довір'я вихователів і вихованців, дух віри в людину. Яким би запущеним, безнадійним не був вихованець через обставини, що склалися в сім'ї, скільки б образи не приніс він у своєму серці до вас у школу, у його серці є щось добре, і справжній вихователь завжди звертається до того зла, яке, на жаль, оселяється в серці дитини чи підлітка, то корінь його завжди живиться, образно кажучи, ґрунтом неповаги людської гідності. Недовір'я до вихователів, настороженість, озлобленість, жорстокість, мстивість – уже це розцвітає тому, що до чутливого, ніжного серця хтось торкається грубими, нерідко брудними руками, воно грубішає, втрачає чутливість і чуйність, вихователеві важко добратися до того хорошого, що є в будь-якій людині, а ми ж маємо справу з дитиною!

Якщо ви хочете стати справжнім майстром-вихователем, відмовтеся від наміру раптово розтопити крижинку, що утворилася в дитячому серці, якимись рішучими, блискавичними, надзвичайними заходами. Виховання серця неможливе без самовиховання. Дитина протестує проти спроб вторгнутися в її серце і одним махом очистити його від зла. Тому протестує, що коріння зла заглиблюється в її ображену людську гідність, і той, хто намагається одним ударом вирвати зло, спричиняє великий біль. Адже коріння зла глибоко сягає в

найчутливіші, найзаповітніші куточки серця, їх не вирвеш відразу, серце почне кровоточити і ще більше озлобиться. Справжнє виховання полягає в тому, щоб крижинка в дитячому серці розтанула поступово, щоб серце вашого вихованця випромінювало тепло.

Педагогічна мудрість і майстерність полягають у тому, щоб дбайливо берегти, оберігати в душі дитини потяг до прекрасного, прагнення бути хорошою. А якщо нема цього потягу і прагнення, – створювати їх. Найбільше багатство, про яке я турбуюся в школі, – привабливість прекрасного в людині, у взаєминах між людьми. Дитина повинна бути вражена, зачарована, захоплена цим багатством. Якщо ми говоримо про величезну силу романтичної мрії в роки отрочтва і ранньої юності, то найяскравішим образом цієї мрії повинні бути прекрасні люди, прекрасна людина, піднесені людські відносини. Місію вихователя я бачу передусім у тому, щоб допомогти своєму вихованцеві вразитися, одухотворитися красою моральності й вірити, твердо вірити в те, що прекрасне і правда перемагають і торжествують.

Дитина, і особливо підліток, повинна бачити в житті, в реальних взаєминах конкретних людей красу і правду, а це означає, що маленька людина постійно відчуває моральну опору свого буття. Ідеал, яким треба вразити, зачарувати, захопити дитину, підлітка, юнака, не повинен бути чимось ангелоподібним. Нехай це буде жива людина з яскраво виявленими думками, почуттями, спонуканнями. Дитину, підлітка, юнака в людині найбільше захоплює, вражає та грань краси, за якою стоїть вірність принципам, переконанням, моральна стійкість, незламність і особливо непримиренність, нетерпимість до зла» [814].

Ця своєрідна за жанром педагогічно-публіцистична праця В. Сухомлинського є органічним продовженням думок педагога про виховання молодшої людини. У «Листах до сина» розповідається про громадянина, моральне, фізичне становлення юнака, бачення ним навколишнього життя – проблем, що хвилюють молодь. У своєму листі батько радить синові любити Батьківщину. «Я не вперше за кордоном: доводилось бувати в багатьох країнах. І щоразу, коли доля закидає далеко від рідної землі, з новою силою прокидається почуття

любові до Батьківщини.

Батьківщина – це пестлива й вимоглива мати. Матері боляче, якщо її син став поганою людиною – ледачою, бездушною, слабовільною, лицемірною, нечесною. Батьківщині, як рідній матері, боляче, якщо ти не станеш справжньою людиною. Живи й працюй так, як цього вимагає Батьківщина. Умій побачити себе самого з найвищої вершини з точки зору найвищих інтересів рідного народу» [815].

В одному з листів В. Сухомлинський говорить про моральну чистоту кохання: «Моральна чистота кохання – це дзеркало людської душі. Якщо в людини є щось брудне в цій сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин, значить, взагалі вона нечиста, мерзотна істота, вона не може бути справжнім громадянином, чесним трудівником, порядною людиною. Серед усього, що споріднює людину із світом живого, особливо важливе значення має облагородження статевого інстинкту. Розум і воля в цій сфері духовного життя повинні бути особливо пильними сторожами почуття – статевого потягу...

Задовго до того, як людину схвилює почуття статевого потягу, її повинна полонити краса душі, вона повинна глибоко пережити моральну прив'язаність до іншої людини. Тільки за цієї умови любов може бути міцною, справжньою. У справжньому коханні розум допомагає почуттю, вдихає в нього моральну силу, морально облагороджує душевні поривання, а не піддає почуття розрахунку, логічному аналізу, не змушує людину зважувати залежність свого добробуту від того, кого вона полюбила. Любов благородна там, де в моральній прив'язаності однієї людини до іншої злиті в одне почуття і думки...

Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє. Розпусник і мерзотник той, хто в коханні шукає тільки джерело втіх. Любити – це означає насамперед *віддавати*, віддавати коханій істоті сили своєї душі, творити для неї щастя.

Пам'ятай, сину, що від характеру стосунків чоловіка й жінки до одруження, від того, наскільки переважає в цих стосунках духовно-психологічний, морально-

естетичний елемент, залежить моральна чистота всього їхнього життя... Чим чистіші, благородніші духовно-психологічні стосунки закоханих перед одруженням, тим вищий моральний обов'язок юнака – майбутнього чоловіка. Моральний обов'язок перед жінкою, відповідальність за її майбутнє – ось що робить з юнака чоловіка. Чисте кохання приносить юнакові змужніння, легковажна любов, любощі з нудьги роблять його розпусним» [814].

Праці, над якими працював В. Сухомлинський, «Як виховати справжню людину» (опубліковано у 1976), «Хрестоматія з етики» (опубліковано у 1990), присвячені формуванню духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей. В. Сухомлинський ввів етику в структуру педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Педагог вибудовує виховний процес як прищеплення «культури почуттів», «культури бажань» краси і любові, створює «філософію для дітей», основою яких є написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книги «Як виховати справжню людину»: «Будь духовно сильним, твердим, витривалим, непохитним, мужнім. Людська сила духу безмежна. Немає труднощів і злигоднів, яких би не здолала людина – не мовчки перетерпіла, перестраждала, а саме подолала, вийшла переможцем, стала сильнішою. У хвилини, коли труднощі здаються тобі непереборними, коли з'являється думка відступити, піти легким шляхом, найбільше бійся пожаліти себе. Жалість до себе – почуття слабовільних, воно може навіть сильного зробити слабосилою істотою. Бути слабосилим – незавидна доля. У слабосилого дрібні, убогі радості, він не знає справжнього щастя буття, для нього недосяжний і неосяжний ідеал; слабосилість вироджується в егоїзм і боягузтво.

Чим важче тобі, тим яскравішою повинна бути твоя думка про те, що ти людина, тим сильніше повинна заговорити в тобі людська гордість. Будь непримиренним і нетерпимим, немилосердним до ниття і зневіри, розслабленості і безнадійності. Пам'ятай, що людина іноді буває на такому

рубежі, коли в неї вже немає фізичних сил, але сили духовні породжують у ній нові фізичні сили, і вона продовжує жити борцем» [815].

«Роби так, як повинно бути, не для годиться, не тому що хтось побачить твої хороші вчинки і похвалить тебе, а за велінням власної совісті. Бути справжньою людиною наодинці зі своєю совістю значно важче, ніж на очах людей, що оцінюють твої вчинки, схвалюють добро і засуджують зло. Звітувати перед своєю совістю значно важче, ніж перед іншою людиною. Якщо ти наодинці з собою робиш щось погане і думаєш, що про це ніхто не знатиме, ти помиляєшся. Ховатися від людей – негідність, ховатися від себе – негідність, помножена на підлість і лицемірство. Будь гранично чесним наодинці з собою... Умій відчувати поряд із собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини. Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи, тяжких переживань іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якій горе. Пам'ятай, що таке горе може спіткати й тебе. Не будь байдужим. Байдужість – це душевна сліпота. Є в етиці поняття – хамство. Це одна з рис морального невігласа. Хам не розуміє і не відчуває душевного стану людини; він може сипати сіль на сердечні рани, голосно тупати брудними чобітьми там, де потрібно затамувати подих; ломиться в двері, коли треба тихенько й непомітно відійти від дверей; сміятися, коли всім сумно. Умій виховати себе так, щоб ти не тільки сам не був дрімучим невігласом, а й ненавидів невігластво, хамство» [815].

Як учений, В. Сухомлинський, на відміну від багатьох його сучасників і попередників, був учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де апробувалися педагогічні ідеї і до якої зверталася мисляча інтелігенція. Учений впливав на поширення власних педагогічних поглядів і своїм способом життя, і власною моральністю. Його особистість була незвичною для педагогічної науки того часу: виходець із села, аскетизм і скромність у роботі й побуті, невтомність у праці надавали ідеям

В. Сухомлинського особливої ваги і звучання.

В останніх працях В. Сухомлинський розмірковував над проблемами: «Що таке людина?», «Яке її призначення?» і намагався знайти відповіді на них у теорії і практиці педагогічної науки. Дедалі більше говорив про такі прості й необхідні для кожної людини і суспільства речі: про добро й милосердя, про сенс життя і правильне ставлення до смерті, про зло і його подолання, про необхідність гармонії в людських стосунках, про любов, про жінку-матір – основу людського життя [816].

Можна зробити висновок, що В. Сухомлинський у своїх працях багато уваги приділяв проблемам формування духовності, духовної культури, духовного світу, духовного життя дитини, духовно-морального виховання учнів. Педагог розробляв морально-етичну проблематику християнської тематики, аналізував проблеми, які до того часу не були предметом розгляду педагогічної науки – формування у дітей духовно-моральних цінностей: доброта, совість, усвідомлення своєї провини, необхідність каяття, підготовка юнаків і дівчат до духовного життя.

Учений-педагог вирішував ці питання, звичайно, не з позицій релігійної педагогіки, але й не спирався на теорію марксизму-ленінізму. В. Сухомлинський відштовхувався від антропологічних підходів, які поєднують українську філософію (кордоцентризм) та соціальні реалії з метою розкриття самотності людини, гуманістичних засад її буття, а також ролі й місця в системі соціальних зв'язків у суспільстві. Можна стверджувати, що християнську духовну проблематику педагог розглядав з позицій гуманістичної філософії, яка мала суто педагогічний, практичний характер [757].

Складний і різноманітний педагогічний світ В. Сухомлинського осмислюють вчені-педагоги нової доби. Щоб глибоко зрозуміти мислителя, слід осягнути глибини його гуманістичного світогляду, який виливався у педагогіку вищої мудрості. На думку І. Беґа, звернення до текстів В. Сухомлинського, крім пізнавальної, має ще не менш значущу мету — виокремити й осмислити духовну реальність, яка в них відображена іноді виразно, іноді імпліцитно.

Проблематика духовної реальності В. Сухомлинського, як уважає вчений, становить незаперечний теоретико-прикладний інтерес, оскільки розширює наші уявлення про особистість та її внутрішнє життя. Опертя на рефлексивну позицію щодо творчого доробку видатного педагога є підставою говорити про зовсім іншу смислову площину, у якій мають вирішуватися найгостріші питання духовності людини [63].

На думку вченого, дуже важливим є те, що педагогічне осмислення В. Сухомлинським проблеми моральної самосвідомості особистості збіглося в часі з найбільш вираженим державним ідеологічним тиском щодо цього аспекту наукових досліджень. У його творах є низка суджень, положень, синтез яких дає можливість розглянути позицію автора щодо ролі самосвідомості у духовно-моральному розвитку особистості в процесі духовного виховання дитини.

У педагогічній феноменології В. Сухомлинського, на думку І. Беха, насамперед потрібно виокремити відповідну методологічно-виховну лінію. Виховна стратегія В. Сухомлинського — це глобальна антиномія (суперечність) «навколишній світ — людина». Пізнання цієї антиномії, тобто доквілля і самої себе людиною для В. Сухомлинського не було самоціллю. Це необхідний, однак тільки перший етап. Основна мета полягала у вихованні в людини такого ж усезагального ставлення до світу. Для В. Сухомлинського світ пізнання — це, передусім, глибоке осягнення цінностей, матеріальних і духовних скарбів, набутих людством [63].

Перечитувати твори вченого-педагога необхідно з метою виявлення єдності минулого і теперішнього як рушійної сили духовно-морального становлення особистості, наголошує І. Бех. Він підкреслює, що В. Сухомлинський створив спеціальну виховну програму «Подорожі в минуле рідного краю». Так він назвав екскурсії та походи в поле, в ліс, на берег річки, в сусідні села, де діти відчували й усвідомлювали, що пов'язує минуле із сьогоденням у духовному житті українського народу.

Неоціненний педагогічний досвід В. Сухомлинського дав можливість відкрити велику істину щодо значення індивідуального буття дитини, його

неповторності та впливу на її особистісне становлення. Людське існування (екзистенція) як тонка психологічна тканина має бути розгорнутою книгою для справжнього вихователя — ця ідея пронизує творчість великого педагога. Вона була й конкретним утіленням гуманізму як визначального педагогічного засобу й мети виховання [902].

З гуманізмом В. Сухомлинський пов'язував творення людини, розглядаючи його не лише як головне педагогічне завдання, а й як важливу місію суспільства, вважає І. Бех. Критерієм вихованості високогуманної особистості, за логікою В. Сухомлинського, є не лише рівень моральності особистості, а й уміння та бажання повторити себе насамперед у своїх дітях, піднести їх до вищого ступеня людської краси й духовності.

«Поняття «духовність» мало для Василя Олександровича не тільки філософсько-світоглядний вимір, а й педагогічно-прикладне значення. Стратегія добра мала бути єдиним орієнтиром у побудові одухотвореної життєдіяльності особистості на кожному її віковому рубежі. Безперечно, ця особистісна домінанта не могла з'явитись у внутрішньому світі дитини, її морально-духовному образі «Я» спонтанно. Для цього потрібна науково обґрунтована виховна система. Тож В. Сухомлинський наполягав, щоб дитина розуміла й серцем відчула, що кожний її крок, кожний учинок відображається в духовному житті того, хто поруч з нею: батька, матері, вчителя, товариша, «чужої» людини» [63].

Ми погоджуємось із висновками І. Беха про те, що естетика духовності В. Сухомлинського – це особливе естетичне переживання як переживання ідеального в собі, набутого роботою власної душі. При цьому людина отримує повноцінну духовну свободу як духовну силу, яка піднімає її над світом вітальних потреб – нижчих за своєю особистісною цінністю. Духовна краса – явище, що розвивається, і педагог має докласти всіх зусиль, щоб піднести її на вищий ступінь, забезпечити духовну зрілість вихованця.

Духовна краса тільки тоді набуває глибокого суб'єктивного і суспільного сенсу, коли вона проявляє себе як велика праця. Найскладнішим, болісно

напруженим, щасливим, одухотвореним високими спонуками трудом В. Сухомлинський вважав любов до людини. «Щоб по-справжньому любити, – зауважував він, – треба мати могутню духовну силу. І місія школи, сім'ї, місія старших поколінь полягає в тому, щоб удихнути в людину цю мудру силу» [63].

У виховному процесі В. Сухомлинський, наголошує І. Бех, особливого значення надавав вірі дитини, насамперед вірі у високе, ідеальне, непорушне, яка є осереддям людської краси. Пізнання вірою починається в сім'ї. Батьки, які живуть у злагоді, в родині, де панують взаємини чутливості до слова, думки і почуття, до погляду і найменшого відтінку настрою, – вважав В. Сухомлинський, уявляються дитині чимось непорушним і вічним. У взаєминах добра, злагоди, взаємної допомоги і підтримки, духовної єдності і щирості, довіри і поваги батьків перед дитиною розкривається те високе, ідеальне, на чому утверджується її віра у людську красу. Естетика духовності для В. Сухомлинського була не суто академічною проблемою, а стратегічним напрямом його виховних зусиль, педагогічною заповіддю для наступних освітянських поколінь.

Досліджуючи психологію духовності В. Сухомлинського як спробу методологічної рефлексії, І. Бех у колективній монографії «В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів» (2012), розкрив естетику духовності, почуття сердечності у виховній спадщині В. Сухомлинського, визначив сутність моральної самосвідомості особистості як предмет докладання педагогічних зусиль та інші педагогічні явища в науковому доробку видатного українського вченого-педагога [63].

Корінням духовності для дитини В. Сухомлинський вважав любов до матері й батька, дідуся й бабусі, народної пісні й казки, до вітчизняної історії. Духовний розвиток дитини педагог будував на основі взаємовпливу розумового, фізичного, трудового, естетичного виховання з обов'язковим залученням до цього школи, сім'ї, громадськості. Максимальне задоволення духовних потреб школяра, їх розвиток і виховання — це головне завдання школи [902].

Т. Поніманська доводить, що величезну виховну роль у духовному світі

дитини В. Сухомлинський відводив слову вчителя, щирій книзі, мові живопису тощо. Вони покликані пробудити допитливу думку дитини, сприяти вияву творчої індивідуальності, розвитку пізнання. Педагог ретельно відбирав літературу для читання з огляду на вікові особливості дитини. «Читання, слухання художнього твору – своєрідний творчий процес, — писав В. Сухомлинський, — учень, який читає літературний твір, наповнює його пристрастю свого серця – він або захоплюється красою, благородством, моральною величчю, або ж відчуває обурення» [603, с. 52].

В. Сухомлинський, констатує Т. Поніманська, ввів до педагогічної науки такі поняття, як «духовність», «одухотвореність», «культура почуттів». Особливу увагу В. Сухомлинський приділяв проблемі морального виховання особистості. В арсеналі його педагогічної теорії з'явилися такі нестандартні для науки поняття, як душа, душевність, духовність, духовна діяльність, сердечність, співпереживання, людяність тощо [603, с. 53]. Дехто із відомих дипломованих «корифеїв» педагогічної науки поспішив піддати критиці моральні заповіді, покладені В. Сухомлинським в основу загальнолюдських цінностей, а самого автора звинуватити у «богоповідництві».

Ми тільки сьогодні починаємо усвідомлювати, як глибоко і масштабно мислив видатний педагог, наскільки чітко і багатогранно бачив він основні стратегічні завдання у формуванні особистості. Виховний процес, як зазначав педагог, повинен базуватися на органічному поєднанні різноманітних форм, методів і засобів впливу на дитину. Так, будучи сам людиною праці, В. Сухомлинський дбав про те, щоб його вихованці були не пасивними спостерігачами чиєїсь праці чи її споживачами, а самі постійно створювали і примножували багатство свого народу. Це педагогічне кредо базувалось на глибокій переконаності в тому, що чим більше зробить підліток, чим більше фізичних і духовних сил вкладе він у те, щоб рідна земля стала багатшою, тим чутливішим стане патріотичне бачення світу [757].

Одночасно В. Сухомлинський виступав за органічне поєднання дії мозку, рук і душі. У моральному вихованні, як зазначав він, має вирішальне значення не

те, скільки дерев посадила особистість, а те, чим стало для неї хоча би єдине деревце, як воно ввійшло в її серце. За таких умов і суть виховання, на його думку, перш за все, повинна полягати в тому, щоб виробити, відточити в людині здатність бути вихованою. Цей внутрішній стан людини характеризується чуйністю душі, чуйністю серця вихованця до найтонших відтінків слова вихователя, до його поглядів і жестів, до усмішки, до замріяності та мовчання.

Т. Поніманська підкреслює, що центром педагогічної системи В. Сухомлинського завжди була дитина з її реальним духовним світом – самоцінна, складна, духовна істота, яка постійно розвивається. Видатний педагог у 1950–1960 рр., випередивши не лише педагогічні, а й філософські та соціологічні наукові прогнози, вказував на необхідність гуманізації освіти й утілював цю ідею в своїй практичній діяльності [603].

Ми погоджуємось із висновками вченої, що категорії душі та гуманізму є ключовими у педагогіці В. Сухомлинського. Сам педагог визначив кредо виховання так: «Я впевнений, що лише людяністю, ласкою, добротою – так, простою людською добротою можна виховати справжню людину... Я стояв і стояти буду на тому, що найстрашніше зло, яке загрожує юній душі, – якщо з ним не боротися і не попереджати його добром – це байдужість до людини» [757].

Ми переконані, що у педагогічній теорії і практиці В. Сухомлинського знайшли втілення і розвиток головні ідеї вітчизняної гуманістичної педагогіки, головні ознаки духовно-морального виховання дітей у школі. Гуманність є соціально-педагогічною основою педагогіки В. Сухомлинського, ціннісним підґрунтям його педагогічної творчості. Справжня любов до вихованців, вважав педагог, полягає у бажанні дати їм те, що є дорогим для самого себе, що є одним із принципів духовно-морального виховання.

Заслугою В. Сухомлинського є те, що в основу виховання він поклав визнання особистості людини, яка розвивається, вищою соціальною цінністю, а весь педагогічний процес насичував проблемами людини, її духовного світу, зазначила Т. Поніманська. Повноцінне виховання – це виховання добром, піднесення гідності, недоторканості, особистої честі дитини, її можливість мати

власну думку, особистий погляд на все. Таке ставлення до дитини В. Сухомлинський називав щастям педагога. Здійснити такий підхід до виховання може педагог з багатим духовним світом, «...хто народом і суспільством уповноважений творити людське щастя, тобто виховувати по-справжньому» [603]. Опанувати науку людяності потрібно вже у наймолодшому віці. Глибоке вміння відчувати духовний світ вихованців учений-гуманіст визнавав як найголовнішу рису педагогічної культури – здатність приділити вихованцеві стільки уваги й духовних сил, скільки потрібно для того, щоб дитина відчула, що вона не байдужа педагогу.

Результатом духовно-морального виховання дітей є засвоєння системи морально-етичних норм, основ духовної культури, сформованість духовних запитів, потреб та інтересів. Проблеми духовно-морального розвитку особистості дитини – самоцінної, складної, духовної істоти – стали осередком педагогічної системи В. Сухомлинського [757].

Досліджуючи «морально-духовний розвиток» особистості у системі гуманістичного виховання В. Сухомлинського, Н. Мирончук констатує, що «процес морально-духовного розвитку особистості можливий лише за умови багатогранної духовної діяльності, без якої, на думку вченого-педагога, немає прагнення до ідеалу, немає людської особистості. Уся майстерність виховання полягає в тому, щоб, знаючи, якою повинна бути людина, вміти одухотворити її прагненням до свого власного ідеалу» [466, с. 532].

Дослідниця доводить, що видатний учений-гуманіст теоретично обґрунтував та практично реалізував ефективну модель духовно-морального розвитку особистості. Головним для педагога є визначення та практична реалізація відповідного змісту, оптимальних форм і методів духовно-морального виховання дітей в школі. Учений пов'язував моральне виховання особистості з її розумовим розвитком, оскільки морально-духовні утворення, які за своєю природою є емоційними, завжди містять пізнавальну складову. Особистість свідомо привласнює певні морально-духовні цінності, які виявляються у її вчинках [466].

Учений-педагог В. Сухомлинський подав важливі норми моральності,

дотримання яких зводиться до плекання в собі добра, правди, честі, духовної краси, гідності, доблесті, творіння добрих справ, учинків, а також протистояння злу, неправді, безчестю, потворності, викриття моральної безхребетності, безпринципності, егоїзму, пристосуванства. Ці знання він називав «...азбукою самопізнання і самоствердження, культурою духовного життя особистості» [757].

Ідеал – це духовна серцевина особистості, вважав В. Сухомлинський. Прагнення до ідеалу – перший поштовх, стимул до самовиховання, без якого духовне життя особистості не є повноцінним. З огляду на це, вченому-педагогові важливим є розвинення у підлітків, юнаків і дівчат здатності бути виховуваними, навчити їх виховувати самих себе. «Здатність бути виховуваним – це чутливість душі, чутливість серця вихованця до найтоншого відтінку слова вихователя, до його погляду, до руху, до усмішки, до задумливості й мовчазності...» [814].

Програма виховної роботи з учнями, на думку В. Сухомлинського, повинна розкривати перед школярем той моральний ідеал, який у скарбниці духовних цінностей суспільства є критерієм моральності, певним взірцем високоморальної поведінки. Моральні скарби суспільства, які відкриває перед школярем учитель, стають індивідуальним надбанням кожного з них, перетворюються в норми і правила моральної поведінки. Пізнаючи моральну красу, добро, справедливість, вихованець пізнає власну особистість, «починає міряти себе найвищою міркою моральності» [814].

Першорядна роль у духовно-моральному розвитку особистості належить єдності свідомості та моральних почуттів. Духовне благородство дитини формується у навчанні «відчувати людину, пізнавати не лише розумом, а і серцем усе, що відбувається в її душі» [757].

Духовність як головний критерій духовно-морального виховання, не приписується індивідові ззовні; вона «виростає» зсередини разом із особистісним «Я» людини, а часто навіть випереджає його формування і виражається лише в суспільно значущих прагненнях. Виявом духовності є совість, яка завжди є самооцінюванням [63].

Для формування багатого духовного світу школярів у процесі духовно-морального виховання слід вибирати такі способи і прийоми спонукання до активної діяльності, які розкривають перед вихованцями перспективу подолання труднощів, пробуджують у них почуття гідності, честі, самоповаги. Необхідно розвивати в особистості потребу в духовних цінностях, у духовному спілкуванні, створювати ситуації для морально-духовного самовипробування дитини (суд совісті, почуття провини, сорому, страху) [814].

Важливим, необхідним елементом духовно-морального виховання дитини є усвідомленість вольових зусиль, свідоме керування ними. Вольові зусилля як активні прояви думок і почуттів народжуються тоді, коли вихованець переконаний, що робота, яку він виконує, не є межею, коли перед ним відкривається перспектива більш серйозної праці [757].

Н. Мирончук дійшов висновку про те, що свідомість, моральний ідеал, воля є потужною спонукальною силою особистості до здійснення духовної діяльності. Багатство духовного життя, на думку вченого-педагога, починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воедино, проявляються у високоморальному вчинкові. В. Сухомлинський розробив програму формування моральних звичок, яку ефективно застосовував у своїй практичній діяльності. Ефективність керівництва духовним життям за будь-яких умов залежить, насамперед, від характеру активної діяльності: від того, як вона утверджує в свідомості школяра величні благородні почуття і до якої нової, більш серйозної, діяльності вона його спонукає: «Багате духовне життя характерне тим, що учень, долаючи труднощі в ім'я суспільних інтересів, усвідомлює себе як особистість, осмислює свою моральну гідність. Без подолання труднощів самоутвердження неможливе, неможливе й багате духовне життя, уповільнюється духовний розвиток» [466, с. 221].

Чим більше властиве діяльності вихованців подолання труднощів, тим глибший їхній духовний розвиток, тим яскравіше виявляється єдність думки, емоцій і їх активного прояву – вольових дій. Усвідомлення своєї переваги над труднощами, усвідомлення ролі інтелекту й розуму в цій перемозі є

найважливішим стимулом духовного життя вихованців.

На переконання В. Сухомлинського, справжня духовно-моральна досконалість особистості неможлива без постійної праці над собою. Ця досконалість пов'язана з процесами глибокого духовного очищення, пробудження всіх людських можливостей і здібностей, росту свідомості й самосвідомості особистості [814].

Ми погоджуємось із тим, що вогнищем духовно-морального життя є школа. Місія педагога полягає в тому, щоб у школі в усій повноті розкривалося багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості. В. Сухомлинський називав два джерела духовно-морального виховання особистості, зокрема спеціально створені моральні, трудові, творчі взаємини у колективі, слово вихователя, передавання молодому поколінню етичних цінностей та середовище, яке дає дитині наочні уроки, що розкривають зміст моральних понять.

На думку педагога-практика, виховний задум має здійснюватися активною діяльністю самих учнів. Вихованцеві слід не лише демонструвати зразки духовно-морального життя, а ставити їх у позицію суб'єкта суспільно значущої дії. Через те у Павлівській середній школі упроваджувалися різні форми роботи з участю школярів з огляду на специфіку їхнього вікового періоду. Зокрема, це створення «Куточка Казки», або «Куточка Краси», походи місцями бойової слави, екскурсії, знахідки матеріальних і духовних цінностей, літературно-творчі гуртки, шкільний літературний журнал «Наша творчість» тощо. Педагог неодноразово наголошував (та дотримувався цього принципу в практичній діяльності), що кожна виховна справа має стати суттю духовного життя школярів, а не прив'язуватися штучно. Він застерігав від вияву псевдотурботи про моральність дитини (яка не передбачає індивідуально спрямованої роботи з вихованцем, з його емоційно-почуттєвою сферою). На його думку, всі види діяльності мають проходити через сферу почуттів школяра. Істотним засобом самоствердження особи, її духовного розвитку педагог вважав працю, виховний вплив якої забезпечується тим, що вона

залишає відбиток у думках і почуттях вихованця, глибоко зачіпає його вольову сферу. «Утвердження особистості в праці, матеріалізація духовних рис і якостей у тому, що творять руки й розум, – це і є, образно кажучи, нитка, що зв'язує працю і духовне життя» [815, с. 389].

Духовно-моральне виховання дітей за ідеями В. Сухомлинського – це втілення педагогічних ідей, поглядів, переконань у людські взаємини, вчинки, поведінку, передавання інтелектуальних, моральних, естетичних багатств людства від особистості вчителя до особистості учня, основою яких має бути людяність, чуйність, душевність, вимогливість. Звіряючи внутрішній світ з ідеалами духовної культури попередніх поколінь, В. Сухомлинський наповнював новим смислом поняття «людина», «школа». Використовував їх як пояснювальний принцип своїх творчих пошуків у сфері навчання і виховання дітей, значно розширюючи обрії навчально-виховного процесу в школі. Сучасна педагогіка виховання обмежена категорією «особистість». Однак між поняттями «особистість» і «людина» є фундаментальна відмінність: особистість – це життя за масштабом людської добродійності, шлях сходження до неї складний і тривалий. Людина – це життя за масштабом духовної краси. Особистість у цьому контексті є лише засобом, щоб стати справжньою людиною, яка володіє великим умінням жити. В. Сухомлинський переймався тим, що середня школа не вчить жити. За його переконанням, місія школи полягає в тому, щоб виховати людину в її гармонійній єдності. Творення людини для повноцінного життя має бути головною спільною метою педагога, батька і дитини. Духовно-моральне виховання дитини в сучасній вітчизняній школі дає надію на довге життя і творче впровадження ідей педагогіки В. Сухомлинського в прогресивній українській освіті.

Висновки до четвертого розділу

Минуле століття характеризують докорінна зміна політичного устрою, прихід до влади нових урядів, соціально-політичні перетворення позначилися на внутрішньополітичному курсі держави, зокрема на шкільній політиці,

системі духовно-морального виховання, що зумовило тенденційні зміни в галузі шкільної освіти.

Детальний аналіз наукових досліджень, періодичних видань, архівних документів досліджуваного нами періоду дає змогу стверджувати, що видатні представники освіти і культури України систематично зверталися до проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Головні ідеї духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. знайшли втілення і розвиток у педагогічній теорії і практиці В. Сухомлинського. Духовність є соціально-педагогічною основою педагогіки В. Сухомлинського, ціннісним підґрунтям його педагогічної творчості. Програма виховної роботи в школі, за В. Сухомлинським, повинна розкривати перед школярем той духовно-моральний ідеал, який у скарбниці духовних цінностей суспільства є критерієм духовно-морального виховання. Духовно-моральні скарби суспільства, до яких залучає школярів учитель, стають індивідуальним надбанням кожного з них. Починаючи з другої половини 1980-х рр., під впливом демократичних змін у суспільстві науковці та педагоги-практики спрямовують свої зусилля на пошук засобів перебудови системи виховання, гуманізацять духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

РОЗДІЛ 5
УПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ІДЕЙ
ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У ШКОЛАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1991–2012 рр.)

**5.1. Суспільно-політична і соціально-педагогічна обумовленість
духовно-морального виховання дітей в сучасній школі**

Після розпаду Радянського Союзу і перших років незалежності України велися пошуки визначення й усвідомлення нових цінностей і, відповідно, нової педагогічної парадигми. Було створено програми духовного відродження України, зафіксовані в Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.), Державній національній програмі «Освіта» («Україна на рубежі ХХІ ст.»), Концепції «Національне виховання в Україні» й інших законодавчих актах.

Зміна парадигм науки у 1990-х рр., зумовлена ідеологічними, соціально-економічними та культурними чинниками, поставила на чільне місце розв'язання морально-етичної проблематики, зокрема духовності як загальногуманітарної, культурологічної і педагогічної проблеми. Пошуки в напрямі духовності увінчуються розгортанням релігійно-християнської парадигми духовності, яка тісно поєднується з розглядом національної ідентичності, національної ментальності як основи народної традиції.

Сучасна західна цивілізація вже давно й активно використовує величезний досвід християнства та Церкви для формування в молоді позитивних цінностей, відвернення від неї негативних впливів. Так, законодавство європейських країн надає право здійснювати релігійне навчання і виховання в державних школах. Деякі країни мають такий програмовий компонент, як історія релігій; упроваджуються в освіту позаурочні години для духовно-морального виховання дітей.

Для підтвердження національних християнських цінностей українські

прихильники такого розуміння духовності звертаються до замовчених або вилучених аспектів педагогічно-публіцистичної спадщини К. Ушинського. Відкривають для себе забороненого в радянські часи педагога Г. Ващенка, який у книзі «Виховний ідеал», розглядає різні виховні ідеали: «большевицький», християнський, загальноєвропейський та український національний, критикує радянські ідеали в контексті аналізу творів класиків марксизму-ленізму та освітніх реалій, особливу увагу приділяє християнському розумінню вихованого ідеалу через пояснення відповідних місць Біблії та Євангелія.

Автор зупиняється на загальноєвропейському виховному ідеалі, що висвітлений у Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці. Особливу увагу Г. Ващенко приділяє розкриттю українського національного виховного ідеалу і дійшов висновку, що «гаслом, під яким має проводитися виховання української молоді, є служба Богові й Батьківщині... Ідеал Царства Божого мусить бути для християнина провідною зіркою в його житті, тож він має прикладати всіх зусиль, щоб здійснювати ідею Царства Божого і підготувати себе до Царства Божого на небі» [100, с. 74, 174].

Така точка зору нині є досить популярною в Україні. Прихильниками поглядів Г. Ващенка в Україні є вчені-педагоги І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневецький, М. Євтух, В. Жуковський, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, Г. Шевченко й ін. [116; 225; 233; 703; 795; 802; 920].

Брав активну участь у створенні системи українського національного виховання у школах і вишах, що знайшло відображення в підготовлених з його участю програмах з історії педагогіки (1993 р.) та української педагогіки (1993 р.) М. Стельмахович. У 1993 р. вчений оприлюднив першу в Україні авторську програму з українського родинознавства.

Уважно ставився М. Стельмахович до питань вивчення рідної мови як у школі, так і у вищих навчальних закладах. Вимагав, щоб мова науковців була прикладом чуйного і прискіпливого ставлення до культури рідного слова. Постійно нагадував про необхідність уваги до формування мовленнєвої культури сучасних юнаків і дівчат. При цьому М. Стельмахович неодноразово

звертався до скарбів народної педагогіки, що містять цінні поради мовленнєвого етикету (приказки, прислів'я та ін.) Педагог наголошував, що українська національна фамілістика категорично заперечує і не допускає вживання грубих і лайливих слів. Застерігав від уживання «неприкрашеного, бідного й дешевого паскудства, ознаки найдикішої, найпервіснішої культури – цинічного, нахабного, хуліганського заперечення і нашої пошани до жінки, і нашого шляху до глибокої і справді людської краси» [796, с. 161].

У праці «Українська родинна педагогіка» вчений писав про християнські чесноти: Віру, Надію і Любов: «Предметом любові можуть бути конкретні та загальні об'єкти (конкретна людина, праця, Батьківщина). Формування любові до ближнього починається з відчуття дитиною любові до неї з боку її батьків і відповідного виявлення любові до батька, матері, братів і сестер, дідусів і бабусь, рідних, близьких, знайомих, свояків, товаришів, друзів. Усі ми зобов'язані любити ближнього, бо ж живемо на одній Землі, на одній планеті і маємо право на вічне блаженство. Тож повинні один одному допомагати, не чинити зла, робити добро людям. При цьому не забуваймо, що любов між людьми починається від кожного з нас.

У душі людини поруч із любов'ю і завдяки любові з'являється ще одне світле почуття – кохання, що є виявом сердечної прив'язаності до особи іншої статі (у взаєминах між юнаком і дівчиною, чоловіком і дружиною), на основі їхньої стійкої взаємної симпатії, емоційного замилювання, духовного спілкування (єднання), морального та інтелектуального збагачення.

Добре вихована змалку та дитина, яка має органічне, внутрішнє, постійне прагнення завжди діяти морально, на рівні нормальної природної потреби, такої, скажімо, як їсти, пити, говорити, дивитися, дихати, спати, кліпати очима, для якої провідними стали такі високі духовні якості, як Віра, Надія і Любов» [796].

«Народна філософія твердить, що вірою та надією живе людина («Віра гори повертає»). Немає гіршої кари для неї, як утрата надії («Без надії чоловік дуріє», «Хто має надію, той молодіє!», «Хто надію втратить, той жити не вартий»). Надія (сподівання) – упевненість у можливості здійснення чогось

бажаного, потрібного, приємного. Віра – сприйняття чогось за істину. Це слово в нашій мові може вживатися у двох значеннях: 1) віра як релігійне вчення, віра визнання (наприклад, християнська віра); 2) віра як упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь (скажімо, впевненість у позитивних якостях когонебудь, у правильності, розумності чиєїсь поведінки). Традиційна українська родинна етнопедагогіка об'єднує у системі духовно-морального розвитку особистості також релігійне виховання, побудоване на основі віри в Бога і сповідування християнської моралі» [796, с. 190].

Науковий доробок М. Стельмаховича з проблем української етнопедагогіки започатковано у працях «Мудрість народної педагогіки» (1971) та «Педагогіка життя» (1989). У 1980-х роках у періодичних виданнях друкується низка його етнографічних праць («Хліб у народній педагогіці» (1981), «Земля у народній педагогіці» (1983), «Із джерел народної мудрості» (1984), пройнятих турботою про необхідність відродження й розвитку національної освіти і виховання [794; 795; 796].

Особливо велике значення для науки мала праця науковця «Народна педагогіка» (1985), побудована на засадах педагогічної мудрості рідного народу. Навіть у часи тоталітаризму М. Стельмахович послідовно пропагував ідеї української національної школи, постійно нагадував про традиції народної педагогіки, вчив поважати й використовувати віковічну мудрість рідного народу. Але повною мірою його таланти розкрився у незалежній українській державі.

Педагог плідно працював над розробкою теорії й практики українського національного виховання. Написані наприкінці ХХ ст. науково-методичні посібники «Народне дитинознавство» (1991), «Українське родинознавство» (1994), «Українська родинна педагогіка» (1996), методичний посібник для педагогічних факультетів і вчителів початкових класів «Теорія і практика українського національного виховання» (1996), активна участь у виданні посібників «Українознавство» (1994), «Методика викладання народознавства в школі» (1995), «Українознавство в національній школі» (1995) дають підстави

вважати М. Стельмаховича одним із перших творців української етнопедагогічної наукової школи [796].

Принципове значення мало визначення М. Стельмаховичем сутності самого предмета етнопедагогіки: «Народною називаємо ту педагогіку, яку створив народ. Це система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються передовсім як певні знання, вміння і навички. Народна педагогіка належить до тих могутніх феноменів, що забезпечують збереження народного характеру, звичок і психології людини. Виховний ідеал, цілі, завдання, зміст, принципи і засоби народної педагогіки знайшли своє відображення і втілення у рідній мові, фольклорі, національних звичаях, традиціях, святах, обрядах, символах і різних видах народного мистецтва, у дитячих народних іграх та іграшках, живій практиці трудового і сімейного виховання, у народних ремеслах і промислах, у родинно-побутовій культурі нашого народу». Усього вчений надрукував 64 праці, присвячені дослідженню проблем етнопедагогіки [796].

Серед великого розмаїття наукових проблем є головна: формування особистості українця, національної свідомості, під якою М. Стельмахович розумів «сукупність уявлень про соціальні вартості, норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців, включає в себе ознаки відмінності українського «ми» від іншого «не ми». І фундамент її закладається в сім'ї через родинне виховання». М. Стельмахович уважав, що українська система родинного виховання підносить національну самосвідомість учня, формує цілісність уявлень про українську націю, її самобутність, історичний шлях. «Традиційна українська родина – перша школа любовності, національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних учинків, плекальниця рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової й громадської культури», – писав він у праці «Українське родинознавство» [796, с. 527].

З іменем Б. Ступарика пов'язана ідея відродження національної освіти в Україні. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. саме його публічні виступи були

як ніколи актуальними, бо знаменували новий шлях розв'язання проблем освіти України в цілому та педагогіки зокрема. Учений започаткував новий напрям в історико-педагогічних дослідженнях – історію становлення і розвитку теорії і практики національної освіти і національного виховання в українській педагогічній думці Галичини. Галицькі педагоги, наголошував Б. Ступарик, дійшли висновку, що в основу виховання української молоді має ввійти українська національна ідея. Виховання має бути спрямоване на підготовку молоді до завоювання і розбудови незалежної Української держави. Ці ідеї, продовжував учений, які були співзвучні світовій педагогіці того часу, пройшли перевірку часом і довели свою правдивість у ході історичного розвитку людства. Їх творче осмислення є важливим джерелом збагачення теорії і практики національної освіти і виховання молоді [802, с. 241–242].

Утвердження ідеї національної школи та національного виховання – це сенс життя педагога-науковця. Б. Ступарик розумів, що без національної ідеї не може бути повноцінної держави, а щоб ця ідея жила і працювала, вона має супроводжувати весь навчально-виховний процес, починаючи з дитячого садка і закінчуючи престижними вишами України. У численних працях Б. Ступарика розкрито основні етапи розвитку шкільництва в Україні від найдавніших часів до сучасності, проаналізовано еволюцію ідеї національної школи та національного виховання; сформульовано мету й завдання національного виховання у сучасних умовах.

Дотримуючись хронологічно-проблемного викладу матеріалу, Б. Ступарик розкривав основні риси українського шкільництва в різних історичних періодах. Учений переконливо показав як російські, польські, мадярські колонізатори намагалися денаціоналізувати український народ, прищепити йому психологію меншовартості, перевести в розряд неосвіченого. Одночасно на яскравих прикладах доводив, як український народ, що своєю освіченістю в княжі часи та в епоху Відродження дивував іноземців і відкрив світові плеяду видатних людей, вистояв, зумів зберегти й утвердити власну національну школу, свою систему освіти. Автор наголошував, що освіта в

Україні мала продуманий і цілеспрямований характер ще в глибоку давнину, коли «досвідчені старці передавали вихованцям моральні норми, досвід і традиції роду» [802].

Щодо Козацької республіки, то автор переконливо показав, що система виховання того часу спрямовувалася на плекання ідеального козака – історично зумовленого типу українця, який береже заповіти й традиції батьків, дідів, предків. Козацька педагогіка, доводив учений, була невід'ємним складником української народної педагогіки, що виховала в підростаючому поколінні незламну силу духу, високу козацьку мораль і лицарські риси. Дослідник виокремлював основну мету козацької педагогіки: формування у сім'ї, школі й громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина, захисника рідної землі з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю, дієвим патріотизмом, високим рівнем духовності [803].

Аналізуючи проблеми розвитку і становлення національної школи, Б. Ступарик спирався на твердження, що успіх школи у вихованні свідомих, самовідданих патріотів забезпечується єдністю народної і наукової педагогіки, вітчизняної і світової історії, національного й загальнолюдського. У його працях це положення підтверджується прикладами з історії шкільництва України від Київської Русі до наших днів.

Важливою особливістю багатьох праць Б. Ступарика було їх конкретне спрямування, наголошував на важливості національної ідеї в сучасній державі. На його думку українська національна ідея, незважаючи на ідеологічний опір її противників та інерцію в суспільному мисленні, заволодіє думками та діями всіх виховних чинників, і справа будівництва незалежної України від цього тільки виграє.

Результатом наполегливої роботи вченого стала обсягова праця «Національна школа: витоки, становлення» (1998). У ній переконливо показано, як український народ у нелегкій боротьбі розвивав рідну школу. На основі вивчення численних літературних джерел і архівних матеріалів автор розглядав складний процес становлення національної школи, виявляє джерела тих ідей в

історії шкільництва, які покладено в основу розбудови сучасної національної школи. Усе це, зазначав педагог, необхідно для глибокого «осмислення нами нашої історії, врахування всього позитивного в ній, недопущення повторення давніх помилок» [802; 803].

Б. Ступарик мав усі підстави для висновку: «...для цього замало вчитися, мріяти, вірити й надіятись. Потрібна праця, котра має сконсолідувати всі сили українського суспільства для створення справді національної української системи освіти і виховання, що виховує вільне від духовних кайданів покоління українців, репрезентаторів великої нації, багатой культури, сильної волі, які забезпечать соборність держави, єдність і безсмертя нації» [802].

Розкрив український національний виховний ідеал науковець О. Вишневський у підручнику «Теоретичні основи педагогіки. Курс лекцій» (2001). У ньому подано розділи, присвячені вихованню на релігійно-християнських засадах, які автор вважає єдиновірними, національно-демократичними, гуманістичними, тими, що відповідають українському духові. Дослідник вибудовує виховну систему як систему цінностей у певній ієрархії, над якою поставлена ідея Бога і церковного життя, від якого залежать і духовність людини, і відповідні духовні цінності, а саме: моральність (абсолютна вічна цінність), патріотизм (національні цінності), демократизм (громадянські цінності), родинність (сімейні цінності), характерність (цінності особистого життя), природосвідомість (валео-екологічні цінності). У своїх міркуваннях автор спирається на спадщину К. Ушинського, Г. Ващенко, С. Русової й ін. Вирізняє його працю посилення на сучасних зарубіжних, зокрема англомовних, дослідників виховної або навчальної проблематики [117].

Зокрема, О. Вишневський розглядає християнські моральні цінності як головний чинник у сучасному українському вихованні, вважаючи, що природна схильність української душі до християнства в майбутньому неминуче приведе до нормального й цивілізованого викладання основ релігії, як це робиться в європейських державах. Учений дійшов висновку, що мистецтво, а отже і література, служить посередником, мостом між земними можливостями

людини та ідеалом Високого і Вічного [116].

Проблеми переходу до освіти майбутнього і, зокрема, створення умов для всебічного розвитку учнів у системі шкільної освіти глибоко проаналізував і представив вітчизняний науковець-психолог Е. Помиткін у посібнику «Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти» (1996). Автор розглядає духовні цінності в системі шкільного виховання. На його думку, шлях до духовного оновлення лежить через розширення свідомості, яке розкриває людині її місце та роль у Бутті: «Одним із дієвих засобів, що допомагають усвідомленню єдності з Буттям, є процес спілкування учнів з живою природою» [601, с. 11].

Е. Помиткін визначає завдання шкільного виховання «переважно у створенні в навчальних закладах адекватних умов, які б сприяли активізації вищих потреб особистості школярів» [601, с. 12]. Необхідною умовою успішності духовного розвитку учнів, на думку автора, можна вважати творчу, духовну атмосферу у навчальному закладі: «Духовна атмосфера більш важлива, ніж зовнішні фактори, якщо можливо створити власну духовну атмосферу, жити в ній, дихати нею, то це й буде необхідним станом для вашого прогресу» [601, с. 65].

Академік В. Кононенко у посібнику «Українська етнопедагогіка» (2005) узагальнив результати науково-дослідної роботи співробітників Науково-методичного центру «Українська етнопедагогіка і українознавство» Академії педагогічних наук України і Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника з проблем використання української етнопедагогіки у навчанні і вихованні дітей та молоді. У розділі «Етнопедагогічна складова виховання особистості учня» духовно-моральне виховання трактується як «складний процес розвитку особистості впродовж її життєвого шляху, що спирається на загально-людські цінності й водночас має свої особливості у конкретних історичних соціокультурних умовах, у контексті певного етичного середовища, що, зокрема, відображається у співвідношенні світсько-морального та релігійно-морального виховання» [850, с. 322].

Автори посібника стверджують, що в умовах тоталітаризму моральне

виховання особистості розглядалося суто з боку світської моралі, яке ґрунтувалося на засадах комуністичної ідеології, а питання духовно-морального виховання, що перепліталось з елементами народної етики, як таке не ставилося взагалі [850, с. 323].

Розкрила процес розвитку теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні, визначила його основні тенденції, проблеми та місце в загальному процесі розвитку педагогічної думки України та Європи Т. Тхоржевська у монографії «Православне виховання в історії педагогіки України» (2006). Авторка здійснила порівняльний аналіз церковного та науково-педагогічного поглядів на розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні, розкрила джерела, предмет, основні поняття, принципи, засоби, методи і форми виховання православної педагогіки, її значення в історичному процесі розвитку теорії і практики виховання. Дослідниця визначила основні тенденції розвитку теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні та їх відповідність загальному процесу розвитку християнської педагогічної думки Європи, висвітлила коло проблем, актуальних для науковців і діячів православної Церкви сучасності у зв'язку з завданнями духовно-морального виховання дітей та молоді [836].

Т. Тхоржевська здійснила порівняльний аналіз релігійного (православного) і світського виховання з метою виявлення специфіки православної та світської інтерпретацій двох основоположних виховних ідей: свободи і гуманізму та визначення загальних закономірностей функціонування різних виховних систем; висвітлила періодизацію розвитку теорії і практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні; визначила основні тенденції розвитку у кожному з виокремлених періодів, а саме: період ранньохристиянського виховання в Київській Русі (кінець X – середина XIII ст.), період православного виховання в Галицько-Волинській державі (середина XIII – середина XIV ст.), період православного виховання за часів литовсько-польського панування (середина XIV – середина XVII ст.), період поширення українського досвіду православного виховання в російських землях (середина XVII – перша половина XVIII ст.),

період поступового згортання українських православних освітньо-виховних традицій в Російській імперії та становлення світської педагогіки (друга половина XVIII – середина XIX ст.), період розвитку світської теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі та загальнолюдських гуманістичних цінностей (середина XIX – початок XX ст.), період радянського комуністичного виховання, період формування системи виховання громадянина незалежної України (XX – поч. XXI ст.) [837].

На засадах історико-педагогічного аналізу Т. Тхоржевська сформулювала окремі закономірності функціонування різних виховних систем і показала, що православ'я стало невід'ємною частиною життя українця, що воно мало вирішальний вплив на формування виховних ідеалів, цінностей усєї системи виховання. Православна віра є потужним чинником освітніх і виховних процесів на українських землях, трансформатором християнських моральних цінностей та ідеалів. Сучасна Україна має світоглядне підґрунтя для єднання з цивілізованим світом [838].

Для нашого дослідження цікавим є аналіз категорії «духовність» як об'єкта виховання Ж. Маценко у книзі «Духовність: феномен психології та об'єкт виховання» (2010). Авторка розкриває сутність процесу, показники та умови здійснення духовного розвитку особистості у процесі духовно-морального виховання через мистецтво.

Досліджуючи феномен духовності, Ж. Маценко робить висновок, що духовність – це інтегральне утворення людської психіки, складне гармонійне поєднання певних психічних та особистісних якостей людини, яке виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей: гуманістичних (добро, краса, любов, знання) та індивідуальних (інтереси, погляди, переконання, духовний ідеал) [459].

Духовні ціннісні орієнтації особистості в процесі виховання розглядаються як складна система психічних утворень, які спрямовані на процес засвоєння (сприймання, інтеріоризацію, створення) духовних цінностей. «За умов цілеспрямованого формування духовні ціннісні орієнтації можуть

набути вищої форми – трансформуватися на духовні потреби, тобто систему мотивів активності людини, яка спонукає людину до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної). На відміну від інших видів діяльності, духовна визначається не прагматичними цілями, а спрямована на задоволення безкорисливих духовних потреб (у знаннях, спілкуванні, естетичному задоволенні)» [459].

Загальна характеристика феномена духовності, коротка інформація про стан наукової розробки проблеми, соціально-психологічні, психолого-педагогічні та інші чинники й умови, котрі можуть сприяти духовно-моральному вихованню дітей у вітчизняній школі подаються у посібнику М. Боришевського «Виховання духовності особистості» (2011) [85].

Учений разом з авторським колективом проаналізував теорію і практику розвитку духовності в особистісних вимірах, охарактеризував основні тенденції розвитку духовності учня в системі міжособистісних взаємин у процесі навчання у школі, розробив психолого-педагогічні рекомендації щодо формування духовних цінностей у сім'ї.

М. Боришевський доводить, що система соціальних потреб та інтересів є основою духовності особистості. Духовний аспект соціальної орієнтації людини віддзеркалюється через особистісну спрямованість: «Зіставлення себе зі світом, з конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття і є духовною складовою життєвого самовизначення особистості [85, с. 68].

Основні аспекти сучасної духовної ситуації, зумовлені з кризою філософського, релігійного і науково-педагогічного світогляду українського суспільства початку третього тисячоліття, з позиції гуманістичної освіти культурологічного типу розглядаються в книзі «Духовна культура особистості» (2010).

Разом з науковцями О. Дубасенюк, О. Вознюк, М. Рибачук й іншими авторами Д. Чернілевський надає особливої уваги дослідженню проблеми співвідношення релігійного і світського виховання підростаючого покоління, креативного становлення його суб'єктивності і гуманно-педагогічної підтримки

в складних умовах сучасної соціокультурної ситуації, а також розумінню смислової мети, традиційних національних цінностей суспільства, в якому живе його сучасний суб'єкт, жили його предки і будуть жити його нащадки [909].

Д. Чернілевський вважає, що тільки високоморальна, духовно багата особистість здатна здійснювати постійну життєтворчість, активізувати саморозвиток, може забезпечити соціокультурний і технологічний розвиток соціуму. Виховання саме таких якостей особистості має забезпечити вітчизняна освіта. Учений подає базові поняття для визначення духовно-морального виховання дітей, пропонує концептуальні основи формування духовних цінностей і гуманістичного виховання особистості в історико-педагогічній ретроспективі, характеризує гуманістичні парадигми виховання особистості в сучасних умовах та особливості духовності українського етносу.

Для нашого дослідження цінним є аналіз світоглядних основ гуманістичної і християнської педагогіки, головних завдань сучасної педагогіки в оновленні духовних цінностей і пріоритетів цивілізації: не допустити духовної катастрофи людства, запобігти їй, надати світові нові цінності віри замість цінностей, що набувають усе більш очевидних реліктових контурів і тому природним чином сходять в лету історії як цілком заслужені і почесні реліквії [909].

Набувають поширення концепції розвитку духовності, які, з одного боку, пов'язують духовність із природою і людиною, а з іншого – різними філософсько-релігійними вченнями. У цьому контексті популярністю користуються усілякі теорії та підходи, які розглядають виховання духовності дитини в єдності з природою та духом, із надчуттєвим пізнанням світу, пізнанням людини як космічної істоти.

Ці ідеї формування духовності знайшли підтримку у освітян-практиків. Особливою популярністю в Україні користується вальдорфська педагогіка Р. Штайнера, де дитина – істота духовна, окрім фізичного тіла, має душу – божественне начало. Педагогіка Р. Штайнера має завдання розкрити й об'єднати в дитині чуттєвий і надчуттєвий досвід духу, душі й тіла у їхній взаємодії. Українські педагоги-практики, які працюють за системою вальдорфської

педагогіки, розглядають її як різновид ідей вільного виховання, гуманістичної педагогіки.

Ідеї подружжя Реріхів також знайшли втілення в деяких навчальних закладах України, які в побудові навчально-виховного процесу спираються на ідеї Прекрасного, єдності законів космосу і життя людини, на ідеях добра, любові, краси, віри в перетворювальну силу мистецтва «мистецтво об'єднує людство» (М. Реріх).

Практично припинено розробки проблем виховання інших форм духовності, засобів їх формування, особливо в аспекті наукової раціональності, наукового світосприйняття. На початку 2000 р. духовність як педагогічне поняття посідає певне місце в методичній довідково-енциклопедичній літературі. У «Педагогічному словнику» за загальною редакцією М. Ярмаченка (2001) поняття «духовність» розуміється як «специфічно людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [573, с. 166].

У 2000–2010 рр. спостерігаємо повернення до парадигми релігійної духовності на початку ХХ ст., майже з 100-річною перервою, тому можемо її назвати як неорелігійність. Ця концепція втілюється у діяльність школи західних регіонів України проведенням уроків духовності, викладанням релігійної етики, залученням служителів церкви до виховної роботи в школі.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України започаткувало викладання варіативного курсу «Основи християнської етики» в 1–11-х класах загальноосвітніх навчальних закладах за бажанням батьків. Святійший Патріарх Філарет виділив кошти на друкування підручників. Діти отримали книги безкоштовно. Нині християнська етика викладається, починаючи з 1-го класу за програмами, затвердженими Міністерством освіти і науки України.

Цей напрям висвітлено в розробці навчальних програм «Християнська етика в українській культурі», «Основи християнської етики», «Біблійна історія та християнська етика» й ін.

У посібнику В. Жуковського «Теорія і методика викладання предметів

духовно-морального спрямування у середніх загальноосвітніх закладах» (2012) обґрунтовано теоретичні засади і подано методичні рекомендації для викладання цих предметів. Проаналізовано актуальність, цілі, підходи, принципи, зміст, форми, методи, засоби навчання, концепцію викладання та вимоги до вчителя у процесі викладання предметів духовно-морального спрямування в сучасній вітчизняній школі [234].

О. Сухомлинська, проаналізувавши історію питання про духовно-моральне виховання дітей та молоді, у науковій статті «Духовно-моральне виховання дітей та молоді» робить висновок: «...поняття ”духовність” у педагогіці з'являється у ХІХ ст. із залученням ширшого загалу дітей до освіти. Воно відображає теологічне, трансцендентне світосприйняття і таке ж виховання. З плином часу, пройшовши через повне заперечення в ранній радянській ідеології, у 1960–1980 рр. поняття «духовність» знову з'являється в секуляризованому світогляді носіїв педагогічного знання як сцієнтизм, який, особливо під впливом науково-технічного розвитку, почав відігравати роль «релігійного» вчення, що може дати всі відповіді на проблеми світобудови та людського існування. У цей же період зароджується й парадигма, яка, спираючись на матеріалізм, розробляє засоби й методи формування духовності не як колективного і соціального феномена, а як індивідуально і гуманістично спрямованого й об'єднує в собі, крім індивідуальних, і морально-етичні, емоційні компоненти» [812].

Нині поняття «духовність», «духовно-моральне виховання» повертається у загальнопедагогічний і загальновиховний дискурс у різних інтерпретаціях, парадигмах, контекстах – від трансцендентного до науково-раціонального на своїх протилежних полюсах. Недостатньо висвітлені в теорії, ці поняття широко представлені у шкільній практиці, яка є еkleктичним набором уподобань і смаків, носіїв цих ідей.

Прихильники тих чи інших позицій з осторогою ставляться один до одного, інколи з нетерпимістю, заперечуючи навіть право на існування іншого погляду [812, с. 26]. На думку О. Сухомлинської, на часі була б поява наукових

досліджень, які б не лише аналізували стан справ та історико-педагогічний контекст, а розробили б конкретні технології формування духовності у дітей та молоді – від концептуальних засад, змісту, інструментальної частини до критеріїв, рівнів діагностики тощо.

Нині більшість етичних, моральних проблем вважаються сферою особистого життя людини (наприклад, уживання наркотиків, алкоголю, сексуальна орієнтація тощо). Мас-медіа, радіо, теле- та комп'ютерні засоби комунікації радикально змінюють життя дитини, розвиток її потреб, мотивації, емоційно-інтелектуальної сфери. Гостро постала проблема змістового наповнення процесу формування духовності з позицій «смисложиттєвих цінностей, які визначають зміст, якість та спрямованість людського буття і образ людський у кожному індивіді» [812, с. 6].

Правомірність застосування синергетичного підходу як міждисциплінарного напрямку досліджень і програм, залучення різних концепцій, підходів мають освітньо-виховну спрямованість, відкритий характер і визначають кінцевою метою духовно-моральне виховання дітей. Одне з провідних місць тут має належати християнським цінностям як загальнолюдським здобуткам європейської цивілізації, на яких побудований загальнокультурний простір.

Ідеться про те, що дитина долучається до того типу духовності (релігійного чи світського), який культивується в родині, притаманний її батькам. Згодом, у загальнонавчальних закладах освіти різного типу, дитячий світогляд формується у цілому на засадах наукової раціональності через зміст освіти та загальнолюдських цінностей через виховний процес [809].

У дозвілєвому просторі, у позашкільній діяльності, молодіжних організаціях особистість перебуває в системі різноманітних впливів, що передбачає формування різноспрямованих настроїв, уподобань, цінностей, домінуючих у цих середовищах. Якщо від сім'ї, матері та батька через школу до молодіжних організацій, церкви, кожен у своєму полі діяльності, з різних позицій цілеспрямовано вибудовуватимуться, культивуватимуться духовні

параметри, норми і цінності розвитку дитини, то у неї сформується на основі впливів, взаємовпливів, заперечень і сприйняття та духовність, той її варіант, секуляризований чи навпаки, та світоглядна модель, яка найбільше відповідає її внутрішній сутності. Зростаюча особистість сама, на основі вільного вибору, прислухаючись до свого внутрішнього «Я» має обрати свій власний тип духовності.

У цьому контексті, на наш погляд, небезпечними для демократичного й вільного вибору особистісно-власного шляху розвитку духовності є намагання представників духовенства та законодавчих структур знову впровадити в навчально-виховний процес державних закладів освіти «єдино вірне вчення» – на цей раз церковно-релігійні, теологічні (православ'я) основи навчання і виховання перенести в освіту настроїв релігійної винятковості (одержавленої віри) і разом з тим нетерпимості. Ця тенденція небезпечна не лише з огляду на свободу і демократію, а й свідчить про тенденцію одержавлення людини, беззастережної і повної належності до цілого [818].

Адже у сучасних демократіях основні цінності, що пропагуються суспільством, – це толерантність і плюралізм, довіра, взаємна повага, свобода, які забезпечуються законом, а ще – автономія особистості, самостійність, вільний вибір, компетентність, відповідальність, уміння брати на себе рішення щодо своєї долі, своїх вірувань і уподобань. Такими засобами відбувається процес суб'єктивізації віри, яка стає приватною справою, справою особистості, сім'ї.

Теорія і практика формування духовності через різні заклади освіти декларує відмову від сциєнтистської експансії в гуманітарне знання і залучення дітей до інших форм духовного досвіду людства. Цей процес починається у дошкільному закладі освіти, початковій школі продовжується в основній і старшій школі через літературу – як зарубіжну, так і вітчизняну; історію; освітні галузі «Людина і світ», мистецтвознавчі навчальні дисципліни, де досить широко представлені інші види духовного розвитку людства, які знайомлять дитину з досвідом світової духовно-релігійної культури.

Упровадження у 5–6-х класах вітчизняної школи навчальної дисципліни

«Етика», який спирається на культурологічні підходи й охоплює морально-етичні норми християнської культури як частини загальнолюдської, є позитивним кроком у залученні дітей до етичних канонів, норм і правил.

Великі можливості перед освітянами відкриває діяльність українського відділення Фонду християнської культури «Добро», яке визначає одним з пріоритетних завдань відродження і розвиток духовності молоді на основі християнської моралі. За його сприяння в різних містах України – Києві, Богуславі, Севастополі, Дніпропетровську, Черкасах та інших при закладах позашкільної освіти відкриваються Центри духовної культури й освіти для дітей, для духовного формування особистості на основі християнської культури.

Проводиться наукове дослідження й обґрунтування діяльності організацій, які займаються розвитком і формуванням духовності у дітей. Так, у 2002 р. було оприлюднено «Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей» із загальними методичними рекомендаціями [818].

В основу цієї концепції покладено положення про те, що християнські моральні цінності є раціональною сферою, складовими гуманітарної культури, гуманістичними постулатами, значення і суть яких розкривається завдяки виховному впливу на духовний світ дитини через почуттєво-емоційну сферу. Такий підхід є вмотивованим не тільки тому, що до цього спонукає європейський досвід. Зважаючи на те, що Україна – багатоконфесійна держава, у другому розділі Концепції духовно-морального виховання О. Сухомлинська виокремлює моральні цінності, які є основними категоріями духовності. До моральних цінностей належать нормативні уявлення про добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, про призначення людини, людські ідеали, норми, принципи життєдіяльності тощо. Вони є основою всіх учинків, діяльності людини, мають моральну значущість і впливають, зазвичай, на суспільне життя [818].

Моральні цінності та уявлення про них – це продукт нашої історії та культури. Зародившись у I ст. н. е. в Палестині в контексті розвитку

християнства, вони пройшли разом з людством багатівікову еволюцію. Починаючи з перших релігійних книг – Старого Заповіту та Нового Заповіту – відбувалося становлення основоположних християнських цінностей, загальних чеснот: розсудливості, поміркованості, справедливості й стійкості (чесність, правдивість, вірність слову) і теологічних чеснот: віри, надії, любові (милосердя).

Християнство, його основоположні цінності стали джерелом і основою для синтезу в Європі моральних ідей античності – істини, добра і краси – з християнськими постулатами активного ставлення людини до світу. Християнські культурні цінності стали основою розвитку всієї культури, особливо музики, живопису, літератури. Вони інтегрувалися з іншими спорідненими смислами, моральними цінностями, звичаями і традиціями певного народу, вибудували ціннісний світ сім'ї, родини, батьківщини.

Із часом духовні цінності перестали безпосередньо ототожнюватися з християнством як релігією і оцінювалися тоді, коли універсальні моральні цінності західної, тобто християнської цивілізації в культурологічному її вимірі набули загальнолюдського змісту. Нині вони є невід'ємною частиною сучасної культури і явно чи дискретно впливають на життя кожної людини й суспільства загалом незалежно від того, яку світоглядну позицію обстоюють їхні носії – секуляритивну (світську) чи релігійну.

За радянського періоду християнські цінності таврувалися за їх «релігійно-ідеалістичну суть, яка вела до соціальної пасивності та індиферентизму», хоча Моральний кодекс будівника комунізму багато в чому повторив або модифікував канони, котрі людство оцінило спочатку як християнські (згодом – як універсальні) – чесність, правдивість, простота, скромність тощо.

Отже, довгостроковий і понадситуаційний, інтегративний характер цінностей, що ввійшли до людської культури як християнські моральні цінності, надає їм особливої ролі у процесі духовно-морального виховання дітей. У п'ятому розділі «Концепції...» [818] виділено складові моральності:

моральні почуття, моральні переконання, моральна діяльність і моральні стосунки. Наріжним каменем моральності є цінності, тобто моральні норми, принципи, ідеали, заповіді, канони тощо. Моральні цінності мають неперехідний характер, зберігають наступність моральних вимог. Це стосується передусім норм регулювання зв'язків між людьми: не красти, не вбивати, допомагати одне одному, виконувати обіцянки, говорити правду тощо.

5.2. Правове регулювання духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі

Аналіз стану законодавчого забезпечення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі переконує у тому, що правовому регулюванню цього процесу має бути випереджувальна роль демократичного процесу державотворення. У сучасній Українській державі функціонує кодекс законів, спрямованих на втілення державної політики щодо прав і свобод віросповідання людини, права вибору вивчення курсів духовно-морального спрямування у загальноосвітньому навчальному закладі.

Визнаючи духовно-моральні стандарти, що їх виховує родина і сім'я, держава до певної міри зняла б проблему множинності варіантів національного виховання у школі, гарантувала б продовження сімейного виховання в системі шкільних навчально-виховних інституцій. Зрозуміло, що батьки надаватимуть перевагу тим інституціям, які відповідають їхнім світоглядним переконанням, вірі й гарантуватимуть, що розпочате в батьківському домі виховання буде продовжене в школі.

Першим і, очевидно, головним принципом розвитку шкільної освіти в Україні є законність. Внутрішні і зовнішні пріоритети освітянського законотворення обумовлюють питання щодо загальної ідеології цього процесу, що розпочинається з прийняттям Акту проголошення незалежності України. У межах Конституції України Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» визначає відокремлення школи від Церкви (релігійних організацій) [249].

Свободи та права як головні цінності людини закріплені в Конституції України та інших державних законах. Нині існує практично парадоксальна ситуація, коли визначається розвиток шкільної освіти в Україні на основі педагогічних здобутків історичної минувшини, котрі у своїй більшості нерозривно пов'язані з діяльністю Церкви, і в той же час проголошується відокремлення школи від Церкви. Зважаючи на задекларовані норми в освітніх питаннях, в Україні продовжує формуватись освітня законодавча база. Формування правового поля освіти – одне з найбільш актуальних завдань функціонування, розвитку та реформування цієї галузі в трансформаційний період, який переживає нині українське суспільство.

Міжнародні стандарти, зокрема, з питань реалізації права навчати та навчатися релігії, одержувати богословські знання, що є істотною складовою свободи совісті і є додатковою гарантією вільного й повного розвитку людської особистості, закладені у ст. 18 Загальної Декларації прав людини (ООН, 1948 р.); Першому протоколі до Конвенції про захист прав і основних свобод людини (ООН, 1950 р.); Конвенції «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти» (ЮНЕСКО, 1960 р.); ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966 р.); Декларації «Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (ООН, 1981 р.).

На основі цих стандартів побудовані нормативно-правові документи про освіту в Україні. У ст. 9 Закону України «Про освіту» зазначено: «Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від Церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями» [244, с. 5].

Законодавче підґрунтя для формування правового поля в Україні визначає духовно-моральні пріоритети і забезпечує певною мірою захист національних інтересів у сфері духовного життя українського суспільства, духовних потреб соціуму з огляду на наявні об'єкти, суб'єкти, інституції. Закони України визначають світський характер освіти в державі, що свідчить про відокремлення школи від Церкви і релігійних організацій. У проекті концепції

державно-конфесійних відносин в Україні визначено пріоритетні напрями державної політики у сфері забезпечення права на свободу совісті та встановлення партнерських взаємовідносин з Церквою та релігійними організаціями у сфері освіти. Це є «сприяння формуванню релігійної толерантності та збереженню традиційної релігійної культури» [347].

Для цього до змісту загальноосвітньої школи впроваджено предмети духовно-морального спрямування для отримання дітьми спеціальних знань про релігію і Церкву, їх зміст, історію та моральне значення. Міністерство освіти і науки України визнає присутність у багатьох школах України предметів духовно-морального спрямування. Сьогодні вивченням таких предметів охоплено значний відсоток контингенту учнів, і динаміка цього процесу висхідна. Узгоджуючи об'єктивні потреби суспільства, у школі пропонується також факультативне вивчення християнської етики чи інших предметів духовно-морального спрямування. Уведення такого предмета як альтернативи світському курсу етики стало першим кроком до розв'язання проблеми набуття учнями світоглядних знань та зближення світської школи і Церкви з метою просвіти та виховання взаємної співпраці.

Уперше питання про введення у вітчизняній школі предмета з елементами релігійної освіти піднімалися ще в 1990 р. Можливо, при відсутності проблем щодо єдності в українському християнстві, звучання поставленої проблеми мало б інший зміст. Із поглибленням непорозуміння у християнстві активізувалася діяльність різних релігійних утворень та зросло міжконфесійне напруження. Певна стабілізація складних міжконфесійних відносин, з одного боку, та зростання негативних явищ у суспільстві, з другого, змушує зацікавлених і в християнській Церкві, і в державі людей знову поставити питання про елементи християнської просвіти й духовно-морального виховання дітей у школах України.

Суперечливими при введенні до системи варіативної складової шкільної освіти предметів духовно-морального спрямування «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та

християнська етика» та інших є такі фактори: поліконфесійність українського суспільства і в той же час домінування в ньому християнських віросповідань; світський характер держави, що ставить низку правових перешкод; технічні проблеми щодо організації викладання християнської етики у школі. Для вирішення питання необхідно подолати всі суперечності, що її зумовлюють [233].

У навчальній програмі «Християнська етика в українській культурі» зазначено, що пропонований зміст курсу є загальноосвітнім і культурологічним, побудованим на підвалинах інтеграції етичного, естетичного та релігійного компонентів християнської моралі, традиційної для українського народу, відповідно до «Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні» [506].

Слід зауважити, що у сучасній науці існують дві основні теорії походження світу — матеріалістична та креаціоністична. У часи тотального атеїзму в нашій державі домінувала перша теорія, що заперечувала існування Бога, попри внутрішні переконання багатьох людей. У часи демократизації українського суспільства, відродження духовних цінностей стала поширюватися креаціоністична теорія, що розглядає світ з погляду існування Бога. Автори програми дотримуються другої теорії [734].

Метою курсу «Християнська етика в українській культурі» є сприяння духовно-моральному розвитку особистості дитини і прищеплення їй любові до Бога, до ближнього, до України через ознайомлення з національними культурними надбаннями та християнськими моральними цінностями: людяністю, милосердям, пошаною до батьків і старших, працелюбством, доброчесністю, гостинністю, вдячністю тощо, які водночас глибоко виявляються в українській культурі і за своєю суттю є загально-людськими.

Цей процес передбачає наступні етапи: отримання інформації (ознайомлення з основними чинниками духовного розвитку); формування позитивного ставлення до предмета вивчення; засвоєння матеріалу (розуміння важливості дотримання певних етичних норм поведінки); формування переконань

щодо важливості вибраної моделі поведінки; бажання і внутрішня потреба наслідувати зразки християнської моралі; втілення в життя набутих знань.

Для реалізації мети визначено 1) *навчальні* завдання: ознайомлення з основними духовно-моральними цінностями, поняттями чеснот і гріха, добра і зла, християнськими традиціями в Україні (відповідно до вікових психологічних особливостей дітей) на зразках української культури; ознайомлення з правилами та принципами християнської етики у спілкуванні і стосунками між людьми, з правилами і звичаями добродісного життя; проведення навчально-виховних заходів для підвищення дитячої готовності до орієнтації в різних життєвих ситуаціях, у які може потрапити дитина; 2) *виховні* завдання: допомога учням пізнавати й сприймати морально-етичні цінності та застосовувати їх у своїй поведінці; виховання у дітях християнських рис: любові до Бога, людей, Батьківщини, пошани до батьків і старших, працьовитості, здатності долати труднощі, схильності безкорисливо чинити добро; виховання духовно-моральних і естетичних почуттів; розвиток емпатії та бажання бути потрібним людям; 3) *розвивальні* завдання: формування емоційно-вольової та когнітивної сфери дитини задля якнайкращого відображення її думок, роздумів щодо тих життєвих проблем, з якими їй доводиться стикатися; підтримка потреби дитини у самовдосконаленні через розвиток її естетичних і духовно-моральних цінностей; заохочення дитини до роботи над собою (через ігрову діяльність і художню творчість) [734].

Основними принципами програми визначено: відповідність цінностям і спрямуванням національної педагогіки; культуровідповідність; теоцентризм; цілісність; інтегрованість; наступність і доступність; толерантність; превентивність; життєва смислотворча самодіяльність.

До програми введено категоріальний апарат етичних понять («совість», «чесноти», «гріх», «миłosердя», «добродійність», «відповідальність» тощо), розкриття яких здійснюється відповідно до вікових психологічних особливостей учнів через поступове розкриття основ духовного життя [734].

Метою і завданням навчального предмета «Християнська етика в

українській культурі» є формування особи школяра на засадах християнської моралі, плекання духовності, доброти, людяності, милосердя, чесності, працьовитості, виховання духовно багаті особистості, яка усвідомлювала б свою відповідальність перед Україною і її народом [753].

Заняття з курсу сприяють розвитку в дітей мислення, зв'язного мовлення, пам'яті, інтересу до знань, естетичних смаків, творчих здібностей, виробленню правильних уявлень про світ, взаємозв'язки у цьому світі, формуванню у дітей високих духовних якостей.

Теми курсу дають знання з історії християнства, культури, етики і мистецтва, мови, природознавства і географії, народознавства, довкілля. Важливе місце у моральному розвитку особи посідають бесіди на морально-етичні теми, тестування, психологічні ситуації і, звичайно, приклад поведінки конкретних, відомих дітям біблійних героїв [760].

Заняття з курсу «Християнська етика в українській культурі» мають освітньо-виховний характер, підкріплений прикладами, на які багаті наша історія, література і культура. Як показує життєвий досвід, такий матеріал у духовно-моральному вихованні стає внутрішнім переконанням, спонукає до відповідних учинків, дій. Важливо при викладанні предмета не обмежуватись чисто текстуальним ознайомленням з біблійним сюжетом чи євангельською подією, а на їх підставі вміти оцінити вчинки з погляду етичної вартості, моральної правди, і ці вартості впроваджувати у життя дитини і родини, класу, держави [729].

На уроках християнської етики дітям прищеплюється низка добрих почуттів: співчуття, жалість, милосердя, любов. Для досягнення цього необхідно послуговуватися на уроці різноманітними формами навчання: читанням Святого Письма, слуханням духовної музики, ознайомленням з основами іконографії тощо.

Курс «Християнська етика в українській культурі» пропонує реалізацію системи принципів і методів, що є однією із складових морального розвитку особистості. Насамперед, відокремлює принцип цілеспрямованості духовно-морального виховання, який відображає необхідність визначення мети

виховного впливу.

Однією з цілей духовно-морального виховання дітей є формування етичних знань і переживань, найефективнішими є активні форми й методи (ситуаційно-рольові ігри, аналіз соціальних ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації тощо), які дають можливість предметно, безпосередньо й емоційно долучатися до ситуації духовно-морального вибору та морального пошуку.

Особливе місце у духовно-моральному вихованні дітей посідають такі форми й методи прилучення дітей до світу християнських цінностей, які передбачають поєднання за допомогою художньо-музичних образів традиційних форм роботи з художньою діяльністю учнів.

Одним із напрямів прилучення дітей до християнських цінностей може бути краєзнавча та екскурсійно-пошукова робота, у процесі якої діти ознайомлюються з досвідом і традиціями адаптації християнських моральних цінностей до культури рідного краю.

Протягом 1–4-го років вивчення курсу «Християнська етика в українській культурі» в учнів молодшого шкільного віку поглиблюється і розширюється світогляд, закріплюються навчальні вміння та навички, збагачується словниковий запас та виробляється здатність сформулювати й узагальнити навчальний матеріал у розгорнутій словесній формі. Водночас відбуваються певні зміни в особистості школяра: дитина стає менш егоцентричною, спілкування один з одним стає змістовнішим; орієнтуючись на дорослих, дитина більше звертає увагу на їхні вчинки, ставлення один до одного та наслідує їх [734].

Виходячи з цих особливостей, навчальний предмет «Християнська етика в українській культурі» при переході від 1-го до 4-го класу має певну логіку розгортання змісту: від більш забарвлених емоційно, почуттєво образів «Дороги Добра» і «Дороги Милосердя» до формування готовності до морального вчинку на «Дорозі Доброчинності» і «Дорозі Мудрості».

Реалізувати поставлені в курсі завдання вчителю допоможе виокремлення певних *змістовних ліній*, які розгортаються протягом усього року навчання. Змістовні лінії – це основні напрями, які у своїй сукупності

формують цілісність і повноту змісту. Автори програми виокремили такі змістовні лінії в цьому курсі: християнське коріння мого життя; як плекати власну душу або «праця на полі власного серця, волі та розуму»; чому мене навчить Святе Письмо; взаємна турбота і любов у моїй родині; як дбати про те, що мені належить; люди, які поруч зі мною і моє ставлення до них; моя Батьківщина і що я можу зробити для неї [753].

Змістовними є зауваження Н. Кочан, яка вважає, що хоча законодавчо Церква відокремлена від держави і школи, однак її не можна відокремити від суспільства. Цілком зрозуміло, що багаторічний досвід розвитку педагогічної науки має наслідки примусової атеїзації. Проте залучення Церкви до роботи в школі не буде виходом із цієї проблеми. Маючи значні досягнення у розвитку духовної освіти в середовищі релігійних організацій бракує освіченого духовенства. Тільки незалежна експертиза – наукова, богословська, педагогічна – шкільних програм була б доречною на сучасному етапі: «Треба тримати на громадському контролі зміст і методи навчання і виховання в державних закладах освіти і виховання, дослідницьких інституціях, щоб зберегти їх науковий характер і не допустити антихристиянських виявів, розпалювання конфесійної ворожнечі, релігійних почуттів віруючих» [729].

Наукове товариство, педагогічна громада розробляють ідею пошуку нових напрямів розв'язання проблем виховного процесу в умовах глобалізованого світу. Міжнародним і національним законодавством визнано розвиток людини основною метою і критерієм суспільного прогресу. Відповідно до вказаної програми з курсу «Християнська етика в українській культурі» основні цілі виховання загалом і духовно-морального зокрема, формуються у трьох напрямках: перший – створення умов для виховання і самовиховання упродовж усього життя за підтримання доброго стану здоров'я; другий – забезпечення доступності знань з основ моралі релігійної етики; третій – формування засобів, що впливають на вироблення системи духовно-моральних цінностей особистості [729].

Сучасна психолого-педагогічна наука вважає джерелом мотивації вчинків людини, її поведінки систему та ієрархію внутрішніх цінностей. У психічно здорової людини ця система має три рівні: на нижчому рівні – особисті та матеріальні цінності (власні потреби, задоволення); на середньому – культурні цінності (мистецтво, наука, загальнонародні надбання, правопорядок); на вищому – духовні (ідеали, ціннісні настановлення, обов'язок перед суспільством). Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, призводять до деформації системи цінностей у багатьох громадян України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності; гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення. Зниження рівня суспільної та особистої моралі, сприйняття молоддю гедоністичних настанов, раннє статеве життя ведуть до формування особистості, котра не здатна створити міцну сім'ю, народити і виховати дітей. Як наслідок – поглиблюється демографічна криза [729].

На початку XXI століття суспільно-політична і соціально-педагогічна обумовленість духовно-морального виховання дітей зкоректувала мету – формування життєво компетентної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал. Визначена мета стала спільною для всіх ланок системи виховання та означилась критерієм ефективності виховного процесу в сучасній вітчизняній школі.

Духовно-моральні цінності, як пріоритети національних інтересів, визначені передусім Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про основи національної безпеки України», «Про свободу совісті і релігійні організації» розглядаються за нинішніх обставин як складові загальної національної безпеки і як критерії духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі [731].

Об'єктами духовно-морального виховання визначено свідомість (індивідуальна, національна, суспільна); свободу думки, світогляду та переконань; духовну культуру і духовні цінності; релігійні інститути (Церква, громада, община); інтелектуальну діяльність, зокрема освітню; соціокультурні інститути (наукові, мистецькі тощо).

Основними інституціями, які формують духовно-моральні цінності дитини, є родина, Церква, шкільні і позашкільні навчальні заклади освіти як важливі ціннісноформувальні структури і важливі складові не лише національної безпеки України, а й ті, що забезпечують певною мірою права особи на свободу світогляду і віросповідання [736].

Уважаємо, що для визначення основних орієнтирів становлення і розвитку вітчизняної школи, модернізації змісту духовно-морального виховання дітей необхідно:

а) поетапно затвердити комплексну програму підготовки, перепідготовки педагогічних кадрів для викладання предметів духовно-морального спрямування, богословських навчальних дисциплін та визначення їх статусу, процедури атестації; сприяння організацій та проведенні заходів, консультацій, конкурсів, олімпіад із дисциплін духовно-морального спрямування; сприяти стимулюванню процесів запровадження, викладання предметів духовно-морального спрямування у вітчизняних закладах освіти усіх типів та рівнів акредитації; об'єднати й скоординувати зусилля педагогів, богословів, філософів і релігієзнавців у галузі науково-методичної і дослідницької роботи;

б) сприяти формуванню релігійної толерантності та збереженню традиційної духовної культури українського суспільства, а саме: вводити інформацію про головні релігійні культури Європи до шкільних програм; надавати учням інформацію щодо альтернативних теорій походження Всесвіту; упроваджувати у програми вітчизняної школи предмети з основ української християнської культури (християнської етики), засвоєння яких не супроводжується релігійними обрядами, започатковувати богословські курси, які мають передбачати активне залучення представників відповідної релігійно-культурної традиції до підготовки програм, підручників, посібників та викладання цих курсів; МОН України схвалити програми з «Християнської етики в українській культурі. 1–4-ті класи», «Основ християнської етики. 1–11-ті класи», «Біблійної історії та християнської і етики. 1–11-ті класи» та програми виховання дітей на засадах християнської етики для дошкільних

навчальних закладів; проводити олімпіади для учнів із предметів духовно-морального спрямування, з богословських навчальних дисциплін; організувати на постійній основі консультації, колоквиуми, конференції, форуми, читання, диспути, дискусії, зустрічі за «круглим столом» з вітчизняними та закордонними фахівцями з метою впровадження предметів духовно-морального спрямування як обов'язкових [735].

О. Сухомлинська у виступі «Духовно-моральне виховання дітей і молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук» відзначила, що духовність і моральність людини – це не лише психологічні й педагогічні проблеми, а великою мірою суспільні, соціальні. Наголосила, що у їх розв'язанні чільне місце належить психолого-педагогічній науці, процесу виховання, системі освіти. Постає, вважає О. Сухомлинська, потреба у розробці моральних орієнтирів і духовних засад виховання дітей і молоді. Одним із основних засобів і стимулів духовного розвитку дитини є її творча активність. Очевидною є необхідність виокремлення творчо-діяльнісного компонента процесу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі [812].

Отже, процес духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів передбачає трикомпонентну структуру: емоційно-чуттєвий, когнітивно-раціональний та творчо-діяльнісний компоненти. На становлення особистості дитини рівнозначно впливають суспільство, сім'я, освітній процес, спадковість. Ці фактори послідовно об'єднуються через виховні впливи та єдину ідею духовно-морального виховання кожної особистості. Спочатку дитина долучається до того типу духовності (релігійного чи світського), який культивується в родині, притаманний мікросоціуму, в якому вона перебуває тривалий час.

У закладах шкільної освіти формується науковий світогляд на засадах логіки, раціональності. Загальнолюдські цінності засвоюються через гуманітарний цикл навчальних дисциплін і виховний процес. У дозвілєвому просторі, позашкільній діяльності, в молодіжних організаціях особистість перебуває в системі різноманітних впливів, що передбачає формування

різноспрямованих настроїв, уподобань, цінностей, що домінують у цих середовищах. Якщо відсутній духовний ідейний стрижень, авторитет моральності матері та батька, наставника у школі, дитина потрапляє в ситуацію заперечень і гострих суперечностей. Це ускладнює становлення світоглядної моделі, духовності особистості [739].

Особистісно орієнтована педагогіка пропонує на основі вільного вибору, узгодженням із внутрішнім «Я» вибрати кожній дитині власний тип духовності. Але на тлі суперечностей і заперечень це зробити важко. Для подолання такого явища варто звернутися до антропології. Сучасний антропологізм серед рушійних сил самовдосконалення людини й характеру творення нею свого буття спирається на розуміння іманентної логіки розвитку духовності як основної якості людини, що визначає інші якості і формує їх цілісну єдність [737].

Духовність у контексті гуманістичного антропологічного бачення розуміється як сутнісна характеристика й визначається ідеальністю, суб'єктивністю, активністю, порівняною незмінністю моральних орієнтирів світогляду і поведінки людини. Саме тому антропологізм стає методологічним обґрунтуванням стратегії зміщення пріоритетів із формування особистості на її розвиток і саморозвиток, на розвиток духовних, моральних сфер особистості.

Однак у пошуках, адекватних вимогам часу методик, технологій духовно-морального виховання дітей педагогіка як наука, використовуючи людинознавчий потенціал багатьох наук, не має достатнього теоретичного обґрунтування щодо використання інтегрованих антропоцентричних знань в освітньому процесі й методологічного – для науково-педагогічного дослідження проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі.

На думку науковців (В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко), «...розвиток нових освітніх форм можна прискорити чи загальмувати, але не зупинити, як не можна зупинити прогресивний хід історії, духовний розвиток людини, найвищі досягнення яких передаються підрастаючим поколінням» [163].

Отже, зазначені імперативи і пріоритети на наступне десятиріччя потребують від учасників навчально-виховного процесу концептуально визначитися в меті, завданнях, принципах, основних підходах щодо реалізації програмних положень модернізації цілісного освітнього простору, де виразною ознакою її змісту є розбудова на компетентнісно-орієнтованій основі, а відтак і упровадження нових форм духовно-морального виховання дітей на засадах подальшого духовного розвитку особистості.

Упровадження нових підходів зумовлює перехід від педагогіки з ознаками авторитаризму до педагогіки людинотентризму, тактовності й толерантності, за якої у вихованні дітей беруться до уваги їхні природжені здібності, духовний стан, психологічні особливості кожного з них. Упровадження моделі особистісно орієнтованого навчально-виховного процесу як оновленої парадигми освіти, передбачає визнання учня суб'єктом цього процесу, носієм двох груп якостей через уміння навчатися та бажанням учитися, що можливе за умови, з одного боку, оволодіння ним продуктивними (загальнонавчальними) вміннями і навичками та розгорнутою рефлексією, а з другого, – сформованістю позитивного емоційно-ціннісного, морально-етичного ставлення як до процесу діяльності, її результату, самореалізації духовноцілісної особистості.

Створення духовних засад в освітньому просторі на основі гармонізації суспільно-релігійних відносин, які забезпечували б усталеність і безпеку світоустрою, його суспільного розвитку на основі принципу духовності ХХІ ст., (у контексті запропонованої УПЦ Концепції духовного розвитку України за сталими моральними взірцями, канонами Десяти християнських заповідей), ієрархії морально-етичних цінностей (добро і зло, справедливість, прекрасне і потворне, людські ідеали, норми, що лежать в основі всіх учинків, діяльності людини) та складових моральності (моральні почуття, переконання, діяльність, стосунки) [747].

Серед проблем духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі варто виокремити суперечність, яка виявляється у збереженні традицій

авторитарного виховного впливу, з одного боку, і заохочення дитини до прояву особистісних якостей, самодіяльності, евристичного мислення, з другого; у високому рівні комунікативності дітей і водночас відсутності високої культури і вміння проявляти гуманність і милосердя.

5.3. Інноваційний потенціал виховних технологій у загальноосвітніх навчальних закладах

Досягнення мети духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі залежать від вибору виховних технологій, уміння ефективно їх застосовувати, компетентно реагувати на новітні цивілізаційні виклики сучасній вітчизняній школі. Стає очевидним, що від особистості дитини, її внутрішніх ресурсів, насамперед її духовних цінностей і моральних настановлень, від нового мислення залежить майбутнє людства, його виживання. Це підвищує відповідальність виховних технологій за характер суспільного впливу на особистість, формування гуманістичних ідеалів та використання наукового інноваційного потенціалу людства в інтересах соціального і морального прогресу.

Філософи, педагоги, психологи та інші фахівці різних напрямів сперечаються про нові засоби впливу на свідомість і поведінку людини [163]. У цьому дискурсі духовно-моральне виховання розглядається як ключовий механізм перелому катастрофічно зростаючих негативних тенденцій у духовній сфері. Вихованню та виховним технологіям відводять історичну роль у рятівній інтеграції та гармонізації знання і віри, в упередженні незворотних деформацій в менталітеті як локальних спільнот, так і цивілізації загалом, у відродженні та безперервному збагаченні вищих моральних ідеалів та життєвих пріоритетів [427].

У будь-якій галузі технологія є діяльністю, яка максимально відображає об'єктивні закони предметної сфери і тому забезпечує найбільшу відповідність результату діяльності поставленим цілям. Педагогічна технологія має містити відповіді на запитання: як навчати, як виховувати, як розвивати.

Розвиток педагогічних технологій у світовому освітньому просторі умовно поділяють на три етапи, кожний із яких має певні тенденції в домінуванні й налагодженні тісних зв'язків педагогічної технології з різними науками: 1) 1920–1960-ті рр.: підвищення якості викладання через покращення інформаційного рівня навчання та використання засобів масової комунікації (інформатика як основа технологізації процесу навчання);

2) 1960–1970-ті рр.: перенесення акценту на програмоване навчання, яке потребувало суворого завершування вікових та індивідуальних відмінностей учнів (загальна та вікова психологія, фізіологія як передумова якості методики навчання і критерій успіху розвитку особистості загалом);

3) 1970-ті рр. – початок ХХІ ст.: розширення сфери педагогічної технології, яка претендує на провідну роль у плануванні, організації навчально-виховного процесу, розробленні методів і навчальних засобів (школознавство та сучасний менеджмент освіти як передумова якісного забезпечення організації навчання і виховання дітей).

Стан наукової розробки тематики педагогічних технологій у духовно-моральному вихованні дітей у вітчизняній школі не відповідає практичним потребам сучасної освіти. Науковці і педагоги-практики досліджують теоретичні питання педагогічної технології та способи її впровадження у шкільну практику. Створення нової технології, зазвичай, зумовлене низькими результатами навчання і виховання, а також неефективністю педагогічної діяльності як розвивального чинника. Розробленню нової технології передують нові потреби (цілі) суспільства, наукові відкриття або результати наукових досліджень [752].

Г. Селевко виокремлює чотири позиції в науковому розумінні та використанні терміна «педагогічна технологія»: 1) педагогічна технологія як засіб (В. Бухвалов, Н. Крилова, Б. Лихачов, М. Мейер, В. Паламарчук, С. Смирнов,): частина педагогічної науки, що вивчає і розробляє цілі, зміст і методи навчання та проектування педагогічних процесів і є організаційно-методичним інструментарієм; 2) педагогічна технологія як спосіб (В. Беспалько,

С. Ібсон, А. Кушнір, Б. Скіннер, В. Сластьонін, М. Чошанов й ін.): опис процесу, своєрідний алгоритм досягнення навчально-розвивальної мети; 3) педагогічна технологія як науковий напрям (С. Ведемейєр, В. Гузєєв, М. Єраут, Р. Куфман, І. Підкасистий): здійснення найбільш раціонального способу навчання через науково-практичне експериментування, діагностування, спостереження, яке відображене в методичних рекомендаціях, програмах, технологіях; 4) педагогічна технологія як багатовимірне поняття, зокрема система (В. Боголюбов, В. Давидов, М. Кларин, Є. Коротаєва, П. Мітчел, Р. Томас): загальнопедагогічна (загальнодидактична, загальновиховна) технологія, що характеризує цілісний освітній процес у певному регіоні, навчальному закладі й охоплює сукупність цілей, змісту, засобів і методів навчання, алгоритм діяльності суб'єктів та об'єктів процесу [725].

Аналіз сучасних наукових досліджень в історії педагогіки і вітчизняної школи, творче осмислення історичного, культурного та соціального досвіду впровадження педагогічних технологій збагачує сучасну педагогіку та соціально-виховну практику новими фактами й теоретичними положеннями (технології безрелігійного, антирелігійного, комуністичного виховання радянського періоду, соціально-виховні технології ХХ ст.), сприяє прогнозуванню її майбутнього розвитку в навчально-виховному процесі (технології духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі початку ХХІ ст.) [760].

Наукові підходи сучасних дослідників до визначення поняття «педагогічна технологія» різняться. Його тлумачать як сукупність психолого-педагогічних настановлень, що визначають спеціальний набір і поєднання форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів, тобто як організаційно-методичний інструментарій (Б. Лихачов, І. Підласий); як опис системи дій учителя та учнів, від яких не слід відхилитися (І. Волков, П. Москаленко); як проект певної педагогічної системи, яку реалізує вчитель (В. Беспалько).

Загалом, технологія як феномен педагогіки є важливою складовою історії розвитку людства, формою вираження інтелекту, сфокусованого на розв'язанні

важливих проблем буття, синтезом розуму і здібностей людини. З визнанням педагогічної технології важливим чинником навчально-виховного процесу в школі не припинялися спроби з'ясування її сутності та особливостей. З одного боку, це спричинено поглибленням наукового і практичного інтересу до педагогічних технологій як засобу підвищення ефективності навчально-виховного процесу, з другого, – розвитком конкретних педагогічних технологій, у процесі якого розкривалися нові їхні універсальні сутнісні дані.

Учений Б. Лихачов розглядає педагогічну технологію як сукупність психолого-педагогічних настановок, що визначають спеціальний набір і поєднання форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів; організаційно-методичний інструментарій педагогічного процесу.

Українська дослідниця І. Прокоп вважає, що однією з тенденцій сучасного навчально-виховного процесу є посилення його технологічності, розроблення і широке впровадження технологій навчання і виховання, кожна з яких призначена для забезпечення реалізації певних цілей навчально-виховного процесу, розуміння їх як конкретного результату, на який учитель має вивести учнів, є необхідною умовою побудови такого циклу виховання, який би забезпечив їх найефективніше досягнення.

В. Беспалько визначає педагогічну технологію як проект певної педагогічної системи, що реалізується на практиці, та як змістову техніку реалізації навчально-виховного процесу в школі. Російський учений В. Сластьонін убачає в ній закономірну педагогічну діяльність, яка реалізує науково обґрунтований проект дидактичного процесу і володіє більш високим ступенем ефективності, надійності, гарантованого результату, ніж за використання традиційних методик навчання.

Спільним в усіх визначеннях є спрямування педагогічної технології на підвищення ефективності навчально-виховного процесу, що гарантує досягнення запланованих результатів навчання і виховання. Лише така виховна технологія, що об'єднує позитивні риси традиційної педагогіки, не руйнуючи при цьому національні здобутки, зможе спрацювати в умовах, коли перед

людьми у різних сферах діяльності все гостріше постають нові, невідомі минулим поколінням практичні проблеми, розв'язати які не можна на локальному рівні [760].

За визначенням ЮНЕСКО, «... педагогічна технологія – це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу виховання і засвоєння знань з огляду на технічні і людські ресурси і їхні взаємодії, що мають своїм завданням оптимізацію форм освіти» [932].

У педагогічній науці і практиці використовують терміни «освітні технології», «педагогічні технології», «технології навчання», «технології виховання», «соціально-виховні технології», «технології управління» тощо. На думку сучасних українських педагогів Л. Буркової та Г. Селевка, поняття «освітня технологія» ширше, ніж «педагогічна технологія», бо освіта, крім педагогічних, охоплює ще й різноманітні соціальні, соціально-політичні, управлінські, культурологічні, психолого-педагогічні, медико-педагогічні, економічні та інші аспекти. Освітні технології передбачають загальну стратегію розвитку єдиного в межах країни освітнього простору (Т. Назарова), а педагогічні – відображають тактику реалізації освітніх технологій і будуються на знанні закономірностей функціонування системи «педагог – матеріальне середовище – учень». Приклади освітніх технологій – концепції освіти, освітні закони, освітні системи. Педагогічні технології, які є складовими освітніх, охоплюють технології навчання, виховання та управління.

На думку Г. Селевка, відмінність між методикою і технологією полягає, передусім, у розставленні наголосу. Пріоритетне питання методики – «як», а технології – «як це зробити оптимально». У педагогічній технології більше представлені компоненти мети, а також процесуальні компоненти, у методиці – змістова, якісна та варіативна частини. Технології навчання будь-якої дисципліни відрізняються від окремих методик вищим ступенем узагальнення, ширшим діапазоном застосування, чіткістю формулювання мети, її діагностичністю, глибшою теоретичною розробленістю, вищим рівнем системного проектування, регламентації, алгоритмізації [725].

В «Енциклопедії освітніх технологій» Г. Селевко визначає педагогічну (освітню) технологію як систему функціонування всіх компонентів педагогічного процесу, побудовану на науковій основі, запрограмовану в часі та просторі, що приводить до намічених результатів і розглядає педагогічну технологію як багатовимірне, системне поняття [213].

У монографії «Педагогічні технології у неперервній професійній освіті» (С. Сисоєва, А. Алексюк, П. Воловик й ін.) педагогічна технологія витлумачена як раціональний спосіб досягнення свідомо визначеної освітньої (навчальної, виховної) мети; наука; педагогічна система; педагогічна діяльність; системно-діяльнісний підхід до освітнього (навчального) процесу; система знань; мистецтво педагога; модель; засіб оптимізації і модернізації освітнього процесу; процесуальний компонент (складова) освітнього (навчального) процесу; інтегративний підхід в освіті [567].

Сучасні українські педагоги І. Прокопенко і В. Євдокимов трактують педагогічну технологію як наукове і точне відтворення педагогічних дій, що гарантують успіх. Педагогічна технологія – це не механічний, заданий процес із незмінним наслідком, а організаційно-змістова структура, що визначає напрям взаємодії педагога та учнів за нескінченної багатоманітності підходів і відносин; не інструкції і рецепти, а принципи практичного втілення закономірностей формування особистості [753].

У навчально-методичному посібнику «Освітні технології» (за заг. редакцією О. Пехоти) педагогічну технологію визначено як систему раціональних способів досягнення поставленої мети, наукове організування навчально-виховного процесу, що визначає найбільш раціональні та ефективні способи досягнення кінцевих освітньо-культурних цілей [752].

У навчальному посібнику «Педагогічні технології» (за заг. редакцією М. Чепіль, Н. Дудник) педагогічні технології визначено як галузь педагогіки, яка зосереджена на вивченні взаємодії учасників педагогічного процесу і розробленні інструментарію з метою її оптимізації. Педагогічна технологія функціонує як наука, що досліджує найраціональніші шляхи навчання; як

навчальна дисципліна; як система способів, принципів та регуляторів, які застосовують у навчанні; як процес навчання.

Педагогічна технологія – змістова техніка реалізації системи всіх компонентів педагогічного процесу, спрямована на досягнення поставленої мети; закономірна педагогічна діяльність, яка реалізовує науково обґрунтований проект навчально-виховного процесу і має вищий рівень ефективності, ніж традиційні методики [187].

Попри велику кількість підходів до визначення сутності поняття «педагогічна технологія», спільними елементами визначень є системність, інтегративність, відповідність конкретній меті. Педагогічні технології належать до системи педагогічних наук. Їх об'єктом є взаємодія учасників педагогічного процесу, а предметом – прийоми, способи, методи, засоби, закономірності навчально-виховної взаємодії, зумовлені цілями, завданнями та змістом освіти і виховання. Метою цієї науки є пошук оптимальних засобів якісних соціально-культурних, навчальних, розвивальних змін, які прогнозує педагог у розвитку особистості учня в процесі навчання та виховання [753].

Завдання педагогічних технологій спрямовані на розв'язання таких проблем: розроблення змісту освіти в різних типах навчальних закладів; пошук раціональних шляхів підвищення якості навчання, результативності виховання; підготовка особистісно зорієнтованих навчально-виховних методик; популяризація освітніх інновацій у суспільстві; пошук оптимальних умов організації праці педагогів.

Дискусія з приводу того, чи існує в природі педагогічна технологія як певний інструмент виховання дітей, яким може оволодіти кожен педагог, триває дотепер. У ній окреслилося дві принципові позиції. Прибічники однієї переконані, що виховання і навчання є творчими процесами, інтуїтивним осягненням світу іншої людини і відповідним впливом на цей світ. Їх опоненти доводять, що педагогічний процес має інструментальний характер. Його мета полягає у вихованні особистості із заздалегідь заданими властивостями.

Представники «педагогіки творчості» (Ф. Гансберг, Е. Лінде,

Г. Шаррельман) засуджували спроби впливати на неповторну особистість дитини за допомогою технології. Будучи переконаними, що до кожної особистості дитини необхідно добирати індивідуальні засоби виховання, вони не визнавали ідеї і можливості створення педагогічної технології, яка могла б стати ключем до душі дитини [752].

На відмові від педагогічної технології як інструменту впливу на дитину ґрунтуються традиції «вільного виховання», які започаткували і розвивали в Росії К. Вентцель, Л. Толстой, Л. Шлегер й ін. Вони заперечували можливість «технологізувати» педагогічний процес, пропагували ідею створення особливого дитячого світу, «пробудження душі дитини», прагнення зберегти в людині оригінальність і яскравість дитинства на підставі використовуваних технологій, зважаючи на творчу спрямованість особистості педагога, на створений ним клімат у процесі виховання дітей у школі.

В еволюції визначення поняття «педагогічні технології» виокремлюють такі періоди. У Радянському Союзі педагогічні технології розглядали як засіб реалізації більшовицької ідеології, що надавало їм політичної заангажованості. Зміст навчальної інформації свідомо добирали з орієнтацією на виховання комуністичної свідомості і моралі, тобто педагогічні технології використовували як інструмент формування комуністичного світогляду і поведінки [213].

Із цією метою у 1920-ті рр. було створено педологію – комплексну науку про дитину. Саме в працях із педології (М. Басов, В. Бехтерев, С. Шацький й ін.) вперше на радянських теренах був застосований термін «педагогічна технологія». У той час набуло поширення поняття «педагогічна техніка» – сукупність прийомів і засобів, спрямованих на чітку й ефективну організацію навчальних занять. Педологи стверджували, що, беручи участь у суспільно корисній праці, змінюючи навколишнє середовище відповідно до здобутих у школі знань, умінь і навичок, діти перетворюють свій ціннісно-емоційний світ, навчаються соціально значущих видів діяльності.

У 1930-ті рр. розпочалася технологічна революція в освітній системі

США. Протягом наступних десятиліть зазнало змін тлумачення терміна «педагогічна технологія», що породило дискусію про його сутність, структуру і джерела розвитку.

У 1940-ві – середина 1950-х рр. з'явилися і впроваджувалися в навчальний процес технічні засоби запису та відтворення звуку, проекції зображень; виникло поняття «аудіовізуальні засоби»: магнітофони, програвачі, проектори, телевізори. Терміном «технологія навчання» позначали застосування досягнень інженерної думки в навчальному процесі.

У середині 1950–1960-х рр. виникло програмоване навчання, розроблялися аудіовізуальні засоби, призначені для навчальної мети індивідуального характеру: засоби зворотного зв'язку, електронні класи, навчальні машини, лінгафонні кабінети, тренажери тощо. На відміну від терміна «технологія навчання», тотожного поняттю «ТЗН (технічні засоби навчання)», поняття «технологія навчання та освіти» розуміли як опис педагогічного процесу з використанням у сукупності аудіовізуальних засобів та методів, що приводять до запланованого результату.

У 1970-ті рр. у системі освіти розпочалася модернізація навчального обладнання. Завдяки використанню основ інформатики, теорії телекомунікації, системного аналізу та нових інформаційних досягнень було розширено базу педагогічних технологій. У той самий час розпочато підготовку професійних педагогів-технологів, масово використовувалися такі технічні засоби навчання, як відеоманітофон, карусельний кадропроєктор, електронна дошка й ін. Завдяки цьому відбувся перехід від вербального до аудіовізуального навчання. Педагогічну технологію тлумачили як вивчення, розроблення та застосування принципів оптимізації навчального процесу на основі новітніх досягнень науки і техніки [187].

На період 1980-х рр. – початок ХХІ ст. припадає активне створення програмних та інтерактивних засобів навчання, розвиток мережі комп'ютерних лабораторій і дисплейних класів. Основними ознаками педагогічної технології вчені визначили: а) концептуальність – чітке, послідовне педагогічне

розроблення цілей навчання та виховання; б) діагностичне визначення цілей – теоретико-прогностичне вивчення умов, способів, засобів упровадження педагогічних інновацій, прогнозування результатів навчально-виховної діяльності; в) економічність (виражає якість навчального процесу) – структурування, впорядкування, ущільнення інформації, яку необхідно сприйняти та засвоїти; г) алгоритмізованість, проєктованість – поділ технології на етапи і ступені, повторюваність та ритмічність дій, що забезпечують дидактичний результат; д) коригованість – вироблення педагогічних умінь, які дають змогу вносити процесуальні зміни в технологію зі збереженням основних дидактичних цілей; е) візуалізація – комплексне застосування технічних, комп'ютерних засобів навчання та контролю.

Українські науковці (С. Гончаренко, А. Кушнір, О. Пехота, І. Підласий, Г. Селевко й ін.) розмежовують терміни «технологія» і «методика». Технологія відрізняється від методики відтворюваністю, стійкістю результатів, відсутністю безлічі «якщо»: «якщо талановитий учитель, талановиті діти, багата школа» (І. Підласий, А. Підласий). Відмінність полягає в тому, що педагогічні технології тиражуються і переносяться на вивчення різних навчальних дисциплін із гарантією високої якості виконання поставлених завдань.

Український дослідник І. Підласий розглядає сучасні педагогічні технології як загальну основу організованої в певний спосіб педагогічної діяльності та як найпоширеніші модифікації, що з'являються у використанні технологій у навчальних закладах різних типів. Відповідно до цього учений виокремлює три базові технології, які принципово різняться за організацією навчально-виховного процесу: а) предметно орієнтована технологія. Чільне місце в ній посідає навчальний предмет. Основна мета навчання – засвоєння матеріалу. Контроль якості знань об'єктивний, ігнорує особистість учня і зводиться до діагностування засвоєння предмета. Того, хто не здатен опанувати предмет, відсіюють. Предметно орієнтована технологія гарантує високий рівень навченості. Досягнення запланованих цілей у визначені терміни і на заданому рівні – основні критерії навчання; б) особистісно орієнтована технологія. У

центрі її уваги – учень, розвиток особистості якого становить основну мету. Показником навчання є не кількість та якість засвоєного, а прогрес особистості – розвиненість, розкріпачення власного Я, самопізнання, самовизначення, самостійність і незалежність думок тощо. Ця технологія не допускає примусу. Основний критерій навчання – задоволення запитів особистості, створення умов для самореалізації; в) партнерська технологія (технологія співпраці). Вона ґрунтується на суб'єктно-суб'єктних відносинах і узгоджує задоволення потреб учня та основну мету навчання. Сутність педагогіки співробітництва полягає в демократичному та гуманному ставленні до дитини, забезпеченні її права на вибір, власну гідність, повагу, права бути такою, якою вона є, а не якою її хоче бачити вчитель. Співпраця налагоджується там, де діти і дорослі об'єднані спільними поглядами і прагненнями [752].

У виховному процесі складно визначити діагностичну мету і результат сформованості моральної якості. У процесі духовно-морального виховання послуговуються існуючими методиками і суб'єктивними методами педагогічного контролю. Виховну технологію не можна ототожнювати з виховними методами. Якісно нові методи, що засновані на рефлексивно-вольових механізмах, механізмах співпереживання і позитивно-емоційного оцінювання та апелюють до самосвідомості, особистісного ставлення дитини до суспільних норм і цінностей, І. Бех кваліфікує як виховні технології особистісної орієнтації [62].

Прикладом гуманістичної виховної технології в українській освіті є сучасна технологія «Я у світі». До авторських виховних технологій особистісної орієнтації належать технологія саморозвитку М. Монтесорі, природовідповідне виховання гармонійності українського педагога-практика А. Кушнір, програма О. Винницької «Лицем до дитини» [567].

Виховання у душі колективізму, яке стало природним для вітчизняної системи виховання ще у дорадянський період, нині не здатне вирішити завдання, які поставлені перед ним сучасною епохою. Ми не виявили інших джерел, де комуністичне виховання трактується як технологія, а також

запропоновано її опис. Названа освітня технологія вважається суспільною метатехнологією (освітньо-виховною концепцією держави). Численні факти її реалізації зафіксовані в архівних, психолого-педагогічних джерелах, навчальній літературі. Вона належить до тих виховних технологій, у яких гарантувався результат із високим ступенем надійності.

У цьому контексті вона потребує комплексного дослідження, позаяк уроки, винесені з неї, дадуть змогу поліпшити ефективність та результативність інших освітніх технологій. Особливостями технології комуністичного виховання є її наскрізний характер: вона домінувала у навчальному та виховному процесі загальноосвітньої школи. Зазвичай, на сучасному етапі висвітлюються негативні сторони виховної технології, яка сприяла поширенню консерватизму, зумовлювала стійкість навчальних закладів до демократичних перетворень. Її цільові орієнтації виявилися незмінними не тільки протягом 1950–1980-х рр., а й нічим не відрізняються від прикметних для 1930-х рр. Пріоритети виховання дітей у школі 1970-х рр. аналогічні описаним А. Макаренком у 1930-х рр.

Технологія комуністичного виховання дітей радянського періоду є стабільною та незмінною, на неї не впливали технічні винаходи, або технічний прогрес використовувався для посилення ефективності комуністичного виховання. Упродовж 1960–1980-х рр. ніяких зрушень у технології комуністичного виховання не відбулося. Виховання в СРСР здійснювалось у звичайному режимі: відданість ідеалам марксизму-ленінізму, насаджування войовничого атеїзму, доведення переваг радянського способу життя тощо. Такі факти переконливо свідчать про консерватизм технологій виховання та складність розв'язання проблем, які у них закладені [112].

Реалізація виховної технології відбувалася у навчально-виховному процесі школи. У навчальній діяльності вплив освітньо-виховної концепції держави позначився передусім на суспільних та педагогічних дисципліні. Зміст, форми, методи, функції комуністичного виховання систематично з'ясовувалися у психолого-педагогічних джерелах, підручниках та посібниках.

У книзі О. Кондратюка «Педагогічне стимулювання в процесі формування поведінки учнів» (1963) визнається, що соціалістичний суспільний лад породив відповідну йому систему освіти і виховання. У тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні» проголошено: «Соціалістична держава будує свою школу так, щоб вона служила народу, давала знання трудящим, сприяла розвитку всіх народних талантів» [339].

Автор книги охарактеризовує технологію комуністичного виховання дітей у вітчизняній школі: «Оскільки головним завданням у вихованні підростаючого покоління є підготовка його до життя, до суспільно корисної праці, то й провідним началом навчання і виховання в школі є тісний зв'язок навчання з працею, з практикою комуністичного будівництва. Поряд із школою в системі комуністичного виховання дітей велику роль відіграє сім'я. Авторитет і особистий приклад батьків, старших у сім'ї, їхня комуністична свідомість і поведінка є дієвим засобом впливу на особистість дитини, на формування її поглядів і переконань. Міцний зв'язок школи з життям, з практикою комуністичного будівництва, єдність впливу на учня школи і сім'ї, всього суспільного середовища забезпечує успішне комуністичне виховання учнів» [339].

О. Кондратюк аналізує фактори, які зумовлюють формування комуністичної поведінки: «Формування комуністичної поведінки учнів – це багатосторонній процес активного впливу на їх свідомість з тих суспільних умов, у яких вони ростуть і розвиваються. Такими умовами є: радянський суспільно-економічний лад, марксистський комуністичний світогляд як панівний світогляд у соціалістичному суспільстві, радянська система навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління, сім'я і те конкретне оточення, в якому живе й виховується кожна дитина. Соціалістичне середовище є визначальним у вихованні учнів, прищепленні рис комуністичної моралі» [339].

У радянській психології і педагогіці давно утвердилося положення про провідну роль виховання у розвитку особистості дитини. Завдання вихователів полягало в тому, щоб через правильну організацію життя дитини забезпечити

поступове формування в неї моральних понять і переконань, вироблення навичок і звичок комуністичної поведінки, моральних почуттів, позитивних рис характеру. Загальна формула – правильна організація життя дитини – має своє конкретне відображення у системі роботи радянських освітніх і виховних закладів для дітей дошкільного й шкільного віку і в радянському сімейному вихованні. Характер духовного життя учня – розуміння ним обов'язку перед сім'єю, дитячим колективом у школі, перед своєю країною, почуття патріотизму, любові до праці, бережливості, ставлення до навчання, наявність навичок культурної поведінки, розвиненість художніх смаків – залежить від виховання у певному суспільному середовищі [137].

Прикметно, що постанова правлячої партії націлювала виховний процес у школі передусім не на набуття знань чи формування навичок майбутньої педагогічної праці, а саме на виховання комуністичних переконань, що може бути підтвердженням панівної ролі виховної технології комуністичного виховання.

Матеріали аналізу наукових праць досліджуваного періоду дають змогу стверджувати, що важливим завданням комуністичного виховання дітей у радянському суспільстві було формування в них матеріалістичного світогляду. На переконання партійних ідеологів та керівництва ЦК КПРС, це завдання не можна було вирішити без технології атеїстичного виховання населення, яка була покликана зробити процес подолання релігії максимально ефективним. Значне місце в атеїстичному вихованні молоді належало системі піонерсько-комсомольсько-політичного навчання. Варто відзначити, що з метою озброєння жовтенят-піонерів-комсомольців знаннями основ атеїзму, підготовки їх до ведення антирелігійної роботи, розширення матеріалістичного світогляду юнаків і дівчат, за рекомендаціями обкомів комсомолу в комсомольських організаціях на місцях діяли політичні гуртки «Войовничий атеїст» [366].

Серйозну небезпеку для радянської влади, на думку вищого партійно-державного керівництва СРСР і України зокрема, становила участь дітей і молоді у релігійних організаціях. Факти співробітництва влади з Церквою в

роки війни, деґсталінізація суспільства у середині 1950-х рр. уселили у віруючих надію на послаблення жорстокого ідеологічного тиску. На той час ідея «спасіння власної душі» вже почала активно конкурувати з ідеєю колективізму, побудови комуністичного «світлого майбутнього». Однак місцеві партійні керівники ретельно здійснювали контроль за учнівською молоддю щодо відвідування церкви та молитовних будинків. Перед керівництвом органів народної освіти, дирекцією шкіл було висунуто категоричну вимогу не допускати присутності молоді в релігійних установах та залучення до різних форм релігійної обрядовості.

Дослідження підтвердило, що успішне розв'язання проблеми атеїстичного виховання дітей великою мірою залежало від піонерських дружин, комітетів комсомолу, усього комплексу навчально-виховних заходів. Вивчення змісту, форм і методів технології атеїстичного виховання дітей у вітчизняній школі зафіксувало суперечливі тенденції у розвитку комсомолу. У досліджуваний період він був найбільшою громадсько-політичною молодіжною організацією, намагався ініціювати та підтримувати активність молоді у різних сферах життя суспільства. Проте щільна опіка керівництва Компартії комсомолу, адміністративний тиск призвели до заідеологізованості форм і методів роботи з молоддю, зростання бюрократизму та формалізму у роботі комсомольських організацій. Комсомольські керівники втрачали вплив та авторитет у молодіжному середовищі. В умовах системної кризи радянського суспільства комсомол трансформувався у державну структуру, ослабли його самодіяльні засади. Наприкінці існування СРСР влада вимушена була реагувати на громадянську активність молоді.

Однак, незважаючи на негативні моменти у діяльності комсомолу, не можна забувати, що він накопичив величезний досвід роботи з молоддю, застосовував різноманітні форми і методи діяльності, допомагав молодим людям соціально адаптуватися та реалізувати власну активність. У ті часи комсомол як громадсько-політична організація активно діяв у системі освіти, підтримував творчі ініціативи передових педагогів, брав участь у реформуванні загальноосвітньої середньої

школи, позитивно впливав на навчально-виховний процес.

Після тривалого періоду атеїзації суспільства, за умов суспільної кризи та знецінення колишніх ідеалів значна частина населення країни переорієнтовується на духовно-моральні цінності. Однією з найбільш характерних ознак становлення незалежної української держави є повернення громадян до християнства. Не стала винятком і система народної освіти. При вивченні предметів гуманітарного циклу вчителі все частіше звертаються до біблійних текстів, незмінним залишається прагнення пізнати істину, зрозуміти закони життя. Лише у християнстві знаходимо чітко визначену мету і призначення освітніх систем, зокрема у духовно-моральному вихованні.

У демократичному громадянському суспільстві гуманістична мораль як форма суспільної свідомості, не може бути відірвана від цінностей християнської етики. Останнім часом держава надає великої уваги духовно-моральному вихованню підростаючого покоління (Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства») (2005 р.). Більшість вітчизняних педагогів є одностайними у тому, що необхідно посилювати духовно-моральне виховання школярів через залучення педагогічних можливостей релігійної традиції. Діти повинні знати християнську культуру країни, в якій живуть [736].

Нині релігія – одна із важливих сфер людської культури, особливий вплив на сучасних українських дітей і молодь має християнська мораль. Таким чином, християнська етика втілює собою те найбагородніше, що має бути властиве в душі, серці, думках і вчинках кожної людини. Знати й виконувати українські народні чесноти й вимоги християнської етики має кожна культурна людина. «Метою і завданням навчального предмета з християнської етики, – визначав М. Стельмахович, – є формування особи школяра на засадах християнської моралі, плекання духовності, доброти, людяності, милосердя, чеснот і працьовитості, виховання духовнобагатої особистості, яка усвідомлювала б свою відповідальність перед Україною і рідним народом» [795].

Для реалізації технології духовно-морального виховання дітей науковці і

педагоги орієнтуються на основні законодавчі положення, нормативно-правову базу впровадження предметів духовно-морального спрямування у шкільну практику. В останньому розділі «Концепції...» О. Сухомлинська намічає основні засоби її втілення: «Ефективність залучення дітей і молоді до культурних надбань християнської етики залежатиме від успішної реалізації всіх її складових, а саме: проведення наукових і практичних конференцій, семінарів, «круглих столів» із цієї проблематики; проведення досліджень у галузі християнської культури як цивілізаційного феномена; вивчення і врахування позитивного досвіду зарубіжних виховних програм; наукова підтримка й науковий супровід діяльності дитячих і молодіжних організацій з позитивною, конструктивною програмою; розробка й впровадження програм, спрямованих на соціалізацію і моралізацію дітей з девіантною поведінкою; участь у підготовці телевізійних програм з питань моралі, етики, народної культури; розробка і впровадження нових методик та інноваційних технологій; науково-методичне забезпечення підготовки вчителів, працівників позашкільних закладів, соціальних працівників до роботи над цими проблемами; участь у розробці й виданні програм, методичних матеріалів; участь у роботі з батьками для підвищення ролі родинного виховання» [818].

Одне із завдань педагога щодо духовно-морального виховання полягає в тому, щоб учити маленьку людину бачити наслідки кожного свого вчинку. Ми погоджуємось з думкою В. Сухомлинського, «щоб бачити – треба думати». «Очі совісті – це думка. Виховуючи, ми вчимо людину міркувати про те, що навколо мене і в мені, уявно ставити себе на місце іншого. Вводячи своїх вихованців у складний світ людського, справжній вихователь піклується про розвиток того, що я назвав очима совісті. Це – піклування про моральні тонкощі думки. Можливості для виховання в дітей мудрої моральної здатності бачити й мислити – невичерпні» [815].

Поради-реколтації В. Сухомлинського ми використовуємо у виховній технології духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Турбота про радість і щастя батьків повинна стати у житті дитини головною метою:

кожне своє бажання контролюй розумом, думаючи про те, як воно відіб'ється на душевному стані твоїх батьків. «Хороші діти – спокійна старість, погані діти – старість стає пеклом», – говорить українське прислів'я. Пам'ятайте, як ви, діти, шануєте своїх батьків, так і ваші діти шануватимуть вас, коли ви самі станете батьками.

Бути хорошим сином, доброю дочкою – ці поняття мають бути закладені ще з дитинства, вдосконалюватися в юності, переважати в зрілості, умиряються в старості. Пам'ятай, що на світі є і будуть люди, старші за тебе – можливо, навіть не роками, а моральним багатством, гідністю, правом на повагу: умій відчувати найтонші порухи душі батьків. Їхня хвороба – твоє горе, їхні невдачі і неприємності на роботі – твоя біда. Їхня ганьба – не тільки твоя ганьба, а й твоє нещастя, позбутися яких можна тільки подолавши її. Якщо в сім'ї горе, нещастя, неприємності, – твоя відповідальність за родинне благополуччя зростає в стократ. Тільки наполегливою працею ти можеш полегшити життя батьків. Ця праця – найскладніша людська справа, бо це є праця душі. Усі знегіддя батьків долаються вже тим, що і як ти думаєш. Тому умій добре думати і бути порядним у думках, почуттях і ділах.

Бережи здоров'я батьків. Пам'ятай, що вони рано старіють і хворіють не стільки від праці й втоми, скільки від сердечних хвилювань і душевних переживань. Серця батька й матері завжди уражають невдячність, байдужість дітей. Не забувай, що недобре слово, сказане тобою людям, а тим більше рідним, – подряпина на ніжній тканині душі твого батька й матері, дідуся й бабусі. Вони переживуть усе: і кривду, і біль, і горе. Але від кожної подряпини назавжди залишається ранка, яка важко загоюється.

Старість не може бути щастям вже навіть за своєю суттю. Вона може бути спокоєм або бідною. Спокоєм вона стає тоді, коли її поважають, а бідною роблять забуття і самотність. Тому не перетворюй старість рідних людей на біду. Пам'ятай, що і ти будеш літньою людиною. Придивися уважно до дідуся й бабусі – таким станеш і ти через кілька десятиліть. Дорожи їхнім здоров'ям, бо вони вже на схилі життя. Якщо вирішується якась важлива справа, перше слово

нехай належить дідусеві й бабусі. Не соромся і не бійся поділитися з ними своїми радощами чи горем.

Старі люди вміють освітлювати людську радість мудрістю життя, і це зробить тебе подвійно щасливим. Вони уміють утвердити в людині силу духу. Твоє звернення за порадою – для них велика радість. Якщо дідусь і бабуся живуть не у твоїй сім'ї, листуйся з ними. У старості людина особливо дорожить тим, що про неї не забувають, тож поздоровляй дідуся й бабуся у свята. Уважно слухай, чого вчать дідусь і бабуся, – вони мають на це право. Якби молоді шанували мудрість старих, у житті було б набагато менше юнацької дурості, яка походить від незнання життя, самовпевненості необачності. Якщо дідусь і бабуся залишили після смерті дорогі для них речі, реліквії, свято зберігай їх, передавай своїм дітям і внукам.

Отже, питай у батьків поради, неси їм свої радощі і печалі. Одержав перший заробіток – купи їм подарунок. Це вияв твоєї вдячності. Умій обіцяти й дотримуватися обіцянки матері й батькові. Примушуй робити себе те, що необхідно і годиться.

Не можна виявляти незадоволення тим, що у тебе немає якоїсь речі, а у товариша твого є. Від своїх батьків ти не маєш права нічого вимагати.

Не допускай, щоб батьки давали тобі те, чого не беруть собі: ласий шматочок зі столу, смачнішу цукерку, кращий одяг. Умій відмовитись від подарунка, якщо знаєш, що заради цієї речі батьки відмовили собі в необхідному.

Не залишай літню рідну людину на самоті. Твоє слово, усмішка, присутність і співчуття бувають єдиною радістю її буття: адже чим ближчий кінець життя, тим гостріше переживає людина самотність. Залишити самотнім дідуся, старого батька навіть тоді, коли ти сам уже в літах, – жорстоко, дико; пам'ятай, що в житті людини настає такий період, коли вона немає вже ніякої іншої радості, крім людського спілкування» [729].

«Любити і шанувати батьків не тільки не важко, а надзвичайно приємно. Непощана до батьків – це тяжкий гріх. Хто не любить і не шанує батьків, а

зневажає та кривдить, той повстає на самого себе. Якщо ти безсердечний, байдужий до своєї матері, батька, – такими будуть і твої діти. У моральних аспектах все «повторюється спочатку». Недостатність сердечності в сто раз небезпечніша серцевої недостатності. Без людського співчуття бажання стають егоїстичними. Почуття любові випробовуються часом. Знай, що твоя молода дружина, красуня стане колись літньою людиною, а ти старим. Справжня любов – це вміння любити до кінця життя, навіть тоді, коли людина померла, – любити її в пам'яті своїй.

Використовуй кожную хвилину спілкування зі старшими, щоб повсякчас вчитися у них мудрості. Не будь самовпевненим. Не думай, що коли ти молодий і сповнений сил, то все можеш. Є справи посильні тільки для старості, адже в ній – мудрість багатьох поколінь. Воля і слово старших – закон для всіх нас.

Не ледарюй, коли старші працюють. Ганебно байдикувати, розважатися, коли старші не можуть дозволити собі відпочинку. Не смійся над старістю і старими людьми – це величезне блюзнірство, про старість треба говорити тільки з повагою, не підкреслюючи вік як для самої літньої людини, так і для тих, хто поруч» [729].

«Не вступай в суперечки із шанованими і дорослими людьми, особливо зі старими; не гідно людської мудрості й розсудливості постійно висловлювати сумнів щодо істинності того, що радять старші. Якщо у тебе є сумніви, подумай, а потім запитай у старшого ще раз, але так, щоб нікого не образити.

Не роби того, що засуджують старші, кожен свій вчинок оцінюй із погляду старших.

Не збирайся в дорогу, не попросивши дозволу і поради у старших.

Не сідай до столу, не запросивши старшого. За столом відбувається цікаве духовне спілкування людей. Якщо ти запросив товариша розділити трапезу, то цим зробив йому велику приємність.

Не можна сидіти, коли стоїть доросла, особливо літня людина, тим паче жінка. Зі старшими вітайся першим, а на прощання побажай доброго здоров'я.

Велика честь для юнака, якщо він увічливо поводить ся зі старшими і дуже втрачає він, якщо зневажливо про них говорить.

Батькам потрібно звернути увагу на духовно-моральне виховання дітей. Духовно-моральне виховання дітей – це мудрі обмеження. Діти повинні знати, розуміти три слова: «можна», «не можна» і «треба». Велику помилку допускають батьки, які не вміють правильно їх чергувати. Батьки грішать, коли виховують моральних калік, які приносять горе і неприємності» [729].

Наведемо кілька порад-рекомендацій духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі:

1. Люди вирізняються переконаннями, поглядами, сумнівами, думками, почуттями, переживаннями, настроями, ставленням один до одного, вчинками, радіщами і горем, відчуттям добра і зла, успіхами і невдачами, надією і безнадійністю, задоволенням і розчаруванням, образами і прикрощами, співчуттям і байдужістю, доброзичливістю і нетерпимістю – усім життям людського духу. Якою б порочною не здавалася тобі людина, зумій побачити в ній зерно добра і полюби її.

2. Полюбивши людину, будь вимогливий до неї, умій бути лагідним і ніжним, водночас намагайся тактовно виправити пороки, притаманні тій людині, не будь до них байдужим. Лихо з людиною найчастіше буває від того, що ніхто своєчасно не застеріг її і не зупинив, коли вона явно була на шляху до нього. Ми повинні бажати людям добра і щастя. Але про це слід не лише говорити, а й діяти, бо добрі бажання живуть у душі того, хто віддає сили своєї душі іншим людям. Справжня доброта виявляється в бажанні бачити людину, з якою спілкуєшся, кращою. Якщо відчуваєш радість від усвідомлення того, що товариш ліпший за тебе, – ти подолав гордість та по-справжньому любиш його.

3. Ми повинні з повагою вітати людину, дякувати їй навіть за найменшу допомогу чи увагу, а якщо звертаємося до когось із проханням, то обов'язково скажімо: «Будь ласка». Ці прості і чудові слова виявляють нашу повагу до гідності людини, бо невдячність – не тільки невігластво душі, а й велике зло. Від неї походять як нахабство, розв'язність, самовпевненість і хамство, так і

лінощі, неробство. Невдячністю пояснюється «важкодоступна» совість, до якої неможливо досягнути. Тому з малих літ потрібно виховувати вдячність. Часто одна людина може про щось просити іншу. Умій почути це людське прохання і з любов'ю відповісти на нього.

4. Не будь байдужим до людей. Бути байдужим – це, по суті, втратити здатність відчувати поруч себе іншу людину. Щоб уберегтися від байдужості, треба заповнити себе співчуттям, співпереживанням і водночас високою принциповістю і вимогливістю, нетерпимістю і непримиренністю до зла, умінням відрізнити невинні людські слабкості від вад, що калічать душу. «Терпиме ставлення до світу і людей – інтелігентність» [729].

5. Будь чуйним до людини. Пам'ятай, що зіткнувшись із нею, ти береш часточку її життя, ніби зернинку із насипаної купи золотої пшениці, як вуглину з багаття, наче рвеш яблуко з величезного дерева. Не бери цілої пригорщі там, де досить зернятка, не греби жар лопатою, якщо потрібна одна іскрина, не рубай яблуню з усім її урожаєм, тоді як досить одного яблука.

6. Умій жаліти і шкодувати, берегти й оберігати; умій побачити безмежно дорогу людську цінність, коли від золотої пшеничної купи вже залишилось декілька зернонок, від яскравого і гарячого багаття – декілька жаринок, а від багатого плодозбору – декілька яблук. Це особливо стосується твого ставлення до старих, бідних і знедолених людей, тобто до твоїх ближніх. «Безсердечність – не завжди злий намір. Безжалісна не тільки зла воля. Глупство і невігластво теж безжалісні, так само як і підступність. Чуйність вимагає здорової думки».

7. Великим людським скарбом є вміння відчувати свою провину. Припустившись помилки, необачності, проявивши нечуйність, образивши людину, завдавши прикрощів, тривоги, – почуваємо докори сумління і звертаємося з проханням: «Простіть, вибачте». Цими словами звертаємося до гідності і великодушності того, до кого ми чи то спеціально звернулися з проханням, а чи доторкнулися ненароком. Промовляючи ці слова, сподіваємося на повагу до самого себе, на добру волю, поблажливість.

8. Розвивай у собі почуття обов'язку перед іншою людиною, і воно

завжди підкаже тобі, коли треба звернутися до ближнього зі словами: «Простіть, вибачте». Вибачення не завжди свідчить про нашу провину. Але невміння поважати людину й звертатися до її гідності уже стає провиною. Умій бути скромним, оберегай себе та інших від зухвальства, настирливості надокучливості. Умій співпереживати й співчувати [729].

У пізнанні світу людських цінностей вважаємо надзвичайно важливим, щоб у роки дитинства людина переживала гостре почуття провини за необережний, непродуманий вчинок, розкаювалася, всіма силами совісті осуджувала свою помилку, необачність, необережність, поспішність. Моральне невігластво починається з невміння оглянутися. Якщо це невміння перетворюється в звичку і стає натурою, характером – у людини можуть розвинути грубість, хамство. Одним із перших завдань технології духовно-морального виховання є формування духовного зв'язку дитини із батьками, який є передумовою вироблення у них бажаного національного світогляду і доброго характеру, можливістю збереження їх при українстві, а водночас запорукою втримання безперервності поколінь.

Такі поради і рекомендації читаємо у В. Сухомлинського. Християнські заповіді, як основа духовно-морального виховання дітей, ґрунтуються на спільному для всіх людей началі – любові, на якому тримається світ і яке пронизує вчення Христове. Заповіді звернені не до якогось безособового, абстрактного людства, а до кожного з нас зокрема. Кожна людина повинна, у міру своїх сил, покласти від себе хоча б один камінь у цю величезну споруду священного храму любові. Ми повинні особисто нести відповідальність за виконання цих заповідей. Тому, не оглядаючись на інших і не осуджуючи їх, будемо йти неухильно до вказаної Господом мети кожен своїм шляхом і намагаймося виконувати ці заповіді у житті. Постійно і з наполегливим зусиллям, з поміччю Божою, можемо зруйнувати у своєму серці штучно створену перепону, яка відділяє нас один від одного. Благодать Божа і наші зусилля допоможуть нам злитися з ближніми в такому доброзичливому почутті й любові, які ми маємо самі до себе.

У реалізації технології духовно-морального виховання дітей важливе місце займають проблеми співпраці вітчизняної школи з Церквою. Ефективна співпраця загальноосвітнього навчального закладу і Церкви можлива при вирішенні всіх внутрішніх суперечностей у християнстві. Необхідно провести велику роботу щодо консолідації зусиль, подолання міжконфесійних суперечностей, наукового визначення та показати можливі шляхи взаємовідносин церкви і влади в проблемі впровадження предметів духовно-морального спрямування у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів. Для цього необхідно брати до уваги такі чинники: необхідність та значення такого предмета для виховання молодого покоління; наявність умов для його впровадження; наукове обґрунтування структури курсу, змісту, форм, методів; матеріальне забезпечення програмами, підручниками, довідковими і додатковими виданнями, наочністю тощо; підготовленість фахівців для викладання цього курсу в школах. Такий процес трудомісткий, довготривалий та потребує значних фінансових затрат. Цілком очевидно, що необґрунтоване та передчасне введення християнської етики, механічне поєднання сучасних освітніх стандартів і моральних цінностей християнства не матиме очікуваних позитивних результатів.

Щоб розв'язати посталу проблему, потрібен неупереджений і глибокий діалог між науковцями і педагогами, представниками державної влади і Церкви. Необхідно провести велику роботу у консолідації зусиль на подолання міжконфесійних суперечностей, наукового визначення та обґрунтування проектів. Вивчення предметів духовно-морального спрямування в сучасній вітчизняній школі можливе лише на принципах гуманізму, толерантності, позаконфесійності й дотримання принципу свободи совісті в рамках чинного законодавства. Тільки так в українській школі може поступово виокремитися християнська етика, зміст якої буде співзвучний вимогам громадського середовища, а відповідальність за їх роботу нестиме як Церква, так і держава. Нині освітні заклади стали відкритими для батьків, громадських організацій. Розширюється кількість суб'єктів виховного впливу, тому правового

регулювання потребує узгодження їхніх дій, проведення заходів й акцій з активізації духовно-моральної позиції дітей та учнівської молоді.

Висновки до п'ятого розділу

Першочерговим виховним завданням педагогічної теорії і практики другої половини ХХ ст. було формування морально досконалої особистості. Акцентуючи на сутності виховного процесу, вітчизняні науковці наголошували, що інтернаціональне, патріотичне, розумове, естетичне і фізичне виховання за радянською традицією мали значення настільки, наскільки покращували поведінку, тобто були морально детермінованими. Наразі вони не були самостійним предметом аналізу і розглядалися як компоненти системи морального виховання.

Розвиток ринкових економічних відносин в Україні зумовив зміни в освітньо-виховній галузі і кардинальні соціальні наслідки. Зазначимо, що цей розвиток супроводжується суперечливими соціально-економічними модифікаціями, переорієнтацією виробничих відносин тощо. У таких умовах потребою для соціального прогресу і розвитку демократії стало виховання людини нового типу, яка отримала б нові духовно-моральні, морально-етичні, культурні, інтелектуальні характеристики.

Важливість указаних процесів полягає в тому, що зміни в соціальному середовищі обов'язково ведуть за собою зміни у суспільній природі людини, яка існує в конкретному соціальному середовищі. Проте соціальне середовище останнього часу було, з одного боку, дуже мінливим, з другого, – несприятливим для духовно-морального виховання дитини як усебічно розвиненої, цілісної особистості й індивідуальності.

Як наслідок, національна освіта і виховання опинилися в ситуації тотального зламу системи цінностей, духовних, моральних і ідеологічних орієнтирів, ідеалів, цілей. Це призвело до продукування людини-маргінала, для якої традиційні цінності вже є чужими, а нові – розмитими. Фетишизація грошей,

капіталізація усіх сфер духовного життя стали детермінантами сучасного суспільства. Поняття індивідуальності в такому середовищі набуло форм індивідуалізму й егоцентризму. Ми погоджуємося із твердженням філософа Б. Новикова про те, що всі зазначені явища тісно пов'язані, мають своїм джерелом саме появу та відтворення у суспільному житті перетворених форм практичного, духовного і чуттєвого буття.

Духовно-моральне виховання дітей ми розглядаємо в широкому значенні як цілеспрямоване створення умов (духовні, матеріальні, організаційні) для всебічного гармонійного розвитку особистості. Духовні умови визначаються релігійними, політичними, економічними формами суспільної свідомості. Під матеріальними умовами ми розуміємо усе соціальне середовище, яке охоплює систему соціально-економічних відносин, властивих сучасному суспільству, інституціолізовану систему освіти й виховання.

У сучасній педагогічній науці майже не обґрунтовуються засоби виховання в кожній особистості вміння протистояти злу, аморальності. Духовно-моральна криза сучасного суспільства виявляється в різних соціальних інституціях. Утрачається виховне значення школи як традиційного осередку і духовно-морального виховання, особистого захисту й добробуту дітей. Важливим моментом духовно-морального виховання дітей вважаємо те, що воно має ґрунтуватися на принципі справжнього гуманізму. Але доводиться констатувати, що суспільство свідомо стає на шлях, який не веде до гуманістичного ідеалу формування гармонійно розвиненої особистості.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Концептуальні засади духовно-морального виховання дітей у період становлення і розвитку вітчизняної школи початку ХХ ст. передбачали неподільний зв'язок морального і духовного виховання, що ґрунтувалося на засадах християнської етики. Виховання об'єктивно зводилося до розвитку духовних сил особистості, а духовного збагачення, удосконалення і зростання домагалися внаслідок її морального виховання.

Теорія духовно-морального виховання передбачала формування християнського світогляду і відповідних рис характеру, залучення молоді людини до конкретних дій, активної добродійної діяльності. Сутність виховного процесу зводилася до опанування етичних норм, в основу яких покладалась біблійні заповіді. Моральне вдосконалення особистості трактувалось як безперервний процес, що охоплював не конкретно визначений вік, а все життя людини.

Матеріали аналізу наукових праць досліджуваного періоду дають змогу стверджувати, що наукова термінологія щодо духовно-морального виховання перебувала на різних стадіях формування. Аналіз змісту становлення, розвитку і діяльності української школи доводить однотайність вітчизняних учених у поглядах на виховання дітей на початку ХХ ст.:

- стимулювання процесів культурного відродження України. Їх наслідком стало формування ідеології боротьби українського народу за збереження своїх прав і обстоювання власних інтересів за різними напрямками розвитку суспільства;

- збагачення вітчизняної науки новими методами освітньої праці. Визначальними з-поміж них стали цілеспрямований навчально-виховний процес у різних гуртках, секціях, філіях, читальнях, що уможливило підготовку нового покоління еліти;

□ організація науково-методичних з'їздів, конференцій, зібрань. Їх наслідком стали нові наукові підходи до розгляду актуальних аспектів тих проблем, що виникали в навчанні й вихованні підростаючого покоління;

□ розвиток видавничої діяльності задля пропагування національної ідеї, розвитку молоді засобами рідної мови, збереження віри і традицій своїх батьків;

□ створення передумов для становлення системи національної освіти, відкриття різноманітних освітніх закладів (гімназії, учительські семінари, фахові школи). Вони забезпечували організацію духовно-морального виховання, заснованого на духовній спадщині українського народу та основних приписах християнської моралі.

Важлива роль у духовному оздоровленні українців на початку ХХ ст. належить школі і Церкві як суспільній інституції. Педагогічну працю представників духовенства обґрунтовано в базисних ідеях духовно-морального виховання дітей: християнське вчення – світоглядне підґрунтя теорії духовно-морального виховання; ґрунтовна праця над духовним самовдосконаленням як засіб духовно-морального виховання.

Опікуватися духовно-моральним вихованням зобов'язані передусім батьки, а також катехити й учителі. Вони мають пробуджувати в дитині перші релігійні почуття, привчати її до найпростіших «духовних практик», формувати в неї відповідні якості й риси характеру. Духовно-моральне виховання є пріоритетним з-поміж усіх інших напрямів виховання дітей і повинно здійснюватися без найменшого тиску і примусу.

Аналіз специфіки і розвитку вітчизняної школи на початку ХХ ст. дає змогу стверджувати про позитивний вплив її діяльності на духовно-моральне виховання дітей через: а) використання додаткових форм роботи задля забезпечення ефективності виховного процесу; б) посилення ролі сім'ї як головного осередка становлення особистості. Особливості її виховної діяльності (материнське виховання, молитва, «родинні літописи», традиції) сприяли духовно-моральному вихованню дітей, формуючи прикметні для родинного осередку чесноти: шанування старших, любов до батьків, повагу до праці тощо.

На підставі вивчення педагогічної спадщини українських педагогів та науковців, Церкви, а також архівних документів доходимо висновку про дієвість і результативність духовно-морального виховання дітей у першій чверті ХХ ст. Їх теоретичний і практичний доробок спрямовувався на вдосконалення системи цінностей духовно-морального виховання дітей у сучасних умовах, що дає багатий матеріал для розробки і вдосконалення сучасної системи духовно-морального виховання, а також сприяє об'єктивній оцінці їх внеску в теорію і практику виховання.

Освітні діячі України на початку ХХ ст. (П. Бажанський, А. Бачинський, І. Левицький) стверджували, що духовно-моральне виховання є складовою української системи виховання. Воно відповідає ментальності й духовності українців. Отож ця проблема вимагала подальших глибоких наукових досліджень, які б уможливили використання в сучасному навчально-виховному процесі школи тих елементів, що є духовно-моральним імперативом.

З огляду на предмет дослідження за індикатор часових змін узяти історію розвитку української духовності, процеси духовно-морального виховання дітей в єдності з історією і розвитку вітчизняної школи і педагогічної освіти. Визначення етапів розвитку духовно-морального виховання дітей розглядаємо в контексті духовно-інтелектуальної біографії окремих персоналій.

На відрефлексовану й обґрунтовану аргументацію щодо періодизації педагогічної науки, зокрема духовно-морального виховання дітей, впливають зміни ідеологем, що спричиняє коригування історії. Особливо це пов'язано з існуванням СРСР і тим типом історичного мислення, який ґрунтувався на концепціях суспільно-економічних формацій і термінології марксистського дискурсу (клас, класова боротьба, криза, революційна ситуація). Нині сформувалося критичне, негативне ставлення до такого виду періодизації.

В останні роки було запропоновано кілька варіантів нового розподілу історико-педагогічного процесу, які загалом стосуються розвитку вітчизняної освіти, зокрема духовно-морального виховання дітей. У нашому дослідженні спираємося на розроблену загальну періодизацію розвитку педагогічної думки в

Україні (О. Сухомлинська, 2004 р.).

На основі аналізу суспільно-політичних, філософсько-педагогічних та організаційно-педагогічних засад духовно-морального виховання дітей у хронологічних межах дослідження ми визначили такі періоди духовно-морального виховання в історії вітчизняної школи означеної доби: християнська педагогіка Просвітництва і духовно-моральне виховання дітей в закладах шкільництва України в складі самодержавної Російської імперії (початок ХХ ст.); альтернативні підходи до духовно-морального виховання в школах України радянського періоду ХХ ст.; духовно-моральне виховання дітей на національній основі в навчально-виховних закладах незалежної України кінця ХХ – початку ХХІ ст. Такий розподіл, як і будь-яке узагальнення, є умовним.

Теоретична та практична значущість духовно-морального виховання дітей в історії і розвитку вітчизняної школи й педагогіки належно поцінюється в роки незалежності Української держави. Сучасні вчені звернулися до ґрунтовного вивчення вітчизняного історико-педагогічного досвіду минулого (Н. Агафонова, М. Євтух, В. Жуковський, Т. Завгородня, С. Золотухіна, І. Курляк, М. Левківський, О. Любар, Ю. Руденко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко й ін.) та ретроспективного аналізу діяльності Церкви та її впливу на вирішення завдань духовно-морального виховання (І. Андрухів, А. Вихрущ, О. Вишневський, Л. Геник, Т. Ільїна, О. Каневська, І. Мищишин, М. Стельмахович, О. Тимчик, Т. Тхоржевська, Ю. Щербяк) задля використання виховного потенціалу минулого в умовах сучасної вітчизняної школи.

Загалом перші українські уряди порушили проблему реформування системи освіти. Визначальним для цього періоду є досить обачний і поступовий шлях перетворень, а також залучення громадськості до розв'язання цієї проблеми. Освітня політика українських демократичних урядів 1917–1920 рр. ґрунтувалася на принципі узгодження світського й релігійного у процесі духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Співіснування

світської та церковної народної освіти тривало впродовж усієї доби новітньої української революції.

В Україні за часів національно-визвольних змагань право визначення змісту, форм і методів духовно-морального виховання дітей надавалося батькам. Школа, яка юридично не була відокремлена від Церкви, вважалася і проголошувалася світським закладом. Вивчення дисциплін духовно-морального спрямування вважалось необов'язковим (лише, за згодою батьків учнів). Проте викладання предметів релігійного циклу визнавалось обов'язковим для навчально-виховних закладів різних типів. Навчальні плани передбачали предмети «Закон Божий» та «Богослов'я». Зберігалася посада законовчителя у школах.

Виховання в усіх навчальних закладах цього періоду мало духовно-моральну основу. Збереглися порядки, устрій школи, церковні свята, урочистості, традиційні християнські заходи у позаурочний і позашкільний час. Водночас прикметним для системи духовно-морального виховання дітей було національне обрамлення. З огляду на зміст і форми виховного процесу, останній сприяв розвитку в учнів наукових і релігійних світоглядних орієнтацій, благочестивих намірів, високих моральних рис і духовних цінностей, а головне – формуванню національного світогляду. Національне виховання, яке стає провідним, не використовувало моральний, етичний потенціал релігії.

Протягом 1930-х років певний вплив на функціонування народної освіти в Україні мали індустріалізація та педагогічні технології стандартизованого навчання. Сформована система освіти забезпечувала достатній для задоволення потреб народного господарства кількісний і якісний рівень підготовки фахівців, але не мала змоги продовжувати педагогічні експерименти, здійснювати інноваційний пошук.

У часи воєнного комунізму та НЕПу значна увага приділялася національному розвитку, тобто реалізації національного характеру школи, впровадженню рідної мови й українізації змісту навчання; становленню трудового аспекту освіти – переходу до єдиної трудової школи як основного і

фактично єдиного типу середнього загальноосвітнього закладу; вихованню – спрямуванню школи на формування цілісної, гуманної особистості, орієнтованої на відтворення цінностей національної і загальнолюдської культур у творчій життєдіяльності, саморозвитку і моральній саморегуляції поведінки. Специфіка вказаного періоду полягала у ліквідації неписьменності та поширенні масової початкової освіти, секуляризації освіти, поєднанні громадських і державних засад у фінансуванні й управлінні освітою, значній диверсифікації форм і напрямів навчально-виховного процесу, українізації освіти; підпорядкуванні освітнього розвитку програмам соціального розвитку, зміцненні матеріальної і кадрової бази освіти, становленні прогресивних педагогічних шкіл у різних галузях навчання і виховання.

Згідно з політичним курсом більшовицької партії й уряду в 1930–1940-х роках відбулося реформування освітньої галузі, що привело до докорінної зміни духовно-морального виховання дітей у школі. Законодавчі положення радянської влади відокремили Церкву від держави, а школу від Церкви. Декларування свободи совісті громадян насправді виявилось насадженням атеїстичних поглядів, запровадженням антирелігійної пропаганди. Радянська держава визначила напрями розвитку освіти згідно з політичними та соціальними завданнями, які охоплювали боротьбу з релігією як ворожою ідеологією, з Церквою і духовенством як контрреволюційною силою.

Суспільно-політична, науково-педагогічна думка поступово стає виразницею офіційних ідеологічних догм. Обираються альтернативні підходи до справи духовно-морального виховання дітей. Школа перетворюється спочатку на безрелігійну, світську, а пізніше – на войовничо безвірницький, антирелігійний навчальний заклад, цілковито позбавляється релігійного впливу, вилучивши предмети духовно-морального спрямування, звільнившись від законовчительської функції, змінивши порядки й устрій на цілковито світські. Зміст навчального курсу розробляється на науковій основі, не передбачаючи ні релігійної, ні антирелігійної проблематики. Антирелігійне виховання учнівства

як альтернатива релігійному зрідка виявляється в позаурочній та позашкільній роботі і не має всезагального й систематичного характеру.

На західноукраїнських землях, які знаходилися під польською окупацією, у період до початку і наприкінці Другої світової війни зберігається система духовно-морального виховання в навчально-виховних закладах. Тісно співпрацюють громадські й церковні організації, здійснюють активну діяльність різноманітні молодіжні об'єднання і товариства на засадах християнської моралі й національних вартостей.

У 1945 – наприкінці 1980-х років використовувалися насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти. Антирелігійне виховання учнів охопило всі ступені школи й ланки виховного процесу, виявлялося у різноманітних формах і мало переважно примусовий характер.

В умовах тривалого панування тоталітарного режиму загострилися суперечності між колосальними виховними можливостями народної педагогіки і рідної мови та незадовільним їх використанням у науковій теорії і методиці родинно-громадсько-шкільного виховання, у виховній роботі в школі, практиці виховання дітей у сім'ї та педагогізації батьків, розвитку етнопедагогіки й педагогічної науки через використання в ній нових прогресивних виховних технологій.

У 1990–2012-х роках відбуваються перетворювальні педагогічні процеси в контексті бурхливих суспільних подій. Установчий з'їзд Народного руху України (1989 р.) ухвалив програму, в якій висунув завдання відродити і розвивати національну освіту й виховання, організувавши їх у повній відповідності до політичних, економічних, культурних інтересів республіки. Ставилося за мету відродити людину як морально відповідальну особистість, громадянина і господаря, переконаного, що нормою його життя у суспільстві має бути неухильне дотримання народних чеснот і вимог християнської моралі.

Здійснене дослідження відкриває можливості для вирішення окреслених вище завдань в освітньому просторі України на основі творчого використання

історичного досвіду духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі XX – початку XXI ст.

На сучасному етапі вдосконалення національної системи освіти України в навчально-виховному процесі загальноосвітніх закладів вважаємо за доцільне творчо використовувати не лише теоретичні здобутки, а й практичний доробок вітчизняних науковців та педагогів досліджуваного періоду в царині організації духовно-морального виховання дітей. Насамперед, це наповнення змісту підготовки майбутніх учителів здобутками теорії і практики духовно-морального виховання; адаптація процесу духовно-морального становлення особистості (як чинника виховної системи сьогодення) у рідній інтеграційних процесів у європейському освітньому просторі з подальшим акцентуванням на гуманізації змісту навчальних програм; удосконалення діяльності загальноосвітніх шкіл з духовно-морального виховання учнів; упровадження нових змісту, форм і методів духовно-морального виховання у роботу позашкільних закладів; системний підхід до об'єднання різних інститутів формування особистості на засади християнської моралі.

Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне розкриття порушеної проблеми. Перспективними напрямками вважаємо дослідження змісту навчально-методичного апарату з духовно-морального виховання учнів, впливу духовенства на духовно-моральне виховання підростаючого покоління; здійснення порівняльного аналізу змісту виховної роботи в навчальних і позашкільних закладах різних регіонів України в певні історичні періоди; з'ясування принципів, змісту, форм і методів духовно-морального виховання дітей у різних типах навчально-виховних закладів; висвітлення взаємодії молодіжних, громадських і державних організацій у духовно-моральному вихованні на сучасному етапі. Подальшого вивчення потребують особливості духовно-морального виховання дітей в освітніх закладах різних типів окремих регіонів України, внесок маловідомих педагогів, освітніх діячів минулого у теорію і практику християнської освіти й виховання тощо.

У сучасній вітчизняній школі доцільно використати ідеї та історико-

освітній досвід духовно-морального виховання дітей досліджуваного періоду. Зокрема, це стосується вивчення предметів духовно-морального спрямування за умови поліконфесійності нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности / Т. Г. Аболина // Философский анализ нравственной культуры. — К. : Лыбидь. — 1992. — 195 с.
2. Агафонова Н. В. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1917–1920 рр.) / Н. В. Агафонова // Рідна школа. — 1997. — № 3–4. — С. 52–59.
3. Агафонова Н. В. Реформування освітньої галузі в Україні (1917–1920 рр.) / Н. В. Агафонова // Рідна школа. — 1998. — № 1. — С. 76–77.
4. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. / Н. В. Агафонова. — О. : Принт-Мастер, 2002. — 206 с.
5. Агітпропнарада ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду 23.12.1927 р. // Безвірник. — 1928. — № 1. — С. 62–64.
6. Академічне релігієзнавство: підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. — К. : Світ знань, 2000. — 862 с.
7. Акимов В. Постановка учебного дела в земских школах / В. Акимов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1916. — № 3. — С. 33–90.
8. Актуальные проблемы формирования духовности украинского народа: сб. науч. тр. — К., 2000. — 122 с.
9. Алабовский М. Церковно-приходская школа и всеобщее обучение / М. Алабовский. — К., 1909. — 40 с.
10. Алексеєнко А. П. Природа духовності: монографія / А. П. Алексеєнко. — Х. : Факт, 2004. — 240 с.
11. Амосов Н. Антирелигиозное воспитание в школе / Н. Амосов // Антирелигиозное воспитание в школе: сб. под рук. А. Т. Лукачевского. — М. : Безбожник, 1929. — С. 22–30.
12. Амосов Н. Антирелигиозная работа пионерских организаций / Н. Амосов // Антирелигиозник. — 1929. — № 7. — С. 92–96.

13. Амосов Н. Антипасхальная кампания в школе / Н. Амосов // Антирелигиозник. — 1929. — № 3. — С. 75–79.

14. Амосов Н. Клубно-кружковая антирелигиозная работа в школе / Н. Амосов // Антирелигиозное воспитание в школе: сб. под рук. А. Т. Лукачевского. — М. : Безбожник, 1929. — С. 61–67.

15. Ананьїн С. А. Вступ до книги «Трудове виховання. Його минуле і сучасне» / С. А. Ананьїн // Маловідомі першоджерела української педагогіки: хрестоматія / упоряд. : Л. Д. Березівська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — С. 218–224.

16. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). — К. : Либідь, 1997. — 174 с.

17. Андрусишин Б. І. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 388 с.

18. Андрухів І. О. Основи християнської моралі: посіб. для учнів мол. та середнього шкільного віку. — Івано-Франківськ, 1996. — 183 с.

19. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. — М. : Мысль, 1985. — 158 с.

20. Анісімова Р. А. Педагогіка і релігія: точки зіткнення / Р. А. Анісімова // Радянська школа. — 1991. — № 8. — С. 43–47.

21. Анісімова Р. А. Педагогіка і релігія: точки зіткнення / Р. А. Анісімова // Рідна школа. — 1994. — № 4. — С. 40–51.

22. Антирелигиозная пропаганда в пионеротрядах и школах: сб. статей / сост. А. Волков. — М. : Новая Москва, 1925. — 240 с.

23. Антирелигиозная пропаганда в современных условиях: сб. материалов. — М. : ОГИЗ-СЕВГИЗ, 1937. — 144 с.

24. Антирелигиозное или безрелигиозное воспитание в школе: стеногр. диспута, организован. в Центр. доме работников просвещения Централ.

Советом Союзов Безбожников совместно с ГУСом (25 нояб. 1927 г.) // Антиралигиозник. — 1928. — № 1. — С. 112–128.

25. Антиралигиозна работа в школах Соцвиху: метод. материали. — Х. : Работник просвещения, 1930. — 61 с.

26. Антология педагогической мысли России 2-й половины XIX – начала XX века / сост. П. А. Лебедев. — М. : Педагогика, 1990. — 608 с.

27. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. П. Калениченко. — М. : Педагогика, 1988. — 640 с.

28. Антонець М. Я. Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : монографія / М. Я. Антонець. — К. : Вища шк., 2008. — 248 с.

29. Ануфриев Е. А. Социалистический образ жизни: методология и метод. вопросы / Е. А. Ануфриев. — М. : Высш. шк., 1980. — 68 с.

30. Атеистический словарь. — М. : Изд-во полит. л-ры. — 2-е изд., 1984. — 512 с.

31. Атеистическое воспитание: вопросы и ответы / сост. В. М. Кувенева ; под общ. ред. В. П. Поляконичко. — М. : Политиздат, 1983. — 256 с.

32. Атеїстичне виховання молоді. — К. : Наук. думка, 1988. — 224 с.

33. Атеїстичне виховання в школі: зб. статей / за заг. ред. О. Г. Дзевєріна. — К. : Рад. шк., 1956. — 240 с.

34. Бабій М. Ю. Свобода совісті в контексті релігієзнавчого осмислення / М. Ю. Бабій // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: матеріали Міжнар. наук. конф. — К. : Право, 1996. — С. 145–148.

35. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення / М. Ю. Бабій. — К. : Вища шк., 1994. — 86 с.

36. Багинський С. Що дала Жовтнева революція дітям / С. Багинський. — К. : Червон. шлях, 1925. — 37 с.

37. Багрий В. С. Идеино-политическое воспитание старшеклассников в истории советской школы (20–30-е гг.) : дис. .... канд. пед. наук / В. С. Багрий. — К., 1988. — 148 с.

38. Байбородова Л. В. Теория и методика воспитания: учебник / Л. В. Байбородова, М. И. Рожков. — М. : ВЛАДОС, 2005. — 320 с.
39. Бакланова Н. М. Християнська етична парадигма / Н. М. Бакланова // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. — О., 1999. — Вип. 8–9. — С. 82–86.
40. Барматова І. Спроба духовного виховання / І. Барматова // Директор школи, ліцею, гімназії. — 2004. — № 1. — С. 15–16.
41. Бачинин В. А. Духовная культура личности: философские очерки / В. А. Бачинин. — М. : Политиздат, 1986. — 209 с.
42. Бачинській А. О моральности учинкѡвъ людскихъ / А. Бачинській // Короткій выкладъ католицкого Богословія Морального (етики католицкой). — Львѡвъ, 1899. — С. 26–29.
43. Бачинській А. О обязаностяхъ дѣтей къ родичамъ / А. Бачинській // Короткій выкладъ католицкого Богословія Морального. — Львѡвъ, 1899. — С. 284–290.
44. Бачинській А. О обязаностяхъ родичей къ дѣтямъ / А. Бачинській // Короткій выкладъ католицкого Богословія Морального. — Львѡвъ, 1899. — С. 290–292.
45. Бачинській А. О чеснотахъ (добродѣтеляхъ) / А. Бачинській // Короткій выкладъ католицкого Богословія Морального (етики католицкой). — Львѡвъ, 1899. — С. 150–153.
46. Безродний Є. Ф. Ідеологічна боротьба з проблем духовної культури на сучасному етапі / Є. Ф. Безродний, О. А. Завадська. — К. : Знання УСРС, 1979. — 19 с.
47. Белков Х. Несколько слов о задачах и средствах воспитания в начальной школе / Х. Белков // Церковно-приходская школа. — 1889. — Авг. — С. 67–86.
48. Белков Х. О средствах религиозного воспитания / Х. Белков // Церковно-приходская школа. — 1889. — Февр. — С. 3–16.

49. Бердяев Н. А. Дух и реальность. Основы богочеловеческой духовности / Н. А. Бердяев // Философия свободного духа. — М. : Республика, 1994. — С. 364–462.
50. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев // Философия свободного духа. — М. : Республика, 1994. — С. 185–234.
51. Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / Н. А. Бердяев // О назначении человека. — М. : Республика, 1993. — 303 с.
52. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітніх товариств (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — К. : Молодь, 1999. — 191 с.
53. Березівська Л. Д. Проблема реформування шкільної освіти у працях українських педагогів 1917–1919 рр. / Л. Д. Березівська // Історія в школі. — 2003. — № 4. — С. 10–12.
54. Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: документи, матеріали і коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів: хрестоматія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки НАПН України. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2011. — 384 с.
55. Беседа инспектора народных училищ с учащими и учащимися перед началом учебного года // Полтавские епархиальные ведомости. — 1908. — № 27. — С. 1071–1077.
56. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. — К. : ІЗМН, 1998. — 204 с.
57. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. / І. Д. Бех. — К. : Академвидав, 2012. — 256 с.
58. Бех І. Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1999. — № 3. — С. 3–14.
59. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 124–129.

60. Бех І. Д. Емоції в процесі морального виховання молоді / І. Д. Бех // Початкова школа. — 1996. — № 10. — С. 26–29.
61. Бех И. Д. Критерии нравственной воспитанности младших школьников: кн. для учителя / И. Д. Бех. — К. : Рад. шк., 1989. — 96 с.
62. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2008. — 848 с.
63. Бех І. Д. Психологія духовності В. О. Сухомлинського: спроба методологічної рефлексії // В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: монографія / І. Д. Бех ; упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко ; авт. кол. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех [та ін.]. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2012. — С. 147–167.
64. Бехтерев В. М. Вопросы воспитания в возрасте первого детства / В. М. Бехтерев. — СПб., 1909. — С. 5–7.
65. Белоконский І. П. Обзор деятельности земств по народному образованию в 1903 году / І. П. Белоконский // Русская школа. — 1904. — № 3. — С. 144–162.
66. Беляєв Д. П. Радянська школа за 40 років Радянської влади / Д. П. Беляєв. — Запоріжжя : Комунар, 1957. — 90 с.
67. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. (М. Драгоманов, О. Пчілка, Л. Українка): дис. ... канд. філос. наук / Т. О. Білан. — Дрогобич, 1998. — 183 с.
68. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. — 208 с.
69. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / Ф. Благовидов — Казань, 1891. — 374 с.
70. Блах В. Видатні діячі української педагогіки другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. / В. Блах. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. — 56 с.

71. Богуш А. М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні / А. М. Богуш // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : зб. наук. пр. — К., 2000. — Кн. 1. — С. 18–23.

72. Богуш А. М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання / А. М. Богуш // Виховання і культура. — 2001. — № 1. — С. 7.

73. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації підготовки вчителя до формування виховуючих відносин з учнями: навч.-метод. посіб. / А. М. Бойко. — К. : ІЗМН, 1996. — 230 с.

74. Бойко А. М. Релігія і школа: переосмислення взаємодії / А. М. Бойко, Л. М. Шапка // Православ'я і культура: історія і сучасність: матеріали Всеукр. наук. конф. — Полтава, 1994. — С. 154.

75. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967 рр.) / А. Д. Бондар. — К. : КДУ, 1968. — 227 с.

76. Бондаренко В. Д. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: наук. зб. / В. Д. Бондаренко, А. М. Колодний ; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К. : VIP, 2001. — 206 с.

77. Бондаренко В. Д. Світська школа і Церква в сучасній Україні: у пошуках співпраці / В. Д. Бондаренко // Освіта. — 2005. — № 45. — С. 13.

78. Бондаренко В. Д. Духовно-моральний потенціал Церкви і шляхи посилення його впливу на українське суспільство / В. Д. Бондаренко // Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21 берез. 2003 р., м. Київ). — К. : МАУП, 2003 — С. 50–53.

79. Борисов В. Л. «Українізація» та розвиток загальноосвітньої школи в Україні в 1921–1932 рр. / В. Л. Борисов // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 76–80.

80. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук / В. Л. Борисов. — Дніпропетровськ, 2003. — 20 с.

81. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко. — К. : Наук. думка, 1980. — 155 с.
82. Борисенко В. И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60–90-х гг. XIX в. : дис. ... канд. истор. наук / В. И. Борисенко. — К., 1976. — 215 с.
83. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Й. Боришевський // Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. — К., 1997. — С. 21–25.
84. Боришевський М. Духовність у державотворенні / М. Боришевський // Розбудова держави. — 1996. — С. 19–22.
85. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. — К. : Академвидав, 2010. — 416 с.
86. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.): дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01 / А. М. Боровик. — Чернігів, 2005. — 414 с.
87. Боронін С. В. Енциклопедія моральності: від 14 до 18 р. / С. В. Боронін ; наук. кер. Н. П. Матвеева. — К. : Біота, 2003. — Т. 3. — 224 с.
88. Бражник І. І. Діти. Релігія. Закон / І. І. Бражник. — К. : Політвидав, 1979. — 126 с.
89. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / С. Б. Бричок. — Житомир, 2005. — 19 с.
90. Бубнов А. С. Про систему народної освіти / А. С. Бубнов. — Х. : Робітник освіти, 1930. — 29 с.
91. Булашев Г. Историческая справка о дореформенных церковно-приходских школах, в связи с вопросом о современном их состоянии / Г. Булашев // Церковно-приходская школа. — 1887. — № 5. — С. 5–26.

92. Бурлака Я. З історії вітчизняної педагогіки / Я. Бурлака, Ю. Руденко // Рідна школа. — 1992. — № 1. — С. 7–13.
93. Бюлетені НКО УСРР за 1927 рік. — ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 435, Арк. 7–8, 253.
94. Бюлетень законодавства і юридичної практики України: законодавство України про загальну середню освіту. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — № 9. — 448 с.
95. Вакурова А. Юные безбожники в антипасхальную кампанию / А. Вакурова // Антиралигиозник. — 1931. — № 3. — С. 68–69.
96. Варіативні моделі розвитку сільських загальноосвітніх навчальних закладів: наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В. В. Мелешко. — К. : Пед. думка, 2011. — 160 с.
97. Васькович І. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр) / І. Васькович. — К. : Либідь, 1996. — 358 с.
98. Василій, архімандрит. Церковне виховання як невід’ємна складова освітянського процесу / Василій, архімандрит // Вісник прес-служби УПЦ. — 2004. — Вип. 39. — С. 44–46.
99. Васьковський В. Духовна освіта в Україні: проблеми й напрямки розвитку / В. Васьковський // Людина і світ. — 1998. — № 10. — С. 26–29.
100. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. — Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994 — 191 с.
101. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. — Мюнхен, 1957. — 48 с.
102. Ващенко Г. Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді / Г. Ващенко // Визвольний шлях. — 1954. — № 5. — С. 29–35; № 6. — С. 27–32.
103. Ващенко Г. Г. Виховання волі і характеру / Г. Г. Ващенко. — Лондон : Вид-во Спілки української молоді, 1952. — 260 с.
104. В боротьбі за реалізацію ухвал ЦК ВКП(б) та Київської МПК про школу та піонерську організацію. — К. : Рад. шк., 1932. — 48 с.

105. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Бусел. — К. : Ірпінь: Перун, 2003. — 1440 с.
106. Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. — К. : Веселка, 1992. — 550 с.
107. Вентцель К. Н. Борьба за свободную школу / К. Н. Вентцель. — М., 1906. — 292 с.
108. Веркін І. Дореволюційна система освіти колишньої Росії / І. Веркін, А. Зільберштейн, В. Ястржембський // Система народної освіти: зб. пр. — К. : ДВУ, 1929. — С. 51–63.
109. Висковатов Д. К оздоровлению средней школы / Д. Висковатов. — СПб., 1914. — 57 с.
110. Виховання духовності особистості: наук.-метод. посіб. / М. Й. Боришевський [та ін.]. — К. : Поліграфія, 2011. — 194 с.
111. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. / І. Пасічник (ред.); НАН України; Острозьке відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Острог, 1998. — 444 с.
112. Виховання молоді на традиціях Комуністичної партії та радянського народу: метод. вказівки. — Чернігів, 1971. — 34 с.
113. Виховувати любов'ю: за спадщиною В. Сухомлинського / упоряд. : Т. Вороніна, Т. Науменко. — К. : Ред. «Загальнопедагогічної газети», 2004. — 128 с.
114. Вихрущ А. В. Криза педагогічної науки і основи християнства / А. В. Вихрущ // Моральна цінність християнства і відродження національної школи: доп. наук.-практ. конф. — К. – Т., 1995. — С. 22–25.
115. Вихрущ А. В. Основи християнської педагогіки / А. В. Вихрущ [та ін.]. — Т. : Освіта, 1999. — 168 с.

116. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: пед. нариси / О. Вишневецький. — Л. : Львів. об. пед. тов-во ім. Г. Ващенко, 1996. — С. 234–238.
117. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. посіб. / О. Вишневецький. — К.: Знання, 2008. — 566 с.
118. Відозва до українського народу // Вільна українська школа. — 1918. — № 8–9. — С. 4–6.
119. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви: зб. декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УСРР / упоряд. Ю. О. Любинський, К. М. Гольберт ; за заг. ред. заст. нар. комісара внутр. справ М. О. Черлюнчакевича., — Х. : Юрвидав, НКЮ УСРР, 1926. — 136 с.
120. Вінниченко В. Відродження нації: (Репринтне відтворення видання 1920 року. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1990) / В. Вінниченко. — К. ; Відень, 1920. — 328 с.
121. Вісник Ради Народних Міністрів УНР. — К., 1918. — 26 квітня.
122. Влада і церква в Україні (1 половина ХХ ст.): зб. наук. пр. — Полтава, Б.в., 2000. — 136 с.
123. Власовський І. І. Безбожництво та причини його зросту в сучасному світі / І. І. Власовський // В обороні віри. — Торонто, 1957. — Ч. 3. — С. 30–58.
124. Власовський І. І. Нариси історії Української Православної Церкви: в 4-х т. / І. І. Власовський. — Нью-Йорк – Київ, 1990. — Т. 3. — 397 с. ; Т. 4. — 384 с.
125. Вовчик-Блакитна М. В. Ви — батьки / М. В. Вовчик-Блакитна. — К. : Рад. шк., 1974. — 148 с.
126. Возрождение и будущее Отечества — в патриотизме молодежи: коллект. монография. — М., 2000. — 208 с.
127. Волобуєв П. Завдання педологічної роботи в школі / П. Волобуєв // Шлях освіти. — 1932. — № 11–12. — С. 133–134.

128. Волошин М. Становлення національної школи / М. Волошин, Р. Волошин. — Дрогобич : Знання, 1993. — 183 с.
129. Вонсуль Л. Проблеми релігійної освіти дітей та шкільної молоді: док. Єпархіал. соборів 2001–2002 рр. / Л. Вонсуль ; упоряд. М. Димид ; наук. ред. : І. Гаваньо ; Укр. греко-католицька церква. — Л. : Секретаріат Патріаршого Собору, 2003. — С. 400–406.
130. Вопросы научного атеизма. — М. : Мысль, 1981. — Вып. 27. — 335 с.
131. Воронцов Г. В. Ленинская программа атеистического воспитания в действии (1917–1937 гг.) / Г. В. Воронцов. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. — 174 с.
132. Воспитательное значеніе предметовъ Закона Божія, преподаваемыхъ въ церковно-приходской школѣ // Правила и программы для церковно-приходскихъ школъ и школъ грамоты. — Санктпетербургъ, 1898. — С. 56–64.
133. Восторгов И. И. Государственная дума и церковные школы / И. И. Восторгов. — СПб., 1911. — 40 с.
134. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: дис. ... канд. істор. наук / Р. Л. Гавриш. — Полтава, 1998. — 196 с.
135. Гавриїл (Кризина), архімандрит. Про взаємодію церкви і держави в галузі освіти / Гавриїл (Кризина), архімандрит // Вісник прес-служби УПЦ. — 2004. — Вип. 39. — С. 43–44.
136. Ганнусенко Н. Християнська культура в освіті, науці й мистецтві / Н. Ганнусенко, К. Журба, В. Киричок, О. Павленчик // Шкільний Світ. — 2003. — № 41. — С. 8–12.
137. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія: навч. посіб. / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. — К. : Вища шк., 1995. — 237 с.
138. Гараджа В. И. Свобода совести в общеобразовательной школе / В. И. Гаражда // Педагогика. — 1996. — № 4. — С. 18–23.

139. Гараджа В. И. Школа и религия / В. И. Гаражда // Педагогика. — 1995. — № 5. — С. 61–63.
140. Гегель Г. В. Феноменология духа: сочинения / Г. В. Гегель. — М., 1959. — Т. 4 «Феноменология духа». — 438 с.
141. Гегель Г. В. Философия истории: сочинения: в 14 т. / Г. В. Гегель ; АН СССР ; Ин-т философии. — М. ; Л. : Политиздат, 1932. — Т. 8. — 470 с.
142. Геник Л. Я. Народно-релігійні традиції в сучасному педагогічному процесі / Л. Я. Геник // Рідна школа. — 2002. — № 6. — С. 37–43.
143. Геник Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / Л. Я. Геник. — Івано-Франківськ, 2000. — 271 с.
144. Генкель Г. Народное образование на Западе и у нас / Г. Генкель. — СПб., 1911. — 154 с.
145. Георгиевский Л. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства МНП / Л. Георгиевский. — СПб., 1888. — 480 с.
146. Глан Я. М. Антирелигиозная пропаганда в школе / Я. М. Глан, А. Т. Кононов. — М., 1926. — 163 с.
147. Глязер С. К организации детского безбожного досуга / С. Глязер // Антирелигиозник. — 1929. — № 12. — С. 81–91.
148. Голик Т. Н. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Т. Н. Голик. — Чернигов, 1913. — 67 с.
149. Головкин А. И. Методика антирелигиозной кампании / А. И. Головкин. — М. : Безбожник, 1931. — 66 с.
150. Гончаренко І. Правила виховання дитини / І. Гончаренко. — Торонто : Молода Україна, 1975. — 199 с.
151. Гончаренко С. У. Світоглядні функції загальної середньої освіти / С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований // Педагогіка і психологія. — 1994. — № 1. — С. 44–55.

152. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С. У. Гончаренко. — Вид. 2-ге, допов. й виправ. — Рівне : Волинські обереги, 2011. — 552 с.
153. Грекулов Е. Ф. Православная церковь — враг просвещения / Е. Ф. Грекулов. — М., 1962. — 192 с.
154. Гринько Г. Ф. Соціальне виховання дітей / Г. Ф. Гринько // Маловідомі першоджерела української педагогіки: хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — С. 281–296.
155. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко. — К., 1912. — 38 с.
156. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1935–1945 рр.) / І. М. Грідіна. — Донецьк : ДонНУ, 2010. — 419 с.
157. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965 рр.) / М. С. Гриценко. — К. : Рад. шк., 1966. — 260 с.
158. Громадська думка про релігію і Церкву в Україні: соціологічне дослідження Центру О. Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2004. — № 3. — С. 30–40.
159. Грушевський М. Духовна Україна: зб. творів / М. Грушевський ; упоряд. та додатки І. Перича, О. Дзюби, В. Ульяновського. — К. : Либідь, 1994. — 506 с.
160. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. — К. : Веселка, 1991. — 46 с.
161. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. — К. : Знання, 1991. — 240 с.
162. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. — К. : Освіта, 1992. — 192 с.
163. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 580 с.

164. Гунтель Я. Б. Ази виховання: світоглядні поняття: посіб. для педагогів, учнів та батьків / Я. Б. Гунтель. — Т. : Астон, 2000. — 204 с.
165. Гупан Н. Розвиток історії педагогіки в Україні: історіографічний аспект : дис. ... д-ра пед. наук / Н. Гупан. — К., 2001. — 493 с.
166. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні: монографія / Н. М. Гупан. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. — 222 с.
167. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки: монографія / Н. М. Гупан. — К. : А.П.Н., 2002. — 224 с.
168. Дайрі Н. Про чергові завдання антирелігійного руху / Н. Дайрі // Безвірник. — 1930. — № 11. — С. 5–15.
169. Данилевська О. Українізація освіти як основний напрям мовної політики доби Української революції (1917–1920) / О. Данилевська // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях. — 2003. — № 5. — С. 146–154.
170. Дарусин Н. Антирелигиозная пропаганда школы среди родителей / Н. Дарусин // Антирелигиозник. — 1929. — № 1. — С. 76–89.
171. Дзвінчук Д. І. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : монографія / Д. І. Дзвінчук ; Ін-т вищої освіти АПН України. — К. : «Нічлава», 2006. — 335 с.
172. Декларація про християнське виховання // Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. — Л. : Свічадо, 1996. — С. 287–303.
173. Дело об учреждении педсъездов сельских начальных учителей // Дела о подготовке и проведении педагогических съездов учителей начальных училищ и школ в губерниях, подведомственных попечителю Киевского учебного округа: протоколы заседаний съездов (1870 г.). — ЦДІАК — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 225, спр. 26, 27, Арк. 1–348.
174. Дейнеко М. І. 40 років народної освіти в СРСР / М. І. Дейнеко. — М. : Учпедгиз, 1957. — 276 с.

175. Декрети, постанови, інструкції Раднаркому і Наркому УСРР про рівноправність мов, організацію культурно-освітньої роботи // Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 7, Арк. 232.

176. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – 1 третина XX ст.): монографія / Н. М. Дем'яненко. — К. : ІЗМН, 1998. — 328 с.

177. Дем'янець І. Антирелігійна робота в школі / І. Дем'янець // Безвірник. — 1935. — № 5–6. — С. 9–17.

178. Дем'янець І. Антирелігійна робота школи та учнів серед батьків / І. Дем'янець // Безвірник. — 1935. — № 8. — С. 12–19.

179. Дем'янець І. Організація і зміст роботи гуртка ЮВБ / І. Дем'янець // Безвірник. — 1935. — № 4. — С. 22–31.

180. Денісова Є. [Деньє Є.] Діти-комунари / Є. Денісова [Є. Деньє] ; пер. з рос. — Х. – О. : Молод. більшовик, 1932. — 43 с.

181. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.). — К. : Райдуга, 1994. — 61 с.

182. Десятник К. В. Педагогічні засоби емоційно-чуттєвого збагачення духовного світу молодшого школяра / К. В. Десятник // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. — К. ; – Житомир, 2004. — Кн. 1. — С. 200–208.

183. Дженкинс Пегги Дж. Воспитание духовности у детей. Руководство для занятых родителей / Дж. Пегги Дженкинс ; пер. с англ. — М. : София, 2005. — 224 с.

184. Дзеверін О. Г. Шляхи радянської школи за заповітами В. І. Леніна / О. Г. Дзеверін. — Х. : Рад. шк., 1932. — 48 с.

185. Дзерович Ю. Християнське релігійно-моральне виховання молоді / Ю. Дзерович // Нива. — 1935. — Ч. 2. — С. 369–378.

186. Динаміка росту шкіл соцвиху, які провадять навчання російською мовою. — ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 8, спр. 515, Арк. 306.

187. Дитинство і народна культура Слобожанщини: матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 рр.; Харків. об. центр народ. творчості. — Х. : Регіонінформ, 2000. — 152 с.

188. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. — К. : Академвидав, 2004. — 352 с.

189. Дмитренко Л. Духовна освіта: проблеми змісту, форм і структури / Л. Дмитренко // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наук. пр. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — № 14. — С. 71–81.

190. Добрускін М. Освіта і суспільство / М. Добрускін // Рідна школа. — 1997. — № 7–8. — С. 6–9.

191. Додонов В. И. Теоретико-методологические основы духовно-нравственного развития личности в наследии русских философов XIX — начала XX вв. / В. И. Додонов. — М. : ХДС-пресс, 1994. — 342 с.

192. Докаш В. І. Психологія релігій: навч. посіб. / В. І. Докаш; уклад. В. І. Докаш. — Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. — 464 с.

193. Доклад Агитпропа о состоянии антирелигиозной пропаганды // Резолюции Всеукраинского совещания агитпропотделов о проведении антирелигиозной пропаганды (1924 г.). — ЦДАГОУ — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, Арк. 15–35.

194. Докладная записка о работе органов просвещения (1933 г.). — ЦДАГОУ — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, Арк. 43–45.

195. Докладная записка о состоянии антирелигиозной пропаганды // Протоколы антирелигиозной комиссии, о состоянии религиозного движения (1925 г.). — ЦДАГОУ — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, Арк. 72–86.

196. Доклад политкомиссара ИНО об Институте Народного Образования в Каменец-Подольске // Положение о вузах, доклады о состоянии партработы в ИНО (1922 р.). — ЦДАГОУ — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1513, Арк. 46–47.

197. Донесение директора народных училищ Волынской губернии Попечителю Киевского учебного округа: сообщение директора народных училищ Волынской губернии от 14.04.1904 г. о неуклонном выполнении учащимися народ. училищ Волын. губернии христиан. обязанностей (1904 г.). ЦДІАК — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф 707, оп. 227, спр. 14, Арк. 262–289.

198. Доповідна записка про I Всеукраїнський з'їзд безвірників з 02.05. по 14.05.1928 р. // Об антирелигиозной пропаганде (1928 р.). ЦДАГОУ — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2684, Арк. 32–37.

199. Доповідна записка про проведення педконференцій в Ніжинському окрузі за 1928 р.: матеріали про роботу Методкомісії Ніжинської окрінспектури (1926–1929 рр.). ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 2289, Арк. 97–105.

200. Дорошкевич А. Вопросы воспитания на педагогическом съезде в Киеве / А. Дорошкевич // Журнал Министерства народного просвещения. — 1916. — Сент. — С. 37–52.

201. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. — 1918. — № 5–6. — С. 47–53.

202. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / М. Драгоманов ; упор. Л. Д. Березівська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — С. 13–29.

203. Драгоманов М. Про волю віри / М. Драгоманов. — К. : Ранок, 1907. — 32 с.

204. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов. — К. : Криниця, 1917. — 123 с.
205. Дрібні звістки // Вільна українська школа. — 1918–1919. — № 10. — С. 362.
206. Дробницький О. Г. Понятіе морали / О. Г. Дробницький. — М. : Наука, 1974. — 388 с.
207. Дробницький О. Г. Проблемы нравственности / О. Г. Дробницький. — М. : Наука, 1977. — 333 с.
208. Дроб'язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність / П. І. Дроб'язко. — К. : Академія, 1997. — 182 с.
209. Духно П. І. Школа на селі та її громадська доля / П. І. Духно. — К. : Держ. вид-во України, 1926. — 60 с.
210. Духнович О. Народна педагогіка: в 4-х т. / О. Духнович. — Пряшів, 1967. — Т. 2. — 734 с.
211. Духовенство и приходские школы // Киевские епархиальные ведомости. — 1906. — № 7. — С. 239.
212. Духовно-моральне виховання молодших школярів: метод.-практ. посіб. з етики віри та релігієзнавства / упоряд. : Г. Каліберда, Л. А. Лисяк. — Полтава : ПОППО, 2005. — 40 с.
213. Духовное становление общества / В. П. Андрущенко, Е. М. Бабосов, Л. В. Губерский [та ін.]. — К. : Лыбидь, 1990. — 197 с.
214. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
215. Енциклопедія українознавства: у 5 т. — К. : Наук. думка, 1995. — Т. 2 «Наука, освіта, виховання». — 1995. — 941 с.
216. Етика: духовні засади: проект програми / автор. колектив : В. М. Хайруліна, Л. С. Євсюкова, Л. О. Крисальна. — К. : 2003. — 13 с.
217. Євтух М. Б. Політика КПЗУ в питанні про освіту й виховання молоді (1921–1938 рр.) / М. Б. Євтух // Український історичний журнал. — 1973. — № 7. — С. 68–76.

218. Євтух М. Б. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на боротьбу трудящих західноукраїнських земель за демократизацію народної освіти (1917–1920 рр.) / М. Б. Євтух // Удосконалення методів навчання і виховання в процесі вивчення основ наук за новими програмами : метод. зб. — К., 1971. — С. 155–166.

219. Євтух М. Б. Комуністична партія Західної України в боротьбі за інтернаціональне виховання молоді (1919–1939 рр.) / М. Б. Євтух // Радянська школа. — 1973. — № 4. — С. 22–26.

220. Євтух М. Б. Н. К. Крупська про атеїстичне виховання дошкільників / М. Б. Євтух, Л. Чаговець // Дошкільне виховання. — 1976. — № 6. — С. 5–10.

221. Євтух М. Б. Боротьба трудящих України за розвиток національної культури, школи і освіти (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) / М. Б. Євтух. — К. : КДЛУ АПНУ, 1995. — 30 с.

222. Євтух М. Б. Виховний ідеал як головна гуманістична цінність / М. Б. Євтух [та ін.] // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. — К., 1997. — С. 6–10.

223. Євтух М. Б. Духовні заповіді Степана Сірополка : культур.-освіт. та наук. діяльність / М. Євтух, Г. Артемчук // Рідна школа. — 1997. — № 10. — С. 6–9.

224. Євтух М. Б. Про деякі педагогічні основи виховної концепції А. С. Макаренка / М. Б. Євтух, К. К. Потапенко // Педагогічні ідеї А. С. Макаренка й сучасність : проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. ; Переяслав-Хмельн. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — С. 57–62.

225. Євтух М. Б. Проблеми виховання молоді у світлі християнського вчення / М. Б. Євтух, Т. Д. Тхоржевська // Виховання і культура. — 2001. — № 1(1). — С. 57–59.

226. Євтух М. Б. Правові основи української педагогіки: етика та соціальні норми: навч. посіб. / М. Б. Євтух, С. К. Стефанюк ; за заг. ред. С. Стефанюк. — Одеса : ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2011. — Кн. 3. — 312 с.

227. Евтух Н. Б. Духовная культура — элемент нравственного облика учащегося / Н. Б. Евтух // Теоретические вопросы нравственного и эстетического воспитания. — К., 1990. — С. 5–8.

228. Евтух Н. Б. Формирование духовной культуры студентов в процессе изучения курса истории педагогики / Н. Б. Евтух // Теоретические вопросы нравственного и эстетического воспитания : сб. науч. сообщений ; Киев. ун-т им. Т. Шевченко. — К., 1992. — С. 179–181.

229. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський, В. П. Перебенесюк. — К., 1996. — 160 с.

230. Єленський В. Є. Чи потрібен атеїзм в школі? / В. Є. Єленський // Радянська школа. — 1990. — № 8. — С. 27–32.

231. Єфремов С. «Вони не просять...» / С. Єфремов // Світло. — 1911. — Кн. 4. — С. 21–27.

232. Живодьор В. Ф. З історії національного шкільництва / В. Ф. Живодьор, А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. — К. : ІЗМН, 1998. — 144 с.

233. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения 1858–1905 / Издание департамента народного просвещения. — СПб., 1905. — 137 с.

234. Жуковський В. М. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування у середніх загальноосвітніх закладах: навч. посіб. / В. М. Жуковський, Л. Ю. Москальова. — Острог : Острозька академія, 2013. — 364 с.

235. Журба К. О. Виховання духовної культури у підлітків: метод. реком. / К. О. Журба. — К., 2004. — 116 с.

236. Журба К. О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі: дис. ... кан. пед. наук : 13.00.07 / К. О. Журба. — К., 2000. — 261 с.

237. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. / М. Г. Заволока. — К. : Вид-во КДУ, 1971. — 105 с.

238. Завадская О. Я. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О. Я. Завадская. — К. : Изд-во Киевского ун-та, 1968. — 266 с.
239. Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О. Я. Завадська. — К. : Рад. шк., 1964. — 162 с.
240. Задворний А. Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє: про роль сім'ї в умовах соціалістичного суспільства та її дальший розвиток / А. Задворний. — К. : Політвидав України, 1975. — 134 с.
241. Зайцев В. Л. Виховання учнів на досвіді старших поколінь / В. Л. Зайцев. — К. : Рад. шк., 1971. — 116 с.
242. Закович М. Освіта в контексті свободи совісті / М. Закович, А. Колодний // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті: міжнародний і український контекст. — К., 2000. — С. 97–100.
243. Закович М. Проблема духовності та місце релігієзнавчої освіти в її формуванні / М. Закович // Християнство і духовність: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. — К. : Знання, 1998. — С. 65–69.
244. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР. — К. : Рад. шк., 1959. — 26 с.
245. Закон України «Про освіту» // Освіта. — 1996. — 21 серп. — (Серія «Нормативний документ Міністерства освіти України»).
246. Закон України «Про загальну середню освіту» // Урядовий кур'єр. — 1999. — № 125–126. — С. 5–16.
247. Законодавство України про освіту: зб. законів. — К. : Парламент. вид-во, 2002. — 159 с.
248. Закон України «Про вищу освіту»: наук.-практ. коментар / за ред. В. Г. Кременя. — К., 2002. — 324 с.
249. Закон України «Про освіту» // Голос України. — 1996. — 25 квіт. — С. 7–11.

250. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Права громадян України. — К., 1997. — С. 104–116.

251. Закон Божий: 1-й рік навчання: курс перш. групи початк. шкіл і молодш. підготовч. класу серед. шкіл / упоряд. П. Антонович. — К. : Друкар, 1918. — 38 с.

252. Закон о свободе совести // Полтавские епархиальные ведомости. — 1917. — № 22. — С. 1552.

253. Занятє хлопців в хвилях, свободних від шкільної науки // Учитель. — Львів, 1902. — С. 363–367.

254. Засади і форми виховання // Учитель. — Л., 1902. — С. 357–360.

255. Записка директора народных училищ Подольской губернии управляющему Киевского учебного округа от 23.08.1904 г. // Дело о мерах по усилению религиозно-нравственного воспитания учащихся начальных учебных заведений Киевской и Подольской губернии 29.12.1902 — 27.04.1904 годов. (1904 г.). ЦДІАК — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 227, спр. 54, Арк. 1–3.

256. Затонський В. П. Національна справа на Україні / В. П. Затонський. — Х., 1926. — 74 с.

257. Затовський А. Основні цілі і завдання православного педагогічного товариства / А. Затовський. — Режим доступу :
// <http://www.rthodox.org.ua/pagetopik> -9

258. Затовский А. Православные духовные ценности и государственное образование в Украине / А. Затовский // Православный мир. — 2004. — № 7. — С. 25–27.

259. Збір Д. Про водіння учнів у церкву, як засіб релігійного виховання / Д. Збір // Світло. — 1914. — № 9. — С. 6–13.

260. Збірник нормативно-правових документів і навчальних програм щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в систему освіти України: навч.-метод. посіб. для пед. працівників освіти / за заг. ред. В. В. Олійника. — К. : УМО НАПН України, 2012. — 220 с.

261. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. — К. : Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2003. — 416 с.
262. Звіт Наукпедкому Наркомосу УСРР про його роботу. — ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 27, 168 арк.
263. Звіти підвідділів і секцій відділу єдиної трудової школи про їх роботу. — ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1206, 11 арк.
264. Звіт за рік 1928–1929 Миколаївської окружної інспектури народної освіти // Річні інформаційні звіти окружних інспектур народної освіти за 1928–1929 н.р. «Про роботу органів освіти в галузі соціального виховання та комдитруху (1929–1930 рр.)». — ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 9, спр. 119, Арк. 202–204.
265. Звіт про роботу за 1926–1927 н. р. Київської окружної інспектури освіти // Звіт про роботу за 1926/27 н. р. та план роботи на 1927/28 н. р. Київської окрінспектури народної освіти (1927–1928 рр.). — ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 367, Арк. 1–40.
266. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття / С. І. Здіорук ; Нац. ін-т стратегіч. досліджень. — К. : Знання України, 2005. — 552 с.
267. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. — М., 1993. — 224 с.
268. Зеньковский В. В. Русская педагогика в XX веке / В. В. Зеньковский // Педагогика. — 1997. — № 2. — С. 73–89.
269. Знаменский С. Средняя школа за последние годы: ученические волнения 1905–1906 гг. и их значение / С. Знаменский. — СПб., 1909. — 294 с.
270. Зільберштейн А. Система народної освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. — К. : ДВУ, 1929. — 197 с.
271. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в 1 третині XX ст. / А. Л. Зінченко. — К. : Освіта, 1993. — 256 с.

272. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. — М. : Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. — 224 с.
273. Золотухіна С. Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання / С. Т. Золотухіна. — Х. : Основа, 1995. — 292 с.
274. Зязюн І. А. Світоглядні пріоритети педагогіки / І. А. Зязюн // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. : в 2-х ч. / редкол. : І. А. Зязюн [та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2002. — Ч. 1. — С. 10–16.
275. Зырянов И. Антирелигиозная пропаганда: методология, задачи и содержание / И. Зырянов. — Х. : Пролетарий, 1926. — 140 с.
276. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1867. — февр. — С. 171–223.
277. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1876. — № 3. — С. 344–398.
278. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. / под ред. А.И. Пискунова. — М. : Сфера, 2001. — 512 с.
279. История педагогики. С XVII века до середины XX века / под ред. А.И. Пискунова. — М. : Сфера, 1998. — Ч. 2. — 304 с.
280. Иванов П. Как выполнить программу по Закону Божьему в ЦПШ // Церковно-приходская школа. — 1888. — № 9. — С. 3–11.
281. Ильинский Н. Беседы о народной школе / Н. Ильинский. — СПб., 1889. — 40 с.
282. Из резолюцій II з'їзду СВБ // Безвірник. — 1929. — № 20. — С. 53–74.
283. Іларій (Шишковський). Засвоєння духовно-моральних цінностей студентством у сучасних умовах / Іларій (Шишковський) // Православні духовні цінності і сучасність: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21 берез. 2003 р., м. Київ). — К. : МАУП, 2003 — С. 117–120.

284. Ільїна Т. А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX — поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук / Т. А. Ільїна. — К., 1996. — 182 с.
285. Історія і теорія релігії та вільнодумства / за ред. М. М. Заковича. — К. : КДПІ, 1996. — 256 с.
286. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. — К. : Вища шк., 1973. — 448 с.
287. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. / за ред. В. Ф. Остафійчук. — К. : Знання-Прес, 2008. — 424 с.
288. Історія релігій в Україні / за ред. А. Колодного, П. Яроцького. — К. : Наук. думка, 1999. — 736 с.
289. Історія релігії в Україні: в 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. — К., 1997. — Т. 2 «Українське православ'я». — 376 с.
290. История Церкви: учеб. пособие / ВЕЕ Intrnational. — Луцьк : Християнське життя, 1999 — 852 с.
291. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. — К. : Знання, 2005. — 768 с.
292. Історія філософії України: хрестоматія. — К. : Либідь, 1993. — 559 с.
293. II з'їзд делегатів Всеукраїнської учительської спілки (15–18 січ. 1919 р.) — К., 1919. — 63 с.
294. Інструкції, відомості про хід українізації навчальних закладів. — ЦДІАК — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 4805, оп. 1, спр. 12, Арк. 126.
295. Інструкції, обіжники, відомості та інші матеріали про роботу трудових політехнічних шкіл. — ЦДАЖР. — Центр. держ. архів Жовтневої революції України, ф. 2581, оп. 1, спр. 28, Арк. 71.
296. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. — Житомир : ЖДПУ, 1999. — 336 с.

297. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського. — Х. : ОВС, 2002. — 240 с.
298. Історія української культури: навч. посіб. / керів. авт. кол. Л. Т. Левчук. — К. : Либідь, 1994. — 656 с.
299. Історія української школи і педагогіки в матеріалах та документах: хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. — Кривий Ріг, Кривбас-автоматика плюс, 2002. — 645 с.
300. Історія української школи і педагогіки / за ред. О. О. Любар [та ін.]. — К. : Знання, 2003. — 450 с.
301. Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. — К. : Наук. думка, 1977. — 543 с.
302. Каган М. С. О духовном // Вопросы философии. — 1985. — № 9. — С. 92–95.
303. Казиева А. М. Духовные потребности личности в структуре советского образа жизни: дис. .... канд. филос. наук : 09.00.02 / А. М. Казиева. — К., 1980. — 183 с.
304. Кальниш Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд / Ю. Кальниш // Людина і світ. — 2001. — № 4. — С. 32–37.
305. Каменев С. Церковь и просвещение в России / С. Каменев. — М. : Атеист, 1929. — 162 с.
306. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI — 1-а пол. XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / О. Б. Каневська. — Луганськ, 1997. — 28 с.
307. Кант И. О педагогике / И. Кант // Педагогика толерантности. — 2001. — № 1. — С. 51–63.
308. Капралов Е. Религия в школе / Е. Капралов // Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 4. — С. 3–7.
309. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. — Петроград, 1915. — 768 с.

310. Качуровський І. Українська етнопсихологія і національна релігійно-філософська поезія / І. Качуровський // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 1. — С. 54–71.

311. К вопросу об отношении государства и школы к церкви // Полтавские епархиальные ведомости. — 1907. — № 35. — С. 1502.

312. Кієвскія Церковно-школьнїя пражднества в мае 1903 г. — К., 1903. — 20 с.

313. Киево-Лукьяновская VI-я мужская гимназия 1908–1913 гг. — К. : Типо-литография Д. Дубовика, 1913. — 308 с.

314. Киричук В. Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини / В. Киричук, З. Карпенко // Педагогіка і психологія. — 1995. — № 3. — С. 5–10.

315. Кіндрат К. П. Атеїстичне виховання учнів початкових класів / К. . Кіндрат. — К. : Рад. шк., 1962. — 150 с.

316. Киричок В. Уроки етики в 3 класі: з досвіду роботи / В. Киричок, О. Селянська // Рідна школа. — 1999. — № 3. — С. 27–29.

317. Кислашко О. П. Уроки духовності: християнські чесноти Віра, Надія, Любов у духовно-моральному вихованні особистості: теорія і практика / О. П. Кислашко ; Київ. православна богослов. акад. — К. : Грамота, 2012. — 592 с.

318. Кислий А. О. Релігійна освіта в Україні як чинник формування суспільної моралі: дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство» / А. О. Кислий. — К., 2007. — 215 с.

319. Кислий А. О. Духовно-релігійна складова у змісті шкільної освіти в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку: зб. наук. пр. Науково-дослідного інституту українознавства / А. О. Кислий. — К. : Фоліант, 2007. — Т. 13. — С. 138–147.

320. Кислий А. О. Співвідношення духовної та світської освіти в умовах сучасного українського суспільства / А. О. Кислий // Державно-церковні відносини в Україні в контексті сучасного європейського досвіду. — К. : ВІП, 2004. — С. 130–137.

321. Кислий А. О. Християнська етика в навчально-виховній роботі загальноосвітньої школи / А. О. Кислий // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. — № 8(21). — С. 10–18. — (Серія «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»).

322. Керівні матеріали про школу / упоряд. Є. О. Березняк. — К. : Рад. шк., 1966. — 551 с.

323. Керівні матеріали про школу: зб. док. / упоряд. Є. О. Березняк. — К. : Рад. шк., 1962. — 387 с.

324. Кларин В. М. Идеалы и пути воспитания в творениях русских религиозных философов XIX–XX вв. / В. М. Кларин, В. М. Петров. — М., 1996. — 124 с.

325. Климишин І. Бачити добро в добрі (про концепцію освіти в Україні) / І. Климишин // Моральна цінність християнства і відродження національної школи. — К. ; Т. : Тернограф, 1995. — С. 12–15.

326. Клочков В. В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. В. Клочков. — М. : Политиздат, 1982. — 160 с.

327. Княжинський А. Дух нації: соціально-етнопсихічна студія / А. Княжинський. — Нью-Йорк, 1959. — 291 с.

328. Коберник О. В. Духовний розвиток вихованців сільської школи / О. В. Коберник // Рідна школа. — 1999. — № 6. — С. 49–53.

329. Кодекс законів о Народном Просвещении Украинской ССР, утвержденный Всеукраинским ЦИК 1.11.1922 г. // Циркуляри НКО УСРР. (1921 г.). ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 2, спр. 871, Арк. 153.

330. Кобзар Б. С. Громадськість і виховання / Б. С. Кобзар. — К. : Рад. шк., 1973. — 136 с.

331. Козаченко А. Українська культура, її минувшина та сучасність / А. Козаченко. — Х. : Держ. вид-во України, 1931. — 128 с.

332. Козлова Г. Н. «Образ жизни» отечественной гимназии конца XIX — начала XX века / Г. Н. Козлова // Педагогика. — 2000. — № 6. — С. 71–77.

333. Колбановский В. Н. Воспитательная работа в школе у условиях совместного обучения: стеногр. публич. лекции / В. Н. Колбановский. — М. : Знание, 1955. — 30 с.

334. Колоницкий П. Ф. Мораль коммунистическая и мораль религиозная / П. Ф. Колоницкий. — М. : Знание. — 1952. — 30 с.

335. Колоницкий П. Марксизм-ленинизм о религии: стеногр. публич. лекции / П. Колоницкий. — М., 1950. — Правда. — 32 с.

336. Колоницкий П. Ф. Атеизм и формирование коммунистической личности / П. Ф. Колоницкий. — М. : Изд-во Москов. ун-та. — 1975. — 182 с.

337. Коменский Я. А. Материнская школа: репринт / Я. А. Коменский ; пер. с нем. М. Н. Воскресенской. — СПб. : Типогр. уч-ща глухонемых, 1882. — 64 с.

338. Комунарська методика сьогодні // Радянська школа. — 1990. — № 3. — С. 16–23.

339. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (в 2-х т.). — К. : Вид-во політ. літ-ри, 1976. — 1007 с.

340. Кондратюк О. П. Педагогічне стимулювання в процесі формування поведінки учнів / О. П. Кондратюк. — К. : Рад. шк., 1963. — 144 с.

341. Кондрашова Л. В. Становлення і розвиток радянської школи в УРСР / Л. В. Кондрашова // Історія української школи і педагогіки в матеріалах та документах: хрестоматія ; упоряд. О. О. Любар. — Кривий Ріг : Кривбасавтоматика плюс, 2002. — С. 335–341.

342. Кононенко П. Українознавство: підруч. для студ. вищих навч. закладів / П. Кононенко. — К. : Либідь, 1996. — 382 с.

343. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы: гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. / Н. А. Константинов. — М. : Учпедгиз, 1956. — 247 с.

344. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. — М. : Просвещение, 1974. — 447 с.

345. Конституція України. — К. : Преса України, 1997. — 80 с.

346. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: пед. концепції. — К. : Школяр, 1997. — 149 с.

347. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект) // Національна безпека і оборона. — 2004. — № 3. — С. 3–7.

348. Концепція освітньої реформи на засадах християнських цінностей з впровадженням викладання основ християнської культури в загальноосвітніх навчальних закладах. — Режим доступу : // <http://www.orthodox.org.ua/pagetopik-9>

349. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. — 2000. — № 3. — С. 7–13.

350. Концепція національного виховання // Рідна школа. — 1995. — № 6. — С. 21.

351. Кравець Й. Н. Анतिрелігійна робота в школі: метод. реком. / Й. Н. Кравець. — Х., 1938. — 64 с.

352. Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.): дис. ... канд. істор. наук : 07. 00. 01 / А. А. Кравченко. — К., 2002. — 222 с.

353. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): дис. ... канд. істор. наук. : 07.00.01 / Н. Г. Красножон. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 112 с.

354. Крижановський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: в 3 кн. / О. П. Крижановський, С. М. Плохій, В. І. Ульяновський. — К., 1994. — Кн. 3. — 334 с.

355. Кордо Я. Г. Реформа народного образования в свободной России / Я. Г. Кордо. — М., 1917. — 32 с.

356. Корольков А. А. Русская школа и кризис духовности: из кн. “Духовные основы русской школы” / А. А. Корольков // СЛОВО: Православ. образоват. портал. — Режим доступа : // [http: www.portal-slovo. Ru](http://www.portal-slovo.ru)

357. Корольков А. А. Читая Зеньковского / А. А. Корольков // Педагогика. — 1996. — № 4. — С. 61–65.

358. Королев Ф. Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики 1921–1931 гг. / Ф. Ф. Королев [та ін.]. — М., 1961. — 508 с.

359. Корольов Ф. Ф. Ленінська концепція культурної революції і завдання педагогіки / Ф. Ф. Корольов. — К. : Т-во «Знання» УСРС, 1970. — 48 с.

360. Короп Р. Антирелігійне виховання на уроках природознавства / Р. Короп // Безвірник. — 1935. — № 8. — С. 19–30.

361. Котломанітова Г. О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки ХІХ ст. — 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. О. Котломанітова. — Полтава, 2007. — 234 с.

362. Костомаров М. І. Закон Божий. Книга буття українського народу / М. І. Костомаров. — К., 1991. — 39 с.

363. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. — К. ; Х. : Майдан, 1991. — 72 с.

364. Коцур В. Інтелігенція і формування інтелекту нації (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Коцур, О. Тарапон // Рідна школа. — 1998. — № 9. — С. 13–21.

365. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: зб. док. і матеріалів. — К. : Держполітвидав УСРР, 1962. — 184 с.

366. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 5-ти т. / за ред. П. М. Пахмурного. — К. : Політвидав України, 1978. — Т. 1. — 515 с.

367. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 5-ти т. / упоряд. : В. Б. Калінін, В. І. Нечипуренко. — К. : Політвидав України, 1978–1979. — Т. 2. — 521 с.
368. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 5-ти т. / упоряд. С. Н. Базанов. — К. : Політвидав України, 1978–1979. — Т. 3. — 536 с.
369. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. — Т. : Астон, 1994. — 360 с.
370. Красев А. По вопросу о преподавании Закона Божьего в народной школе / А. Красев // Русская школа. — 1904. — № 3. — С. 178–189.
371. Красев А. А. Чего ждет от школы наша страна для своего обновления / А. А. Красев. — М., 1914. — 84 с.
372. Кремень В. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Кремень. — К. : Грамота, 2005. — 448 с.
373. Кремень В. Розвитку духовності немає альтернативи / В. Кремень // Директор школи, ліцею, гімназії. — 2004. — № 1. — С. 4–6.
374. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації / В. Г. Кремень. — К. : Грамота, 2003. — 216 с.
375. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. — К. : Пед. думка. — 2009. — 520 с.
376. Кремень В. Україна: альтернативи поступу: критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. — К. : Генеза, 1996. — 240 с.
377. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти: навч. посіб. / В. В. Крижко. — К. : Освіта України, 2005. — 440 с.
378. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. — Л. : Світ, 1990. — 519 с.
379. Критерії моральної вихованості молодших школярів: кн. для вчителя / за ред. І. Д. Бега, С. Д. Максименка. — К. : Рад. шк., 1989. — 96 с.
380. Критика // Вільна українська школа. — 1918. — № 10. — С. 367.

381. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. — 1992. — № 12. — С. 21–22.

382. Крупская Н. К. Народное образование и демократия: в 2 т. / Н. К. Крупская. — М. : Высш. шк., 1989. — Т. 2 «Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании». — 1989. — 463 с.

383. Крупская Н. К. Вопросы атеистического воспитания: сб. ст. и выступлений / Н. К. Крупская. — М. : Просвещение, 1964. — 215 с.

384. Кузь В. Г. Основи соціального виховання / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук. — К. : Рід. шк., 1993. — 108 с.

385. Кузь В. Г. Основи національного виховання: концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук. — К. : УСДО, 1993. — 105 с.

386. Кузь В. Г. Українська козацька педагогіка і духовність / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, О. Губка. — Умань, 1995. — 212 с.

387. Кукушкин В. С. Теория и методика воспитательной работы: учеб. пособие / В. С. Кукушкин. — Ростов н/Д : Изд. центр МарТ, 2002. — 320 с.

388. Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (с 90-х по октябрь 1917 г.) / И. Кулешов. — М. : ОГИЗ, 1931. — 212 с.

389. Кулинич О. С. Київщина в боротьбі за школу Маркса — Леніна — Сталіна / О. С. Кулинич. — К. : Рад. шк., 1932. — 32 с.

390. Культурная жизнь в СССР. Хроника 1928–1941 гг. — М. : Наука, 1976. — 320 с.

391. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917–1959 рр.): зб. док. в 2-х т. — К. : Наук. думка, 1959. — 451 с.

392. Культурне будівництво в Українській СРР 1917–1927 рр.: зб. док. і матеріалів / за ред. Н.Д. Назаренка. — К. : Наук. думка, 1979. — 665 с.

393. Культурне будівництво в Українській РСР 1928 — червень 1941 рр.: зб. док. і матеріалів / за ред. В. Доній. — К. : Наук. думка, 1986. — 415 с.

394. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр: у 2-х т. / за ред. В. Х. Бориско. — К. : Держполітвидав, 1960. — Т. 1. ; 1917 – червень 1941 рр. — 1960. — Т. 2. — 882 с.

395. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: зб. док. — К., 1959. — 883 с.

396. Культурное строительство в СССР: статистич. сб. — М., 1940. — 340 с.

397. Культурное строительство в СССР (1917–1927 гг.): док. и материалы. — М. : Наука, 1989. — С. 88–99.

398. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття): історико-педагогічний аспект / І. Курляк. — Т. : Підручники і посібники, 2000. — 328 с.

399. Курляк І. Є. Розвиток шкільництва на західноукраїнських землях у період ЗУНР (1918–1991 рр.) / І. Є. Курляк // Педагогіка і психологія. — 1999. — № 4(25). — С. 127–135.

400. Кушак І. А. Християнська етика як засіб морального виховання особистості: теоретико-метод. проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. — К., 2004. — Кн. 1. — Вип. 6. — С. 106–108.

401. Лаврик Г. В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917–1923): історико-економічний аспект: дис. ... канд. іст. наук / Г. В. Лаврик. — Полтава, 1996. — 211 с.

402. Лаврик Г. «Скарби лишалися поза вжитком школи». Релігійна освіта в Україні в умовах національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / Влада і церква в Україні (1 пол. XX ст.): зб. наук. пр. / Г. Лаврик. — Полтава, 2000. — С. 75–97.

403. Лавриченко Н. Категорії «соціальність», «духовність» і «моральність» в сучасній педагогічній науці / Н. Лавриченко // Шлях освіти. — 2003. — № 1. — С. 7–11.

404. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ: монографія / О. А. Лавріненко. — К. : Богданова А. М., 2009. — 328 с.

405. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. — К. : Центр навч. літ-ри, 2003. — 359 с.

406. Левчук Д. Г. Духовно-нравственное воспитание детей и молодежи России: комплексное решение проблемы / Д. Г. Левчук, О. М. Потаповская. — М. : Изд-во Планета 2000. — 2002. — 63 с.

407. Ленін В. І. Повне зібрання творів: в 45-ти т. / В. І. Ленін. — К. : Політвидав України, 1972. — Т. 30. — 535 с.

408. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. — Донецьк, 2000. — 247 с.

409. Липський Н. Психологічні основи розумового і релігійно-морального виховання у дошкільний період / Н. Липський // Вестник воспитания. — М., 1909. — С. 97–119.

410. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943–1946 / О. Є. Лисенко ; НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — 404 с.

411. Листування з губернськими відділами народної освіти // Постанови, обіжники, накази Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні (1919 р.). ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 21, Арк. 20.

412. Листування з губернськими відділами народної освіти з питань організації культурно-освітньої роботи на місцях // Декрети Раднаркому РСФРР і УСРР. Накази по Наркомосу УСРР по особистому складу. Доповіді та доповідні записки завідуючих відділами Наркомосу про роботу, організацію на Україні дитячих трудових комун (1919–1920 рр.). ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 12, Арк. 4–9.

413. Лихачев А. Е. Воспитание и духовность / А. Е. Лихачев // Педагогика. — 2001. — № 3. — С. 33–36.
414. Лихачев Б. Т. Школа и церковь: новые отношения? / Б. Т. Лихачев // Советская педагогика. — 1991. — № 6. — С. 18–21.
415. Лозина-Лозинський Є. На захист свободи совісті дітей / Є. Лозина-Лозинський // Безвірник. — 1929. — Додаток до № 10. — С. 1–3.
416. Лозинський Є. Релігійне начало в житті і вихованні дитини / Є. Лозинський // Вестник воспитания. — 1909. — № 7. — С. 82–122.
417. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посіб. / В. І Лозова, Г. В. Троцько. — Х. : ОВС, 2002. — 400 с.
418. Лопухівська А. В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні / А. В. Лопухівська. — К., 1994. — 100 с.
419. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: основы этики / Н. О. Лосский. — М. : Политиздат, 1991. — 368 с.
420. Лубенец Т. Программы предметов, преподаваемых в одноклассных и двухклассных народных училищах ведомства МНП / Т. Лубенец. — К., 1905. — 48 с.
421. Лубська М. Релігійна освіта: історія та сучасна проблема інтерпретації / М. Лубська // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження: наук. щоріч. — К., 2001. — № 5. — С. 108–110.
422. Лук'янова В. А. Розвиток експериментальної педагогіки в Україні (20–30 ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. А. Лук'янова. — Х., 2002. — 196 с.
423. Луначарський О. В. Учитель, учись / О. В. Луначарський // Учительська газета. — 1924. — № 1. — 3 жовт.
424. Лупейко В. Ю. Витязі української духовності / В. Ю. Лупейко. — К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. — 512 с.
425. Любар О. О. Історія української педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за заг. ред. М. Г. Стельмаховича. — К. : ІЗМН, 1999. — 356 с.

426. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. О. О. Любара. — К. : Т-во «Знання» ; КОО, 2003. — 450 с.

427. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / В. І. Любащенко. — К. : Поліс, 1996. — 351 с.

428. Людина і світ: підруч. для учнів серед. загальноосвіт. шк. серед. спеціал. та профес.-тех. навч. закладів / за ред. Л. Губерського, А. Приятельчука. — К. : Укр. центр духовної культури, 1999. — 510 с.

429. Людина і суспільство: підруч. для 11 кл. серед. загальноосвіт. школи / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарчук, С. С. Возняк [та ін.]. — К. ; Ірпінь : Перун, 2002. — 416 с.

430. Люшин М. Вивчення релігієзнавства в загальноосвітній школі як визначальна умова збагачення духовності учнів / М. Люшин // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. : статті, доповіді, виступи. — Острог, 1997. — С. 155–160.

431. Маврицкий В. К. Правила и программы классических гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения / В. К. Маврицкий. — М., 1903. — 168 с.

432. Майборода В. «...Я сюди прийшов не ламати». Микола Василенко — міністр народної освіти і мистецтва України / В. Майборода // Рідна школа. — 1996. — №3. — С. 77 — 79.

433. Майборода В. К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна школа. — 1992. — № 11–12. — С. 8–10.

434. Майборода В. К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна школа. — 1993. — № 7. — С. 65–67.

435. Маккавейский Н. К. Религия и народность как основы воспитания / Н. К. Маккавейский. — К., 1895. — 45 с.

436. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания: сичинения / А. С. Макаренко. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1951. — 208 с.

437. Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори: статті, лекції, виступи / А. С. Макаренко. — Х. : Рад. шк., 1947. — 282 с.

438. Макаренко А. С. У спогадах його співробітників: матеріали до лекції. — К. : Т-во для поширення політ і наук. знань УРСР, 1958. — 40 с. — (Серія ІХ № 14, 15).

439. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу / А. С. Макаренко ; за ред. Г. С. Макаренка. — К. : Рад. шк., 1951. — 100 с.

440. Макаренко А. С. Вибрані твори: в 3-х т. / А. С. Макаренко. — К. : Рад. шк., 1984. — Т. 3. — 576 с.

441. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): хрестоматія / упоряд. Л. Березівська. — К. : Наук. світ, 2003. — 418 с.

442. Маркевич Й. Християнська організація шкільної молоді / Й. Маркевич. — Л., 1922. — 63 с.

443. Марков В. Н. Советская система народного образования УССР / В. Н. Марков. — Саратов, 1928. — 49 с.

444. Маркс К. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Политиздат, 1956. — 857 с.

445. Мартирологія українських церков: у 4-х т. Українська православна церква: док., матеріали, християн. самвидав України / упоряд. : О. Зінкевич, О. Воронин. — Торонто ; Балтимор : Укр. вид-во «Смолоскип ім. В. Симоненка», 1987. — Т. 1. — 1207 с.

446. Мар'янов Б. І. Чи потрібна церква школі, сім'ї, громаді, суспільству, узагалі державі: наук.-реліг. дослідження / Б. І. Мар'янов. — Чернівці : Народознавчо-Просвітницький Центр «Факел Марії», 2012. — 432 с.

447. Материалы I Всероссийского съезда учителей и деятелей по народному образованию. Устав Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Речові докази, вилучені при обшуку у

Єфремова С. О. (1905 р.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 274, оп. 3, спр. 186, Арк. 1–9.

448. Матеріали про хід та наслідки проведення роботи на Україні по ліквідації її неписьменності. — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, Арк. 101.

449. Матеріали щодо українізації радянського апарату. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, Арк. 44.

450. Матеріали про стан українізації навчальних закладів. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 5, спр. 826, Арк. 63.

451. Матеріали по складанню і розгляду учбових програм і планів для шкіл старшого концентру. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, Арк. 63.

452. Матеріали про будівництво середніх учбових закладів України. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 900, Арк. 63.

453. Матеріали про виконання Постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У про початкову і середню школу на Україні. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 2581, оп. 1, спр. 69-а, Арк. 252.

454. Матеріали про організацію на Україні культурно-освітньої роботи серед нац. Меншостей. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 4, спр. 40, Арк. 324.

455. Матеріали про організацію народної освіти на Україні. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 853, Арк. 54.

456. Матеріали про організацію освіти серед нац. меншостей (постанови колегії Наркомосу). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 7, Арк. 272.

457. Матеріали про організацію освітньої справи серед національних меншостей. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 464, Арк. 175.

458. Матеріали про проведення роботи по ліквідації неписьменності й малописьменності та участь комсомольців в цій роботі. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 8, спр. 532, Арк. 165.

459. Маценко Г. Перші школи в Україні / Г. Маценко // Рідна школа. — 1994. — № 12. — С. 22.

460. Маценко Ж. М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання / Ж. М. Маценко. — К. : Освіта України, 2010. — 100 с.

461. Машинописна праця Гійя «Антирелігійне виховання дітей». (1927 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 605, Арк. 1–46.

462. Матеріали про учбові програми II концентру для трудшкіл України // Матеріали про виробіток учбових програм II концентру для трудшкіл України: протоколи, програми, висновки та зауваження до них, листування (1927–1928 рр.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 672, Арк. 30–38.

463. Матеріали XXVI з'зду КПРС. — М., 1986. — 78 с.

464. Медынский Е. Н. История русской педагогики. — М. : Учпедгиз, 1938. — 498 с.

465. Меры и предположения относительно гимназий и начального народного образования // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1867. — Янв. — С. 1–124.

466. Методичний лист № 4 «Антирелігійна робота в школі». — К. ; Х., 1929. — 36 с.

467. Мирончук Н. І. Морально-духовний розвиток особистості у системі гуманістичного виховання В. О. Сухомлинського / Н. І. Мирончук //

Педагогічні науки: зб. наук. пр. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. — Вип. 53. — С. 240–244.

468. Миропольский С. Школа и государство. Обязательность обучения в России / С. Миропольский. — СПб., 1910. — 258 с.

469. Михайлишин Г. Й. Світоглядні пріоритети освітньої сфери в контексті потреб суспільної модернізації: монографія / Г. Й. Михайлишин. — Івано-Франківськ : НАІР, 2012. — 374 с.

470. Мицишин І. Я. Моральне виховання учнівської молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької церкви і громадськості (Галичина, кін. XIX — 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / І. Я. Мицишин. — Т., 1999. — 20 с.

471. Мовчун А. І. Абетка моральності: Що в характері твоїм? / А. І. Мовчун, Л. В. Мовчун. — К. : МКПФ «Злата», 2008. — 304 с.

472. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. — 3-є вид., доп. — К., 2001. — 608 с.

473. Моложавый С. С. Педология и воспитание / С. С. Моложавый. — М. : Политиздат, 1928. — 253 с.

474. Молчанов В. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку XX століття / В. Молчанов // Український історичний журнал. — 1999. — № 5. — С. 44–49.

475. Моменты антирелигиозного воспитания в школе II ступени // Антирелигиозник. — 1929. — № 4. — С. 86–93.

476. Морально-етичне виховання молодших школярів: посіб. для вчителів / за ред. В. П. Мацулевич. — К. : Рад. шк., 1988. — 144 с.

477. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра психол. наук : 19.00.07 / В. П. Москалець ; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. — К., 1996. — 49 с.

478. Музиченко О. До історії єдиної школи на Україні / О. Музиченко // Вільна Українська Школа. — 1918–1919 шк. р. — № 8–9. — С. 143–145.

479. Мукалов Н. Народная школа в Юго-западном крае: историко-статистический очерк / Н. Мукалов. — К., 1892. — 60 с.

480. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (12-річна школа). Етика. 5 клас // Історія в школах України. — 2005. — № 1. — С. 13–17.

481. Навчальний план українських мішаних і хлоп'ячих гімназій на 1918–1919 н. р. // Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради міністрів УНР Міністерством освіти. — Т. 2: По середній школі (1918–1919 рр.). ЦДАВОУ — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, Арк. 155.

482. Нагачевська З. І. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. — 1939 р.): програма і методичні рекомендації до спецкурсу / З. І. Нагачевська. — Івано-Франківськ : Плай, 2002. — 136 с.

483. На дитячому безвірницькому фронті // Безвірник. — 1933. — № 5–6. — С. 43–47.

484. Надтока Г. М. Православна Церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. — К. : Знання, 1998. — 271 с.

485. Наказ дитячим комуністичним організаціям юних піонерів СРСР // Безбожник. — 1929. — № 35 (15 серп.).

486. Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15–20 грудня 1917 р. // Вільна українська школа. — 1918. — № 5–6. — С. 55–57.

487. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / за ред. О. Панфілова. — К. : Рад. шк., 1966. — 246 с.

488. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 304 с.

489. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): навч.-метод. посіб. / за ред.

О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2010. — 444 с.

490. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967 рр.) // Редкол.: А. Г. Бондар (упоряд.), О. Г. Дзеверін, Б. І. Кобзар [та ін.]. — К.: Рад. шк., 1967. — 160 с.

491. Народна освіта в СРСР (1917–1967 рр.) / за ред. М. Прокоф'єва. — К.: Рад. шк., 1967. — 484 с.

492. Народна освіта в СРСР / за ред. І. Каірова. — М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1957 — 783 с.

493. Народна освіта: педагогічна наука в УРСР (1917–1967 рр.) / за ред. А. Бондар. — К.: Рад. шк., 1967. — 484 с.

494. Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967): монографія / за ред. А. Г. Бондар. — К.: Рад. шк. — 1967. — 483 с.

495. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятиріччі / редкол. В. Є. Тараненко [та ін.]. — К.: Рад. шк., 1981. — 334 с.

496. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статистич. зб. — К.: Статистика. — 1973. — 316 с.

497. Народная школа. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ: в 2-х ч. / сост. А. Анастасиевич. — Ч. 1: Законоположения и распоряжения о начальных народных училищах и ЦППШ. — М., 1915. — 621 с.

498. Народное образование в СССР: сб. док. 1917–1973 гг. / под. ред. М. Прокофьева. — М.: Педагогика, 1974. — 559 с.

499. Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела: сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополко, Н. В. Чехова. — М.: Задруга, 1914. — 443 с.

500. Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма: сб. тр. / под ред. Э. Д. Днепров. — М., 1980. — 294 с.

501. Народное образование в СССР / под. ред. И. А. Каирова [та ін.]. — М.: Изд-во Акад. пед. наук, 1957. — 782 с.

502. Народное образование в СССР / под. ред. М. А. Прокофьева [та ін.]. — М. : Просвещение, 1967. — 544 с.
503. Народное образование в СССР. Ощеобразовательная школа: сборник док. 1917–1973 гг. — М. : Педагогика, 1974. — 560 с.
504. Наукові і освітянські методології та практики. — К. : ЦГО НАН України. — 2003. — 763 с.
505. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. : хрестоматія / упоряд. О. О. Любар. — Кривий Ріг : Кривбас-автоматика плюс, 2002. — 645 с.
506. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / авт. кол. : В. П. Андрущенко, І. Д. Бех [та ін.]; за заг. ред. В. Г. Кременя / Нац. акад. пед. наук України. — К. : Пед. думка, 2011. — 304 с.
507. Національна Доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті: проект. — К. : Шк. світ, 2001. — 24 с.
508. Нечаєва Л. В. Духовно-релігійна культура — основа морального виховання учнів / Л. В. Нечаєва // Наука і освіта. — 2000. — № 5. — С. 15–16.
509. Нечипоров Б. В. Принципы христианской педагогики и нравственное воспитание детей / Б. В. Нечипоров // Вестник духовного просвещения. — М., 1994. — № 1. — С. 9–12.
510. Нечипоров Б. В. Введение в христианскую психологию / Б. В. Нечипоров. — М. : Школа-пресс, 1994. — 192 с.
511. Ніжинський М. П. Школа, учитель, педагогіка: історичний нарис / М. П. Ніжинський. — К. : Рад. шк., 1979. — 118 с.
512. Никандров Н. Д. Религия и воспитание в школах России / Н. Д. Никандров // Гуманитарні науки. — 2001. — № 2. — С. 126–134.
513. Ніколаєнко С. Творити освіту нового типу: тези доп. / С. Ніколаєнко // Освіта. — 2005. — № 34. — С. 1–8.
514. Ніколаєнко С. М. Освіта в інноваційному поступі суспільства / С. М. Ніколаєнко. — К. : Знання, 2006. — 207 с.

515. Николенко В. Ю. Боротьба Комуністичної партії за розвиток загальноосвітньої школи на Україні в першій п'ятирічці (1928–1932 рр.) / В. Ю. Николенко // Питання історії народної освіти і школи на Україні: наук. записки. — К. : Рад. шк., 1958. — Т. 7. — С. 3–78.
516. Ништа Л. Г. Виховання атеїстів / Л. Г. Ништа. — К. : Рад. шк., 1983. — 214 с.
517. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20 – середина 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... д-ра. іст. наук / Л. М. Новохатько. — К., 1999. — 410 с.
518. О вытеснении Закона Божьего со школы // Полтавские епархиальные ведомости. — 1922. — № 23. — С. 104.
519. Огієнко І. І. Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис / І. І. Огієнко. — Вінніпег, 1991. — 384 с.
520. Огієнко І. Українська Церква: у 2-х т. / І. Огієнко — К. : Вид-во «Україна», 1993. — 284 с.
521. Одинцов М. И. Государство и церковь: история взаимоотношений (1917–1938) / М. И. Одинцов. — М. : Знание, 1991. — 64 с.
522. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка (С–Я) / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М. : Изд-во «Азъ», 1992.
523. Олещук Ф. Что решил II Всесоюзный съезд воинствующих безбожников / Ф. Олещук. — М. : Безбожник, 1929. — 64 с.
524. Омеляненко В. Л.. Теорія і методика виховання: навч. посіб. / В. Л. Омеляненко, А. І. Кузьмінський. — К. : Знання, 2008. — 416 с.
525. О нашей церковной школе // Полтавские епархиальные ведомости. — 1904. — № 23. — С. 1042.
526. Операционный план работы агитпропа на 1924 год // Протоколи та виписи з протоколів засідань Колегії агітпропу ЦК КП(б)У (1924 р.). —

ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 4, спр. 139, Арк. 270–271.

527. О преподавании Закона Божия // Полтавские епархиальные ведомости. — 1915. — № 2. — С. 111–117.

528. Опыты православной педагогики / сост. : А. Стрижева, С. Фомина. — М. : Молодая гвардия, 1993. — 240 с.

529. Организация и методика антирелигиозной работы: сборник материалов / под ред. А. Головкина. — М. : ГАИЗ, 1934. — 192 с.

530. Орієнтований зміст виховання в національній школі: метод. рек. / за ред. Є. І. Коваленко. — К. : ІЗМН, 1996. — 136 с.

531. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я: навч.-метод посіб. / В. М. Оржеховська. — К. : Ін-т проблем виховання АПНУ, 2004. — 168 с.

532. Освіта в Україні: зб. нормат. актів / уклад. Т. М. Гродецька. — Х. : Світ-Прес, 1999. — 256 с.

533. Основи національного виховання. Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук, М. Г. Стельмахович. — К. : Рід. шк., 1993. — 152 с.

534. Основи соціальної концепції Української православної церкви. — К. : Інформац.-видавнич. центр УПЦ, 2002. — 86 с.

535. Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна Українська Школа. — 1918–1919. — № 8–9. — С. 147.

536. Основи національного виховання: концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук [та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Кузя. — К. : Київ, 1993. — Ч. 1. — 152 с.

537. Основы научного атеизма: учеб. пособие. — Минск : Высш. шк., 1965. — 163 с.

538. Особливості сучасного виховання учнівської молоді / ред. рада В. І. Сафіулін (голов. ред.). — К. : Вересень, 2006. — 236 с.

539. О мерах к улучшению религиозно-нравственного образования и воспитания в гимназиях Платона, епископа Костромского. Дополнение к

замечаниям на проект Устава общеобразовательных учебных заведений. — СПб. : Типография император. Акад. наук, 1863. — 18 с.

540. О научном атеизме и атеистическом воспитании: справочник для партийного актива и организаторов атеистической работы. — М. : Политиздат, 1974. — 287 с.

541. О системе наук, приличных в наше время детям, назначаемым к образованнейшему классу общества: сочинение д-ра Ястребцева. — М. : Университет. типография. — 1833. — 248 с.

542. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) / А. В. Ососков. — М. : Просвещение, 1982. — 208 с.

543. О съезде законоучителей светских средних учебных заведений // Циркуляр по духовно-учебному ведомству за 1910 год. (1911 р.). — ЦДІАК, ф. 707, оп. 29, спр. 158. — Арк. 20.

544. Остафійчук В. Ф. Істрія України: сучасне бачення: навч. посіб. / В. Ф. Остафійчук. — К. : Знання-Прес, 2008. — 424 с.

545. Отчёт Наркомпроса за 1924—1926 года. (1926 р.). — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2265. — Арк. 1–96.

546. Отчет Наркомпроса об издательской работе за 1922–23 гг. // Отчёты Наркомпросвещения о деятельности за 1922–1923 гг.: 1923 г. — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1776. — Арк. 1–47.

547. Отчет о состоянии Киево-Подольского духовного училища по учебной и неучебной частям // Отчёт о состоянии духовных училищ Киевской епархии (1891 г.). — ЦДІАК, ф. 712, оп. 4, спр. 178. — Арк. 1–29.

548. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1899 год. — К., 1900.

549. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1901 год. — К., 1902.

550. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. — К., 1908.

551. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. — К., 1913.

552. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1915 год. — К., 1916.

553. Охріменко І. В. Виховання учнів старших класів на національно-культурних традиціях українського народу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.01 / І. В. Охріменко. — Х., 1999. — 19 с.

554. О церковной школе // Киевские епархиальные ведомости. — 1905. — № 14. — С. 331.

555. О церковной школе // Киевские епархиальные ведомости. — 1905. — № 14. — Приложение за 1905 г. — С. 58.

556. О церковной школе // Киевские епархиальные ведомости. — 1905. — № 24. — С. 59–61.

557. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX вв.) / отв. ред. Э. Д. Днепров. — М. : Педагогика, 1991. — 448 с.

558. Павнель Е. Про вихованє / Е. Павнель // Учитель. — Л., 1902. — С. 118–120.

559. Палійчук О. М. Методика викладання християнської етики у початковій школі: навч.-метод. посіб. / О. М. Палійчук. — Чернів. нац. ун-т, 2011. — 240 с.

560. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России: историко-пед. очерки / Ф. Г. Паначин. — М. : Педагогика, 1979. — 214 с.

561. Паначин Ф. Г. Учительство и революционное движение в России (XIX – начало XX вв.): историко-пед. очерки / Ф. Г. Паначин. — М. : Педагогика, 1986. — 212 с.

562. Парафійник Н. І. Аксіологічні аспекти релігії та атеїзму, їх роль в світоглядному становленні молоді: дис. ... канд. філос. наук / Н. І. Парафійник. — К., 1996. — 163 с.

563. Патійчук В. Роль християнських і світських установ у процесі духовного відродження України / В. Патійчук // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: статті, доп., виступи (19–21 трав. 1995 р., м. Острог). — Острог, 1995. — Кн. 2. — С. 123–133.

564. Пащенко В. О. Школа і церква: від конфронтації до діалогу / В. О. Пащенко, А. М. Бойко // Рідна школа. — 1993. — № 4. — С. 17–19.

565. Педагогічна енциклопедія / за ред. А. М. Калашникова. — К. : Наук. світ, 1929. — 436 с.

566. Перелік програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. — 2012. — №№ 22–24. — С. 27–96.

567. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / А. М. Бойко, В. Д. Бардінова [та ін.]. — К. : Професіонал, 2004. — 576 с.

568. Перспективні освітні технології: наук.-метод. посіб. / за ред. Г. С. Сазоненко. — К. : Гопак, 2000. — 560 с.

569. Певницкий В. Отношение приходского духовенства к делу народного образования / В. Певницкий // Церковно-приходская школа. — 1891. — серп. — С. 3–16.

570. Педагогический словарь: в 2-х т. — М. : Изд-во АПН, 1960. — Т. 2. — 766 с.

571. Педагогические апокрифы. Етюди о В. А. Сухомлинском / сост., предисл., коммент., вступления к частям кн. О. В. Сухомлинской. — К. : АКТА. — 2008. — 432 с.

572. Педагогическое обозрение // Церковно-приходская школа. — 1895. — № 7. — С. 14–26.

573. Педагогіка (інтегрований курс теорії та історії педагогіки) / за ред. А.М. Бойко. — Полтава, 1996. — 203 с.

574. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. — К. : Пед. думка, 2001. — 516 с.

575. Педагогический энциклопедический словарь / под ред. Б. М. Бим-Бад. — М. : Большая рос. энцикл., 2003. — 527 с.

576. Перед новим навчальним роком // Безвірник. — 1935. — № 8. — С. 9–12.

577. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики Царської Росії (1884–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / І. М. Петренко. — К., 2005. — 20 с.

578. Петрищев А. Церковь и школа / А. Петрищев. — СПб., 1906. — 96 с.

579. Петрова І. М. Людинотворчий характер християнської духовності: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. филос. наук: 19.00.11 / І. М. Петрова ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 2000. — 18 с.

580. Петрова І. Християнська педагогіка: наука чи мистецтво? / І. Петрова // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. : статті, доп., виступи. — Острог, 1997. — С. 101–107.

581. Петрова Т. М. Гуманізація навчально-виховного процесу у “реформаторській” педагогіці кінця ХІХ – початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук / Т. М. Петрова. — К., 2000. — 207 с.

582. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13. 00.01 / Ж. В. Петрочко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгомонова. — К., 2000. — 18 с.

583. Пинкевич А. П. История педагогики: краткий очерк / А. П. Пинкевич. — Х. : Пролетарий, 1927. — 300 с.

584. Пирогов Н. И. Вопросы жизни: собр. литерат. ст. / Н. И. Пирогов. — О. : Одес. вестник, — 1858. — С. 32–38.

585. Письмо Наркомпроса УССР в ЦК КП(б)У // Переписка с Главполитпросветом и Наркомпросом УССР о подготовке преподавателей для вузов. (1922 г.). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1467, Арк. 134–150.

586. Письмо обер-прокурора Св. Синода управляющему Киевского учебного округа // Дело о слиянии ЦПШ и народных училищ (1862 г.). — ЦДАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 127, оп. 998, спр. 34, Арк. 4–35.

587. Питання про особистий порятунок / за ред. архімандрита Сергія // Вісник прес-служби УПЦ. — СПб., 1908. — 265–279. — (Серія «Педагогічна»).

588. Питання науково-атеїстичного виховання в школі: метод. зб. / за заг. ред. О. М. Руська, Г. І. Підлущького. — К. : Рад. шк., 1962. — 240 с.

589. Пищулин Н. П. Формировать, воспитывать духовность учащихся / Н. П. Пищулин // Педагогика толерантности. — 2002. — № 3. — С. 92–101.

590. Піонерія України 1917–1941 рр.: зб. док., спогади, фотографії. — К. : Молодь, 1979. — 318 с.

591. Піонерія України 1941–1982 рр.: зб. док., спогади, фотографії. — К. : Молодь, 1983. — 380 с.

592. Піонерія України 1941–1982 рр.: збірник / упоряд. Б. М. Нудлін. — К. : Молодь, 1983. — 384 с.

593. Пісоцький В. П. Проблема толерантності в християнській етиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філософ. наук : 09.00.11 / В. П. Пісоцький ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 1998. — 16 с.

594. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у 2 половині XIX – на початку XX ст.: у 2-х кн. / Н. С. Побірченко. — К. : Наук. світ, 2000. — Кн. 2. — 185 с.

595. Повалій Л. В. Виховання підлітків у сучасній сім'ї на християнській традиції українського народу / Л. В. Повалій // Теоретично-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. — К. ; Житомир, 2004. — Кн. 1. — С. 255–260.

596. По вопросу о преподавании Закона Божия в народных училищах (распоряжение инспекторов народных училищ) // Циркуляры по Волынской губернии. (1892 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 68, ч. 1, Арк. 31.

597. Погрібний А. Г. Освіта в Україні: час демократизації, час реформ: концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні / А. Г. Погрібний. — К. : Знання, 1997. — 120 с.

598. Полетаев Н. Последнее законодательное слово о школах грамоты / Н. Полетаев // Церковно-приходская школа. — 1891. — Окт. — С. 131–148.

599. Положення про дитячу комуністичну організацію ім. В. І. Леніна. — К., Молодь, 1954. — 20 с.

600. Пометун О. Методика навчання історії в школі: посіб. / О. Пометун, Г. Фрейман. — К. : Генеза, 2006. — 328 с.

601. Положення та проекти положень про Єдину трудову школу України. — ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1384. — Арк. 133.

602. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: наук.-метод. посіб. / Е. О. Помиткін. — К. : ІЗМН, 1996. — 164 с.

603. Помиткин Е. А. 12 путей духовности: учеб. пособие / Е. А. Помиткин. — К. : Освіта України, 2007. — 110 с.

604. Поніманська Т. І. Педагог як співавтор духовного простору дитини в системі гуманістичного виховання В. О. Сухомлинського / Т. І. Поніманська // Педагогічні науки: зб. наук. пр. ; наук. вісник Миколаївського державного ун-ту. — Миколаїв, 2004. — Вип. 8. — С. 50–54.

605. Пономаревський С. Б. Українське шкільництво у Росії (1917–2010 рр.): монографія / С. Б. Пономаревський. — Чернігів : Вид-во Чернігів. держ. ін-ту економіки і управління, 2012. — 376 с.

606. Попов О. І. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей / О. І. Попов // Маловідомі першоджерела української педагогіки: хрестоматія ; упоряд. Л. Д. Березовська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — С. 237–240.

607. Попова О. Окремі аспекти виховного процесу в навчальних закладах Києва (2-га пол. XIX ст.) / О. Попова // Рідна школа. — 2001. — № 12. — С. 66–68.

608. Попова О. В. Становлення і розвиток інноваційних педагогічних ідей в Україні у XX столітті: монографія / О. В. Попова. — Х. : ОВС, 2001. — 255 с.

609. Постановка учебно-воспитательного дела в церковно-учительской школе при Киевско-Михайловском монастыре // Церковно-приходская школа. — 1891. — Авг. — С. 24–40.

610. Постанова Раднаркому, наркоматів освіти про організацію дитячих трудових колоній. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 3889, оп. 1, од. 46, Арк. 245.

611. Постанова від 16.02.1939 року «Про антирелігійну пропаганду серед молоді» // Постанови Бюро Полтавського ОК КП(б)У. (1939 р.), ф. 15, оп. 1, спр. 87, Арк. 29–30.

612. Постанова Первомайської інспектури народної освіти «Про антипасхальну кампанію в установах Соцвиху» від 22.03.1929 р. // Матеріали про організацію й проведення агітаційної пропагандистської роботи серед населення з військових, антирелігійних, сільськогосподарських та інших питань (1929 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 6, спр. 8944, Арк. 128–130.

613. Постанови III поширеного пленуму ЦР СвБ України. Річний план роботи СвБУ на 13 рік // Безвірник. — 1930. — № 3. — С. 41.

614. Постановление I Всеукраинского совещания по детдвижению и II Всеукраинского совещания Завгубсоцвосами // Обіжники Головного управління Соцвиху при Наркомосі УРСР (1924 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 4, спр. 846, Арк. 44–63.

615. Постановление Всеукраинского совещания Агитпропов // Резолюции Всеукраинского совещания агитпропотделов о проведении

антирелигиозной пропаганды (1924 г.). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, Арк. 37–178.

616. Постановление Народного комиссариата Просвещения «О духовных училищах и семинариях» от 12.02.1919 г. // Постанови і накази НКО УСРР про закриття антидемократичних мілітарістичних учбових закладів, заборону викладання релігійних предметів (1919 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 356, Арк. 2.

617. Постановление НКП. Декрет № 5 от 12.05.1919 г. // Декрети і постанови ЦВК Рад України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про націоналізацію шкіл 1 і 2 ступенів, які знаходилися на утриманні бувших земських і міських самоуправлінь, і про заборону проведення релігійних обрядів і викладання Закону Божого в школах (1919 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 298, Арк. 1.

618. Постановление «О религиозных обрядах и преподавании Закона Божьего в советской украинской школе» Народного комиссара Просвещения Затонского // Декрети і постанови ЦВК Рад України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про націоналізацію шкіл 1 і 2 ступенів, які знаходилися на утриманні бувших земських і міських самоуправлінь, і про заборону проведення релігійних обрядів і викладання Закону Божого в школах (1919 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 1, спр. 298, Арк. 3.

619. Постановления Новозыбковского уездного училищного совета о принятии мер к улучшению преподавания Закона Божия в начальных земских училищах уезда // Циркуляры по Волынской губернии (1892 р.). — ЦДАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 68, ч. 1, Арк. 139–140.

620. Постановления съезда Завгубоно 10–13 декабря 1923 г. // Циркуляри НКО УСРР та листування з губвідділами наросвіти про їх роботу,

керівництво-учбово-виховним процесом в школах (1923 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 857, Арк. 2.

621. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933): дис. ... канд. пед. наук / Л. В. Потапова. — К., 1998. — 153 с.

622. Поточний В. На передодні однієї реформи / В. Поточний // Світло. — 1911. — № 11. — Кн. 4. — С. 15–20.

623. Правила в школахъ грамоты // Правила и прогаммы для церковно-приходскихъ школь и школь грамоты. — СПб., 1898. — С. 12–17.

624. Правила для родин і товариств (або яких засад мусять придержуватися члени родин і товариств, щоб здобути собі дочасне і вічне благословенство?) // Завдання "Просвіти" й обов'язки громадянства. — Л., 1931. — С. 6–9.

625. Правила для учениц Киевской Министерской женской гимназии // Внутренний распорядок в учебных заведениях (1897 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 148, спр. 35, Арк. 1–28.

626. Правила и программы высших начальных училищ / сост. Д. Марголин. — К., 1913. — 80 с.

627. Правила Степановского земского училища, принятые Сосницким земским собранием // Сообщение директора народных училищ Волынской губернии от 14.04.1904 года о неуклонном выполнении учащимися народных училищ Волынской губернии христианских обязанностей (1904 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 227, спр. 14, Арк. 126.

628. Примерные программы и объяснительные записки по Закону Божьему, изданные по распоряжению Министра Народного Просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1916. — Май. — Додаток. — 17 с.

629. Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у 2-й половині XIX ст. // Історія України. — 2000. — № 3. — С. 9–10.

630. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925–1926 та 1926–1927 роки) / А. Приходько. — Х. : Пролетарій, 1927. — 109 с.

631. Програма предмета «Християнська етика» (Основи християнської моралі): 1–11 класи. — Острог, 2000. — 40 с.

632. Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства: Наказ Міністерства освіти і науки України № 437 від 26 лип. 2005. — Режим доступу : // http://www.mon.gov.ua/laws/MON_437.doc

633. Программы для церковно-приходских школ // Издание училищного сонета при Святейшем Синоде. — СПб., 1903. — 113 с.

634. Програма з антирелігійного питання для округових курсів підвищення кваліфікації учителів шкіл соцвиху. — Х. : Вид-во газ. «Народний учитель», 1929. — 54 с.

635. Программа II делегатского съезда Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Коллекция листовок (1905 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 385, оп. 1, спр. 2357, Арк. 218.

636. Программа элементарного курса по Закону Божию для начальных училищ // Циркуляр Департамента общих дел о преподавании Закона Божия в школах и училищах от 30.01.1881 г. — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 1191, оп. 1, спр. 314, Арк. 1–10.

637. Программы для I и II ступеней 7-летней единой трудовой школы. — М. : Госиздат, 1921. — 360 с.

638. Програми початкової і середньої школи на 1934/35 н.р.: збірник. — Х. : Держвидав ; Рад. шк., 1934. — Ч. 1, 2. — С. 140–143.

639. Програмні матеріали для II концентру трудових шкіл. — Х., 1929. — 279 с.

640. Прокоп І. С. Розвиток виховних цілей навчання у дидактиці загальноосвітньої школи (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.01 / І. С. Прокоп. — К., 2008. — 16 с.

641. Прокопенко Г. Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років Радянської влади / Г. Прокопенко. — К. : Знання, 1958. — 38 с.

642. Про релігію і атеїзм: зб. док. і матеріалів. — К. : Політвидав України, 1973. — 258 с.

643. Про релігію і атеїстичне виховання: зб. док. і матеріалів. — К., Політвидав, 1979. — 260 с.

644. Про антирелігійну роботу в школі і серед дорослих (Наказ Наркома освіти тов. Затонського від 3/ХІІ.1934 р. за № 759) // Безвірник. — 1935. — № 1. — С. 4–5.

645. Проект єдиної школи на Україні. — Кн. 1: Основна школа. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 172 с.

646. Про діяльність виховачу // Учитель. — Л., 1902. — С. 184–187.

647. Про роботу І Всеукраїнського з'їзду СВБ (11–14 трав. 1928 р.) // Безвірник. — 1928. — № 6–7. — С. 95.

648. Про роботу Київської обласної організації СВБ // Безвірник. — 1935. — № 2–3. — С. 42–51.

649. Протокол № 5 засідання бюро антирелігійної пропаганди при агитпропе Одеського Губкома от 13.10.1923 г. // Протоколи засідань и совещаний антирелігійних комісій при ЦК КП(б)У, о положенні церкви на Україні, релігійному русленні (1923 г.). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, Арк. 105–107.

650. Протоколи засідання Ради нац. меншостей Наркомосу України. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 4, спр. 351, Арк. 97.

651. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 3889, оп. 1, оп. 84, Арк. 251.

652. Протоколи засідань шкільного відділу. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 893, Арк. 64.

653. Протоколи засідань шкільного відділу. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 889, оп. 1, оп. 73, Арк. 149.

654. Протоколи і виписи з протоколів Ради нац. меншостей та матеріали до них. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 116, оп. 1, спр. 340, Арк. 56.

655. Протоколи та виписи з протоколів засідань Ради нац. меншостей. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 11, спр. 168, Арк. 98.

656. Про стан антирелігійної роботи: протокол № 32 від 10.09.1938 року засідання Полтав. обкому КПУ, ф. 15, оп. 1, спр. 23, Арк. 85–86.

657. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — 390 с.

658. Професійна педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — 436 с.

659. Путинцев Ф. М. О свободе совести / Ф. М. Путинцев. — М.: ОГИЗ, 1939. — 67 с.

660. Пхиденко І. Світоглядна політика в освітянсько-виховному процесі України 1970-х першої половини 1980-х рр. ХХ ст. (релігієзнавчий аспект) / І. Пхиденко. — Луцьк, 2001. — 175 с.

661. Радянська школа та організація її роботи: зб. на допомогу вчителю захід. обл. України / за ред. С. Чавдарова. — К.; Л.: Рад. шк., 1946. — 168 с.

662. Радянська Україна. Роки боротьби і перемог: документ.-публіцист. кінотрилогія в літерат. викладі І. Малишевського. — К. : Мистецтво, 1978. — 272 с.

663. Радянська Україна: соц.-екон. довідник / упоряд. В. І. Сенченко ; за заг. ред. В. Ф. Возіанова. — К. : Політвидав України, 1980. — 270 с.

664. Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. — К. : Наук. думка, 1972. — 274 с.

665. Радянська Україна, 1917–1987: соц.-екон. довід. / М. М. Бака, Є. Я. Безпалко, В. С. Будкін [та ін.] ; упоряд. В. І. Сенченко. — К. : Політвидав України, 1987. — 182 с.

666. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні / В. К. Борисенко, В. Ю. Келембетова, А. П. Обертинська [та ін.]. — К. : Політвидав України, 1978. — 256 с.

667. Развитие нравственных убеждений школьников / под ред. М. И. Боришевского. — К. : Рад. шк., 1986. — 181 с.

668. Распоряжение директора народных училищ Черниговской губернии инспекторам народных училищ названной губернии о развитии в учащихся начальных учебных заведений религиозно-нравственных и патриотических чувств от 23.09.1908 года // Дело управления Киевского учебного округа с разной перепиской по Черниговской губернии (1908 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 229, спр. 91В, Арк. 20.

669. Рачинський С. А. Замітки про сільську школу / С. А. Рачинський. — СПб., 1883. — 123 с.

670. Рашковська В. І. Теоретичні і методичні основи використання образотворчої православної спадщини в духовному розвитку майбутнього вчителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. І. Рашковська. — Запоріжжя, 2010. — 40 с.

671. Рєпа Н. Виховання духовного світу школярів / Н. Рєпа, В. Слюсаренко ; Ін-т педагогіки АПН України ; Київ. міжрегіонал. ін-т удосконалення учителів ім. Б. Грінченка. — К., 1995. — 252 с.

672. Рєпецька О. А. Виховання християнських чеснот у дівчат-підлітків засобами нової української літератури: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.07 / О. А. Рєпецька ; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ, — 2001. — 24 с.

673. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Ю. Руденко. — К. : Вид-во ім. Олени Тєліги, 2003. — 328 с.

674. Ружєвич Т. Н. Формирование духовно-нравственных понятий старшеклассников средствами художественной культуры: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Н. Ружєвич. — К., 1992. — 209 с.

675. Реалізація реформи школи – загальнонародна справа: рекомендац. бібліограф. покажчик. — К., 1986. — 38 с.

676. Резолюции учредительного съезда Всероссийского союза учителей и деятелей средней школы. 9–11 февраля 1906 г. — ЦДАК, ф. 838, оп. 5, спр. 115. — Арк. 1–8.

677. Резолюція Агітпропвідділу ЦК ВКП(б) по доповіді Центральної Ради СВБ // Безвірник. — 1928. — № 10. — С. 2–15.

678. Рєлигиа в истории и культуре / под ред. М.Г. Писманика. — М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. — 430 с.

679. Рєлігієзнавство: підручник / за ред. Я. Я. Чернєнького. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 496 с.

680. Рєлігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К. : Четверта хвиля, 1996. — 392 с.

681. Рєлігійна освіта в Україні (перша пол. ХХ ст.): зб. наук. пр. — Полтава, 1997. — 86 с.

682. Рєлігіа в духовному житті українського народу / А. Колодний, Б. Лобовик, Л. Филипович [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1994. — 204 с.

683. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. — К. : Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 272 с.
684. Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання. — К. : Наук. думка, 1964. — 172 с.
685. Решетніков Ю. Досвід протестантських церков у створенні загальноосвітніх шкіл: доп., виголошена на «круглому столі» „Законодавство України про освіту і Церква” (19–20 січня 2006 року, м. Київ). — Режим доступу : // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;8804/>
686. Ріжні звістки // Вільна українська школа. — 1918. — № 7. — С. 186–188.
687. Ріжні звістки // Вільна українська школа. — 1918–1919. — № 8–9. — С. 121.
688. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. : А. Колодний, О. Саган. — 3-тє вид. — Т. : Укрмедкнига, 2002 — 448 с.
689. Ровна М. Педологічний осередок в школі: його організація та робота / М. Ровна // Шлях освіти. — 1930. — № 11–12. — С. 165–166.
690. Родина, школа й церква як чинники // Учитель. — Л., 1902. — С. 136–137.
691. Родинна хата і школа // Учитель. — Л., 1903. — С. 199–201.
692. Родніков В. Ідея Єдиної школи в своїм першій джерелі / В. Родніков // Вільна українська школа. — 1918–1919 шк. р. — № 8–9. — С. 89–92.
693. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 / С. В. Рождественский. — СПб., 1902. — 785 с.
694. Рожков М. И. Организация воспитательного процесса в школе / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова. — М., 2000. — 256 с.
695. Розвиток народної освіти і педнауки в Українській РСР 1917–1957 / ред. кол. М. М. Гриценко [та ін.]. — К. : Рад. шк., 1957. — 448 с.

696. Розклад годин для старших класів класичних гімназій на Україні, ухвалений 2.08.1918 р. // Циркуляри МНП Української держави (1918 р.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 1, Арк. 464.

697. Розклад годин для старших класів реальних гімназій на Україні, ухвалений 2.08.1918 р. // Циркуляри МНП Української держави (1918 р.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 1, Арк. 466.

698. Роняк Т. Г. Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Н. Роняк. — Луцьк, 1997. — 181 с.

699. Ротар Н. Д. Діяльність українських національних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): дис. ... канд. істор. наук / Н. Д. Ротар. — Чернівці, 1996. — 227 с.

700. Рощина Л. О. Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. канд. істор. наук : 07.00.01 / Л. О. Рощина. — Х., 2005. — 20 с.

701. Рубцева Т. В. Виховання чесності і правдивості в дітей / Т. В. Рубцева. — К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. — 1960. — № 10. — 40 с. — (Серія IX).

702. Рувинский Л. И. Как воспитать волю и характер: кн. для учащихся сред. и старш. шк. возраста / Л. И. Рувинский, С. И. Хохлов. — М. : Просвещение., 1988. — 158 с.

703. Руденко Ю. Д. Національне виховання: відродження, перспективи / Ю. Д. Руденко // Педагогіка і психологія. — 1994. — № 1. — С. 48–50.

704. Русова С. Мої спомини / С. Русова. — К. : Україна: Віта, 1996. — 207 с.

705. Руденко Ю. Д. Розвиток теорії і практики формування в учнів наукового світогляду в історії педагогіки України (1917–1941): дис ... д-ра пед. наук / Ю. Д. Руденко. — К., 1995. — 392 с.

706. Русова С. Ф. Ідейні підвалини школи / С. Ф. Русова // Світло. — 1913. — № 8. — С. 4–8.
707. Русова С. Ф. Націоналізація школи / С. Ф. Русова // Вільна українська школа. — 1917. — № 1. — С. 4–6.
708. Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання / С. Ф. Русова. — Катеринослав ; Лейпціг, 1924. — 81 с.
709. Русова С. Ф. Суспільні питання виховання / С. Ф. Русова // Життя і знання. — 1929. — № 4. — С. 161–163.
710. Русова С. Загально-земський з'їзд в справах народної освіти / С. Русова // Світло. — 1911. — Кн. 1(сент.). — С. 33–51.
711. Русова С. Нова школа / С. Русова // Світло. — 1914. — № 7/8. — С. 3–16.
712. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2-х кн. / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., перед., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. — К. : Либідь, 1997. — Кн. 1. — 272 с.
713. Русова С. Вибрані педагогічні твори: у 2-х кн. / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., перед., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. — К. : Либідь, 1997. — Кн. 2. — 320 с.
714. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народньої освіти / Я. П. Ряппо. — Х. : Д. В. У., 1927. — 41 с.
715. Ряппо Я. П. Проблемы воспитания и образования в Советском государстве / Я. П. Ряппо // Путь просвещения. 1922. — № 4. — С. 1–17.
716. Ряппо Я. П. Система народної освіти України / Я. П. Ряппо. — Х. : Держ. вид-во України, 1924. — 37 с.
717. Рязанова Л. С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л. С. Рязанова ; НАН України ; Ін-т соціології. — К. : Біла криниця, 2004. — 240 с.
718. Савельєв В. Духовна і світська системи освіти: шляхи взаємозближення / В. Савельєв. — Режим доступа : // <http://www.orthodox.org.ua/pagetopik>

719. Савченко О. Духовність і зміст шкільної освіти / О. Савченко // Директор школи, ліцею, гімназії. — 2004. — № 1. — С. 6–8.
720. Савченко О. Я. Цілі й цінності реформування сучасної школи / О. Я. Савченко. — К. : Знання, 1997. — 126 с.
721. Самоплавская Т. А. Становление содержания школьно-исторического образования в Украине (1920–1935 гг.): дис. ... канд. пед. наук / Т. А. Самоплавская. — К., 1992. — 138 с.
722. Саннікова Т. В. Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. В. Саннікова. — К., 2007. — 238 с.
723. Сарабьянов В. Религия и школа / В. Сарабьянов // Антирелигиозник. — 1929. — № 3. — С. 70–76.
724. Сборник действующих распоряжений МНП об учебно-воспитательной части начального народного училища: составлен по официальным источникам / сост. А.И. Сыромятников. — 2-е. изд. — О., 1913. — 32 с.
725. Селевко Г. К. Социально-воспитательные технологии / Г. К. Селевко, Ф. Г. Селевко. — М. : Народ. образование, 2002. — 176 с.
726. Семенова М. О. Роль традиційної культури в духовному розвитку особистості школяра / М. О. Семенова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. — 2005. — № 4(10). — С. 183–193.
727. Синиця І. О. Про педагогічний такт учителя / І. О. Синиця. — К. : Рад. шк., 1969. — 208 с.
728. Сіданіч І. Л. Божі Заповіді — моральний дороговказ для людини: навч.-метод. посіб. / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Грамота, 2011. — 200 с.
729. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи: монографія / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Дорадо-Друк, 2012. — 496 с.

730. Сіданіч І. Л. Релігієзнавство. Кредитно-модульна система навчання: підручник / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко, В. Ю. Лешан; за ред. Я. Я. Черненка. — Л. : НСДУАД, 2012. — 528 с.

731. Сіданіч І. Л. Основи християнського світогляду і моралі: навч.-метод. посіб. / І. Л. Сіданіч, О. П. Кислашко. — К. : Грамота, 2013. — 300 с.

732. Сіданіч І. Л. Дохристиянські вірування на території України / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко [та ін.] // Директор школи. — 2008. — № 9(103). — С. 3–8.

733. Сіданіч І. Л. Київська церква в унії з Римом / І. Л. Сіданіч, Я. Я. Черненко [та ін.] // Директор школи. Україна. — 2008. — № 10(104). — С. 24–30.

734. Сіданіч І. Л. Педагогічний експеримент з вивчення курсу «Християнська етика в українській культурі» / І. Л. Сіданіч, Е. В. Белкіна // Директор школи. — 2008. — № 10(104). — С. 9–15.

735. Сіданіч І. Л. Педагогічна просвіта батьків із християнського виховання дітей / І. Л. Сіданіч // Директор школи. — 2009. — № 3(109). — С. 6–18.

736. Сіданіч І. Л. Християнська етика в українській культурі. Апробація курсу / І. Л. Сіданіч // Початкова освіта. Шкільний світ. — 2009. — № 11(491). — С. 18–19.

737. Сіданіч І. Л. Педагогічні умови впровадження варіативного курсу «Основи християнської етики» в шкільну практику: зб. наук. пр. Міжнародної академії розвитку людини / І. Л. Сіданіч. — Л., 2010. — С. 26–33.

738. Сіданіч І. Л. Навчально-методичне забезпечення викладання предметів морально-етичного змісту у початковій школі: зб. наук. пр. Ін-ту проблем виховання АПН України / І. Л. Сіданіч. — К., 2009. — С. 99–106.

739. Сіданіч І. Л. Методологічні аспекти підготовки навчально-методичного комплексу з курсу «Основи християнської етики» для початкової школи: зб. наук. пр. «Педагогічний процес: теорія і практика» /

І. Л. Сіданіч, В. М. Жуковський. — К. : ЕКМО, 2010. — Вип. 3, ч. 1. — С. 144–154.

740. Сіданіч І. Формування моральних цінностей у майбутніх учителів початкових класів засобом моделювання педагогічних ситуацій: зб. наук. пр. магістрів «Наукові пошуки майбутніх викладачів вищої школи» / І. Сіданіч, О. Стужина, К. Волинець. — К. : Вітас ЛТД, 2011. — С. 68–72.

741. Сіданіч І. Л. Організаційно-педагогічні особливості духовно-морального виховання студентів вищого навчального закладу / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.]. — К., 2005. — Вип. 6(19) / голов. ред. В. В. Олійник. — К. : АТОПОЛ, 2012. — С. 86–93.

742. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей як історико-педагогічна проблема / І. Л. Сіданіч // Післядипломна освіта в Україні. — 2012(20). — № 1. — С. 51–56.

743. Сіданіч І. Л. Освітнє середовище комплексу «дошкільний навчальний заклад — загальноосвітній навчальний заклад І ступеня»: педагогічний аспект / І. Л. Сіданіч // Формування інноваційного простору дошкільної освіти: наук.-метод. посіб. ; за ред. Є. Р. Чернишової ; Ун-т менедж. освіти НАПН України. — К., 2012. — Ч. 1. — С. 23–26.

744. Сіданіч І. Л. Педагогічна просвіта батьків з основ християнської етики в сім'ї і школі: матеріали наук.-практ. конф. «Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду» / І. Л. Сіданіч // Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. — Вип. 3. — С. 299–310.

745. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання в сім'ї / І. Л. Сіданіч // Культура релігій: наук.-практ. альманах. — К., 2012. — Вип. 1.— С. 40–42. — (Серія «Християнська етика»).

746. Сіданіч І. Л. Духовність і моральність: феноменологічні аспекти в історії вітчизняної освіти / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та

ін.]. — К., 2005. — Вип. 8(21) / голов. ред. В. В. Олійник. — К. : АТОПОЛ, 2012. — С. 116–128.

747. Сіданіч І. Л. Сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці на початку ХХ століття [електронний журнал] «Теорія і методика управління освітою» / І. Л. Сіданіч. — 2012. — № 9. — 25 с. — Режим доступу : <http://umo.edu.ua/katalog/517-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-9-2012>

748. Сіданіч І. Л. Історіографія проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ ст. / І. Л. Сіданіч // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. ; гол. ред. Г. П. Шевченко.— Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. — Вип. 2. — С. 24–30.

749. Сіданіч І. Л. Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в Українській соціалістичній радянській республіці (1917–1930) [електронний журнал] «Теорія і методика управління освітою» / І. Л. Сіданіч. — 2013. — № 10. — 23 с. — Режим доступу : <http://umo.edu.ua/katalog/517-elektronne-naukove-fahove-vydannja-qteorija-ta-metodyka-upravlinnja-osvitojuq-vypusk-10-2013>

750. Сіданіч І. Л. Духовно-моральні засади педагогічного спілкування у вітчизняній школі ХХІ ст. / І. Л. Сіданіч // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. ; за наук. ред. В. І. Бондаря. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 21. — С. 159–165. — (Серія «Теорія і практика навчання та виховання»).

751. Сіданіч І. Л. Культурно-просвітницька діяльність церкви як чинник духовно-морального виховання дітей на початку ХХ ст. / І. Л. Сіданіч // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. ; за наук. ред. В. І. Бондаря. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 23. — С. 168–175. — (Серія «Теорія і практика навчання та виховання»).

752. Сіданіч І. Л. Педагогічні технології духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогіки і школи / І. Л. Сіданіч // Наукові

записки. — Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2013. — Вип. 23. — С. 220–238. — (Серія «Психологія і педагогіка»).

753. Сіданіч І. Л. Особливості вибору і впровадження навчальних дисциплін духовно-морального спрямування в історії вітчизняної демократичної школи / І. Л. Сіданіч // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. ; Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. — К., 2013. — Вип. 75. — С. 163–168.

754. Сіданіч І. Л. Правове регулювання духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі / І. Л. Сіданіч // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.]. — К., 2005. — Вип. 9(22) / голов. ред. В. В. Олійник. — К. : АТОПОЛ, 2013. — С. 214–222.

755. Сіданіч І. Л. Особливості викладання предметів духовно-морального спрямування в сучасній вітчизняній школі / І. Л. Сіданіч // Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей. — Ялта : РВВ КГУ, 2013. — Вип. 41. — Ч. 1. — С. 277–284. — (Серія «Педагогіка і психологія»).

756. Сіданіч І. Л. Духовне здоров'я як складова духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі / І. Л. Сіданіч // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди": зб. наук. пр. — Переяслав-Хмельницький, 2013. — Вип. 30. — 400 с. (Серія «Педагогічні науки»).

757. Сіданіч І. Ідеї духовно-морального виховання дітей у поглядах сучасних учених на педагогіку В. О. Сухомлинського / І. Сіданіч // Наукові записки ; ред. кол. : В. В. Радул, С. П. Величко [та ін.]. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — Вип. 123. — Т. 1. — 356 с. — С. 287–292. — (Серія «Педагогічні науки»).

758. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі в контексті суспільно-політичного життя країни (друга половина ХХ століття) / І. Л. Сіданіч // Педагогічна освіта: теорія і практика.

Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр. ; редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа [та ін.]. — К. : Університет, 2013. — № 20. — С. 34–48.

759. Сіданіч І. Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді / І. Л. Сіданіч // Наукові записки. — Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». — 2013. — Вип. 25. — С. 220–238. — (Серія «Психологія і педагогіка»).

760. Сіданіч І. Л. Педагогічна практика організації духовно-морального виховання дітей у радянській школі / І. Л. Сіданіч // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди». — Дод. 1. — Вип. 29. — Т. V: Темат. вип. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». — К. : Гнозис, 2013. — С. 286–291.

761. Сім'я і діти: програма родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків / за заг. ред. В. Г. Постового. — К. : ІЗМН, 1997. — 56 с.

762. Сірополко С. О. Єдина школа / С. О. Сірополко // Учитель. — 1924. — № 3. — С. 73–77.

763. Сірополко С. О. Школознавство: конспект лекцій, читаний в Укр. висок. пед. ін-ті ім. М. Драгоманова у Празі в 1925–1926 шк.р. / С. О. Сірополко. — Прага, 1926. — 64 с.

764. Сірополко С. Завдання нової школи / С. Сірополко. — Б.Т., 1919. — 20 с.

765. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. — Варшава, 1934. — 28 с.

766. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — Л. : Афіша, 2001. — 664 с.

767. Сірополко О. Народна освіта на українських землях і в колоніях / С. Сірополко // Українська культура: лекції ; за ред. Д. Антоновича. — К. : Либідь, 1993. — С. 72–91.

768. Скрипник М. О. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни / М. О. Скрипник. — Х. : ДВУ, 1929. — 73 с.

769. Смирнов П. А. Существенные черты христианского нравоучения: доп. уроки по программе гимназии / П. А. Смирнов. — СПб., 1910. — 64 с.

770. Собчинська М. М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній республіці (1917–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. М. Собчинська. — К., 1995. — 207 с.

771. Советская школа на современном этапе. Некоторые итоги перестройки школы в период от XX до XXII съезда КПСС / под ред. И. А. Каирова. — М. : АПН РСФСР, 1961. — 281 с.

772. Советская школа на современном этапе / под. ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. — М. : Педагогика, 1977. — 256 с.

773. Советская школа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — Режим доступа : knowledge.allbest.ru/pedagogics

774. Советская школа к 50-летию образования СССР / под. ред. Н. П. Кузина. — М. : Педагогика, 1973. — 352 с.

775. Советская школа – завоевание Октября. Беседа о книгах № 7. — М., 1957. — 40 с.

776. Советская школа на новом пути / науч ред. А. К. Бушля. — Ленинград, 1960. — 200 с.

777. Советская школа. Единая система образования и воспитания в СССР. — М. : Союзполиграфпром. — 1985. — 216 с.

778. Современные педагогические течения / сост. П. Ф. Каптерев, А. Ф. Музыченко. — М., 1913. — 220 с.

779. Сокольский В. Религиозное воспитание и образование детей школьного возраста / В. Сокольский // Начальное обучение. — 1908. — № 11. — С. 308–311.

780. Соловьев В. С. Духовные основы жизни: собрание сочинений: в 7 т. / В. С. Соловьев. — М. : Наука, 1988. — Т. 5. — 944 с.

781. Соловьев В. С. Оправдание Добра: сочинения: в 2-х т. / В. С. Соловьев. — М. : Мысль, 1990. — Т. 1. — 962 с.

782. Соловьев В. С. Смысл любви: сочинения: в 2-х т. / В. С. Соловьев. — М. : Мысль, 1990. — Т. 2. — 822 с.

783. Сообщение училищного совета при Синоде от 19.07.1917 года о переходе ЦПШ в ведомство МНП. (1917 г.). — ЦДАК, ф. 707, оп. 299, спр. 269.— Арк. 262–295.

784. Согомоллов Ю. В. Моральный феномен и трудности определения что такое мораль / Ю. В. Согомоллов. — М., 1998. — 232 с.

785. Соловцова И. А. Духовность как педагогическая категория / И. А. Соловцов // Педагогические проблемы становления субъективности школьника, студента, педагога в системе непрерывного образования. — Волгоград : Учитель, 2002. — Вып. 5, ч. 2. — С. 59–62.

786. Соловьев В. С. Оправдание добра: нравственная философия / В. С. Соловьев. — М. : Республика, 1996. — 479 с.

787. Соловьев В. С. Сочинения: в 2-х т. / В. С. Соловьев. — М. : Госиздат, 1984. — Т. 2: Чтения о богочеловечестве. — 736 с.

788. Соціальна філософія: корот. енциклопед. слов. — К. ; Х. : Рубікон, 1997. — 400 с.

789. Списки та статистичні відомості про стан шкіл соцвиховання на кінець 1932/33 навч. року. — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 116, оп. 1, спр. 314, Арк. 65.

790. Справа народної освіти на Україні (доклад на загальноземський з'їзд в справі народної освіти від редакції «Світла») // Світло. — 1911. — Кн. 1. — С. 52–63.

791. Статистичні відомості про загальноосвітні школи України (1930–31 уч. роки). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 1–2, спр. 96, Арк. 257.

792. Стауянова Н. В. Духовность как способ жизнедеятельности человека / Н. В. Стауянова // Философские науки. — 1990. — № 12. — С. 100–104.

793. Стельмахович М. Християнська етика в початковій школі / М. Стельмахович // Початкова школа. — 1999. — № 4. — С. 56–58.

794. Стельмахович М. Г. Українське національне виховання / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. — 1993. — № 8. — С. 3–7.

795. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: навч. посіб. / М. Г. Стельмахович. — К. : ІСДО, 1996. — 288 с.

796. Степанов И. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды / И. Степанов. — М. : Красная новь, 1923. — 72 с.

797. Степовик Д. Церква й українська культура 20-х років: спільні ознаки духовного відродження / Д. Степовик // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: матеріали наук. конф. — К. : Логос, 1997. — С. 155–162.

798. Стефанюк С. К., Голянчук Р. М. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот / С. К. Стефанюк, Р. М. Голянчук ; за заг. ред. С. К. Стефанюк. — Х. : Кроссруд, 2010. — Вип. 2. — 68 с.

799. Стешенко И. М. Об украинской национальной школе / И. М. Стешенко // Киевские отклики. — 1905. — № 257. — С. 3–6.

800. Стешенко І. М. Поміч учителю в справі національного виховання / І. М. Стешенко. — К., 1917. — 41 с.

801. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення: навч.-метод. посіб. / Б. М. Ступарик. — К. : ІЗМН, 1998. — 336 с.

802. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б. Ступарик. — Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. ун-ту ім. В. Стефаника, 1994. — 144 с.

803. Страницы истории КПСС: факты, проблемы, уроки / под ред. В. И. Купцова. — М. : Высш. шк., 1989. — 703 с.

804. Стратегія реформування освіти в Україні: реком. з освіт. політики / за заг. ред. В. Андрущенка. — К., 2003. — 296 с.

805. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1993. — 720 с.
806. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 509 с.
807. Сухомлинский В. О. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности: избранные произведения: в 5 т. / В. О. Сухомлинский. — К. : Рад. шк., 1979. — Т. 1. — 1979. — 425 с.
808. Сухомлинська О. Формування духовності на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Директор школи. — 2003. — № 1. — С. 4–6.
809. Сухомлинська О. Виховання як соціальний процес: особливості сучасних трансформаційних змін / О. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2004. — № 2. — С. 2–5.
810. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — К. : А.П.Н., 2003. — 68 с.
811. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. — К. : Добро, 2006. — 43 с.
812. Сухомлинська О. В. Педагогічний ідеал крізь призму теорій моралі / О. В. Сухомлинська // Педагогічні науки: зб. наук. пр. — Полтава, 2009. — Вип. 1. — С. 5–14.
813. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский ; сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. — М., Политиздат, 1975. — 272 с.
814. Сухомлинський В. О. Роль переконань у формуванні духовного обличчя особистості / В. А. Сухомлинский // Вибрані твори: у 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 2. — С. 389–421.
815. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: в 5 т. / В. А. Сухомлинский. — К. : Рад. шк., 1979. — Т. 1: Духовный мир школьника. — 219 с.

816. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 105–111.

817. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська. — К. : Добро, 2006. — 43 с.

818. Сухоплюєв І. Відокремлення школи від церкви / І. Сухолюєв. — Х. ; К., 1923. — 39 с.

819. Сучасна початкова освіт: вектори розвитку: спец. вип., присвяч. 80-річчю ун-ту: зб. наук. пр. — Бердянськ : БДПУ, 2012. — 340 с.

820. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік / за ред. О. В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника. — Івано-Франківськ : НАІР, 2012. — Вип. 352. — 348 с.

821. Таланчук М. М. Системо-соціальна концепція виховання / М. М. Таланчук. — Казань : Вид-во АПН СРСР, 1991. — 22 с.

822. Танчер В. К. Причини існування релігійних пережитків в СРСР / В. К. Танчер. — К., 1959. — 33 с.

823. Танчер В. К. Про релігійну мораль / В. К. Танчер. — К., 1959. — 43 с.

824. Тезиси, прийняті конференцією Комвузів 3–5 лютого 1925 року // Матеріали про стан агітаційної та культмасової роботи на Україні (постанови, положення, протоколи, доповіді, доповідні зщаписки, учбові плани) (1927 р.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 432, Арк. 95–97.

825. Тезисы ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной пропаганды в сфере образования // Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде, изъятию церковных ценностей: материалы выставки «Религия или наука» (1922 г.). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, Арк. 1–65.

826. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: дис. ... канд. істор. наук / Ю. В. Телячий. — Кам'янець-Подільський, 2000. — 213 с.

827. Теоретико-методологічні основи християнської педагогіки: історико-педагогічний аспект / Т. Д. Тхоржевська, І. Я. Мицишин, Ю. А. Щербяк; Тернопіл. експеримент. ін-т пед. освіти. — Т. : Підручники & посібники, 2002. — 480 с.

828. Тимчасовий розклад лекцій в хлопячих гімназіях на 1918–1919 шк. рік // Циркуляри МНП Української держави (1918 р.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 1, Арк. 269.

829. Тимчасовий розклад лекцій у реальних школах на 1918–1919 шк. рік // Циркуляри МНП Української держави (1918 р.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 1, Арк. 278.

830. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шк. рік. — К. : Друкарня Київ. Губерніяльної Народної Управи, 1918. — 32 с.

831. Тимчик О. Проблема релігійного виховання на початку ХХ ст. / О. Тимчик // Початкова школа. — 2000. — № 8. — С. 55–56.

832. Толковый словарь великорусского наречія руського языка Владимира Даля. Издание перове. Томъ первуй. А–З. Издание книгопродавца-типографа Г. А. Лифшица. — С.-Петербургъ; Москва, 1840.

833. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения / Л. Н. Толстой; сост. Н. В. Вейкшан (Кудрявая). — М. : Педагогика, 1989. — 544 с.

834. Толстой Л. Н. О Разуме, Вере и Молитве три письма / Л. Н. Толстой // Всемирный вестник. — 1901. — № 8. — С. 3–15.

835. Тхоржевська Т. Д. Православне виховання в історії педагогіки України: монографія / Т. Д. Тхоржевська. — К. : Купріянова О. О., 2005. — 412 с.

836. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра пед. наук / Т. Д. Тхоржевська. — К., 2006. — 35 с.

837. Тхоржевська Т. Д. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: монографія / Т. Д. Тхоржевська, І. Я. Міщишин, Ю. А. Щербяк. — Т. : Підручники і посібники, 2002. — Ч. 1. — 480 с.

838. Тюріна Т. Г. Феномен духовності особистості: монографія / Т. Г. Тюріна. — Л. : СПОЛОМ, 2009. — 232 с.

839. Уваркіна О. В. Освітній потенціал нації: монографія / О. В. Уваркіна ; Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 383 с.

840. Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках: монографія / О. А. Удод. — К. : Генеза, 2000. — 292 с.

841. Удод О. А. Історія і духовність / О. А. Удод. — К. : Генеза, 1999. — 145 с.

842. Указ Президента України № 456/99 від 27 квітня 1999 р. «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян».

843. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2-х кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 1. — 624 с.

844. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2-х кн / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 2. — 552 с.

845. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / за ред. В. М. Даниленко (відп. ред.). — К., 1993. — Вип. 1. — 180 с.

846. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. ст. — К., 1996. — Вип. 2. — 200 с.

847. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. / за ред. Я. Д. Ісаєвича ; упоряд. : В. І. Горинь, Я. В. Закревська [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1992. — 226 с.

848. Україна посткомуністическая: в поисках "третьего пути": «Круглый стол редакции "Полит, мысль"» // Политическая мысль. — 1994. — № 2. — С. 8–10.

849. Українська етнопедагогіка: навч.-метод. посіб. / за ред. акад. В. Кононенка. — Івано-Франківськ, 2005. — 508 с.

850. Український педагогічний енциклопедичний словник: суспільно-політична думка в 20 столітті: док. і матеріали: в 2-х т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — К. : Сучасність, 1993. — Т. 1. — 510 с.; Т. 2. — 429 с.

851. Український педагогічний словник / уклад. С. У. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.

852. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — 2-ге вид. — К. : Либідь, 1991. — 640 с.

853. Українська душа: зб. наук. пр. — К. : МП Фенікс, 1992. — 125 с.

854. Ульяновський В. І. Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / В. І. Ульяновський. — К. : Либідь, 1997. — 198 с.

855. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір / Т. П. Усатенко. — К. : Наук. думка, 2003. — 285 с.

856. Учебні програми для сільських 7-річних шкіл (1924 р.). — ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 4, спр. 351. — Арк. 7–58.

857. Уледов А. К. Духовное обновление общества / А. К. Уледов. — М. : Мысль, 1990. — 335 с.

858. Ульяницька Л. С. Громадська думка учнівського колективу та її вплив на особистість / Л. С. Ульяницька. — К. : Знання, 1968. — 48 с.

859. Ушинский К. Д. Проблемы педагогики / К. Д. Ушинский. — М. : Изд-во УРАО. 2002. — 592 с.

860. Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. / К. Д. Ушинський. — К. : Рад. шк., 1952. — Т. 4 Людина як предмет виховання: спроба педагогічної антропології. — 528 с.

861. Ушинський К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании: сочинения: в 11 т. / К. Д. Ушинський. — М. ; Л. : Изд-во акад. пед. наук РСФСР, 1948. — Т. 2. — С. 425–489.

862. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти: вибрані педагогічні твори: в 2 т. / К. Д. Ушинський. — К. : Рад. шк., 1983. — Т. 1. — 1983. — 358 с.

863. Фасоля А. М. Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9–11 класи): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / А. М. Фасоля ; Ін-т педагогіки АПН України. — К., 2000. — 18 с.

864. Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. — К. : Україна, 2000. — 512 с.

865. Флеров И. Антирелигиозная работа и школьные программы / И. Флеров // Антирелигиозное воспитание в школе: сб. под рук. А. Т. Лукачевского. — М. : Безбожник, 1929. — С. 31–60.

866. Флеров И. К вопросу о месте и формах антирелигиозной работы в школе / И. Флеров // Антирелигиозник. — 1928. — № 4. — С. 55–59.

867. Флеров И. А. Религия, семья и дети / И. А. Флеров. — М. : Безбожник, 1931. — 121 с.

868. Фоменко С. Проблеми розбудови національної школи на шпальтах журналу “Вільна Українська школа” / С. Фоменко // Рідна школа. — 2003. — № 6. — С. 69–70.

869. Фомичев В. Тезисы по антирелигиозному воспитанию в школе / В. Фомичев // Антирелигиозник. — 1928. — № 4. — С. 63–64.

870. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. — Острог, 1995. — Кн. 1. — 56 с.

871. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ; НАН України; — Кн. 2. — 226 с.

872. Формування духовної культури учнівської молоді: зб. наук. пр. / за заг. ред. член-кор. АПН України, д-ра пед. наук, проф. Г. П. Шевченко. — Луганськ, 1997. — 200 с.

873. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. — М. : Республика, 1992. — 511 с.

874. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. — М. : Республика, 1992. — 429 с.

875. Хаїт І. А. Система радянської освіти / І. А. Хаїт. — Х. : Книгоспілка, 1927. — 252 с.

876. Хайруліна В. М. Нова школа в Україні / В. М. Хайруліна, І. П. Жерносек. — Т. : Навч. книга — Богдан, 2003. — 176 с.

877. Хайруддінов М. Релігія в сучасній системі виховання / М. Хайруддінов // Шлях освіти. — 2000. — № 4. — С. 6–9.

878. Хоменко П. Антирелігійна робота в трудовій школі / П. Хоменко // Безвірник. — 1929. — № 15. — С. 61–63.

879. Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / С. А. Хрипко. — К., 2003. — 190 с.

880. Християнська етика (Основи християнської моралі): проект програми 1–11 класи. — Острог : Ред.-вид. відділ Ун-ту «Острозька Академія». — 2000. — 40 с.

881. Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття: зб. наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». — Острог, 2002.— Т. VI. — 544 с.

882. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки: навч.-метод. посіб. для вчителів християн. етики та теологів. — Острог, 2000. — 311 с.

883. Християнська етика: метод. посіб. 1–11 кл. — Л. : Монастир Монахів Студійського Уставу, видав. відділ «Свічадо», 1998. — 158 с.

884. Християнські цінності в освіті й вихованні: матеріали церковно-світської конф. // Вісник православної педагогіки. — 1999. — № 1. — 141 с.
885. Хроніка // Вільна українська школа. — 1918. — № 5. — С. 293.
886. Хроніка // Вільна українська школа. — 1918. — № 5–6. — С. 72–73.
887. Хроніка // Вільна українська школа. — 1918. — № 8–9. — С. 232.
888. Хроника // Церковно-общественная мысль. — К., 1917. — № 3. — С. 20.
889. Хроника // Церковно-общественная мысль. — К., 1917. — № 6. — С. 24–27.
890. Церковно-школьное дело в Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1905. — 11 с.
891. Циркуляр инспекторам народных училищ Киевской Подольской и Волынской губерний от 31.05.1886 года о запрещении преподавания Закона Божия лицами, не имеющими на то права (1886 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 43, Арк. 38–47.
892. Циркуляр министра народного просвещения Делянова за № 6497 от 20.05.1883 года об оказании содействия православному духовенству в открытии ЦПШ и снабжении их учебниками // Дело об распределении МНП по делам начальных училищ (1883 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 225, спр. 10, Арк. 1–17 (зв.).
893. Циркуляр МНП Украинской державы от 22.10.1918 г. об усилении учебно-воспитательной части в учебных заведениях // Циркуляри МНП Української держави (1918 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 313, спр. 1, Арк. 57.
894. Циркуляр начальникам и директорам средних и начальных учебных заведений округа от 07.11.1913 года о развитии в юношества «сознания долга перед престолом и отечеством» // Циркуляри Министерства Народного Просвещения (1913 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 229, спр. 2, Арк. 405.

895. Циркуляр НКО УСРСР 3214 від 07.07.1922 г. // Циркуляри НКО УСРСР про заборону служителям культу працювати в освітніх установах (1922 г.). — ЦДАВОУ. — Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 2, спр. 987, Арк. 10.

896. Циркулярное письмо № 249 Губкомам КПУ от 7.06.1922 г. // Циркулярные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде (1922 г.). — ЦДАГОУ. — Центр. держ. архів громад. об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1448, Арк. 94–100.

897. Циркуляры директорам и инспекторам народных училищ и учительских семинарий Округа от 16 и 17.10.1886 года о методике преподавания Закона Божия и бережном отношении учащихся к книгам Святого Писания (1886 г.). — ЦДІАК. — Центр. держ. історич. архів у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 43, Арк. 47–50.

898. Ціль виховання // Учитель. — Л., 1903. — С. 196–199.

899. Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської ; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського ; упоряд. О. М. Павліченка. — К., 1997. — 224 с.

900. Цінності християнської культури як фактор морально-естетичного формування особистості: зб. наук. ст. / редкол. : І. Д. Бех, О. П. Кононенко, В. М. Оржеховська ; за заг. ред. В. М. Оржеховської. — К., 2002. — 120 с.

901. Цюпа І. А. Василь Сухомлинський (Добротворець) / І А. Цюпа. — К., Молодь, 1973. — 336 с.

902. Чепіга Я. До трудової вільної школи / Я. Чепіга // Вільна українська школа. — 1918–1919. — № 8–9. — С. 81–85.

903. Чепіга Я. Передмова до проекту української школи / Я. Чепіга // Світло. — 1913. — Кн. 1. — С. 30–37.

904. Чепіга Я. Проект української школи / Я. Чепігша // Світло. — 1913. — Кн. 4 (дек.). — С. 12–29.

905. Чепіль М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.) / М. Чепіль. — Дрогобич : Відродження, 2001. — 503 с.

906. Чепіль М. Християнська мораль у родинному вихованні українців / М. Чепіль // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. — Острог, 1995. — Кн. 2. — С. 136.

907. Черніков С. Я. Виховання духовності особистості вчителя в теорії і практиці вітчизняної педагогіки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Я. Черніков. — Луганськ, 2003. — 18 с.

908. Чернілевський Д. В. Духовна культура особистості: навч. посіб. / Д. В. Чернілевський, О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк ; за ред. Д. В. Чернілевського. — 2-ге вид., допов. — Вінниця : АМСКП, 2010. — 460 с.

909. Чернишова Є. Р. Управління виховним простором загальноосвітнього навчального закладу / Є. Р. Чернишова // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. пр. / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва [та ін.]. — К., 2005. — Вип. 6 / голов. ред. В. В. Олійник. — 2007. — С. 69–81.

910. Чернокозова В. М. Етика учителя / В. М. Чернокозова, І. І. Чернокозов. — К. : Рад. шк., 1973. — 176 с.

911. Чернуха Н. М. Уукраїнська національна ідея: історія та сучасність / Н. М. Чернуха // Освіта Донбасу: наук.-метод. видання. — 2004. — № 1(102). — С. 38–41.

912. Чернуха Н. М. Духовний розвиток молодших школярів засобами національного мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. М. Чернуха ; Луганс. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. — Луганськ, 1997. — 24 с.

913. Чефранов О. За якість антирелігійного виховання дітей / О. Чефранов // Безвірник. — 1931. — № 19–20. — С. 9–16.

914. Чефранов О. За якість антирелігійної роботи в школі / О. Чефранов // Безвірник. — 1935. — № 1. — С. 5–16.

915. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): історіографія проблеми: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Ю. І. Чирва. — Дніпропетровськ, 1995. — 216 с.

916. Чорна К. І. Проблеми виховання патріотизму школярів у сучасній Україні: зб. наук. пр. / К. І. Чорна. — Херсон, 2003. — Вип. 35. — С. 176–181.

917. Чорна К. І. Виховання моральності підростаючого покоління: наук.-метод. посіб. / К. І. Чорна, В. О. Білоусова, Н. І. Ганнусенко ; за ред. К. І. Чорної. — К., 1999. — 128 с.

918. Шевченко В. І. Концепція пізнання в українській філософії / В. І. Шевченко. — К. : ІСДО, 1993. — 188 с.

919. Шевченко Г. П. Духовність та духовна культура особистості / Г. П. Шевченко // Формування духовної культури української молоді засобами мистецтва: монографія. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — 256 с.

920. Шевченко Г. П. Духовно-нравственне виховання учасейся молодежи / Г. П. Шевченко // Педагогика. — 2008. — № 9. — С. 11–25.

921. Шевченко Г. П. Духовність особистості: сучасні погляди і підходи / Г. П. Шевченко, М. Б. Євтух // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. ; гол. ред. Г. П. Шевченко. — Луганськ : Вид-во Східноукраїнськ. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. — Вип. 2. — С. 3–13.

922. Шевченко Г. П. Духовні основи патріотичного виховання: монографія / Г. П. Рашидова, С. С. Рашидова. — Луганськ : Вид-во Ноулідж, 2012. — 198 с.

923. Шестун Е. Введение в православную педагогику / Е. Шестун // Воспитательная работа в школе. — 2003. — № 6. — С. 12–15.

924. Шестун Е. Православная педагогика / Е. Шестун. — Самара : ЗАО «Самарский информ. Концерн», 1998. — 576 с.

925. Швидун В. М. Особливості педагогічних змін у діяльності загальноосвітніх шкіл України (1917–1941 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. М. Швидун. — К., 2008. — 206 с.
926. Школа России накануне и в период революции 1905–1907 гг.: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепров. — М., 1995. — 245 с.
927. Шуба О. Релігія в етно-національному розвитку України / О. Шуба. — К., 1999. — 323 с.
928. Щербаков В. Завдання антирелігійної роботи серед дітей / В. Щербаков // Безвірник. — 1928. — Додаток до № 10. — С. 3–8.
929. Щербаков В. Чому Жовтнева революція відокремила школу від церкви / В. Щербаков // Безвірник. — 1927. — № 10. — С. 20–24.
930. Щербяк Ю. А. Система морального виховання учнів в школах західних областей України (1900–1939 рр.) / Ю. ЯА Щербяк. — Т. : Парадіс, 1999. — 204 с.
931. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология: педагогическое воздействие в процессе воспитания школьника / Н. Е. Щуркова. — М., 1992. — 196 с.
932. Юдин П. Материалистическое и религиозное мировоззрение / П. Юдин. — М. : Моск. рабочий, 1930. — 192 с.
933. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: монографія / М. Ф. Юрій. — К. : Кондор, 2002. — 738 с.
934. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. — М. : Правда, 1990. — 678 с.
935. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. / В. В. Ягупов. — К. : Либідь, 2003. — 560 с.
936. Яковенко В. С. «Виховний ідеал» Г. Ващенко і його значення для гуманізації освіти / В. С. Яковенко // Рідна школа. — 1999. — № 2. — С. 67–70.

937. Яковенко А. І. Духовні цінності християнського людинознавства ХХ ст. : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / А. І. Яковенко. — Луганськ, 2007. — 195 с.
938. Яковишин Р. Я. Система морального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Галичини (1850–1900 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / Р. Я. Яковишин. — Івано-Франківськ, 2005. — 18 с.
939. Янів В. Релігія і виховання / В. Янів // Освіта. — 1993. — 5 лист. — С. 8–9.
940. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я. Ярема // Перший Український педагогічний конгрес. — Л. : Рід. шк., 1938. — С. 16–88.
941. Яремчик В. Л. Національні проблеми загальноосвітньої школи в Україні: історія і сучасність / В. Л. Яремчик. — К., 1993. — 99 с.
942. Ярославский Е. М. Против религии и церкви / Е. М. Ярославский. — М. : ОГИЗ-ГАИЗ, 1932. — Т. 4. — 416 с. — М., 1935. — Т. 5. — 563 с.
943. Ярославський О. Біблія для віруючих і невіруючих / О. Ярославський. — 2-ге вид. — К. : Політвидав, 1976. — 336 с.
944. Ярославський Е. Комунізм і релігія / Е. Ярославський. — К. : Партвидав ЦК КПБУ, 1938. — 48 с.
945. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г. І. Ясницький. — К. : Вид-во КДУ, 1965. — 256 с.
946. Structures of the Education and Initial Training Systems in the European Union., Brussel- Luxemburg: — ECSC-EC-EAEC. 1995. — 69 p.
947. Trull Joe E. Walking in the way: an introduction to Christian ethics. Nashville, Tennessee: Broadman&Holman Publishers. 1997. — 344 p.
948. Robert E. Clark, Lin Gohnson, Allyn K. Sloat Christian education: foundations for the future. — Chicago : MOODE PRESS. 1991. — 636 p.
949. Yount, William R. Created to learn: Nashville, Tennessee : Broadman&Holman Publishers. 1996. — 394 p.

950. Garner Richard. *Beyond Morality*. — Philadelphia: Temple University Press 1994. — 317 p.
951. *Możliwości i bariery reform edukacyjnych* (pod redakcją Mariana Ochmańskiego). — Lublin, 1999. — 282 s.
952. *Możliwości i zagrożenia reform edukacyjnych* (pod redakcją Mariana Ochmańskiego). — Warszawa, 1997. — 311 s.
953. Okoń W. *Zarys dydaktyki ogólnej*. — Warszawa, 1968. — 323 s.
954. Serczyk W. *Historia Ukrainy*. — Wrocław, 1979. — 579 s.
955. Sidanich I. L. *Christian bases of spiritual and moral children upbringing in the history of the ukrainian school / European Applied Sciences is an international, German/ English / Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly.* № 6 2013 (June) Volume 1 — Passed in press in June 2013. — S. 101.
956. Szajnocha K. *Szkice historyczne*. Wyd. 3. — Lwów, 1901. — T. 1–4. — 478 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Віхи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, які відбулися у ХХ – початку ХХІ століть

1900–1905	<p>На Різдво Народний Комітет опублікував першу відозву до народу: «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну, культурну державу...»; знаменита промова «Самостійна Україна» М. Міхновського; вийшло перше число журналу «Молода Україна». Заснування спортивно-фізкультурного товариства «Січ».</p> <p>Митрополит А. Шептицький у першому пастирському листі зазначив: «Просвіта – то річ майже першої потреби... До багатства суспільство не дійде без справжньої просвіти». Вироблена цілісна система національно-християнського виховання, в якій розглянуто проблеми християнського патріотизму, національної свідомості, гуманного виховання. Митрополит вважав, що лише на гармонійному поєднанні національного та духовного відродження можна заснувати єдність нації; життя молоді повинно присвячуватися Богові і Батьківщині, а для цього, крім християнської родини, потрібна ще «наша школа», де на засадах, вироблених християнською мораллю (добра, краси, справедливості) має виховуватися українська людина.</p> <p>Виступи, з'їзди, збори земств, студентів, діячів Державної думи за національну школу і рідну мову викладання в ній</p>
1901	<p>Б. Грінченко, педагог, громадський діяч переїхав до Києва, вів активну українофільську громадську діяльність, брав участь у створенні національних освітніх організацій. Свої педагогічні думки висвітлив у статтях «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа».</p> <p>Велика група студентів у м. Львові вимагала створення українського інституту</p>
1902	<p>У Східній Україні широкого розмаху набрав аграрний рух, який</p>

	закликав селян до єдності дій, до підвищення заробітної плати
1903	Указом Сенату Російської імперії оголошено шкідливими українську мову, культуру й освітню діяльність, бо «можуть викликати наслідки, що загрожують спокоєві та безпеці імперії»
1905	Сто підписів у роковини Т. Шевченка про необхідність задоволення потреб української школи.
1905–1907	Утворено Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти. Утворено в Галичині учительську організацію «Взаємна поміч українського вчителства». Педагог-практик П. Кованько написав «Педагогічний авторитет»: на учнів може впливати лише особистість вихователя, «не можеш навіяти своїм учням необхідних етичних ідеалів, не можеш дати їм моральних підвалин і осмисленого розуміння достоїнства честі, обов'язку і зобов'язань – йди із навчального закладу і шукай більше прийнятого для власних особистісних рис заняття, бо згодом неодмінно станеш мучителем і тираном одночасно»
1906	Заснування Всеукраїнської спілки України. М. Грушевський заснував у Петербурзі «Украинский вестник», що став органом української громади у Державній Думі
1907	Засновано М. Грушевським Українське Наукове товариство у Києві. Надруковано «Українську граматику» Є. Тимченка, П. Залозного, А. Кримського, Гр. Шерстюка. Закриття царським урядом української періодичної преси, конфіскація виданої в роки революції 1905–1907 рр. української літератури, репресії проти діячів української культури
1908	Указ сенату Російської імперії про "шкідливість" культурної та освітньої діяльності в Україні. Всю культурну і освітню діяльність в Україні визнано царським урядом шкідливою. Відомий російський педагог і методист І. П. Сахаров написав «Катехізіс народного вчителя», в якому зазначалося: «...учитель-вихователь має

	<p>підкуватися про те, аби його пояснення були ясні і доступні дитячому розумінню; лише той учитель здатний втілити в життя завдання народної школи, який любить дітей і сам процес виховання»</p>
1909	<p>Побачив світ «Словар української мови» за редакцією Б. Грінченка.</p> <p>М. Грушевський написав низку статей для оборони української школи «Наша школа», «За рідну школу», книжку «Про українську мову і українську школу», в якій учений дохідливо пояснює, що без рідної мови й рідної школи немислиме ні політичне, ні економічне, ані духовне життя народу: «...серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша»</p> <p>Засновано Київський учительський світ.</p>
1910–1914	<p>Видано перший на Наддніпрянщині педагогічний журнал «Світло» у Києві, співредактор С. Русова у статті «Дитячий сад на національному ґрунті» зосереджує увагу на проблемі створення національної системи навчання і виховання.</p> <p>У статті «Наші завдання» у журналі за вересень редколегія чітко сформулювала положення: «Добре поставлена і упорядкована національна школа – це найперша потреба всякої народності і найвище культурне добро її».</p> <p>З'їзд директорів учительських інститутів і семінарій Київського навчального округу, на якому були прийняті нові програми щодо педагогічної підготовки вчительських кадрів</p>
1911	<p>Загальноземський з'їзд у Москві, на якому подано доповіді про запровадження викладання рідної мови в школах України</p> <p>Створено на західноукраїнських землях молодіжну організацію «Пласт»</p>
1912	<p>Відбувся Всеросійський з'їзд у справі родинного виховання (Петербург).</p> <p>С. Русова багато років працювала над концепцією національної освіти,</p>

	<p>яка відображена у дослідженнях: «Націоналізація дошкільного виховання», «Націоналізація початкової школи на окраїнах Росії», в яких розкриває основні наукові поняття: національне виховання, національна система освіти, національний світогляд, національна свідомість і самосвідомість, націоналізація освіти, якими розкривається думка про те, що українці, як і інші народи, повинні мати школу з рідною мовою навчання, побудовану відповідно до потреб і національних традицій народу.</p> <p>Видруковано в журналі «Світло» «Проект української школи» Я. Чепіги</p>
1913	<p>Виголошено «Проект на зміну шкільного закону від 14 травня 1869 року» І. Ющишиним (про право на українську школу).</p> <p>Опубліковано навчальні плани та програми за ред. К. Щербини «Загальна педагогіка», яку пропонував вивчати в 11 кл. У розділі «Духовне виховання» розкрито сутність поняття «педагогіка», «історія педагогіки», «душевні явища», «дух навчання і виховання»</p>
1914	<p>Перша світова війна.</p> <p>Після вступу російської армії в Галичину закрито всі українські установи, школи, бібліотеки, видавництва, газети і журнали.</p> <p><i>9–14 серпня</i> – Конгрес слов'янського учительства в Празі</p>
1917–1921	<p>Роки визвольних змагань. Розроблено головні принципи єдиної національно-демократичної школи. Освіта має бути вільною, безплатною, обов'язковою, світською, трудовою, автономною, національною, заснованою на засадах українознавства. Учень – інтернаціоналіст, атеїст, відданий Комуністичній партії і Радянській державі – бездумний виконавець.</p> <p><i>9 липня</i> утворено Генеральний секретаріат Української Народної Республіки, в складі якого – Секретаріат освіти.</p> <p><i>5–6 квітня</i> – Перший Всеукраїнський учительський з'їзд.</p> <p><i>10–12 серпня</i> – Другий Всеукраїнський учительський з'їзд.</p>

	<p><i>Серпень</i> – Указ про відкриття українських гімназій.</p> <p><i>7 листопада</i> почала функціонувати Педагогічна академія в Києві для підготовки вчителів українознавства.</p> <p><i>15–20 грудня</i> видано «План управління освітою на Україні» Циркуляр Генерального секретаря освіти про організацію керування національною школою, про підвалини національної школи, про наповнення змісту освіти українознавчими предметами.</p> <p>Засновано журнал «Вільна українська школа», який повідомляє про «Проект єдиної школи на Вкраїні», що виробила спеціальна комісія Товариства шкільної освіти в Києві у складі О. Музиченка, П. Холодного, І. Стешенка й ін.</p>
1918	<p><i>23 січня</i> видано Декрет Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»: викладання релігійних віровчень у всіх державних і суспільних, а також приватних учбових закладах, які є відомчими Народного Комісаріату з освіти та виконання будь-яких релігійних обрядів в школі не дозволяється».</p> <p><i>18 лютого</i> видано Постанову Державної комісії про освіту «Про світську школу»: Російська Республіка надає кожному громадянину повну свободу вибору віросповідання чи зовсім не належати до жодного віросповідання в залежності від його переконань.</p> <p><i>31 травня</i> видано Постанову НКП «Про введення обов'язкового сумісного навчання»; «Про школи національних меншинств».</p>
1917–1920	<p><i>27 листопада</i> – відкриття Української академії наук.</p> <p>Прийняття Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки на XI Всеукраїнському з'їзді Рад.</p> <p><i>30 вересня</i> Прийнято «Положення про єдину трудову школу» в Росії: воспитательная школа должна стараться устранить из детских душ те черты эгоизма, которые унаследованы человеком от былого и приготовляя его к грядущему, стараться уже со школьной скамьи спаять прочные коллективы и развить в наивысшей мере способность</p>

1917–1920	<p>к общим переживаниям и к солидарности. Социалистическое воспитание приводит к тому, что личность гордится развитием в себе всех способностей для служения целому. Школа должна быть светской и общей для обоих полов.</p> <p>В.І. Ленін у працях підкреслював, що в умовах диктатури пролетаріату виховання зберігає класовий характер, але його принципи і зміст спрямовані на задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів усіх трудящих, кожного громадянина вільного соціалістичного суспільства. Виховання в умовах нової системи є основою всебічного розвитку особистості кожного: «...формування особистості людини відбувається під впливом суспільних умов, виховання і природних задатків людини. Важлива роль при цьому належить суспільним умовам і вихованню. Зміст духовного життя людини та його закони спадковістю незапрограмовані. Людина стає особистістю у процесі активного соціального життя».</p> <p>Створено Перші Концепції національної освіти, в основу яких закладено такі головні принципи: громадсько-державний характер освіти, коли ініціатором національної школи є не лише держава, а й батьківська громадськість; навчати дітей рідною мовою, вивчення української мови – обов’язкове для учнів будь-якої національної школи; рівні права усіх громадян незалежно від національності, соціального походження, віросповідання на здобуття загальної освіти; демократизація усіх сторін шкільного життя</p>
1919	<p>22 січня проголошено Акт злуки всіх земель України: Великої України, Галичини, Буковини, Закарпаття.</p> <p>Січень – Прийнято Закон УНР «Про державну українську мову».</p> <p>Міністр освіти Директорії І. Огієнко затвердив для шкільного вжитку по всій Україні правила українського правопису.</p> <p>Відбувся Другий депутатський з’їзд Всеукраїнської учительської спілки.</p> <p>1 лютого схвалено Постанову Народного комісаріату освіти УСРР «Про середню школу»: учням надається повне право утворювати різні</p>

	<p>учнівські організації та користуватись для того будинками шкільних закладів.</p> <p>Розроблено «Положення про єдину трудову школу Української СРР» Наркомпросу УСРР: напрями виховної роботи трудової школи – комуністичне, антирелігійне та військове виховання.</p> <p>Видано Декрет більшовиків про ліквідацію безграмотності.</p> <p>9 січня на Трудовому конгресі утворено культурно-освітню комісію.</p> <p>Ухвалено резолюцію про влаштування Секретаріатом освіти для учителів курсів українознавства.</p> <p>Квітень – затверджено інструкцію «Про порядкування школами національних меншостей».</p> <p>С. Сірополко стає експертом народної освіти при Генеральному секретаріаті освіти, у праці «Завдання нової школи», монографії «Історія освіти на Україні» вчений виклав оригінальні думки про національну школу</p>
1920	<p>1 липня – схвалено Декларацію Народного комісаріату освіти УСРР про соціальне виховання дітей: «...покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю «дитячими будинками» – ось наше завдання. Тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи «постійний» притулок, тут вона має одержати все, що потрібне їй для життя. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новім людським суспільстві, ось така дитяча комуна – це й є той маяк, що світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи».</p> <p>Ухвалено Кодекс про народну освіту в Українській СРР: раціонально організоване громадське виховання з раннього дитинства є одним з бойових лозунгів пролетарської педагогіки. Остання рішуче виступає проти сімейного виховання бо, з одного боку, сучасний економічний</p>

	<p>розвиток призводить до знищення сім'ї у робітника, який не має часу займатися вихованням своїх дітей, а з іншого, – домашнє виховання в умовах, коли переважає культурна відсталість батьків, не може бути організоване раціонально.</p> <p>Схвалена резолюція III-го з'їзду РКСМ: «1. Від постановки комуністичного виховання дітей, від їхнього фізичного і духовного розвитку залежить створення нового покоління здорових духом і тілом будівників комуністичного суспільства. 2. Необхідність роботи РКСМ серед дітей обумовлюється швидким розпадом сім'ї і старої системи виховання, що викликано революцією... 3. Робота РКСМ серед дітей визначається допомогою державному апарату у вихованні дітей шляхом виділення від РКСМ кадрів працівників комуністичного виховання»</p> <p>З промови В.І. Леніна на III з'їзді РКСМ: «Ви повинні виховувати з себе комуністів. Завдання Спілки молоді – поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів. Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»</p>
1921	<p><i>15 вересня</i> створено Всеукраїнську надзвичайну комісію щодо боротьби з неписьменністю.</p> <p>Вироблено Головпрофосом «Навчальний план факультетів соціального виховання ІНО», одним з головних завдань якого було виховання майбутнього вихователя, тобто виховання того «педагогічного мистецтва, яке тонко і глибоко пов'язане з педагогічним покликанням»; в основі виховання має бути дитина, причому українські вчені – одні із перших на теренах Радянського Союзу об'єктом педагогічної діяльності визначали не «її величність дитину», а процес її психофізичного, розумового, особистісного розвитку і виховання</p>
1922	<p><i>30 грудня</i> Утворено Союз радянських соціалістичних республік.</p>

	<p><i>19 травня</i> відбулася Друга Всеросійська конференція РКСМ прийняла постанову про створення єдиної комуністичної організації дітей (з 1924 р. – дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. Леніна).</p> <p><i>2 листопада</i> прийнято «Кодекс законів про народну освіту в Українській СРР», в якому викладалися основи освітньої політики уряду і зазначалося, що виховання підростаючого покоління є одним із основних завдань УСРР, метою якого було розкріпачення від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей з психологією колективізму, з твердою волею, з громадською необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на чіткому розумінні законів розвитку природи і суспільства.</p> <p><i>15 жовтня</i> відбулася II Всеросійська конференція РКСМ, доручила ЦК розробити питання про дитячий комуністичний рух на Україні і застосування в ньому реорганізованої системи «скаутинг». Ухвалила циркулярний лист ЦК КП(б)У: «У зв'язку із загальною економічною розрухою і неврожаєм на Україні становище робітничих і селянських дітей надзвичайно важке. Дітям загрожує духовне здичавіння, фізичне виродження і моральний розклад. Вся робота по керівництву дитячим рухом покладається на КСМУ».</p> <p>Створено єдину комуністичну організацію дітей (із 1924 р. – дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В.І. Леніна)</p>
1923	<p>Відбувся Педагогічний з'їзд працівників освіти у Луганську, у виступах делегатів наголошувалося: «Безперечно, в житті вчителства України залишається ще багато недоречностей і невирішених проблем. Працівник освіти ще відчуває себе людиною глибоко відсталою. Адже він уже 9 років нічого не читає, не вчиться нічому. За відгомонами Громадянської війни про нього, як майстра своєї справи, неначе забули».</p> <p>Розроблено колективну програму «Єдина школа», в якій розкрито проблеми національної школи.</p> <p>«Юний спартак» став всеукраїнською піонерською газетою, яка була перейменована на «Юний ленінець»</p>

1924	<p>23 січня відбувся екстрений пленум ЦК РКСМ ухвалив перейменувати існуючі в СРСР дитячі комуністичні групи піонерів імені Спартака в дитячі комуністичні групи імені Леніна.</p> <p><i>Травень</i> – Резолюція XIII з'їзду РКП(б) «Про роботу серед молоді»: «...новим і багатообіцяючим явищем треба вважати організацію юних піонерів, яка виявляє швидкий ріст, але охоплює ще дуже мізерний процент дітей».</p> <p>Ухвалено постанову VI з'їзду РЛКСМ «Підсумки перших двох років»: «...два роки існування комуністичного дитячого руху показали наявність в дитячому середовищі сильного потягу до об'єднання, до участі в боротьбі дорослих робітників та роботі по комуністичному будівництву. Дитяча організація виявила себе як культурна сила, що вносить революційний струмінь в громадський побут, в сім'ю, у виховання дітей».</p> <p>30 липня ухвалено постанову Ради Народних комісарів УСРР «Про проведення загального навчання»</p> <p>25 листопада ухвалено постанову Раднаркому УСРР «Про шкільну мережу загального навчання».</p> <p>Вийшли два нових журнали для дітей «Більшовиченята» (Київ), «Октябрята» (Харків)</p>
1925	<p>Проголошено українізацію загальнонародною справою. Ухвалено постанову уряду України «Про освітню роботу серед українського населення союзних республік».</p> <p>24 липня прийнято рішення ЦК РКП(б) про піонерський рух «Про необхідність роботи серед жовтенят»: «...відзначити успішний початок роботи комсомолу й піонерів серед жовтенят. Вважати необхідним продовжувати поступове розширення груп жовтенят при зміцнілих загонах юних піонерів, уважно вивчаючи питання цієї роботи та обережно обираючи ті чи інші форми і методи виховної роботи, пристосовуючи її до особливостей цього віку».</p> <p>23 вересня ухвалено постанову Президії ЦК КП(б)У «Про дитячий</p>

	<p>комуністичний рух на Україні»: комсомольські організації недостатньо зуміли впоратися з уже охопленою масою в розумінні правильної постановки виховання».</p> <p><i>Грудень</i> ухвалено Резолюцію XIV з'їзду ВКП(б): «За останній рік піонерський рух став явищем дуже великого політичного значення, але маємо ряд явищ, які свідчать про необхідність настороженої уваги партії до проблеми виховання третього покоління: а) слабкістю виховної роботи слід розуміти явище часткових виходів дітей з піонер організацій; б) неув'язка піонер руху з шкільною роботою, в результаті чого в дитячому середовищі спостерігається і доцентровість впливів; в) невідповідність великого кількісного зростання піонерських організацій і слабого зростання відповідної кваліфікації керівних кадрів</p>
1926	<p>Звітна доповідь ЦК VI з'їзду ЛКСМУ «Дитрух та школа»: треба досягти в роботі комдитгруп та дитустанов соцвиху цілковитого зв'язку та погодження в питаннях методики, змісту та будування виховної роботи. Піонерзагони в своїй шкільній роботі повинні бути ініціаторами та активними учасниками у громадській шкільній роботі, повинні розбуджувати самодіяльність дітей. Облік роботи та досягнень комдитгрупи є основою будівництва нової школи». Гасло: «На кожний комсомольський осередок – піонерський загін».</p> <p>Відкрито Український науково-дослідний інститут педагогіки</p>
1927	<p>6 липня затверджено Положення про запобігання рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури: «...кожний громадянин на всіляких прилюдних виступах, а також у цілому громадському житті має право вільно користуватися рідною мовою»</p>
1928	<p>I п'ятирічка</p> <p><i>Травень</i>. Нарком освіти СРСР А. Луначарський заявив: «Наше завдання тепер оволодіти «душею» на практиці, почати абсолютно свідомо і абсолютно точно впливати на цю саму внутрішню людину так, щоб її поведінка і свідомість змінювалась у тому напрямку, який ми собі поставимо за мету»</p>

	<p><i>Червень.</i> Резолюція VII з'їзду ЛКСМУ: «З'їзд вважає за вкрай потрібне посилити керівництво піонеррухом і звернути увагу на нього всієї радянської громадськості, щоб поліпшити і звернути увагу на нього всієї радянської громадськості». Під знаком посилення інтернаціонального виховання пройшов Міжнародний дитячий тиждень.</p> <p><i>Липень</i> затверджено постанову ЦК ВКП(б) «Про стан та найближчі завдання піонерського руху»: «Загальні культурні завдання пролетаріату, завдання комуністичного виховання нового покоління й боротьби проти проникнення в дитяче середовище чужих пролетаріатові дрібнобуржуазних впливів вимагають від партії і комсомолу рішучого посилення уваги до піонерського руху і поліпшення стану роботи піонерської організації».</p> <p>Затверджено постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи до поліпшення юнацької і дитячої преси»: «...забезпечити створення масової книжки, яка сприяла б партійному вихованню молоді, і популярних видань з основних питань марксистської теорії, а також художньої літератури, яка відгукувалася б на соціально-побутові запити молоді».</p> <p>Почав виходити журнал для малят «Жовтень». Організовано радіомовлення для дітей – радіогазети «Піонер України», «Жовтень», «Дошкільник». Напередодні Жовтневих свят комсомол провів Всесоюзний суботник на допомогу школі</p>
1929	<p><i>Січень.</i> Мережа дитячої преси на Україні поповнилася газетами і журналами «Київський піонер», «Знання та праця», «Тук-тук».</p> <p><i>9 серпня.</i> У Харкові урочисто відкрився Перший Всеукраїнський зліт юних піонерів. У рапорті відзначалося, що «нас тепер 550 тисяч і 105 тисяч жовтенят».</p> <p><i>18 серпня.</i> У Москві проходив Перший Всесоюзний зліт юних ленінців і Перша Всесоюзна конференція піонерів. 7 тисяч делегатів представляли двохмільйонну дитячу комуністичну організацію Радянського Союзу.</p> <p><i>Вересень.</i> Постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки піонерського зльоту»:</p>

	«...Партійні організації повинні ближче підійти до питань піонерського руху»
1930	<p><i>Березень.</i> 6 тисяч бригад міських піонерів під час канікул виїздили на село, щоб допомогти колгоспним піонерам у підготовці до посівної.</p> <p><i>15 серпня.</i> У Москві відкрився Всесоюзний зліт диткорів. У привітанні зльоту О. М. Горький писав: «Сердечно вітаю диткорів. Вірю, що робота на ньому розвине і зміцнить вашу енергію. Пам'ятайте, діти, справжній революціонер ніколи не втомлюється вчитись, він повинен знати всю правду про погане і про ріст доброго в світі і людині».</p> <p><i>20 жовтня.</i> У Харкові відбувся зліт диткорів України, на якому виступив голова уряду В. Я. Чубар</p>
1931	<p><i>Січень.</i> Резолюція VIII з'їзду ЛКСМ України: «Найважливіше завдання виховання покоління, спроможного здійснити комунізм, потребує особливої уваги від комсомолу в період загального соціалістичного наступу цілим фронтом і загострення класової боротьби. Посилення уваги до піонерської організації, як передової частини дітей, а також комуністичного виховання цих дітей є першочергове завдання комсомолу».</p> <p><i>Березень.</i> Проголошено Всеукраїнський піонерський похід на шкідників полів.</p> <p><i>25 серпня</i> затверджено постанову ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР».</p> <p><i>Грудень.</i> В усі навчальні заклади запроваджено програми на предметній основі: «В період соціалізму, коли пролетаріат здійснює завершення знищення класів в умовах загостреної класової боротьби, важливого значення набуває витримане комуністичне виховання в радянській школі та посилення боротьби проти усіляких спроб формувати у дітей радянської школи елементи антипролітарської ідеології».</p> <p>Пленум ЦК ВЛКСМ визначив центральне завдання піонерів –</p>

	боротися за якість навчання, за дисципліну в школі, за політехнізацію школи
1932	<p><i>Січень.</i> Почався Всеукраїнський конкурс піонерських загонів на краще виконання постанови ЦК ВКП(б). Умови конкурсу: боротьба за якість навчання і дисципліну, за піднесення громадсько-політичної і виховної роботи.</p> <p><i>Квітень</i> – затверджено постанову ЦК ВКП(б) «Про роботу піонерської організації»: «Піонерська організація, будучи масовою політичною організацією дітей, що має велике значення в справі комуністичного виховання підростаючих поколінь... В центрі уваги поставити завдання вироблення соціалістичного ставлення до навчання, праці, виховної та громадсько-практичної роботи як у своїх піонерських рядах, так і серед дітей, добитися такого становища, щоб «кожний піонер» скрізь і всюди – в школі, в сім'ї, на вулиці – був дійсно «всім дітям приклад»».</p> <p><i>Травень.</i> Відбулася декада піонерської пісні, присвячена 10-річчю піонерської організації. Вона дала поштовх до розвитку хорового і музичного виховання дітей.</p> <p><i>Серпень.</i> У Харкові успішно завершилася Перша Всеукраїнська дитяча спартакіада.</p> <p><i>Вересень.</i> Почалося всесоюзне змагання піонерських загонів і шкіл за краще виконання Постанови ЦК партії про школу «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» підкреслила важливу роль особистості вчителя в справі виховання дітей <i>вести стійку виховну роботу з порушниками порядку в школі</i></p>
1933	<p>П'ятирічка</p> <p><i>24 серпня</i> закінчився проголошений ЦК ВЛКСМ Всесоюзний місячний огляд піонерської роботи в світлі виконаних постанов ЦК ВКП(б) «Про піонерський рух».</p> <p>Відбувся Всесоюзний піонерський парад-огляд готовності до початку</p>

	навчального року
1934	<p>Піонери – відмінники навчання, вручили XII з'їздові Компартії України Червону книгу і рапорт про роботу піонер організації республіки.</p> <p>Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський зустрівся з піонерами Києва і закликав їх і всіх піонерів України взяти активну участь у наступних перевиборах Рад</p>
1935	Відбувся перший Український педагогічний конгрес у Львові
1936	<p><i>04 липня затверджено постанову «Про педологічні перекручення в системі Наркомосу» ЦК ВКП(б) вказував, що «нехтування Народного комісаріату освіти питаннями педагогічної науки і практики призвело до появи антинаукової та антиосвітньої теорії відмирання школи та її adeptів – недовчених педологів». Звідси – велика увага спрямовувалася на обґрунтування педагогічного значення особистісного прикладу вихователя: «Створення марксистської науки про дітей можливо лише на ґрунті подолання антинаукових принципів так званої педології і суворой критики її ідеологів і практиків на основі повного встановлення педагогіки як науки та педагогів як її носіїв і представників».</i></p> <p>Радянські педагоги-теоретики визначили, що особистісний приклад – це вся поведінка вчителя в процесі виховання дітей, яка здійснює виховний вплив залежно від суб'єктивного бажання педагога.</p> <p>Було доведено, що особистісний приклад є лише одним із засобів впливу на учнів: «Приклад учителя, досвідченого майстра своєї справи, який робить кожен свій крок виважено, звертає увагу на найменші дрібниці – позитивно впливає на дітей. Виховує не лише хороша школа і хороший учитель. Також виховує погана школа і поганий учитель. Різниця полягає в тому, що хороший учитель – майстер своєї справи, розумно використовуючи різноманітні засоби виховної роботи, своєю власною поведінкою здійснює неабиякий позитивний вплив на учня, а це сприяє швидкому і міцному вихованню в дітей навичок культурної поведінки, свідомої дисципліни»</p>
1937	Конституція УРСР

	<p><i>Листопад.</i> Резолюція Х з'їзду ЛКСМ України: «...З'їзд зобов'язує ЦК ЛКСМУ, обкоми, міськкоми, райкоми комсомолу докорінно покращити керівництво піонерськими організаціями».</p> <p><i>1 лютого</i> Розпорядження СНК СРСР «Про вивчення Конституції СРСР в школах» з метою вивчення основ радянського устрою учбової молоді, котра готується стати в ряди свідомих і активних будівельників соціалістичного суспільства</p>
1938	<p>III п'ятирічка</p> <p>А. Макаренко опублікував педагогічні твори «Прапори на баштах», «Книга для батьків», «Методи виховання»</p>
1939	<p>Початок Другої світової війни.</p> <p><i>Листопад</i> ухвалено Закон «Про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР»</p>
1940	<p><i>Серпень</i> ухвалено Закон про включення Буковини і Бессарабії до складу УРСР</p>
1941	<p>Початок Великої вітчизняної війни</p> <p>Зруйнування радянської освіти і системи шкіл в Україні під час Другої світової війни</p>
1942	<p>І. Огієнко опублікував праці «Українська церква» у 2 т., «Чистота і правильність української мови»</p>
1943	<p><i>27 лютого</i> затверджено постанову РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів», за якою негайно відновлювалося навчання дітей у школі.</p> <p>2 серпня затверджені Постановою СНК РСФСР «Правила для учнів»: кожний учень повинен старанно вчитися, слухатися батьків, допомагати їм, турботливо ставитися до маленьких братів і сестер ; бути ввічливим зі старшими, вести себе скромно і пристойно в школі, на вулиці і в громадських місцях (20 положень)</p>

1944	<p>25 січня. Наказ народного комісара освіти РСФСР «Про соціалістичні змагання в школі»: заборонити неправильну і шкідливу практику оцінки роботи школи та учителів на основі середніх відсотків успішності учнів; припинити практику соцзмагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи.</p> <p>21 березня. Наказ... «Про укріплення дисципліни в школі»: Народний комісаріат просвіти, відмічаючи деяке покращення виховної роботи з учнями звертає увагу на укріплення дисципліни учнів</p>
1945	<p>Капітуляція Німеччини</p> <p>Велика перемога над німецько-фашистськими загарбниками</p>
1946	<p>Повоєнна п'ятирічка.</p> <p>Затверджено постанову «Про підготовку навчальних, семирічних і середніх шкіл Української РСР до нового 1946/47 навчального року»</p>
1951	<p>Затверджено постанову ЦК ВКП(б)У «Про читанки, хрестоматії і підручники з української літератури» у навчанні дітей в школі</p>
1955	<p>Вихід праці Г. Ващенко «Виховний ідеал» стверджував: «... <i>гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді є служба Богові і Батьківщини... добробут Батьківщини має бути заснований на засадах християнства</i>»</p>
1956	<p>14–25 лютого відбувся XX з'їзд КПРС – найбільш відомий засудженням культу особи і, побічно, ідеологічної спадщини Й. Сталіна. XX з'їзд зазвичай вважається історичним моментом, що поклав кінець сталінській епосі і зробив обговорення ряду суспільних питань дещо вільнішим; він знаменував ослаблення ідеологічної цензури в літературі і мистецтві і повернення багатьох раніше заборонених імен. Проте на справді критика Сталіна прозвучала лише на закритому засіданні ЦК КПРС після закінчення з'їзду. На з'їзді обговорювалися звіти центральних органів партії і основні параметри 6-го п'ятирічного плану. З'їзд засудив практику відриву «ідеологічної роботи від практики комуністичного будівництва», «ідеологічного догматизму і начетнічства». Обговорювалося також</p>

	<p>міжнародне становище, роль соціалізму як світової системи і боротьба його з імперіалізмом, розпад колоніальної системи імперіалізму і становлення нових країн, що розвиваються. Через це був підтверджений ленінський принцип про можливість мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Своєрідною підготовкою до критики Сталіна став виступ на з'їзді А. І. Мікояна, який різко розкритикував сталінський Короткий курс історії ВКП(б), негативно оцінив літературу про історію Жовтневої революції, Громадянської війни і радянської держави. За свідченням іншого члена сім'ї Мікоянів, – авіаційного конструктора і делегата з'їзду Артема Мікояна, зал сприйняв виступ промовця негативно. М. С. Хрущов, виступив із закритою доповіддю «Про культ особистості і його наслідки», яку було присвячено засудженню культу особи Й. В. Сталіна. У ній повідомлялася правда про недавнє минуле країни з перерахуванням численних фактів злочинів у другій половині 1930-х – початку 1950-х рр., провина за які покладалася на Й. Сталіна</p>
1957	<p>У праці «Основні питання педагогіки» (автори М. Константинов, М. Смирнов, О. Савич) зазначають, що мета комуністичного виховання досягається розв'язанням низки завдань: 1) дати новим поколінням розумове виховання або освіту; 2) забезпечити політехнічне навчання; 3) фізичне виховання; 4) моральне виховання; 5) естетичне виховання</p>
1958	<p>Ухвалено Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», у якому орієнтиром виховання визначалася людина, в якій «повинні гармонійно поєднуватися духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість».</p> <p>Затверджено Положення про вивчення другої мови (тобто української) «за бажанням учнів та батьків»</p>
1959	<p>Відбувся з'їзд учителів Української РСР.</p> <p>Відбувся XXI з'їзд КПРС, на якому заявлено про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР і перехід до розгорнутого будівництва комунізму</p>

1961	<p>Відбувся XXII з'їзд КПРС, яким ухвалено нову, третю Програму партії, метою якої було проголошення будівництва комунізму. Історичні рамки Програми були визначені в 20 років, за які передбачалося виховати людину комуністичної праці і завершити перехід до епохи комунізму. Допомогти цьому мав Моральний кодекс будівника комунізму. Виховання всебічно розвиненої людини перебувало у центрі уваги педагогіки, розглядалося у тісному зв'язку з усією сукупністю завдань ідеологічної роботи, яку здійснювала КПРС. Важливим завданням радянської педагогіки, визначеним Програмою КП СРСР, стає «... наукова розробка питань формування комуністичної свідомості підростаючого покоління, виховання у нього основ марксистсько-ленінського світогляду, високої ідейності й відданості комунізмові, непримиренності до ворожої ідеології, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, високих моральних якостей, вивчення зв'язків і відношень між вихованням і розвитком, умов, за яких відбувається всебічний розвиток особистості»</p>
1962	<p>Основою виховання підростаючого покоління став сформульований у Програмі КПРС (1961) Моральний кодекс будівника комунізму, що визначив норми поведінки радянських людей, став перспективною програмою виховної роботи в школі. У змісті основних положень морального кодексу (їх – 12) помітно вирізняється пріоритетність не моральних якостей, норм, цінностей, а ідеологічно-партійних установок і принципів. У системі моральних цінностей, з погляду радянської ідеології, перше місце відводилося таким якостям, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, сумлінна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів тощо</p> <p>Далі розкривалися такі якості, як колективізм і товариська взаємодопомога, гуманні стосунки і взаємна повага між людьми, чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність, взаємна повага у сім'ї, турбота про виховання дітей, моральна підготовка до створення сім'ї тощо.</p> <p>Ці якості за сучасним тлумаченням класифікуються у системі моральних</p>

	<p>цінностей як абсолютно вічні загальнолюдські, сімейні вартості, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування, але ці поняття не були позбавлені партійного догматично-ідеологічного змісту. Наприклад, виховання рис чесності й правдивості, моральної чистоти тощо, за Моральним кодексом, визначалося як «формування переконаності в боротьбі за високу моральну чистоту в кожній людині, за повне викорінення пережитків капіталізму у питаннях особистої поведінки і ставленні до суспільства». Виховання почуття любові до країн соціалізму, дружби й братерства всіх народів СРСР, нетерпимості до расової неприязні поєднувалося з вихованням непримиренності до ворогів комунізму, справи миру і волі народів, що полягало у «формуванні стійкої ідейної позиції і готовності до боротьби за справу комунізму і комуністичну ідеологію, необхідності посилення політичної пильності, знань про явних і таємних ворогів радянської країни і комуністичної ідеології»</p>
1965	Виконано завдання про обов'язкове восьмирічне навчання (1959–1965)
1966	<p>VIII («золота») п'ятирічка прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи подальшого покращання роботи середньої загальноосвітньої школи» – важлива для розвитку національної освіти і виховання підростаючого покоління.</p> <p>Ухвалено Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи подальшого покращення роботи середньої загальноосвітньої школи» – важливу для розвитку національної освіти і виховання підростаючого покоління.</p> <p>Призначено директором Сахнівської середньої школи Корсунь-Шевченківського р-ну на Черкащині О. А. Захаренка: «Майбутнє Сахнівки – її діти. Отже, треба створювати таку школу, якої ще не було». О. Захаренка називають автором «педагогіки конкретної мети». Базою, основою своєї виховної системи він обрав не ідеологічні постулати, а вічні людські цінності: родину, любов до землі, до рідного краю, милосердя, працьовитість, красу природи. Сутністю праці директора було: знайти конкретну мету, яка захоплює і згуртовує колектив. Ця мета реалізована в авторській школі, де панувала атмосфера творчості, радості, довір'я, духовного, морального і фізичного здоров'я. Педагогічна система</p>

	<p>Захаренка ґрунтувалася на трикутнику: батьки – дитина – вчитель. У Сахнівській школі велика увага приділялася ефективній системі підтримки та активізації духовного розвитку молоді: формування духовних цінностей «учитель – це лікар, до якого дитина приходять полікувати душу»</p>
1967	<p><i>17 березня</i> затверджено положення про Всесоюзну ордену Леніна піонерську організацію ім. В. І. Леніна – масова самодіяльна комуністична організація дітей та підлітків Радянського Союзу, зміна й резерв ВЛКСМ. За дорученням КПРС повсякденною діяльністю піонерської організації керує ВЛКСМ. Комуністичне виховання піонерів комсомол здійснює в тісній єдності зі школою; головне завдання піонерської організації – виховати піонерів відданими справі Комуністичної партії, вірними революційним, бойовим і трудовим традиціям радянського народу, прищепити юним ленінцям любов до соціалістичної Батьківщини, непримиренність до її ворогів, готувати піонерів до захисту Вітчизни. Піонерська організація виховує в піонерів громадську активність і колективізм, вирощує їх свідомими, чесними, сміливими, здоровими й життєрадісними. Закони піонерів Радянського Союзу: піонер відданий Батьківщині, партії, комунізму, готується стати комсомольцем, чесний і вірний товариш, завжди сміливо стоїть за правду.</p> <p>Виховання жовтенят є одним з найважливіших доручень комсомолу піонерській організації: жовтенята – майбутні піонери, старанні діти, люблять школу, поважають старших, правдиві та сміливі, кмітливі та умілі: «Тільки тих, хто любить труд, жовтенятами зовуть».</p> <p>Рекомендації щодо змісту й методики роботи з піонерами різного віку (Програма «Орієнтир»), виховні завдання і заходи в роботі з дітьми різного віку: піонери проти релігії – бесіди на антирелігійні теми; організація й оформлення «куточка атеїста» в школі та вдома. Розуміння антинаукової суті релігії. Виховування свідомих атеїстичних поглядів, войовничої антирелігійної позиції. Активна робота з дітьми з релігійних родин. Організація антирелігійних ранків, вечорів для піонерів, жовтенят, батьків, населення.</p>

1968	<p>Оприлюднено працю І. Огороднікова «Педагогіка» у якій він підкреслював: «...завдання комуністичного виховання, що забезпечують всебічний розвиток учнів, розглядаються в посібниках з педагогіки, але в різній послідовності: у Т. Ільїної – розумове виховання, моральне, трудове, естетичне і фізичне; у С. Збандуто – розумове, трудове, моральне, естетичне, фізичне; у І. Огороднікова – фізичне, розумове, трудове, моральне і естетичне.</p> <p>Т. Ільїна виокремлює науково-атеїстичне виховання, виховання соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Єдино науковим світоглядом визнавався світогляд комуністичний – марксизм-ленінізм: „марксизм-ленінізм дає матеріалістичне тлумачення законів розвитку природи і суспільства, використовуючи діалектичний метод пізнання, який лежить в основі формування наукових, етичних і естетичних поглядів і уявлень людини”. Т. Ільїна визначає науково-атеїстичне виховання як важливе завдання школи, покликане зруйнувати релігійні уявлення у свідомості людей і замінити їх науковим світоглядом: «Школяр радянської школи повинен бути вихований так, щоби він виявився добре захищеним від релігійної пропаганди, був би несприйнятливим до впливів релігії, якщо йому доведеться з нею зіткнутися, щоби він був вільний від забобонів, щоби у нього виявилось непримиренне ставлення до релігії та усвідомлення необхідності боротися проти неї»</p>
1969	<p>Затвердження Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР.</p> <p>Розумове виховання у радянській школі визнавалося одним із найважливіших засобів формування у молоді науково-матеріалістичного світогляду, ідейних переконань, комуністичної ідеології. Пріоритетність завдання розумового виховання М. Константинов, М. Смирнов, О.Савич обґрунтовували тим, що для творчої участі в будівництві соціалізму необхідно мати науковий світогляд, знати науки про природу й суспільство. Формування наукового світогляду передбачає боротьбу зі світоглядом ідеалістичним, релігійним</p>
1970	<p>8 вересня Постановою Ради Міністрів СРСР № 749 схвалено Статут середньої загальноосвітньої школи. Розділ І.3. «...учням надається</p>

	<p>можливість навчатися рідною мовою. Навчання і виховання в радянській школі виключає будь-який релігійний вплив»; розділ IV.39. «Виховну роботу з учнями в школах проводять вихователь, який прищеплює вихованцям любов до праці, високі моральні якості, навички культурної поведінки тощо»</p>
1971	<p>Ухвалено Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Авторським колективом Науково-дослідного інституту загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР під керівництвом І.Мар'єнко розроблено програму «Орієнтовний зміст виховання школярів» (вперше видрукуванО в 1971 р., перероблялося і доповнювалося у 1976 і 1980-х рр.), у якій сформульовані вимоги до школярів на різних етапах їх вікового розвитку. За оцінюванням тогочасних педагогів, розробка цих вимог була «кроком уперед у плані конкретизації мети виховання».</p> <p>У «Орієнтовному змісті виховання школярів» знайшли відображення основні принципи і завдання комуністичного виховання: «... всебічний, гармонійний розвиток особистості учнів у процесі навчання і виховання; зв'язок виховання з життям, з практикою комуністичного будівництва; комуністична ідейність, цілеспрямованість, суспільно-політична спрямованість процесу виховання, виховання у діяльності, формування потреби в праці, у корисних справах і на благо людства, прагнення жити і працювати по-комуністичному; виховання у колективі і через колектив, у дусі дружби і товариськості; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; поваги до особистості дитини і висока вимогливість до неї, опора на позитивне у її поведінці; поєднання керівництва учнями з розвитком їх самодіяльності, активності та ініціативності; неперервність, наступність і послідовність процесу виховання дошкільників і школярів молодшого, середнього і старшого віку»</p>
1972	<p><i>Червень.</i> ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи, яка значно зміцніла як школа єдина трудова і політехнічна на шляху підвищення якості навчання і виховання підростаючого покоління. Радянська школа «повинна надавати молоді глибокі й міцні знання про закони природи і суспільства, формувала марксистсько-ленінський світогляд,</p>

	<p>виховувала прагнення молоді до активної трудової і громадської діяльності, беззавітного служіння Соціалістичній Батьківщині, відданості ідеям комунізму».</p> <p><i>18 серпня</i> схвалено Інструктивно-методичний лист «Планування та облік роботи загальноосвітньої школи», Міністерством освіти УРСР: «заходи ЩОДО організації комуністичного виховання учнів: морального, інтернаціонального, патріотичного, трудового, естетичного; виховання на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна, на революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу, виховання культури поведінки тощо»</p> <p><i>11 жовтня</i> затверджено Правила для учнів середньої загальноосвітньої школи УРСР, колегією МО УРСР: для 1–3 класів (пп. 1–10: гідно носі звання радянського учня і дорожи честю своєї школи, свого колективу; будь чесним і правдивим; слухайся батьків і старших членів сім'ї); для 4–8 класів (пп. 1–12: будь відданим справі великого Леніна, виконуй його заповіді; будь скромним, ввічливим, уважним у стосунках з дорослими та ровесниками, правдивим і відвертим, будь стриманим і тактовним; поважай батьків і старших); для 9–10 класів (пп. 1–13: будь патріотом своєї Радянської Батьківщини, інтернаціоналістом, відданим справі великого Леніна; будь непримиренним до аморальних і антигромадських вчинків, будь принциповим і чесним товаришем, будь стриманим і тактовним, акуратним; поважай батьків і старших, з повагою стався до праці вчителя)</p>
1973	<p>Ухвалено постанову «Про заходи подальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи», у якій йшлося: «... радянська школа разом з Ленінським комсомолом покликана виховувати в учнів глибоке розуміння необхідності праці, потребу працювати, формувати трудові уміння і навички, готувати учнів до самостійного трудового життя»</p>
1974	<p>Закон Української РСР про народну освіту.</p> <p>Новими, з погляду термінології, є: виховання політичної свідомості і розвиток суспільної активності; розширення політичного світогляду і підготовка до свідомого вибору професії (раніше – «правильний вибір професії»); формування правосвідомості і виховання громадянської</p>

	<p>відповідальності; виховання свідомого (а не лише комуністичного) ставлення до праці і розвиток пізнавальної активності та культури розумової праці. Відповідно, традиційні та дещо нові з погляду семантики поняття і надалі були ключовими у розкритті змісту складових всебічного виховання школярів як загальної мети виховання, що підтверджують результати наукових досліджень (М. Савін, О. Кондратюк, А. Бондарь, О. Гуменюк, Ю. Бабанський й ін.)</p>
1975	<p>Тематика наукових публікацій свідчить про розширення спектру напрямів виховання: трудового, морального, атеїстичного, більш активно починають розроблятися проблеми патріотичного, ідейно-політичного, інтернаціонального виховання. На відміну від навчальної літератури, у якій складовими всебічного розвитку особистості традиційно розглядалися розумове, трудове, моральне, фізичне та естетичне виховання</p>
1976	<p>Відбувся XXV з'їзд КПРС.</p> <p>У нових редакціях програми «Орієнтовний зміст виховання школярів» (1976 та 1980 рр.) відбулися окремі зміни щодо конкретизації загальних завдань виховання, які класифікувалися за такими напрямками: «...формування основ комуністичного світогляду; виховання політичної свідомості і розвиток суспільної активності; виховання комуністичної моральності, свідомої дисципліни і культури поведінки; виховання свідомого ставлення до праці і розвиток пізнавальної активності і культури розумової праці; виховання комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, розширення політичного світогляду і підготовка до свідомого вибору професії; формування правосвідомості і виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей; фізичне вдосконалення, зміцнення здоров'я і формування санітарно-гігієнічної культури»</p> <p>Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР</p>
1977	<p>Ухвалено Конституцію СРСР у новій редакції, у якій закріплено права громадян на безкоштовну середню освіту.</p> <p>Ухвалено постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи</p>

	подальшого покращання навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці»
1978	Затверджено Конституцію УРСР
1979	26 квітня ухвалено постанову ЦК КПРС «Про наступне покращення ідеологічної, політико-виховної роботи»
1980	<p>Патріотичне виховання вважалось актуальним напрямком педагогічних досліджень, про що свідчать дисертаційні роботи М. Зубалія, В. Новосельського, А. Нікуліної, В. Костюка, Ф. Савченка, В. Шахненка, Т. Шашло, Г. Лещинської; значна кількість книг і статей (М. Гуменюк, І. Іваненко, С. Сай, М. Шангін, Г. Шевченко, ін.). Питанням ідейно-політичного виховання було присвячено численні статті, книги, дисертації, авторами яких – є О. Бевза, В. Горєєва, С. Дем'янчук, Т. Дем'янчук, В. Жадько, Н. Чаюн, П. Щербань й ін. У дослідженнях О. Опаленика, В. Гурського, В. Заслуженюка та ін. розглядалися проблеми інтернаціонального виховання.</p> <p>Провідною тоді була так звана ленінська тема. У статтях, брошурах, монографіях (Д. Шелухін, Г. Нестеренко, Н. Репа й ін.) розглядалися питання виховання учнів під загальним гаслом «Вирощуємо ленінців».</p> <p>Окремі дослідження 1970-80-х рр. (Р. Бандура, В. Сеніна, Н. Касярум, В. Котирло, Н. Краснова, Ю. Кусий, В. Омеляненко, П. Щербань та ін.) стосувалися проблем формування громадянськості учнів. Проблема громадянського виховання завжди була в центрі уваги великого педагога В. Сухомлинського.</p> <p>Серед публікацій 1970–80-х рр. вирізняються роботи, присвячені питанням всебічного розвитку учнів, формування у них певних якостей. Науковці вважали, що, розв'язуючи конкретні завдання на певному етапі формування дитячого колективу, виховання кожного учня, учитель повинен бачити найближчі й далекі перспективи, проектувати особистість майбутнього випускника</p>
1981	Набуває актуальності проблема економічного виховання учнів, якій

	були присвячені надруковані в ці роки статті й книги (А. Нисимчук, О. Шпак, А. Красовська, О. Розинко, В. Мельченко, І. Смолюк, М. Хроменков й ін.)
1984	<p>12 квітня ухвалено постанову Верховної Ради СРСР «Про головні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» – «...новий яскравий прояв монолітної єдності партії і народу, глибокого демократизму радянського суспільного устрою, високої свідомості в суспільно-політичній активності трудящих».</p> <p>Відкриття Радянської восьмирічної школи</p>
1985	<p>Ухвалено Закон СРСР «Про внесення змін в основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту у зв'язку з головними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи»: «... діти в СРСР виховуються в дусі миролюбних прагнень Радянської Вітчизни і поваги до народів світу. Головними завданнями середньої загальноосвітньої школи є: ідейно-політичне виховання, формування в учнів марксистсько-ленінської свідомості, виховання комуністичної переконаності, любові до Батьківщини, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму; трудове, правове, естетичне, фізичне виховання; виховання в учнів високих моральних якостей, гуманізму, товариства і колективізму, відповідальності, організованості і дисципліни, культури поведінки і побуту, бережливого ставлення до соціалістичної власності тощо».</p> <p>Під впливом змін у суспільстві науковці та педагоги-практики спрямовують зусилля на пошук шляхів перебудови системи виховання, про що свідчать роботи В. Галузинського, Л. Казарян, І. Козубовської, М. Красовицького, В. Однолька, М. Стельмаховича, Т. Яценко та багатьох інших, які писали про необхідність уникати помилок в ідейно-політичному вихованні молоді, яких протягом минулих років було допущено немало.</p> <p>І. Козубовська визначила, що насильно і штучно втиснутий у виховну роботу ідеологічний аспект не тільки не приніс користі, а й завдав шкоди, наводила факти, коли приклади в підручниках для дітей 7–8 років, які ще не орієнтуються в таких поняттях, як конституція, комунізм, комуністична партія, ударник п'ятирічки тощо, дібрані саме з такими словами.</p>

	<p>28 листопада МО України підписано Методичний лист на допомогу інспектору школи «Про методику вивчення діяльності школи», у якому, зокрема, йшлося: «...система виховної роботи забезпечує всебічний і гармонійний розвиток учнів. Оцінка вихованості учнів – в якій мірі рівень моральної вихованості школярів відповідає вимогам комуністичної моралі (Збірник наказів та інструкцій МО УРСР, № 9, 1986. – С.25–31)</p>
1986	<p>Науковець О. Куриш запропонував розробити орієнтовну модель виховання середньої школи, головними блоками в якій були б розумові, трудові, моральні, естетичні, фізичні якості учнів. Відповідно до моделі було розроблено систему організаційних заходів школи щодо формування всебічно розвиненої особистості школяра через учнівський, педагогічний, батьківський колективи.</p> <p>Для глибокого вивчення учнів О. Куриш рекомендував використовувати спостереження, анкетування, бесіди, аналіз успішності та вихованості, а для реалізації моделі випускника – застосовувати колективні, диференційовані, індивідуальні форми роботи.</p> <p>Активно розроблялися проблеми трудового виховання, зокрема, у працях М. Рябухіна, І. Бега, В. Оржеховської та ін. Багато публікацій було присвячено проблемам професійної орієнтації (Б. Кобзар, Л. Новикова)</p>
1987	<p>У посібнику для вчителів «Дидактика сучасної школи» за редакцією В. Онищука пропонується визначення поняття «всебічний розвиток особистості», позбавлене ідеологічно-догматичних «приправ», зокрема, всебічний розвиток особистості означає ріст її духовних і фізичних сил, її творчих здібностей і індивідуальних обдарувань, формування людини як працівника – виробника матеріальних і культурних благ, як громадянина і суспільного діяча, як моральної і культурної особистості, носія високих етичних і естетичних цінностей</p>
1988	<p>Кінець 1980-х рр. – з'явилися роботи, автори яких намагалися знайти нові підходи до вирішення виховних завдань, продовжували традиції, що заклали їх попередники, працювали в межах тієї ж радянської парадигми, що панувала і в попередні роки. Її характеризують комуністична спрямованість, віра у всесилля виховних впливів на учнів учителів, батьків,</p>

	<p>громадськості, учнівських організацій, намагання розвивати всі основні групи особистісних якостей школярів, орієнтація на досвід та стандартні підходи до виховання. <i>Мета виховання</i> у радянській школі визначалася як формування всесторонньо і гармонійно розвиненої особистості й охоплювала завдання розумового, трудового, морального, естетичного, фізичного, ідейно-політичного, патріотичного, атеїстичного, інтернаціонального виховання.</p> <p>Аналіз їх змісту відображає систему цілей і завдань, які втілювали соціальне замовлення, зумовлене пануванням ідеології марксистсько-ленінської концепції соціалізму й побудови комунізму, однопартійною командно-адміністративною політикою держави. Монопольне домінування ідеології зумовлювало заідеологізованість всього виховання, побудованого відповідно до комуністичних ідеалів, конкретних завдань комуністичного будівництва, на основі рішучого викриття ворожої марксистів-ленінізміві буржуазної ідеології.</p> <p>Головним завданням освіти було пристосувати людину до партійно-державного механізму, зробити її слухняною і здатною до праці, нав'язувалися ідеологічні штампи, псевдогромадянські риси; школа орієнтувалася лише на державні інтереси; здійснювалося нівелювання особистості, її стандартизація</p>
1989	<p>8–10 вересня. Установчий з'їзд НРУ прийняв Програму: в педагогічній галузі поставлено за мету відродження людини як морально відповідальної особистості; висунено завдання відродити й розвивати національну освіту й виховання.</p> <p>Зміни в підходах до виховання, які намітилися, визначила К. Чорна у виступі за „круглим столом”, проведеному журналом “Радянська школа” в листопаді 1989 р.: «...особистість – не продукт, а мета колективу, актуальною стає підвищена увага до розвитку учня, механізму зв'язку особистості і такого колективу, у якому альтернатива вихованця визнається як соціальна цінність, рушій прогресу. Зростання такого колективу вимірюється здобутками особистості – моральними і творчими. А справжніми цінностями є особиста відповідальність, здатність самостійно мислити, організувати і виконати справу, накреслити перспективу,</p>

	культура гуманізму»
1990	16 липня прийнято Декларацію про державний суверенітет України
1991	23 квітня ухвалено Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». 24 серпня ухвалено Акт проголошення незалежності України. Ухвалено Закон України «Про загальну середню освіту». Визначено мету, вказано орієнтири, розроблено завдання, засади діяльності, окреслено зміст навчально-виховного процесу національної освіти
1992	Затвердження державних символів України. Створено Академію педагогічних наук України
1993	Розроблено Державну національну програму «Освіта (Україна XXI століття)»
1994	Прийнято Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): «... національне виховання в Українській державі має бути спрямоване на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної і світової духовної культури (одна з цілей національного виховання – <i>формування розвиненої духовності, моральної культури тощо</i>)». Пріоритетні напрями реформування виховання: «... <i>виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору нею своєї світоглядної позиції; утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей</i> ». Основні шляхи реформування виховання: «... <i>реформування змісту виховання, впровадження нових підходів, виховних систем, форм і методів виховання, які відповідали б потребам розвитку особистості, сприяли розкриттю талантів, духовно-емоційних, розумових і фізичних здібностей дитини</i> ».

	Реформування Радянської восьмирічної школи в середню десятирічну
1995	Опубліковано методичний посібник «Виховання духовного світу школярів» Н. Рєпи, В. Слюсаренко. У посібнику проаналізовано загальнолюдські моральні цінності як основи духовності особистості та практика їх виховання у вітчизняній школі
1996	<i>28 червня</i> прийнято Конституції України (у ст. 35, зокрема, йдеться: «... кожен має право на свободу світогляду і віросповідання»).
	Підписано Указ президента України «Про національну програму «Діти України».
	<i>23 березня</i> ухвалено Закон України «Про освіту»
1997	Опубліковано Український педагогічний словник за редакцією С.У. Гончаренка, в якому розкриті поняття «духовність», «духовні цінності», «моральне виховання»
1998	Академік І. Зязюн визначає три напрями творення української національної школи в самостійній державі на законодавчій основі за умов, коли серед освітніх проблем чітко окреслилася тенденція зміни парадигми освіти: 1) криза класичної моделі й освіти; розроблення нових фундаментальних педагогічних ідей; створення експериментальних і альтернативних шкіл тощо; 2) входження освіти країни в інтегровану світову культуру постіндустріального інформаційного суспільства, демократизація освіти; вибір програм навчання і виховання, гуманізація освіти тощо; 3) відновлення й подальший розвиток традицій української освіти; осмислення проблеми школа і сім'я
1999	<i>13 травня</i> ухвалено Закон України «Про загальну середню освіту».
	Затверджено положення про порядок здійснення інноваційної діяльності в системі освіти;
	Розроблено Концепцію національної системи освіти під керівництвом П.П. Кононенко.
	Рекомендовано МО України навчальний посібник для студентів

	<p>«Історія української педагогіки» за редакцією М. Г. Стельмаховича, де подано ретроспективний аналіз прогресу автентичної педагогічної думки, українського шкільництва, національної освіти, народних традицій родинно-шкільно-громадського виховання дітей в Україні з найдавніших часів до сьогодення</p>
2000	<p>Прийнято Закон України «Про дошкільну освіту».</p> <p>Затверджено Концепцію громадського виховання особистості в умовах розвитку української державності під керівництвом О.В. Сухомлинської;</p> <p>Затверджено Концепцію «Система національної освіти» під керівництвом П. Кононенка.</p> <p><i>04 вересня підписано</i> Наказ МОН України № 428/48 «Про запровадження 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти»</p>
2001	<p>Прийняття Закону України «Про позашкільну освіту».</p> <p>Відбувся II Всеукраїнський з'їзд освітян.</p> <p><i>22 листопада</i> затверджено Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа): будь-яка школа України функціонує як українська національна школа, виховуючи свідомих громадян української держави незалежно від мови навчання і підпорядкування закладу.</p> <p><i>21 червня</i> ухвалено постанову Верховної Ради України «Про стан, напрями реформування і фінансування освіти в Україні» (№ 2551-III), у якій порушуються проблеми, що розкривають цілісність нової парадигми, де чітко виокремлюються світоглядний, організаційний, технологічний та етнонаціональні виміри, засвідчуючи послідовність в орієнтирах на рівнозначне поцінування етнонаціональних цінностей, закорінених у родині, та відкритість до інформаційно-технологічного простору цивілізації. Нова парадигма, об'єднуючи етнонаціональне і технологічне в єдине, твориться в умовах плюралізму думок,</p>

	<p>толерантності позицій, множинності вимірів світу. Широко дискутуються проблеми філософії освіти, виховання і бачення в них людини, різні підходи до розуміння рушіїв розвитку суспільства. Донині пануюче вчення марксизму про масовізовану, колективістську людину, класову боротьбу та колективну власність як рушіїв прогресу суспільства переглядається, переосмислюється: домінуючим стають орієнтація на перехід від надмірно спраціонованого, об'єктивістського та технократичного світобачення до «конкретної живої людини», кожної дитини-учня, реального, не надуманого буття, у сферу «життєвого світу» учня, а також спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ дитини, в якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а палкий поклик «серця», у зв'язку з чим йдеться про кордоцентризм українського національного характеру. Орієнтація на особистість, а не на колектив, на кордоцентризм – домінанту серця, а не на засилля раціо, переважання почуття над логічними міркуваннями, образу – над поняттями визнається більшістю дослідників</p>
2002	<p><i>17 квітня</i> прийнято Національну доктрину розвитку освіти, в якій вказано на систему концептуальних ідей, поглядів, стратегію та основні напрями розвитку освіти у першій половині ХХІ ст.: «... розвиток людини як головної мети і радикальну світоглядну, організаційну, технологічну модернізацію галузі; постійне оновлення змісту освіти та організація навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень».</p> <p>У ІІІ розділ «Національний характер освіти і національне виховання» йдеться: «... <i>освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти, спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності</i>»</p> <p><i>21 березня</i> підписано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної</p>

	політики колишнього Союзу РСР» стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій
2003	<i>20 листопада</i> прийнято Закон України «Про захист суспільної моралі», який встановлює правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль
2005	<p>Україну визнано країною з ринковою економікою.</p> <p><i>26 липня</i> підписано Наказ Міністерства освіти і науки України № 437 «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»;</p> <p><i>18 серпня</i> — Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-436 «Про вивчення етики у 2005/2006 навчальному році».</p> <p>Розроблено «Концепцію виховання гуманістичних цінностей учнів ЗНЗ» (авт. І. Бех).</p> <p>Опубліковано монографії: Е. О. Помиткіна «Психологія духовного розвитку особистості» – результат багаторічної праці автора над проблемою духовного розвитку особистості. Процес духовного сходження розглядається в особистісному, соціально-психологічному, еволюційно-історичному та психолого-педагогічному вимірах; Ж. В. Петрочко «Духовні потреби дітей України». Монографію побудовано на основі результатів соціологічного дослідження, проведеного за грантом Президента України для обдарованої молоді. Проаналізовано проблему духовного розвитку дітей у контексті нової соціокультурної реальності, фактори та передумови формування духовних потреб й особливості духовних потреб сучасних дітей.</p> <p>Видано науково-методичний посібник «Виховання моральності підростаючого покоління» Ін-т проблем виховання АПН України</p>
2006	<i>29 червня</i> схвалено Рішення Колегії МОН України (протокол № 8/1-2) «Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування: етика, основи християнської етики, християнська етика в українській культурі»

2007	<p>Ухвалено Проект закону України «Про виховання дітей та молоді».</p> <p>У монографії Т. Д. Тхоржевської «Православне виховання в історії педагогіки України» подано дослідження православної системи виховання як педагогічного явища, визначаються основні тенденції розвитку теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в Україні, аналізуються проблеми морально-релігійного виховання минулого і сьогодення</p>
2008	<p>Опубліковано енциклопедію освіти за редакцією В.Г. Кременя – першої у вітчизняній літературі довідниково-аналітичної праці, у якій висвітлено проблеми теорії, історії та практики української освіти, походження термінів і понять: «моральне виховання», «моральний розвиток особистості», «моральні цінності», «моральність», «духовний розвиток особистості», «духовність».</p> <p>Монографія Т. П. Усатенко «Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір» стала однією з перших спроб з'ясувати минуле та визначити майбутнє української національної школи на засадах українознавства. Авторка зосереджує увагу на рубіжних періодах в історії вітчизняної школи</p>
2009	<p>Рекомендовано МОН України навчальну програму з духовно-морального виховання дітей у дошкільних освітніх закладах</p>
2010	<p>21 жовтня рекомендовано МОН України Програму для загальноосвітніх навчальних закладів «Біблійна історія та християнська етика. 1-11 клас» (Лист №1/11-11629).</p> <p>Монографією М. Боришевського «Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності» визначено соціально-психологічну сутність і генезу духовності як міру довершеності особистості, ознаки й особливості духовності та їх вияв у поведінці; виокреслено істину, що є найголовніше в людині – її духовні чесноти, без яких вона не може стати творцем власної долі; охарактеризовано людину як феномен світу і процес становлення її як унікальної, самодостатньої особистості.</p>

	<p>Опубліковано навчальний посібник для студентів ВНЗ Б. І. Андрусишина, В. Д. Бондаренко «Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку», у якому розкривається суть державно-церковних відносин, історія взаємин, їх сучасний стан та перспективи розвитку в Україні з урахуванням світового досвіду</p>
2011	<p><i>31 жовтня</i> підписано Наказ МОН України № 1243 «Про основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України»</p> <p>Відповідно до Закону України “Про загальну середню освіту”, на виконання підпункту “і” із п. 2 ст. 3 підписано Указ Президента України від 30 вересня 2010 р. № 926 “Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні” та пункту 9 цієї статті Закону підписано доручення Прем’єр-міністра України М. Азарова від 20.07.2011 року № 34184/2/1-11 до підпункту 10 пункту 2 частини першої Протокольного рішення за результатами засідання Громадської гуманітарної ради під головуванням Президента України В.Ф. Януковича від 30.06.2011 року про поліпшення рівня виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладах</p> <p><i>28 жовтня</i> відбувся III Всеукраїнський з’їзд працівників освіти, на якому обговорювалася Національна стратегія розвитку освіти на 2012–2021 рр.</p>
2012	<p>Опубліковано монографію «Духовно-моральне виховання дітей в історії педагогіки та вітчизняної школи (автори І. Л. Сіданіч, О. П. Кіслашко), в якій проаналізовано історико-педагогічні передумови розвитку духовно-морального виховання дітей у часовому відліку двох тисяч років</p>

**Постанови в справі організації освіти, винесені
Всеукраїнським учительським з'їздом
5-6 квітня 1917 р.**

Постанови загальні

1) Всеукраїнський учительський з'їзд вважає необхідним заснувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної просвіти на Україні; проект цієї Ради з'їзд просить негайно виробити і здійснити Центральної Українській Раді.

2) У справі української самоосвіти учителів з'їзд вважає необхідним поставити повітовим і губерньським земствам і містам на Україні вимагання впорядкувати бібліотеки українських книжок з усіх галузей українознавства для учителів, шкіл і народу.

3) В цілі демократизації народної початкової школи з'їзд учителів-українців вважає необхідним знести многотипність школи, встановити початкову школу одного типу, яка з одного боку, дала б дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого – підготовила б до середньої школи.

4) Всеукраїнський учительський з'їзд вважає потрібним:
а) влаштування педагогічних курсів за змогою і по повітових містах для підготування учителів шкіл, а також курси для підготовки інструкторів для цих курсів; б) семінарії і інститути повинні стати українськими з осені майбутнього академічного року; в) при університеті і окружних курсах – влаштування кафедр українознавства для підготовки учителів середньої школи.

5) При навчанні Закону Божого в українській школі треба користуватися українською мовою. Школа на Україні повинна бути національною, тобто українською з забезпеченням прав меншостей.

**Резолюції II Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві
10–12 серпня 1917 р.**

Другий Всеукраїнський учительський з'їзд, зібраний за постановою 1-го Всеукраїнського з'їзду 10–12 августа 1917 року, підтверджує його резолюції.

Продовжуючи роботу Першого Всеукраїнського з'їзду і зважаючи на те, що справа народної освіти на Україні перейшла нині до рук Української Центральної Ради, З'їзд визнає необхідним, щоб Українська Центральна Рада через Генеральний свій Секретаріат перевела в життя такі його **постанови**:

I. Організація нової школи

1. Позаяк національна школа є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога, то школа на Україні повинна не лише заховати рідну мову, але змінити також і свою програму. В шкільній роботі мусить мати місце національна творчість словесна, музична, мистецька, в згоді з індивідуальними нахилами дітей, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям.

2. Цю організацію національної школи учительство мусить перевести спільно з представниками народу так: а) щоб школа була єдиною; б) щоб всі громадяни мали право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учням підручників, одежі, харчу і т. ін.; в) щоб освіта була обов'язковою і світською.

Примітка: по бажанню батьків може бути заведене навчання релігійне.

3. Єдина школа утворюється на таких підвалинах:

а) вчення спочатку ведеться на основі оточуючого життя; всяке

поняття, що виходить поза межі цього життя, даватиметься приточене до цих меж;

б) нормальна народна школа повинна бути 7-літньою: методологічно вона збудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя;

в) 7-річна школа повинна бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини відповідно вимогам життя;

г) через економічні та інші умови – 7-літню школу не можна зробити зараз загальною; отже тимчасово можна обмежитись курсом перших 4 років 7-літньої школи, проходячи його в сучасній однокласовій школі; курс останніх 3 років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл;

д) програма гімназії складається з систематичних курсів наук: курс має бути 4-літній;

е) технічні школи: сільськогосподарські, учительські семінарії і т.п. бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

II. Українізація школи

4. Українізація всіх типів шкіл середніх і нижчих повинна переводитися згідно з вимогами педагогіки.

5. З 1 вересня 1917 р. в нижчій початковій школі навчання у всіх групах повинно провадитись на українській мові.

6. Українізація вищої початкової і середньої школи, а також учительських інститутів і семінарій переводиться в згоді з вимогами першого Всеукраїнського вчительського з'їзду.

**Витяг з правил для учнів гімназій і прогімназій відомства
Міністерства народної освіти
(утверджені міністром народної освіти 4 травня 1874 р.)**

Учні гімназій і прогімназій повинні постійно мати на увазі мету навчання взагалі і зокрема, висловлену у словах молитви перед навчанням – «вирости» (розумово й морально): «Сотворителю нашому во славу, батькам же нашим на втіху, Церкві і Вітчизні на користь». Переймаючись все більше й більше духом Христового учіння, вони повинні усіма силами своєї душі прагнути до удосконалення свого в усіх відношеннях, по слову Спасителя: «Будьте ви досконалими, яко же Отець ваш небесний досконалий є» (Матф. V, 48). Для досягнення цієї високої мети їм пропонуються до обов'язкового керівництва наступні, між іншим, правила.

1. Стосовно релігійних обов'язків (для учнів православної віри)

§ 1. Учні повинні у неділю і святкові дні, а також напередодні цих днів, відвідувати суспільне Богослужіння.

§ 2. У храмах учні зобов'язані вести себе з відповідним святині благоговінням, не дозволяючи собі ні переходити з місця на місце, ні розмовляти між собою, і взагалі не роблячи нічого такого, що могло б заважати вдумливому молитовному настрою як товаришів, так і інших парафіян церкви.

§ 3. Учні гімназій і прогімназій зобов'язані щорічно у страсну седмицю бувати на сповіді і Св. Причастя, причому ті, котрим дозволено виконувати ці християнські обов'язки поза прямим наглядом учбового начальства, зобов'язані надати цьому останньому свідоцтва від свого духівника про те, що були у нього на сповіді і причастилися Св. Таїнств.

§ 4. Учні, котрі беруть участь у церковному хорі гімназії, зобов'язані являтися в призначений час для співки під керівництвом учителя співу або

іншого регента хору, і всі, взагалі, учні повинні, наскільки можуть, сприяти благолепію Богослужіння у гімназичній або призначеній для відвідування учнями гімназії церкві.

1. [Илевичъ Ю. Права и обовязки жителей державы въ ихъ гражданскомъ самознанію. — Львѣвъ, 1889. — 68 с.].

Кодекс правил поведінки учнів

(витяг з «Положення про вищі початкові училища» 1912 р.)

П. 54. Учні християнського віросповідання щорічно в Страсний тиждень Великого посту говіють, сповідуються і причащаються Св. Таїнств за правилами їхнього віросповідання, при цьому учні зобов'язані дати начальнику училища свідоцтво про прилучення до Св. Таїнств;

п. 56. Учні зобов'язані відвідувати храм Божий постійно в усі вихідні й святкові дні. Бажано, щоб всі учні збиралися в одну церкву під наглядом вчителів, при умові місцевої незручності, учні повинні відвідувати церкву під наглядом батьків;

п. 57. Учні за чверть години до початку уроків збираються під наглядом начальника училища на загальну молитву і розміщуються певним порядком перед Святою іконою. Молитви читаються по молитвослову виразно і благоговійно, по черзі, учнями двох старших відділень.

Примітка 1. У дні святкування дванадесятих свят співаються або читаються тропарі цих свят 1 раз на тиждень, по закінченні молитви або після уроків...

Примітка 3. Там, де немає можливості проводити загальну молитву за місцевих умов, молитва читається перед початком занять у кожному класі окремо.

п. 71. По закінченню уроків учні збираються на спільну молитву при можливості, в іншому разі молитва співається або читається у кожному класі окремо під наглядом учителя».

**Наказ найменш юним безвірникам, виданий головою Центральної ради
спілки войовничих безвірників Ом. Ярославським
до зльоту піонерів у 1929 р.**

«Піонер повинен боротися в перших лавах проти релігії. Тому піонер має розуміти шкоду релігії. Діти повинні вести з релігійного питання бесіди в загонах. Потрібно влаштовувати антирелігійні конференції, наради піонерів, щоб вони ці питання як слід обговорювали і щоб виробляли способи, як боротися з релігією в сім'ї і в школі.

Піонер! Будь готовий до боротьби за такий лад, за таке суспільство, де немає влади попів і попівщини!

Піонер! До боротьби з релігією в сім'ї, в школі, в піонерзагоні, серед робітників і селян – будь готовий! Організуй дитячі групи безвірників, а коли підростеш, – вступай у Спілку безвірників. Будь сміливим у відстоюванні своїх безвірницьких поглядів!»

**Наказ дитячим комуністичним організаціям
юних піонерів СРСР Центральної ради СВБ**

«Кожен загін повинен вести боротьбу з релігією перш за все у себе серед членів свого загону. Не повинно бути в загоні таких піонерів, які ще моляться, хрестяться, носять хрестики й інші релігійні предмети, виконують релігійні обряди, не борються з релігійними святами... Ти повинен боротися проти релігії, релігійних обрядів, свят, релігійної їжі.

Піонерзагони! Беріть повсюди участь у боротьбі за закриття церков!

В усіх школах I й II ступеня організуйте групи й осередки юних безвірників...

Піонерфорпости! Будьте застрільниками відміни релігійних свят різдва,

паски та інших християнських, єврейських, магометанських релігійних свят в усіх школах!

До боротьби з пияцтвом, з хуліганством, з релігійним дурманом, юний піонер, будь готовий!»

«Кодекс законів про народну освіту УСРР»

«п. 2. Мета радянського виховання і освіти – розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективу, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, основаним на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

п. 3. Завдання органів виховання і освіти – бути знаряддям диктатури пролетаріату по знищенню класового суспільства, створенню нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства»

**Інформація МОН України щодо вивчення етико-релігійних курсів
у загальноосвітніх навчальних закладах
у 2010/ 2011 навчальному році**

№ з/п	Область	Назва курсів	Класи виклад.	Кільк. ЗНЗ	Кільк. учнів	Кільк. вчит.
1	АРК	«Основи православної культури Криму» «Християнська етика в українській культурі» «Основи ісламської культури Криму»	1-4, 7-11 кл. 1-4 10-11	246 (42,3%) 35 (6,1%) 37 (6,5%)	8220 (4%) 3675 (1,8%) 2129 (1,4%)	374 70 120
2	Вінницька	«Християнська етика» «Християнська етика в українській культурі» «Основи християнської культури (культури Поділля)» «Етика і духовні засади» «Основи православної культури»	1-11 1-9 2-11 1-8,10,11 1-4,8 кл..	117 (12%) 67 (7%) 2 (0,2%) 14 (1,4%) 7 (0,7%) 207	4416 (0,25%) 3136 (0,18%) 550 (0,03%) 690 (0,04%) 451 (0,03%) 9243	157 136 6 9 7
3	Волинська	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі»	5 6 кл. 1 2 3кл.	571 (з 605) 88% 684 (з 711) 95,5%	9024 (85,48%) 8719 (82,88%) 8788 (89,99%) 9 123 (96,7%) 8 254 (88,7%)	309 549
4	Дніпропетровська	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Основи благочестя» «Етика: духовні засади»	5-6 кл. 1-4 10-11 2-3 кл.	94(9,6%) 25 (2,5%) 1 1	4469 (8,7%) 1804 (1,7%) 42(0,1%) 14(0,03%)	149

5	Донецька	«Християнська етика» «Християнська етика в українській культурі»	1-8 кл. 1-2	408	24332 28700 (25%)	66 (ДОППО)
6	Житомирська	«Християнська етика» «Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Етика: духовні засади»	1-11 3, 5-6 1-4 1-4, 9-11	74(8,7%) 62(6,8%) 79(9,3%) 10(1,2%)	2364 (1,7%) 970 (2,8%) 1810 (3,8%) 1880 (2,2%)	65 42 95 58
7	Закарпатська	«Основи християнської етики»	1-11 кл.	179 (25,5%)	122757,6 %)	388 (з них 11 – випуск- ники дух. семінар)
8	Запорізька	«Основи християнської культури» «Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Етика: духовні засади» та ін.	1-11 кл.	614	9509	137
9	Івано-Франківська	«Християнська етика»	1-11 кл.	672 (95%)	103488 (75%)	1451
10	Київська	«Біблійна історія та християнська етика»	1-11 кл.	215 (27,5%)	8160 (4,4%)	395
11	Кіровоградська	«Християнська етика в українській культурі» «Етика – духовні засади» «Основи православної етики»	1-6 5-11 5	8(1,42%) 1 (0,17%) 1(0,17%)	460 (047%) 470 (0,48%) 10(0,01%)	11 3 1

		«Основи православної культури» «Основи християнської етики і моралі»	5,6,11 1,2,8,9	3 (0,53%) 2 (0,36%)	74 (0,08%) 74 (0,08%)	2 3
12	Луганська	«Християнська етика» «Християнська етика в українській культурі» «Основи християнської етики»	1-11	35 (4, 8%) (було 3)	2219 (1,2%)	51
13	Львівська	«Християнська етика»	1-11 кл.	1 450 (100%)	228262 (62,9%)	1654
14	Миколаївська	«Християнська етика» «Християнська етика в українській культурі»	1-6	15 (2,03%)	874 (0,7%)	8 (МОШПО)
15	Одеська	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» та ін.	1-6 кл. 1 кл.	73 (6,9%)	2875 (22,1%)	93 (ООІУВ)
16	Полтавська	«Християнська етика в українській культурі» «Основи християнської етики» та ін.	1-6	195 146 (17,5%)	5350 (9,2%)	162
17	Рівненська	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Етика: духовні засади»	1-11 кл.	433	27066 (17,9%)	269 (РОШПО НУОА)
18	Сумська	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Етика: духовні засади» Духовна стежина мого життя Різномайття релігій та культур світу»	1-9 1-4 1-8 5,7 1-11	20(3,3%) 3 (0,5%) 4 (0,6%) 1 (0,2%) 1 (0,2%)	724 (0,7%) 529 (0,5%) 136 (0,13%) 10 (0,002%) 187 (0,17%)	22 7 5 1 2

19	Тернопільська	«Християнська етика»	1-11 кл.	729 (82,3%)	78238 (66%)	810
20	Харківська	Християнська етика в українській культурі»	5-6 кл.	42 (5,2%)	1350 (0,5%)	33 (2008) 29 (2009)
21	Херсонська	«Основи християнської етики» «Християнська етика»	1-11 3,4,5,8	26 (5%) 2 (0,4%)	4363 (4%) 85 (0,1%)	33 5
22	Хмельницька	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі»	5 6 1 2 3	66(7,5%) 14(1,5%) 31(3,3%) 4(0,42%) 1(0,10%)	1373 (11,08%) 357 (2,65%) 795 (6,27%) 106 (0,91%) 1373 (11,08%)	125
23	Черкаська	«Основи християнської етики» «Розмаїття релігій і культур світу»	5 6 5-8 кл.	145 91 1	4589 1275 46	497
24	Чернігівська	«Християнська етика в українській культурі» «Основи християнської етики»	1-4 5-6	4 12(2%)	188 (0,5%) 306(2%)	30
25	Чернівецька	«Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі» «Розмаїття релігій, культур світу» «Етика і психологія сімейного життя»	5-11 1-4 10-11 10-11	60 (13,36%) 234 (52,11%) 2(0,44%) 29(6,45%)	2674 (4,12%) 12.549 (34,98%) 45 (0,04%) 741 (7,05%)	283 410 27

26	м. Київ	«Християнська етика в українській культурі»	1-4	151 (32%)	21546 (14%)	243 (КМПТУ ім. Б. Грін- ченка)
27	м. Севастополь	«Основи православної культури» «Основи християнської етики» «Християнська етика в українській культурі»	5-11 5-11 2	18 (26%)	355 (1%)	21
	всього			7072		9356

Ф№ 166 ОП № 6 ОД 9Б 285
Центральний Державний Архів
Жовтневої Рев. і Соц. Буд-тва
УРСР м. Харків

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

АДМІНІСТРАТИВНО-ОРГАНІЗАЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ

Інспектура дитячого руху

№ _____

Матеріали про комуністичне виховання дітей та організацію і
дальше розгортання піонерської роботи/організаційні положення,
протоколи, обіжники, тези доповідей, проект резолюції, план-програ-
ма курсів перепідготовки ватажків КП, методичні вказівки/.

8 березня
Почато „ 19 26 р.
15 квітня
Закінчено „ 19 26 р.
на 76 арк.

Центральний Державний Архів
Жовтневої Рев. і Соц. Буд-тва
УРСР м. Харків

Ф№ 166 ОП № 6 ОД 9Б 285

МИКРОФОТОКОПИЯ
ИЗГОТОВЛЕНА
_____ 195
(Поліція)

Наукове видання

СІДАНІЧ Ірина Леонідівна

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ
(XX – початок XXI століття)**

Монографія

Редактор — *Кірієнко О.П.*

Коректор — *Івашень Л. Є.*

Комп'ютерна верстка — *Васильченко Я.Й.*

Здано до склад. 18.04.2013 р. Підп. до друку 28.08.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 26,97. Наклад 300 прим. Зам. № 24/0913

Державний вищий навчальний заклад
«Університет менеджменту освіти»
вул. Артема, 52-А, м. Київ, 04053. т.: (044) 484-10-96.
e-mail: rector@umo.edu.ua

ТОВ "НВП "Інтерсервіс"
02099, Київ, ул. Бориспольская, 9, тел. (044) 586-48-65
Свідоцтво Держкомтелерадіо України ДК №3534 від 24.07.2009

Віддруковано СПД Андрієвська Л.В.
Адреса: м. Київ, вул. Бориспільська, 9